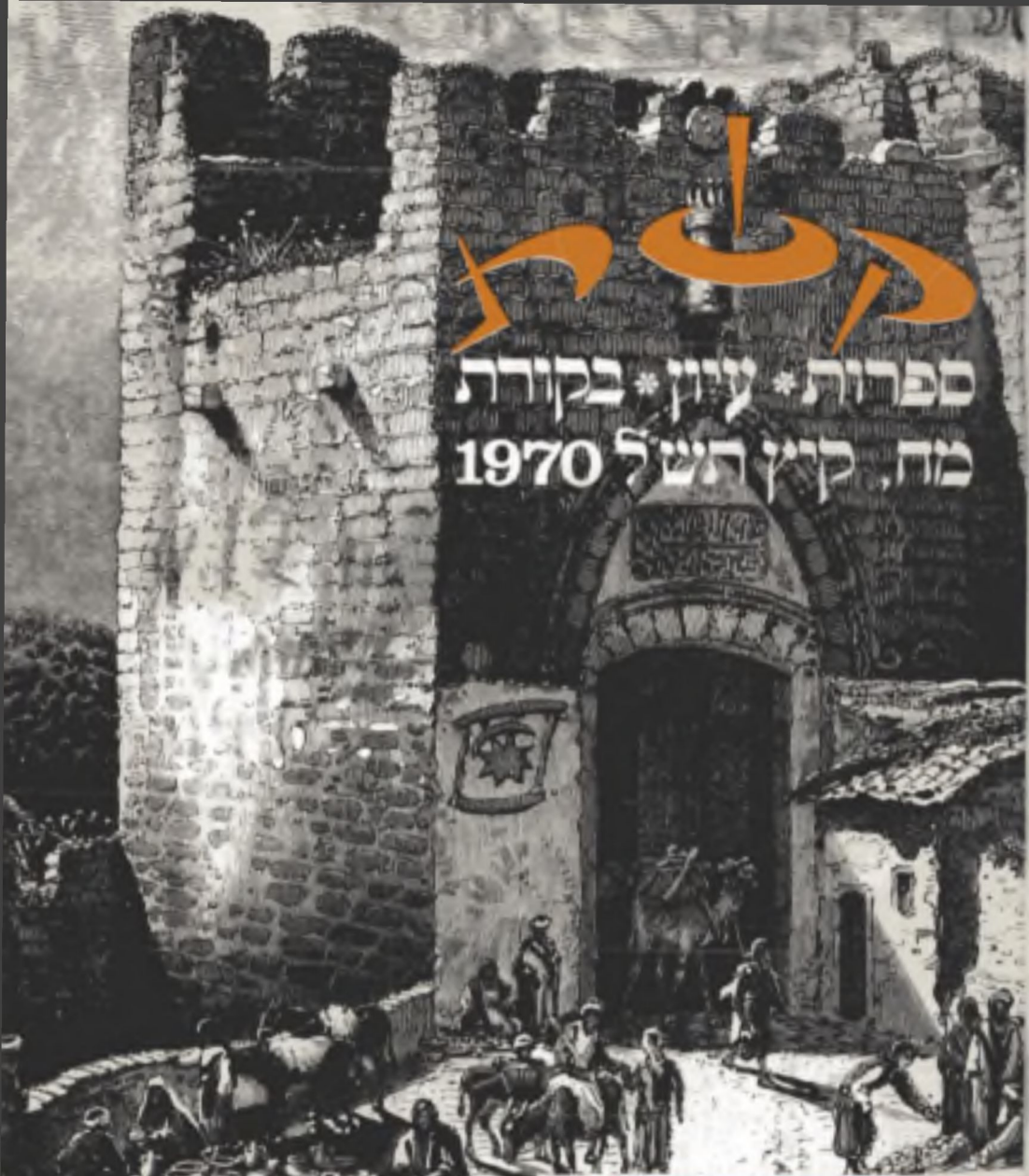

ספרות * עיון * בקורת
מח. קיץ תשל"ו 1970

זכרונות
ארץ-ישראל
1830-1930

קשת

ק ש ת

העורך :

אהרן אמיר

חברי המערכת :

אברהם ב. יהושע

יהושע קנוז

בן-עמי שרפשטיין

קשת מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עִם־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל־אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה : 15 ל"י ; בחוץ־לארץ : \$7.00. חוברת בודדת : 5.00 ל"י ; בחוץ־לארץ : \$2.00. מחיר המודעות : 300 ל"י לעמוד שלם ; 175 ל"י לחצי עמוד ; 100 ל"י לרבע עמוד. כתבי־יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עִם־הספר בע"מ.

©

שנה שתיס־עשרה, חוברת ד, קיץ 1970
נסדר ונדפס בדפוס דבר בע"מ, תל־אביב

התוכן:

משה מעוז : שינויים במצב היישוב היהודי בארץ־ ישראל באמצע המאה הי"ט	5
ישראל קולת : התארגנות היישוב וגיבוש תודעתו המדינית עד למלחמת־העולם הראשונה	17
יהושע בן־אריה : התפתחותה של ירושלים	29
אברהם ברטורא : בתי־מחסה והכנסת־אורחים על הר־ציון	38
יעקב יהושע : מאבן־ישראל עד מחנה־יהודה (ילדות בירושלים העותומאנית)	54
שאהה עגימיאן : השולטן עבד אל־חמיד והפט־ ריארכיה הארמנית של ירושלים	64
אברהם סוכובולסקי : חוק־הקרקעות העות'מאני יהודה קרמון : תמורות בגיאוגרפיה העירונית של חברון במאה הי"ט	72
מרדכי אליאב : האינטרסים הגרמניים והיישוב היהודי במאה הי"ט	91
99	
דן גלעדי : עיונים בהתפתחותן החקלאית של שלש מושבות (1882—1914)	110
צבי א. פומרק : אהרן שלוש מוכר מגרש	118
שולמית לסקוב : יוסף טרומפלדור בארץ־ישראל	124
אהוד בן־עזר : י. ח. ברנר בין עליבות לצבאיות	139
מנחם קפליוק : גריזים	150
גבריאל שפר : מעצבי המדיניות המנדטורית— סטריאוטיפים או בשר־ודם ?	167
בקרות קצרות	179
המשתתפים בחוברת	198
מפתח־העניינים ל"קשת" כרך יב	200

עם החוברת

חוברת זו, החותמת את שנת הופעתו השטים-עשרה של "קשת", מוקדשת כולה לתחום אשר בשנים האחרונות הוא הופך להיות יותר ויותר מחוז חפץ וענין והתרפקות לרבים: תולדותיה והוויותיה של ארץ-ישראל בדורות האחרונים, ובייחוד מאז ראשית התעוררותה לחיים חדשים. לא היסטוריה שצריך לחשפה ממעבה האדמה אלא היסטוריה שעודה ניצבת כנגדנו על אם הדרך, ניבטת מקרן רחוב, מנטפת מפיו של סב או דוד זקן, או שמורה עמם בפנקסיהם. אם תרצו—"זכרונות ארץ-ישראל", כשמה של אותה פינה חביבה בשידורי-ישראל, שלצורך ענייננו כאן גדרנו לה גדר של מאה שנים (1830—1930), מימי אבראהים הפחה המצרי ועד ימי סיר ג'ון צ'נסלור, הנציב האנגלי (אף כי זעיר-פה זעיר-שם אולי פרץ אחד המשתתפים את הגדר והרחיב גבול קימעה).

מעשים בעלי חשיבות שנעשו בתקופה האמורה, בין לדורם בין לדורות, מרופזים היו בעיקרם בירושלים, והכוונה להתפתחות במישור השלטוני, המוסדי, החברתי, התרבותי ואף הדימוגרפי. לא יפלא אפוא שירושלים העיר תופסת בחוברת זו מקום מרכזי, המשתקף לא רק בפרקי מחקר וזכרונות הקשורים בה במישרים (כגון אלה של יהושע בן-אריה, אברהם ברטורא, יעקב יהושע והבישוף שאהה עג'מיאן) אלא גם בעיונים כלליים יותר (כגון אלה של משה מעוז, ישראל קולת ומרדכי אליאב).

יזמת הכנתה של חוברת זו של "קשת" ודאי היא מסימני הימים האלה, השבים ומעניקים לבעלי תעודות זהות ישראל-לית כעין תודעת זהות ארצישראלית. אפשר יהיה בהופעתה גם כדי להצביע, ולו במשהו, על רציפותו של תהליך זה.

נושה נועז: שינויים במוצב היישוב היהודי בארץ-ישראל באמצע הנאה הי"ט

סברה מקובלת היא שמצב היהודים שישבו משך דורות בקיסרות העותומאנית, ובכלל זה בארץ-ישראל, טוב היה ביחס יותר מזה של אחיהם באירופה הנוצרית. ואכן ניתנה לקהילות היהודיות במדינה המוסלמית-העותומאנית מידה ניכרת של אוטו-נומיה במסגרת משטר ה"מילת"—בעניינים של עבודת-אלוהים, דיני אישות, חינוך וכיוצא באלה. בני קהילות אלו הועסקו במינהל הממשלתי—מהם בעמדות בכירות—

כמו גם במסחר ובמלאכה, וכן עשו חיל מבחינה כלכלית. אולם תנאים אלה הם רק צד אחד של המטבע. בהרבה מובנים היה מעמדם של היהודים דים רופף. בדומה לגתנינים הנוצרים היו היהודים נתינים נחותים במדינה המוסלמית-העותומאנית, שהיתה מבוססת על עקרון העליונות המוסלמית. הללו נחשבו בני-חסותה של המדינה (דיימי) והוצרכו לשלם מס-גולגולת מיוחד (ג'יזיה) בעד חסות זו וכאות למעמדם הנחות. בתי-הדין לא היו מקבלים את עדותם נגד מוסלמים ואם נרצח יהודי, או נוצרי, על-ידי מוסלמי, בדרך-כלל לא היה זה האחרון נדון למיתה. מלבד זאת לא היו יהודים ונוצרים כשרים להתמנות למשרות גבוהות בממשל, נאסר עליהם לשאת נשק (ובעצם לשרת בצבא), לרכוב על סוסים בערים וללבוש לבוש מוסלמי. בדרך-כלל גם לא היו רשאים לבנות או לשפץ בתי-תפילה ולעתים קרובות היו נתונים לדיכוי, נגישות והתעמרות מצד השלטונות המקומיים כמו גם מצד האוכלוסייה המוסלמית.

כמה מאות שנים, עד לשנות ה-30 למאה הי"ט, חיו היהודים בארץ-ישראל העותומאנית בתנאים דרם-משמעיים ומסוכנים מעין אלה. רק בשנות ה-40 וה-50 למאה הי"ט התייצב מעמדם זו פעם ראשונה ומעט-מעט השתפר והיה אפילו בטוח יותר מזה של נתינים נוצרים. תמורה מעמיקה זו איפשרה ליהודי ארץ-ישראל להגדיל את מספרם במידה ניכרת בתוספת כוח-אדם מאירופה, ודבר זה שוב ביצר את מעמדם בארץ.

השלטון המצרי

היישוב היהודי בארץ-ישראל ובסוריה גם יחד מנה בראשית המאה הי"ט כ-25,000 —רובם "ספרדים", יוצאי יהדות ספרד ובני משפחות מקומיות עתיקות, בחלקם הגדול נתינים עותומאניים. היתר היו "אשכנזים"—יהודים מיוצאי מזרח ומרכזה של אירופה—שבאו לארץ-הקודש משך כל התקופה העותומאנית וקצתם הוסיפו להחזיק בנתינותם הקודמת. רוב היהודים ישבו בערים—כמחציתם ב"ארבע הארצות", ירושלים, חברון, צפת וטבריה, ומחציתם בערי סוריה, חלב (ארם-צובא), דמשק, ביירות וטריפולי.

מצב היהודים (והנוצרים) במקומות אלה הוסיף להיות בלתי־יציב ונטול־כטחון, בדרך־כלל, משך שלושת העשורים הראשונים למאה—זאת חרף נסיונותיו של המתקן הגדול, השולטן מחמוד השני, לשפר את מצבם של נתיניו הלא־מוסלמים ברחבי הממלכה. השליט הראשון שהצליח ממש לשפר את מצבם של הנתינים הלא־מוסלמים בארץ־ישראל ובסוריה—בפרט הנוצרים—היה המצרי אבראהים פחה, שכבש את גלילות סוריה ומשל בהם מ־1831 עד 1840. תחת שלטונו זכו הנוצרים זו פעם ראשונה לשוויון גמור ולמלוא בטחון החיים, הרכוש והכבוד.² שוב לא היו נתונים לדיכוי ולנגישות מצד נכבדים מוסלמים אף לא להתנפלויות והתקפות של המוני מוסלמים מוסתים. קהילות נוצריות הורשו לבנות ולשפץ ללא הגבלה את בתי־התפילה שלהם, ונציגייהן השתתפו בעבודתן של המועצות המקומיות שהוקמו זה מקרוב (מְג'ליס) יחד עם נציגים מוסלמיים. ולא עוד אלא שבעניינים מסוימים אף עלו זכויותיהם החדשות של הנוצרים בני־המקום על זכויות המוסלמים; פטורים היו, למשל, מחובת הצבא וניתנה להם אפילו עדיפות במינויים במינהל הציבורי.³

יהודי ארץ־ישראל וסוריה לא נהנו מאותם תנאים כנוצרים או כמוסלמים. עם זאת אין ספק שהוטב מצבם לעומת העבר, כפעם־בפעם הורשו לשפץ בתי־כנסת ישנים או להקים חדשים;⁴ יהודים יוצגו גם הם במועצות המקומיות וניתן להם רשמית מעמד שווה בבתי־הדין האזרחיים החדשים.⁵ נכבדים מוסלמיים נצטוו בתוקף לא להטיל על יהודים מסים וארנונות שלא־כחוק, ומספר מוסלמים מפשרו־העם, כמו גם כמה חיילים מצרים, נענשו קשה על שהתעללו ביהודים.⁶

עם זאת יש לציין כי הצעדים שנקטו להגנה על היהודים היו רק בחלקם פרי יזמתו ורצונו הטוב של השלטון; בעיקר היו תוצאה מהתערבות ולחץ מצד הקונסולים האירופיים. כמו שאמרו היהודים עצמם: "לולא השגחת הקונסולים אזי גוענו ואבדנו כולנו, כי הגויים רוצים רק לאכול את ישראל ולהעליל עליהם".⁷

אך לא הקונסולים ולא השלטונות לא יכלו למנוע את כל הפגיעות ביהודים, במיוחד בערים הקטנות. לא די שלפרקים היו מוסלמים ונוצרים מבני־המקום כמו גם חיילים מצרים מתעללים ביהודים ויורדים לחייהם; למעשה, ידעה התקופה הקצרה של השלטון המצרי כמה מן ההתפרצויות האנטי־יהודיות הקשות ביותר בהיסטוריה החדשה של ארץ־ישראל וסוריה. בחברון, למשל, נטבחו יהודים רבים ב־1834 על־ידי חיילים מצרים שבאו לדכא מרידה מוסלמית מקומית.⁸ אותו זמן לערך נפרצו בתים וחנויות של יהודים בירושלים ונבזזו על־ידי מתמרדים מוסלמים מקומיים שהשתלטו על העיר.⁹ בדומה לכך הותקפו יהודי צפת באכזריות על־ידי איכרים מוסלמים מן הסביבה ב־1834 ושוב ב־1837 (אחרי הרעש בצפת).¹⁰ ולבסוף, ב־1840 היו יהודי דמשק קרבן ל"עלילת־הדם" המשוקצת שהעלילו עליהם נוצרים מקומיים (ועמהם הקונסול הצרפתי). בעקבות כך נאסרו ועונו כמה יהודים חשובים מיהודי המקום, ואחדים מהם מתו בעינויים; עוד רבים הושמו אחרי־כן בכלא, בעוד בדמשק ובכמה מערי ארץ־ישראל נתונים היהודים לרדיפות רציניות מצד נוצרים ומוסלמים כאחד.¹¹

1840—נקודת-המפנה

שנה זו עצמה היתה גם ראשיתה של תקופה חדשה ומאושרת יותר בתולדות היהודים בסוריה ובארץ-ישראל: בעשרים השנים הבאות ולאחריהן חל שיפור ניכר במצבם ובמוכנים רבים טוב היה מכל שהיה אי-פעם תחת השלטון העותומאני. קודם-כל, הרי "עלילת דמשק" ותוצאותיה החמורות הסבו את תשומת-לבם של היהודים במערב-אירופה לשפל-מצבם של אחיהם במזרח. מנהיגים יהודיים בצרפת—כגון אדולף כרמייה, שלמה מונק ובית רוטשילד, וכן המנהיג היהודי-האנגלי הדגול סיר משה מונטיפיורי—ניגשו כולם לחלץ את יהודי דמשק מצרתם. מנהיגיהם של יהודי אירופה עשו, למשל, מאמצים גדולים לשדל את מוחמד עלי—הן במישרים הן על-ידי ממשלותיהם—לעניין מחדש במשפט נגד היהודים. מוחמד עלי השיב אמנם את פניהם, אך בספטמבר 1840 פקד להוציא את האסירים היהודים לחפשי.¹² ב-6 בנובמבר 1840, בעוד צבא עותומאני מגרש בעזרת הבריטים את חיילי מצרים מסוריה וארץ-ישראל, הוציא השולטן עבד אל-מג'יד, לבקשתו של סיר משה מונטיפיורי, פירמאן קיסרי לטובת יהודי דמשק. הפירמאן הכחיש והוקיע את עלילת-הדם נגד היהודים של דמשק (רוּדִסִּי) והדגיש כי "ההאשמות נגדם ונגד דתם אינן אלא דיבה". ועוד נאמר בפירמאן כי "בהתאם לחטי־שריף שהוכרו בגולח'אנה, תקבל האומה היהודית אותם יתרונות ותופה באותן זכויות מיוחדות כשאר האומות המרובות המקבלות את מרותנו. האומה היהודית תקבל חסות והגנה".¹³

עמדה דומה לזו ביטאו עוד צווים קיסריים ששוגרו לשלטונות העותומאניים בסוריה ובארץ-ישראל ב-1841: בפקודה אחת, למשל, שעסקה בהגנה על הקהילות הנוצריות, התיחס השולטן במיוחד לצורך להגן גם על היהודים.¹⁴ אותה שנה נתמנה החכם-באשי (הרב הראשי) היהודי הראשון—רבי אברהם חיים גאגין—בירושלים על פי צו קיסרי שהעניק לו מעמד רשמי ומרות ניפרת על בני קהילתו בענייני דת ואישות.¹⁵ פירמאן נוסף משנת 1841 עסק בשמירה על זכויות היהודים במנגנון הממשלתי,¹⁶ ואותה עת לערך חזר רפאל פרחי למלא את תפקידו הבכיר כשולחני (צָרָאף) של האוצר הגלילי בדמשק, ונתמנה חבר במועצה הגלילית העותומאנית החדשה.¹⁷

אכן, בארץ-ישראל לא תפסו יהודים אותן עמדות ציבוריות וכלכליות כבסוריה. רק מעטים מהם הועסקו במנגנון הממשלתי, בעיקר במשרות נמוכות;¹⁸ וזאת לפחות משום שמחוזות ארץ-ישראל נחשבו שניים או שלישיים בדרגה במינהל הגלילי העותומאני. מחוזות אלה כפופים היו לגלילות (אֵיִאֵלַת) של דמשק וביירות ולא נזקקו להרבה פקידים-ממשלה בכירים. ירושלים, העיר החשובה ביותר בארץ-ישראל, הועלתה רק לזמן קצר ב-1854 לדרגת גליל, ואילו עכו, שהיתה פעם מרכז האֵיִאֵלַת של צידון, שרויה היתה בירידה מהירה לאחר שהועבר המרכז הגלילי לביירות.¹⁹ היישוב היהודי בעכו ממילא כבר נידלדל בעקבות הוצאתו של חיים פרחי להורג על-ידי עבדאללה פחה ב-1820.

בדומה לכך כמעט לא היה בארץ-ישראל אף יהודי העוסק בסחר בינלאומי, ולו רק משום שלא שכנה הארץ על גבולות הסחר הבינלאומיים. כמה סוחרים ושולחנים

יהודים, רובם בירושלים, עסקו במסחר מקומי, אך הם סבלו מתחרות נוצרית וממילא היה מחזורם הכספי מצומצם בגלל מיעוט הפעילות הכלכלית בעיר ורמת־חיהם הנמוכה של תושביה. מטעמים אלה היה מספר ניכר של חנוונים ורוכלים יהודים יכול להתפרנס רק בדוחק ולפרקים נזקקו הללו לנדבות הציבור ("חלוקה"), אשר להרבה יהודים אחרים היו מקור ההכנסות היחיד.²⁰ לכן היו כל פיגור בבואן של הנדבות מאירופה או כל עלייה במחירי המזונות מביאים על רובם של יהודי ירושלים רעב, חרפה ואפילו מיתה; ואכן אירעו מקרים מעין אלה לעתים מזומנות במשך המאה הי"ט.²¹

אולם מעט־מעט גדל מספרם של יהודי ירושלים שלמדו "לעבוד לפרנסתם ולא להיות תלויים למחייתם אך ורק בנדבות מאירופה."²² יהודים רבים יותר ויותר החלו למצוא פרנסתם כאומנים, בעלי־מלאכה ואפילו פועלים חקלאיים, וקצתם קיבלו הכשרה ועבודה בסדנות ובמעצלים השונים שהוקמו על־ידי סיר משה מונטיפיורי ובחלקם גם בידי הקונסול גיימס פין, בשנות ה־40 וה־50. סיר משה, למשל, הקים בירושלים בית־אריגה ועזר למשפחות יהודיות בגליל לעסוק בחקלאות. הקונסול פין העסיק יהודים בחקלאות בשתי חוות ליד ירושלים.²³ ב־1857 אפילו הציע פין לממשלת בריטניה תכנית "לשדל יהודים במספר רב להתישב כאן [בארץ־ישראל] כחקלאים על האדמה". פין סבור היה כי היהודים המתאימים ביותר למפעל יהיו יהודים רוסיים שהיו באים אז לארץ־ישראל "לא כפי שהיו באים לשעבר, זקנים ותשושים, אלא אנשים בריאים וחסונים: אנשים הרגילים בעבודה תחת כיפת השמיים".²⁴

השינויים באופי היישוב היהודי בארץ־ישראל אכן קשורים היו בתהליך נרחב יותר שחל אותה תקופה, כלומר לבואם של הרבה יהודים מאירופה (בפרט מרוסיה) לארץ־ישראל. הללו התישבו בעיקר בירושלים, וכך גדל היישוב היהודי בעיר מ־5,000 לערך ב־1839 עד 10,000 לערך בשלהי שנות ה־50, כמחצית מכלל התושבים. אותה תקופה גם החלו יהודים לרכוש קרקעות ובניינים בירושלים ומסביבה ונוכחותם בעיר התחזקה עוד יותר.²⁵

שיפורים בראשית תקופת התנוזימא

גלוי־וברור כי גידולו והתבססותו של היישוב היהודי בירושלים ובארץ־ישראל באמצע המאה הי"ט לא היו רק תוצאה מן הכיסופים הדתיים המסורתיים של היהודים לארץ־ישראל. הדבר היה גם תוצאה מן התנאים החדשים שנוצרו בארץ־ישראל אותה תקופה, תנאים שסייעו ליצב ולשפר גם את מצב התושבים היהודיים הוותיקים באיזור.

תופעה אחת עיקרית המשקפת אֵז השיפור במצב היתה העלייה בבטחונם של היהודים משך התקופה הנדונה. אמת שעדיין היו יהודים כפעם בפעם קרבנות לעלבון ולהתנפלות מצד שכניהם המוסלמים כמו גם מצד חיילים ושוטרים.²⁶ מקרים כאלה אירעו במיוחד בעיירות כגון חברון וצפת, שהרבה מיהודיהן היו נתיני־חוץ.

במקומות אלה הוסיפו לסבול, במיוחד משך שנות ה־40, דיכוי ונגישות מצד נכבדים מוסלמים מקומיים וכמה מפקידי הרשות. הנוסע היהודי בנימין השני, שביקר בארץ־ישראל ב־1847, מביא תיאור עגום למדי של מצב אחיו היהודים:

"סבל ויגון נורא סר צלם מעליהם. אין להם שום מגן ומחסה. נתונים בידי שוטרים והפחות לעשות בהם כטוב וכישר בעיניהם... משלמים מסים ממסים שונים חדשים לבקרים רכושם לא בידם ולא מעיזים להתלונן ולצעוק חמס מפחד נקמת הערבים. חייהם גם כן תלויים מנגד ונתונים בסכנת מות יום־יום".²⁷

אף־על־פי־כן, בהשוואה לעבר הוטב מצבם של יהודי ארץ־ישראל בהרבה, וברבות הימים השתפר עוד יותר. תיאורים משנות ה־50 מעידים, למשל, כי "היהודים... זוכים ליתר התחשבות מצד המושלים המקומיים בארץ־ישראל" ו"דיכוי מצד המושלים התורכיים... פסק לגמרי... כמעט".²⁸

עוד ביטוי לשיפור, מחוץ לבטחון הפיזי היחסי, היה בכך שמשך תקופת התנוימאת הראשונה נהנו היהודים מחופש דתי גדול יותר. להלכה זכו היהודים (והנוצרים), על־פי צווי התנוימאת, למלוא חופש הפולחן. הח'ט' של 1856, וכן עוד הרבה פירמא־נים שנשלחו לגלילות סוריה הן לפני 1856 הן לאחר־מכן, עמדו על הגשמתו של אותו עקרון וקבעו שהפרתו היא עבירה בת־ענשים.²⁹ אך למעשה, אף כי גדל הרבה החופש הדתי של היהודים בארץ־ישראל, עדיין רחוק היה מן השלמות, בעיקר בגלל התנגדות עזה מצד המוסלמים. שמרנים שבמוסלמים מונעים היו לפרקים את הקמתם או שיפוצם של מקומות־פולחן יהודיים (ונוצריים), סוגרים אותם בכוח־הזרוע או הופכים אותם למסגדים.³⁰

עם כל זאת היה מספר ניכר של בתי־כנסת ושאר מוסדות דתיים שנבנו או שופצו על־פי רשיון מקושטא; לפחות בית־כנסת אשכנזי אחד בירושלים אפילו נבנה על־פי התכניות של ארדיכל השולטן, ותחת השגחתו.³¹ היהודים העותומאניים המקומיים (בדרך־כלל ספרדים), שהיו מופרים רשמית על־ידי השלטונות כ"מִלְת", הוסיפו ליהנות מאוטונומיה מרובה בתוך קהילתם בעניינים של חינוך, פולחן דתי ושיפוט בענייני אישות. הרבנים־הראשיים בירושלים ובדמשק זכו בדרך־כלל להוקרה רשמית מרובה מצד השלטונות ונציגיהם היו חברים על־פי חוק במועצות המינהליות של גלילותיהם.³² גם בערים אחרות ברחבי סוריה וארץ־ישראל היו יהודים מיוצגים במועצות המקומיות והגליליות, עובדה המציינת את השיפור שחל במעמד היהודים גם בחיי הציבור.

אין להכחיש כי בשנות ה־40 עדיין רחוקים היו היהודים (והנוצרים) בארץ־ישראל ובסוריה מהיות שותפים שווים בחברה המדינית המקומית. למרות צווי התנוימאת, שהבטיחו את השוויון בין לא־מוסלמים למוסלמים, הוסיפו ה"ד'ימים" להיות נחותים למעשה לפני החוק של המדינה ומוסדותיה. עדיין היו חייבים במס־הגולגולת (ג'יזיה) המשפיל—או, מ־1855, ב"בְּדֵל", (מס־פטר־חובה מן השירות בצבא). עדותם נגד מוסלמים היתה פסולה־בתכלית ב"מחכמה" (בית־הדין המוסלמי) ובתי־הדין העותומאניים החילוניים החדשים למיניהם היו פוסלים עדות כזאת לפעמים. בדומה לכך

היו יהודים (ונוצרים) מופלים לרעה במשפטים שהובאו לפני המג'ליסים; אפילו ציריהם במועצות האלו זכו בדרך-כלל לזילזול, ולפעמים להתעללות, מצד עמיתיהם המוסלמים.³³

ואולם, מצד שני, עצם נוכחותם של צירים יהודים במועצות מקומיות היה בה משום התקדמות במעמד היהודים בהשוואה לימי השלטון העותומאני בעבר. יתר על כן, בכמה מקומות, או בצל שלטונם של פחות ידידותיים, זכו צירים יהודים במג'ליסים למעמד הוגן וליחס של כבוד אף הורשו לקחת חלק פעיל ונכבד בעבודתה של המועצה. בירושלים זכה אחד החברים היהודים במג'ליס משך שנות ה-50 למעמד נכבד במועצה ונהנה מתמיכתו ואמונו של הפחה.³⁴ אפילו במערכת השיפוט החלו היהודים במועצת שנות ה-50 לזכות ליחס טוב וצודק יותר, ולעתים קרובות נתקבלה עדותם נגד מוסלמים בבתי-הדין העותומאניים החילוניים החדשים.³⁵

בהתחשב בכל השינויים האלה אפשר אפוא להגיע לכלל מסקנה שבאמצע המאה ה"ט היה מצב היהודים בארץ-ישראל (ובסוריה) משתפר-והולך בהדרגה בשטחי החיים השונים: בתחום הדת, בתחום החברתי-הכלכלי, בתחום המדיני ובתחום הבטחון האישי.

אין ספק ששינויים חשובים אלה חפפו את הריפורמות של התנוימאת, שמטרותיהן המוצהרות היו שוויון מדיני גמור ומלוא החופש הדתי, הבטחון האישי והרווחה הכלכלית לכל הנתינים העותומאניים—יהודים, נוצרים ומוסלמים. אך כידוע לנו הרי רבות מן הריפורמות העותומאניות נשארו בגדר אות מתה; באשר ליהודים הוגשמו רק קצת מן המטרות המוצהרות.

מה היו אפוא הגורמים שסייעו להתקדמות במצבם של היהודים בארץ-ישראל העותומאנית?

החסות הזרה

אחד הגורמים העיקריים היה הלחץ וההתערבות, במישרים כמו גם בעקיפים, מצד הקונסולים האירופיים, ובפרט הבריטיים, לטובת היהודים. כידוע, היו רבים מיהודי ארץ-ישראל (ואחדים בסוריה) נתיניהן של ארצות אירופיות, בפרט של רוסיה, פרוסיה, אוסטריה וצרפת. ואולם לא כל הקונסוליות של הארצות הללו היו מעוניינות או מוכנות לתת הסות לנתיניהן היהודים בגלילות השולטן. מר פיין, הקונסול הבריטי בירושלים, כתב כי "צד המיוחד לקונסוליות הצרפתיות, ככל שעקבתי אחריהן, הוא זה שתמיד הן מגלות רצון עז להיפטר מנתינים יהודים".³⁶ אמירה זו מבוססת היתה בחלקה על המכתב הבא מאת מר אומאן, סגן-קונסול של צרפת בחיפה:

"לפי פקודות האדון הקונסול הכללי של צרפת בבירות, כל היהודים יוצאי אלג'יריה הגרים בארץ מזה 5 שנים כלולים בסוגם של אלה ששוב אינם זכאים לחסות הצר-פתית".³⁷

יתר על כן, כמה קונסולים צרפתיים אכן נקטו עמדה של איבה כלפי היהודים בארץ-ישראל ובסוריה; הדוגמה המשועת ביותר היתה הנהגותו של מר ראטי

מנטון, הקונסול הצרפתי בדמשק, בפרשת "עלילת-הדם" של 1840. מטעמים דומים לא היו הקונסולים הרוסיים להטים להגן על נתיניהם היהודים ושמחים היו להעבירם לחסותה של בריטניה. ואולם ב־1857 שינתה ממשלת רוסיה לשעה את מדיניותה כלפי נתיניה היהודים בארץ-ישראל: היא פקדה על הקונסולים שלה בארץ-ישראל לגלות "את רצונם הטוב גם כלפי יהודים רוסיים ופולניים, אחד מיסודות האוכלוסיה ששמטנו אותם מידינו בומן האחרון בניגוד לכל הגיון".³⁸ אותו זמן לערך איפשרה הממשלה ליהודים יוצאי רוסיה נסיעה זולה באניות רוסיית שהיו מפליגות לארץ-ישראל ומביאות עולי-רגל נוצריים מרוסיה.³⁹

אף-על-פי-כן רוב-רובם של היהודים הרוסיים בארץ-ישראל מעדיפים היו את החסות הבריטית ואילו יהודים אחרים, נתיני אוסטריה ופרוסיה, נוח היה להם להישאר תחת חסות הקונסולים שלהם.⁴⁰ וזאת משום שאותם קונסולים, ובפרט הבריטים, גילו ענין פעיל ברווחתם של היהודים ובדרך-כלל היו משתדלים להגן על בני-חסותם היהודים ולעזור להם. למשל, הקונסולים האנגליים, שרבה היתה השפעתם בדרך-כלל על השלטונות העותומאניים, מגינים היו על יהודי המקום מפני רדיפות מכל הסוגים—דתיות, כלכליות ומדיניות. הם עזרו לילדים יהודים שנאלצו לקבל עליהם את דת האסלאם לשוב אל בתיהם ואל אמונתם;⁴¹ הם הזימו עלילות-דם של נוצרים ומוסלמים על יהודים;⁴² והם הביאו לידי הענשתם של פקידים-רוסיים שהתעמרו ביהודים.⁴³ הם אף סייעו ליהודים להשיג רשיונות לבניית בתי-כנסת חדשים.⁴⁴ או שעזרו, כפי שכבר צוין, להכשיר יהודים לעיסוקים יצרניים שונים.

אהדת הבריטים ליהודים בארץ-ישראל מבוססת היתה בחלקה על מניעים הומאניים טאריים אך בעיקר על מטרות מדיניות, כלומר טיפוח יסוד ידידותי כמושא לחסות ולהתערבות בגלילות העותומאניים. מלבד זאת גם ראה הרון פאמרסטון ביהודים יסוד מועיל ויצרני שיוכל לתרום לפיתוחה של ארץ-ישראל העותומאנית, הן לטובת האוכלוסיה המקומית הן לטובת השולטן. הוא היה אולי המדינאי האירופי הגדול הראשון שהבחין ברגש היהודי לארץ-ישראל, והוא חתר לנצל את הרגשות האלה במדיניותה מזרח-התיכונית של אנגליה. עוד ב־1840 כתב פאמרסטון: "חוקה הדעה כיום אצל היהודים הפזורים באירופה שקרב לבוא הזמן בו תשוב אומתם לארץ-ישראל: וכתוצאה מכך גברה שאיפתם ללכת שמה והם הוגים בכוונה מרובה יותר מבתחילה באמצעים להגשמתה של אותה שאיפה".⁴⁵ "אין ספק כלל שתועלת גדולה מאד תצמח לממשלת תורכיה אם אפשר יהיה לשדל מספר ניכר של יהודים בעלי-אמצעים לבוא ולהתישב באחוזות העותומאניות: שכן הונם ימציא תעסוקה לבריות ותבונתם תעניק כיוון מועיל לחרושת, ובכך יחול גידול ניכר בהכנסות המדינה".⁴⁶ בשים לב לאמירות אלו אין זה מפתיע שפאמרסטון פקד על הקונסולים הבריטיים בארץ-ישראל ובסוריה "לתת חסות ליהודים בכללותם",⁴⁷ כולל "נתינים יהודים של מעצמות זרות שאולי הפסידו את זכותם לחסות הסוכנים הקונסולריים של ארצם-הם".⁴⁸

אף-על-פי-כן לא היתה החסות הבריטית על היהודים מקיפה, שהרי רוב היהודים

בארץ-ישראל כמו גם בסוריה היו נתינים עותומאניים; חסות זו גם לא היתה מובנת מאליה: הרוזן מאמסבורי, ש-רהחוף הבריטי ב־1852, להבדיל מפאמרסטון לא היה להוט ביותר לפרוש את החסות הבריטית על יהודים רוסים; הוא גער בקונסול פין בירושלים על שעודם בכיוון זה.⁴⁹ אפילו הקונסול פין, אף-על-פי שהיה תומך נלהב בפשוטיהעם היהודים, התיחס באיבה לזהות למנהיגיהם הדתיים של היהודים בירושלים.⁵⁰

יש להדגיש כי לפעמים היתה חסות בריטית או חסות זרה אחרת למעמסה יותר מאשר לתועלת ליהודים בארץ-ישראל. ועוד: במקרים רבים הופעלה ההתערבות הזרה רק לאחר שכבר נעשתה הרעה, ולא תמיד היה בה כדי להרתיע מוסלמים מפגיעות בבני-החסות הלא-מוסלמים. ההגנה האירופית על הנוצרים, שהיתה פעילה הרבה יותר מן ההגנה על היהודים, לא היה בה כדי למנוע, למשל, את הפרעות והשחיתות בנוצרים ב־1850, 1856 ו-1860 בחלב, שכם ודמשק; למעשה הרי בעת המאורעות הללו הותקפו אפילו כמה קונסוליות אירופיות. החסות הזרה לא די שלא תמיד הבטיחה את מקבליה מפני שנאת המוסלמים והתקפותיהם אלא אף היתה אחד הגורמים העיקריים של איבת המוסלמים לנוצרים בסוריה באמצע המאה ה־19. יש בכך אולי משום הסבר חלקי לעובדה שהיהודים בארץ-ישראל, שהיו נתיני-חוף בחלקם הגדול, סבלו מאיבת המוסלמים יותר מיהודי סוריה שהיו ברובם נתינים עותר-מאניים.

לסיכום, אפשר לומר כאן כי החסות הזרה היתה לה השפעה דו-משמעית ולא דווקא ברורה וחיובית על מצב היהודים בארץ-ישראל (ובסוריה) בתקופה הנסקרת.

עמדות מוסלמיות כלפי יהודים ונוצרים

הואיל ולא תמיד הועילה החסות הזרה, היתה טובתם של היהודים (והנוצרים) המקומיים תלויה אפוא במידה רבה בעמדתם של שני גורמים מקומיים—כלומר, השלטונות העותומאניים והאוכלוסיה המוסלמית. גורמים אלה חשובים היו במיוחד משום שהשלטון המרכזי העותומאני עדיין היה חלש במידה ידועה, והאוכלוסיה המוסלמית המקומית לא גילתה צייתנות מוחלטת. ודאי, לפרקים הוסיפו המושלים העותומאניים והערביים-המקומיים לדכא את היהודים, הזרים והמקומיים כאחד, בפרט בעיירות קטנות ונידחות שבארץ-ישראל; ברור גם שהיו מתעלמים מנגישות של מוסלמים מקומיים נגד יהודים. אף-על-פי-כן, במרוצת השנים נתמעט מספרם של מושלים מעין אלה מחמת אמצעי-ענשים שנקט השלטון המרכזי נגד מושלים עריצים.⁵²

השיפור בעמדת השלטונות העותומאניים המקומיים כלפי היהודים אפשר ליחסו בחלקו לחדרתם פן ימסרו הקונסולים הזרים לקושטא שהם מפירים את מצווה הקיסר.⁵³ אפשר גם ליחס עמדה זו בחלקה לדור החדש של הפחות העותומאניים. שספגו את הרעיונות הליברליים של התנוימאת בדבר שוויונם של כל הנתינים העותומאניים.⁵⁴

עם זאת גלוי־וברור כי ברגיל היתה עמדתם של רוב הפחות, כולל ה"ליברליים", כלפי הנוצרים המקומיים גרועה יותר מאשר כלפי היהודים; וזאת למרות העובדה שיותר מן היהודים היו הנוצרים מושא לדאגתם של הקונסולים הזרים ולרעיונות השוויון של התנוימא. טעמו של שוני זה בעמדות היה בכך שהרבה פחות האמינו כי, להבדיל מן היהודים, אין הנוצרים מבקשים בכנות להשתלב במדינה העותומאנית אלא שאיפתם למגרה בעזרתן של מעצמות אירופה הנוצריות.⁵⁵

באמונתם זו לא נבדלו הפחות התורכיים מן המנהיגים המוסלמיים המקומיים, ואולי הושפעו מהם. הללו מצדם גם הם, בדומה לשלטונות העותומאניים, נהגו עם היהודים ית־רכבוד מאשר בעבר. נכבדים מוסלמים, למשל, גילו לפעמים יחס של התחשבות ביהודים ובעניינים יהודיים במועצות מקומיות ובכמה בת־דין שרעיים; על־כל־פנים, אם היתה מחלוקת בין יהודים לנוצרים הרי ברגיל תמכו ביהודים.⁵⁶

אפילו המוני המוסלמים, שבעמדתם תלוי היה במידה רבה בטחונם האישי של שכניהם היהודים, היטיבו מעט את התנהגותם כלפי היהודים, מן־הסתם בהשפעת מנהיגיהם ומחשש שמא יענישום השלטונות. על־כל־פנים, היה יחס המוסלמים ליהודים טוב יותר מיחסם לנוצרים. אמת, לפרקים הוסיפו המוסלמים לדכא יהודים בודדים, להתעלל בהם, להשפילם, ואפילו להרגם. אך בשום־פנים לא עשו ביהודים שפטים כדרך שעשו בנוצרים של סוריה בעת המאורעות החמורים של 1850 ו־1860.

העדפת יהודים לעומת נוצרים לא היתה, כידוע, תופעה חדשה בהיסטוריה המוסלמית או העותומאנית. אבל משך התקופה בה אנו עוסקים התבלטה עמדה זו בקשר לזכויות החדשות שעל־פי התנוימא הוענקו רשמית לנוצרים וליהודים כאחד, והיא נקבעה על־ידי הפירושים השונים שנתנו היהודים והנוצרים לזכויות האלו. להבדיל מן הנוצרים, היו היהודים מרוצים מן החירויות וההקלות שניתנו להם למעשה ולא דרשו זכויות שוות במלואן כפי שניתנו רשמית. כך, למשל, בתחום עבודת־האלוהים הוסיפו היהודים לנהוג כבעבר, להבדיל מן הנוצרים שהחלו מיד לצלצל בפעמוני הכנסיות שלהם ולשאת צלבים גדולים בתהלוכות פומביות, דבר שהיה אסור עליהם קודם־לכן.⁵⁷

כך גם נמנעו היהודים, שלא כנוצרים, מלהפגין בראש־חוצות אותן חירויות שיכלו לפגוע ברגשות המוסלמים. כגון פתיחת בתי־יין בשווקים, רכיבה על סוסים בערים ולבישת בגדים שצבעיהם ירוקים.⁵⁸ יתר על כן, להבדיל מנוצרים רבים היו היהודים ממהרים לציית לפקודות הממשלה גם אם היה נזק בצדן—כגון הפקודה להוציא עבדים מוסלמיים לחפשי,⁵⁹ או לשלם דמי־פטור־חובה (בְּדֵל) מן השירות בצבא.⁶⁰ כן גם לא היו היהודים שותפים להתנהגות החצופה של כמה נוצרים שלפעמים היו עולבים במוסלמים, תוקפים אותם ומתגרים בהם.⁶¹

אכן, זה היה ההבדל העיקרי בין השקפות היהודים והנוצרים באשר למעמדם המדיני, ומכאן שהיתה זו הסיבה הראשית להעדפת יהודים על נוצרים אצל המוסלמים. הנוצרים תבעו בפה מלא שוויון מדיני לכל דבר והיו להם מסייעים ותומכים בכמה מעצמות אירופיות־נוצריות; לפיכך ראו בהם המוסלמים איום מדיני וסכנה בטחונות.

להבדיל מהם, הסתפקו היהודים בזכויותיהם הדתיות ובאפשרויות הכלכליות שלפנייהם ולא התעקשו להשיג את מלוא הזכויות המדיניות, מתוך שהבינו כי ממילא אין הדבר ברהיג. הם הוסיפו לנהל את חייהם כמיעוט דתי קטן שאין לו שום מטרות מדיניות ויש לו רק "ענין בטובת הארץ בהוה ולעתיד-לבוא"⁶² יתר על כן, בדרך-כלל השתדלו היהודים בארץ-ישראל להוכיח את נאמנותם למדינה העותומאנית-המוסלמית, בפרט כשהיתה צפויה לסכנה מבחוץ כמו בזמן מלחמת-קרים.⁶³ אחת הדרכים להוכחת נאמנות זו היתה הצטרפות למוסלמים בהעלבת נוצרים ובתקיפתם בזמן של מתיחות אנטי-נוצרית.⁶⁴ קיצורו של דבר, העובדה שעתה נעשו הנוצרים האויב המשותף סייעה מן-הסתם לשפר את יחסי המוסלמים והיהודים. משקיף יהודי בן אותה תקופה תיאר בקצת הגזמה את האופי החדש של היחסים בין העדות ב-1859:

"הישמעאלים (המוסלמים) והיהודים אינם שונאים זה לזה; אדרבא, אוהבים זה לזה; אבל לערלים (הנוצרים) הישמעאלים שונאים הם".

בכללו של דבר הרי משך אמצע המאה ה-19, בעוד התהום בין מוסלמים לנוצרים מתרחבת, משתפרים היו יחסי המוסלמים והיהודים. בעוד אשר בשביל הנוצרים היה זה מצב הרת-שואה שאף הביא לידי הגירה חלקית, בשביל היהודים היתה זו שעת-כושר לבסס את מעמדם ולהתקדם מבחינה חברתית וכלכלית; וליישוב היהודי בארץ-ישראל במיוחד היתה זו הזדמנות להתעצמות מספרית ומעשית ניכרת מכוחה של עלייה מאירופה.

הערות

¹ המספרים הם אומדנות, שזוּפְדוּ על פי המקורות הבאים: א. יערי (עורך), מסעות ארץ-ישראל (תל-אביב, 1946), עמ' 502 יגו'; המגיד, שבועון בעריכת א. זילברמן (ליק, שנת הופעה 1, מס. 14), עמ' 55, 176; בריטניה הגדולה, סיר.א. משרד החוץ 78/495, רוו אל קאנינג, מס. 36, ביירות, 24 במאי 1842.

² הצר אל-לית'אם ען נעבאת אל-שאם (מצרים, 1809), ע' 45; מ. מישאקה, מונתח'באת מן אל-גי'ואב עלא אקתיראח אל-אחמאט (ביירות, 1955), ע' 139. ראה גם מ. מעון, הרפורמה העותומאנית בסוריה ובארץ-ישראל 1811-1840 (אנגלית, אוקספורד, 1968), ע' 17.

³ שם, עמ' 17-18 והערה.

⁴ ס. ג. ספירידון (עורך), קורות ארץ-ישראל 1841-1821, כתבייד הנזיר ניאופיטוס מקפריסין (אנגלית, ירושלים, 1938), עמ' 3-122; אסד רסתום, אל מחפוזאת אל-מאלפיה אל-מצריה

(4 כרכים-ביירות, 1940-43), ב. 366, מס. 3077; ק. שולמן, ספר אריאל (וילנה, 1856), ע' 69.

⁵ משה"ח 78/283 מאת קמבל, מובא אצל י. היפמן, מוחמד עלי בסוריה, עבודת-דוקטור שלא נתפרסמה, האוניברסיטה העברית (ירושלים, 1963), ע' 336. ראה גם מונטפיורי, יומנים (אנגלית, עורך ל. לוה, לונדון, 1890), ע' 358.

⁶ קוסטנטין אל-באשא (עורך), מוד'בראת תאריח'יה (חריסה, 1925), ע' 119; הופמן, כנ"ל.

עמ' 407; ראה גם שוורץ, תבואות הארץ (ירושלים, 1843), ע' 481.

⁷ ראה מכתבים מיהודים בטבריה אל סיר מ. מונטפיורי משנת תקצ"ט (1839) באוסף מונטפיורי, מכון כנ"ב, האוניברסיטה העברית, ירושלים; הש' עבד אל-כרם ע'ראיבה, סוריה פי אליקרן אליאתמס'יעשר 1840-1876 (קאהיר, 1961-2), עמ' 5-124.

- ⁸ שולמן, אריאל, ע' 7; ספירדון, כנ"ל, ע' 100.
- ⁹ שם, ע' 79.
- ¹⁰ י. בן צבי, "מאורעות צפת", צפונות, כרך ז (ירושלים, תשכ"ג), עמ' 277 וגו'. ראה גם יוסף אלדבס, תאריח' פוריה (ביירות, 1905—1893), ח, 649.
- ¹¹ פרטים ראה אצל י. ריבלין, "עלילת דמשק", אצל מ. הכהן (עורך), משפטים ועלילותיהם (תל-אביב, 1967), עמ' 42 וגו'; ע'ראיבה, כנ"ל, ע' 125; מינספורי, כנ"ל, עמ' 210—206; מישאקה, כנ"ל, עמ' 132 וגו'; אל-באשה, כנ"ל, עמ' 203—188.
- ¹² פרטים מלאים על המשפט וההתפתחות לאחריו ראה משה"ח 78/410, וורי אל פאמרסטון, מס. 6, 22 במאי 1840; מס. 7, 22 במאי 1840; מס. 8, 23 במאי 1840; מס. 11, 20 ביולי 1840; מס. 12, 18 באוגוסט 1840. ראה גם אל-באשא, עמ' 203—188.
- ¹³ "הרגום הפירמאן חטי-שריף... מיום 12 רמזאן 1256", אצל מונטפורי, כנ"ל, 9—278. ראה גם א. גלנטי, תעודות רשמיות תורכיות בנוגע ליהודי תורכיה (צרפתית, קושטא, 1931), עמ' 185—9.
- ¹⁴ באשוּכפאלת ארשיבי (ב. א.), קושטא, איראדלר חאריג'יה, מס. 527, 3 ג'ומאדה א' 1257; ראה גם משה"ח 195/181, פאמרסטון אל פונטובי, מס. 95, 21 באפריל 1841, אצל חיימסון, הקונסוליה הבריטית בירושלים (לונדון, 1939, 1942), א, 40.
- ¹⁵ ב. א., איראדלר חאריג'יה, מס. 532, 9 ג'ומאדה א', 1257; ראה גם פירמאן מאוואחר רג'ב 1257, ספריית האוניברסיטה העברית, מס. אר/35/40/כת"י 198 37.
- ¹⁶ ב. א. מאלידן מודור, מס. 9061, ע' 3, סעיף 9, 1257 (1841).
- ¹⁷ אל-באשא עמ' 4—243; משה"ח 78/447, וורי אל בידול, פרטי, דמשק, 21 באוגוסט 1841.
- ¹⁸ ב. צ. גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל 1840—1881 (ירושלים 1963), עמ' 47, 82, 88, 188.
- ¹⁹ מעוז, כנ"ל, עמ' 4—33, 181.
- ²⁰ משה"ח 78/368, יאנג אל פאמרסטון, מס. 13, ירושלים, 25 במאי 1839, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 4—7.
- ²¹ ג'. פין, *Sirring Times* (לונדון, 1878), ב, עמ' 77 וגו', 321.
- ²² שם, ב, 321 וגו', 9—408; משה"ח 78/1454, פין אל מאמסבורי, מס. 1, ירושלים, 1 בינואר 1859.
- ²³ שם; גם פין, ב, עמ' 69—63, 328, 409; משה"ח 78/874, פין אל פאמרסטון, מס. 9, 5 בדצמבר 1851; הש' גת, עמ' 47—41, 60 וגו'.
- ²⁴ משה"ח 78/1294, פין אל קלארנדון, מס. 36, ירושלים, 15 בספטמבר 1857.
- ²⁵ ראה מעוז, כנ"ל, עמ' 8—207 והערות.
- ²⁶ שם.
- ²⁷ ישראל בן יוסף בנימין, ספר מעשי ישראל (ליק, 1859), עמ' 9—8; הש' משה"ח 78/839, פין אל פאמרסטון, מס. 20, ירושלים, 27 בספטמבר 1850; ריישר, שערי ירושלים (למברג), 1866, ע' 17.
- ²⁸ ראה לענין זה: משה"ח 78/874, פין אל קאנינג, מס. 10, מסופח לפין אל פאמרסטון, מס. 6, ירושלים, 24 ביולי 1851; *Jewish Intelligence*, כב, מס. 260, מובא במשה"ח 78/1217, פין אל קלארנדון, מס. 1, ירושלים, 7 בינואר 1856. ראה גם רייטר, עמ' 18, 28; משה"ח 78/2068, מור אל פאמרסטון, מס. 45, ביירות, 1 בדצמבר 1849, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 156.
- ²⁹ מעוז, כנ"ל, ע' 189.
- ³⁰ שם.
- ³¹ משה"ח 78/1383, פין אל קלארנדון, מס. 1, 1 בינואר 1858, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 257.
- ³² ראה לענין זה: פין, כנ"ל, א, 102; ב. א. איראדלר מג'ליסי ואלא, 17 רג'ב 1266.
- ³³ מעוז, כנ"ל, עמ' 194—119.

- ³¹ ב. א. איראדלר דאחיליה, מס. 7/21422, 9 ד' אל-חיג'ה 1271; משה"ח 195/292. פין אל קאנינג, מס. 8, ירושלים, 5 ביולי 1850; A.E., ירושלים, ה' 8 בנובמבר 1856.
- ³² מעוז, כנ"ל, עמ' 7—196.
- ³³ משה"ח 78/963, פין אל קלארנדון, מס. 33, ירושלים, 28 בדצמבר 1853, ר' חיימסון, א. 219.
- ³⁴ שם, בספח מס. 2, ע' 220.
- ³⁵ ד. הופווד, הנוכחות הרוסית בסוריה ובארץ-ישראל 1843—1914 (אנגלית). אוקספורד, (1969), ע' 53.
- ³⁶ משה"ח 78/1454, פין אל מאמסבורי מס. 1, ירושלים, 1 בינואר 1859.
- ³⁷ מספר היהודים תחת חסות אירופית בארץ-ישראל הגיע במחצית המאה ה-19 ל-5,000. מתוכם היו 3,000 תחת חסות אוסטריה, 1,000 תחת חסות בריטית והיתר תחת חסות פרוסיה, רוסיה ושאר ארצות אירופיות. ראה גת, כנ"ל, ע' 87.
- ³⁸ ראה משה"ח 195/226, ווד אל וונלי, מס. 11, דמשק, 26 באוגוסט 1846; משה"ח 195/1458, מיסק אל רדקליף, מס. 12, דמשק, 10 ביוני 1857.
- ³⁹ משה"ח 78/1220, מיסק אל קלארנדון, מס. 12, דמשק, 31 ביולי 1856.
- ⁴⁰ מעוז, כנ"ל, ע' 217.
- ⁴¹ פין, כנ"ל, ב, 462.
- ⁴² משה"ח 78/390, פארמרטון אל פונסנובי, מס. 134, משה"ח. 11 באוגוסט 1840 אצל חיימסון, כנ"ל, א, 33.
- ⁴³ משה"ח 78/391, פארמרטון אל פונסנובי, מס. 248, משה"ח, 24 בנובמבר 1840, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 34.
- ⁴⁴ משה"ח 78/368, בידוול אל יאנג, מס. 2, משה"ח, 31 בינואר 1839, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 2.
- ⁴⁵ משה"ח 78/963, רוז אל פין, חזור, ביירות, 30 ביוני 1874, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 220.
- ⁴⁶ משה"ח 78/913, מאמסבורי אל פין, מס. 5, משה"ח 8 בנובמבר 1852.
- ⁴⁷ ראה, למשל, משה"ח 195/292, פין אל קאנינג, מס. 8, ירושלים, 5 ביולי 1850.
- ⁴⁸ מעוז, כנ"ל, עמ' 217 וגו'.
- ⁴⁹ ראה, למשל, משה"ח 78/836, מור אל פארמרטון, מס. 21, ביירות, 1 באפריל 1850; משה"ח 78/872, ווד אל פארמרטון, מס. 24, דמשק, 26 ביולי 1851.
- ⁵⁰ הש' משה"ח 78/874, פין אל פארמרטון, מס. 6, ירושלים, 24 ביולי 1851.
- ⁵¹ ראה, למשל, משה"ח 78/1220, מכתב מאת הפחה של דמשק לקונסול, כלול במיסק אל קלארנדון, מס. 12, דמשק, 31 ביולי 1856.
- ⁵² ראה מעוז, כנ"ל, עמ' 210 וגו'.
- ⁵³ ראה משה"ח 195/207, וורי אל קאנינג, מס. 10, חלב, 10 באפריל 1844, משה"ח 78/2068, מור אל פארמרטון, מס. 44, ביירות, 25 באפריל 1849; משה"ח 78/1118, יוד אל רדקליף, מס. 37, כלול ביוז אל קלארנדון, מס. 43, דמשק, 9 בנובמבר 1855.
- ⁵⁴ מעוז, כנ"ל, עמ' 91—190.
- ⁵⁵ שם, עמ' 190 וגו'.
- ⁵⁶ משה"ח 78/499, ווד אל אברדין, מס. 46, דמשק, 14 ביוני 1842.
- ⁵⁷ מעוז, כנ"ל, עמ' 33—232.
- ⁵⁸ שם, ע' 228.
- ⁵⁹ משה"ח 78/444, יאנג אל פונסנובי, מס. 11, ירושלים, 11 ביוני 1841.
- ⁶⁰ פתאב אליאחזאן פי תאריח' אל-שאם לבנאן (כת"י מס. 9, 956, AUB) ע' 125; משה"ח 78/1121, פין אל קלארנדון, מס. 11, ירושלים, 11 בספטמבר 1855, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 238.
- ⁶¹ פתאב אליאחזאן, ע' 125; משה"ח 78/447, וורי אל בידוול, דמשק, 21 באוגוסט 1840.
- ⁶² א. יערי, מסעות שליח צפת (ירושלים, תש"ב), ע' 19.

ישראל קולת: התארגנות היישוב וגיבוש תודעתו הלאומית עד לנחמת-העולם הראשונה

במעמדו של היישוב היהודי בארץ-ישראל לפני מלחמת-העולם הראשונה אפשר לציין פאראדוקס אחד: היישוב שימש מרכז ליהדות המסורתית, לחברות ולגדיבים מארצות האמנציפציה ולתנועה הלאומית היהודית, ועם זאת היה זה הקיבוץ היהודי המפולג ביותר. לא זו בלבד שהוא לא הצליח להקים מסגרת מאוחדת בהיקף ארצי, גם אחדותן של הקהילות המקומיות לא הושגה אלא לאחר קשיים מרובים, ובירושלים לא הושגה כלל.¹

הפאראדוקס בלט לא רק במבנה החברתי-הפנימי אלא גם במעמד המדיני-החיצוני של היישוב. היישוב בארץ-ישראל היה ריכוז-אוכלוסים ניכר למדי: היהודים מנו 80–90 אלף נפש בתוך אוכלוסיה כוללת של 600 עד 700 אלף נפש. יהודים היו אפוא כ-14% מיישובה של הארץ, והיה זה האחוז הגדול ביותר של יהודים בארץ כלשהי. החלוקה האדמיניסטרטיבית של הממלכה העותומאנית הגדילה את משקל ריכוזם של היהודים: הם היוו כרבע האוכלוסיה בסנג'ק ירושלים, והם יצרו ריכוז ניכר בערי פנים-הארץ—ירושלים, טבריה וצפת. שיעורם היחסי היה קטן יותר בערי-החוץ. היהודים מנו 45 אלף נפש מאוכלוסיה של 80 אלף בירושלים, 5000 באוכלוסיה של 8 אלפים בטבריה, 7 אלפים מ-15 אלף בצפת, 12 אלף מ-50 אלף ביפו, שלוש-אלפים מכלל 20 אלף בחיפה.²

על אף ריכוז זה של אוכלוסים דל היה משקלו המדיני של היישוב בעת התפתחותם של מוסדות השלטון-העצמי החבלי בממלכה, וזאת מחמת מיעוט מספרם של בעלי אזרחות עותומאנית וחוסר ארגון מקיף שידאג לייצוגם המדיני של היהודים.

גורמים שונים קראו תגר על פילוגו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. בעלי הכרה לאומית מקרב העולים מאירופה והיהדות הספרדית ראו בחלוקה העדתית אות להתגברותם של זיקות ואינטרסים חלקיים על תודעת האחדות היהודית הכוללת; משכילים צעירים שגדלו בארץ תלו בפילוג בין היהודים את קולר החמצתו של הסיכוי לנצל את אפשרויות הייצוג בעיריות, בבתי-המשפט וכד' שאותן העניק המשטר העותומאני עוד לפני 1908. הציונים ה"מעשיים", שהחשיבו יצירת עובדות בארץ יותר מפעולה דיפלומטית, ראו בארגונו של היישוב דרך להגביר את יכולתו לפעולה כלכלית עצמאית כמו גם לפתח בו כשרון להנהלה-עצמית. חלקם חששו, אמנם, כמו שחששו עסקנים מקומיים ותיקים, מארגון מקיף ופומבי העלול לעורר את חשד הממשלה והתושבים. אף הברון רוטשילד ופקידותו היו שותפים למגמה של פעולה חשאית ומצניעת-לכת.

על אף הנתונים והדחפים שקידמו התארגנות יהודית בארץ לפני 1914 היה הפילוג

כה מעורה באפיו החברתי של היישוב עד שאי־אפשר היה להתגבר עליו מכוח ההתפתחות האימננטית של היישוב; הדחפים החיצוניים הקשורים במאורעות שהתחוללו בממלכה העותמאנית ובשינויים התחוקתיים בתוכה מאז 1908 החלו לקדם התארגנות כוללת של היישוב. ב־1914 לא הגיע תהליך זה לתכליתו. כמו איחודים חלקיים בלבד. אף לאחר מלחמת־העולם הראשונה היה המבנה החברתי של היישוב בעוכרי ארגונו הפוליטי והמפלגות הן שהתגבשו מתוך היענות לאתגר החיצוני בשנות ה־20 וה־30.

המסגרת התחוקתית של הממלכה העותמאנית עודדה מלכתחילה אחדות יהודית מקיפה. המשטר הכיר ב"מילת" יהודי כחידה במסגרת הממלכה וחוקת המילת משנת 1865 הקנתה סמכויות שיפוט נרחבות למדי לרשויות הרבניות. ה"חכם־באשי" ייצג את היהודים בפני השלטונות בעניינים רבים כולל ענייני בטחון אישי. אבל מסגרת המילת לא איחדה את היהודים בארץ. היא חלה, כמובן, רק על הנתינים העותמאנים ואילו רובם הגדול של היהודים שבאו במחצית המאה הי"ט מאירופה לא קיבלו עליהם את הנתינות הזאת. השלטונות הוסיפו, אפוא, לראות בעדה הספר־רדית את העדה המופרת. רק היא היתה, להלכה, בעלת סמכות ממשלתית וכל יתר ההתאגדויות היהודיות היו וולונטריות.

על הגבלה זו של המסגרת החוקית של מילת לנתינים העותמאנים ולעדה הספרדית נוספה העובדה שהמילת היהודי לא היה מוגבל לארץ־ישראל בלבד. אמנם משנת 1840 היה "הראשון לציון" של ירושלים חכם־באשי ומשנת 1911 היה הרב עזריאל בעל מעמד של חכם באשי של יפו. אולם מסגרת המילת הקיפה את כל יהודי הממלכה ובמסגרת זו היו בני הקהילות של ארץ־ישראל גורם מיצער במספר ובמשקל מדיני לעומת בני קהילות קושטא וסלוניקי; בני קהילות יפו וירושלים השתתפו אמנם בגוף הבוחר למוסדות המילת אולם מספר הבוחרים שהעמידו היה קטן ביותר.

רובם המכריע של היהודים שבאו לארץ־ישראל לפני 1882 ולאחריה הוסיפו, כאמור, להחזיק בנתינות של ארצות־מוצאם או אף אימצו להם הגנה קונסולרית כאן; הם הרגישו יתר־בטחון בהגנת הקונסולים הזרים ואף שמחו להיפטר מחובות שחלו על נתינים עותמאניים. ב־1908, עוד לפני המהפכה, נעשה נסיון—בעקבות קטטה בין יהודים לערבים ביפו—לארגן את כל היהודים הרוסים באגודה אחת.³ היהודים עלו־לים היו להתפלג לעדות־חסות שונות של קונסולים שונים.

קווי ההתפלגות של היישוב היהודי העירוני רבים היו ושונים. היהודים התפלגו לפי מוצאם, לשון הדיבור היומיומי (אידיש או לאדינו), בתי־הדין שלהם ונוסחי התפילה לעדות שונות. הספרדים קיימו "כוללות" אחת שהקיפה תחילה את כל המוסדות של בני "עדות־המזרח". כוללות זו החלה להתפלג כאשר גדלו הריכוזים של יוצאי ארצות־מזרח מסוימות.

עדות המזרח התפלגו מן הספרדים מבחינת בתי־הדין ובתי־הכנסת, גם כאשר הוסיפו לתמוך במוסדות הצדקה שלהם. עוד במאה הי"ט התפלגו מן העדה ספרדית המוגר־

בים יוצאי צפון-אפריקה, וכן הבוכארים והגורגים יוצאי גרוזיה. ב־1907 התפלגו גם התימנים וקבעו בית־דין לעצמם, אף שגם הם היו נתיני הממלכה. האשכנזים היו מחולקים ל"כוללים" שהתארגנו לפי מקומות המוצא ומקורות התמיכה. פילוג זה לפי כוללים נחתך על־ידי פילוג אחר—בין "חסידים" ל"פרושים".

ב־1866 הוקם הוועד הכללי לעדת האשכנזים, שהיה מעין רשות כוללת מעל לכוללים הבודדים ודאג לצרכים הכלליים. החל משנת 1908 מנסים לראות בוועד־כללי זה גרעין להתארגנות כוללת של היישוב היהודי בירושלים. האשכנזים היו למעלה ממחציתו של יישוב זה ולהתארגנותם היתה איפות משמעות יישובית כללית. הוועד הכללי כונה בשם "כנסת־ישראל" וייצג את העדה בכללה גם בפני השלטונות.

פילוג רבגוני זה בו נתערבו הרגשות קירבה שבמוצא ובמנהג עם אינטרסים חמריים חזקים מנע את יצירתה של קהילה מאוחדת; הויקה לעדה היתה חזקה מן הויקה האישית לכלל יהודי בארץ־ישראל, וכל העדות לא מצאו לשון־הידברות. התפלגות זו מנעה את ליכודו של היישוב היהודי העירוני הן בארבע ערי־הקודש—ירושלים, חברון, טבריה וצפת—והן בקהילות החדשות.

ב

"היישוב החדש" נשא עמו רעיונות של אחדות לאומית, אולם מבחינה ארגונית היה אף הוא חסר ליכוד מראשיתו.

ההתישבות החדשה לא היתה מעשה־ידי של ארגון כללי ובעל תכנית.⁴ היישובים הראשונים נוסדו על־ידי אגודות ופרטים. היה אמנם קשר בין המתישבים מרומניה לבין הוועד המרכזי לאגודות יישוב ארץ־ישראל שנוסד בראשית 1882, והמתישבים מרוסיה קשורים היו לאגודות ולאישים ברוסיה עד להתארגנות "אגודת משה מוֹנ־טיפוּר" ב־1884, גוף שריכז את חובבי־ציון והחל לשמש רשות מוסרית למתישבים החדשים.⁵

אולם גופים אלה מלכתחילה לא התוו תכנית חברתית כוללת כשם שנטולים היו תכנית כלכלית מעשית. הם לא חישבו את דרך ארגונו של היישוב החדש ואת יחסו לממשלה, לאוכלוסיה המקומית וליישוב היהודי הקיים. היה להם מושג ברור יותר ביחס למבנה החברתי של המושבה הבודדת, כפי שהדברים משתקפים בתקנוני המושבות.

גם הארגון הראשון שניסו העולים החדשים ליסד ב־1882, "ועד חלוצי יסוד־המעלה", נועד רק לרכז את רכישות הקרקע ולארגן את החיים החברתיים במושבה המתחילה ולא לקבוע אוריינטציות מקיפות יותר. ארגון זה לא האריך ימים ועם הפסקת העליה הושם לו קץ.

רק מכלל התנהגותם של המתישבים אפשר ללמוד על עקרונות שהנחו אותם. המושבות הראשונות לא רצו מן־הסתם בקבלת הנתינות העותומאנית. חרף נסיונות להשתדל אצל השולטן למען התישבות יהודית בארץ־ישראל, ראו המתישבים יתר־בטחון לעצמם בהגנת הקונסולים.

מבחינה טריטוריאלית לא קבעו להם המתיישבים כלל של היפרדות מן היישוב הערבי הקיים והמושבה ראש־פינה אף נוסדה בצד הכפר הערבי ג'עוני וביקשה להסתייע בו.⁶ מבחינה חברתית ברור היה כי כאן עדה יהודית נפרדת—חבר העדה רשאי להיות יהודי בלבד, ותקנות המושבות אף קבעו מידה של צביון יהודי־מסורתי לחיים במושבה. ברור היה כי מפעל ההתיישבות מחייב מידה רבה של ליכוד חברתי, ליכוד מרחיק־לכת מזה של קהילה יהודית דתית. ההתארגנות במושבה היתה על בסיס וולונטרי, אולם עצם תנאי ההתיישבות גרמו תלות רבה של הפרט בכלל ואיפשרו לציבור לכפות את מרותו עם הפרט. עם זאת היו התקנות של המושבות שנוסחו בראשית ההתיישבות הלכה בלבד עד ראשית המאה שהרי מטעמים כלכליים נאלצו רוב המושבות לחסות בצל הברון רוטשילד ופקידיו ועצמאותן החברתית ניטלה מהן עד סוף שנות ה־90.

נסיגנות של התיישבות יהודים בודדים בכפרים ערביים (כמו משפחת יעקב שרתוק בעין־סיניה) או של התיישבות יהודים בודדים באחוזות גדולות (כמו נסיון ראובן לרר בוואדי־חנין) לא עלו יפה מחמת הצורך בעדה לשם קיומם של חיי ציבור ושירותי חינוך.⁷ המושבות אף לא אמרו להיבדל מן היישוב היהודי הישן בערים, היפוכו של דבר—הן נזקקו לשירותיו, הן נזקקו לשיפוט הרבני לפחות עד שהוקם בית־משפט־השלום העברי ביפו ב־1909. והן נזקקו לשירותי הבריאות של היישוב הישן.

העולים הראשונים נעזרו באנשי היישוב הישן ברכישת הקרקעות להתיישבות, אולם גם הסתייגו מהם וממחלוקותיהם. ז.ד. לבונטין נמנע במכוון מלהתקשר עם אנשי ירושלים, ואף עם אנשי חברת "תחית ישראל" שביקשו לרכוש קרקע להתיישבות יהודית; רבים מאנשי היישוב ביקרו, לעומת זאת, את גל העליה הלא־מאורגן והלא־מחושב של 1882—ולא מטעמים ערפיים בלבד.

מחשבה כוללת יותר על היישוב בכללו אנו מוצאים בעת ביקורו של זאב קלונימוס ויסוצקי, שליחם של חובבי־ציון לארץ־ישראל ב־1885.⁸

בביקורו זה הראשון ברור היה לוויסוצקי כי היישוב הקיים בארץ עולה בכמותו ואף במשקלו המדיני והכלכלי על קומץ המתיישבים בגל העליה החדש וכי חובה על אנשי חובבי־ציון לדאוג לפיתוח הכלכלי כמו גם לארגונו החברתי. הוא נתן דעתו על איחודן של העדות השונות וראה חשיבות בסיועה של העדה הספרדית להתיישבות מהיותה מעורה בארץ ומקורבת לרשות. אליעזר בן־יהודה ראה באחדות העדות את האות להתגברות הלאומיות וההכשרה המדינית.

אמנם ויסוצקי נזהר עם זאת שלא לקבוע את הוועד הפועל של חובבי־ציון בירושלים, מרכזו של היישוב היהודי הקיים, והעדיף עליה את יפו; נציגות זו של חובבי־ציון עמדה להיעשות מקום כינוס כלשהו לעסקני היישוב החדש.

הרעיון של אחדות העדות, שנועד למנוע לפחות את הפיצול הקהילתי של האוכלוסיה היהודית בערים, לא התגשם לפני 1908. משכילים וסוחרים מקרב היישוב הצליחו לכל היותר בהקמת קבוצת־יזומה קטנות בערים לצורך מילוי תפקידים ציבוריים. כך הקים שמעון רוקח את "בני ציון" ואת "עזרת ישראל" ביפו ב־1887; בסוף

שנות ה־80 ובראשית שנות ה־90 קמו בירושלים וביפו קבוצות שפעלו גם הן למען אחדות קהילתית ואספקת שירותים.

בסוף שנות ה־90 נוצרה בירושלים קבוצת "בני ישראל" למען אחדות העדות; בשנת תרס"ד נוצרה "אגודת צעירי ירושלים", שניסתה אף היא את כוחה בהתגברות על הפילוג העדתי. במאוחר יותר נוסדה אגודת "בני יהודה" לקידומו הכלכלי של היישוב. כוחן של קבוצות צעירים משכילים—סוחרים ובעלי מקצועות חפשיים—לא היה רב. הן חשבו במונחים של אחדות יהודית בניגוד לפילוג העדתי וסמכו על מוסדות השלטון הנבחרים לעומת השתדלות ושוחד.

ב־1893 הצליחו להקים קהילה מאוחדת לאשכנזים ולספרדים ביפו "ולא יהיה עוד שם זכר לאשכנזי ולספרדי רק שם יהודי בלי שום לוויו בכלל ולפעול לטובת העדה כולה". כשפה המדוברת בוועד נקבעה העברית. אולם הקהילה התפלגה והוקמה שוב רק ב־1909.

הקבוצות של סוחרים ומשכילים שנאספו ביפו היו קצתן מיוצאי היישוב הישן וקצתן מבני היישוב החדש. הן יזמו הקמתן של שכונות־מגורים חדשות כגון נווה־צדק ונווה־שלום מתוך שיקול כלכלי וחברתי. הן ביקשו להימנע משכר־הדירה העולה ביפר ולעצב צביון תרבותי מיוחד של שכונה יהודית; עדיין נעדרים כאן השיקולים של מעין אוטרקיה כלכלית והימנעות עקרונית מהזרמת דמי־שכירות לבעלי־דירות ערביים, כפי שהיו הדברים אחרי־כן בעת הקמתה של "אחוזת־בית", אף אין כאן רצון להיבדל מעל העדה היהודית היפואית, שאף הוא מופיע בעת ייסודה של תל־אביב. נהפוך הוא: מיסדי "נווה־צדק" ו"נווה־שלום" היו פעילים בשירותיה של העדה ביפו ובהקמת קהילה.

אפשר לומר שכאן לפנינו מעין צורת־מעבר מן החברה המסורתית—שבה העדות הדתיות גרות בשכונות נפרדות ומקיימות ארגונים נפרדים המוגדרים בחוק—אל החברה הלאומית העתידה להתהוות והמקפידה מדעת על ייחוד תרבותי וכלכלי. השכונות הגרמניות היו אף הן, אגב, גורם ממריץ במעבר מן השלב האחד למשנהו. לא נמצא פורום משותף לדיון בשאלות הכלליות של היישוב בארץ; גם בשנות ה־90 נזכרו בעתונות ושימשו דחף לפעילותם של פרטים בעלי־יומה ושל אגודות קטנות; הוועד־הפועל של חובבי־ציון, זו "החברה לתמיכת יהודים עובדי־אדמה ובעלי־מלאכה בסוריה ובארץ־ישראל", שימש מאז 1890 גורם מכנס לדיון אם גם חסר סמכות לחייב וכוח לבצע. במחיצתו התכנסו אנשי המושבות והאגודות, פועלים ועסקנים. הגורם החזק ביותר ביישוב משנת 1883 ועד 1900 היתה הפקידות של הברון רוטשילד. שפעלה על־פי שיקוליה־היא ולא נזקקה לדיונים ציבוריים ולתנועות ציבוריות. גם היא ניסתה, כמידת השפעתה, להביא לאיחודן של העדות בערים—והעלתה חרס.

תנועת חיבת־ציון מלכתחילה לא הצליחה להקים אחדות בין העדות השונות, ולעומת זה חוללה פילוג בין יישוב ישן לחדש. פילוג זה לא התבלט עדיין בשנות ה־80 ככל שעתידי היה להתבלט בשנות ה־90. רעיון ההתיישבות ("רעיון היישוב" בלשון בני התקופה) היה שאלת־מחלוקת ביישוב הישן עצמו ואפשר היה לשער כי חלק מאנשי

היישוב הישן יתנו ידם להתישבות החדשה; הבכורה שניתנה לרעיון החדש על פני המחלוקות בין "חרדים" ל"משכילים" באירופה נתנה מקום לתקוה כי ישיב לב חדשנים על חרדים. אליעזר בן־יהודה, למשל, תבע עוד לפני העליה ההמונית לדחות את המחלוקות עם ממוני החלוקה מפני "תחיית ישראל". הרפכה של תנועת חיבת־ציון עצמה, שרבים היו בה החרדים, נתן מקום להערכה כי יושפן שלום ביישוב הארצי־ישראלי מתוך קיום־צוות והתפייסות בין עדה לומדת ומתפללת שקיומה על ה"חלוקה" לבין עדה יצרנית של מתישבים ופעילי־כלכלה בערים. יישוב יהודי קרקעי בארץ־ישראל יחדש את היהדות המסורתית ושומרת־המצוות באירופה כשם שיישוב של חיי־קודש שימש לה מרכז וסמל.

עצם ההבחנה בין "יישוב ישן" ל"יישוב חדש" אינה קלה ויש בה יסודות של הזדהות אידיאולוגית ולא רק של מציאות ממשית. אנשי היישוב החדש ראו באנשי הישן מקבלי־חלוקה בלתי־יצרנים—אולם חלק נכבד מהם התפרנס ממלאכות יצרניות. ואילו ביישוב החדש היו לא מעט שומרי־מצוות חרדים, מהם שאף התנגדו לבתי־הספר החדשים שנחשבו סימנו המובהק של היישוב החדש. ואילו בני העדה הספר־דית אין להכלילם לא בזה ולא בזה.

לדיוקו של דבר, יכולים אנו לדבר על היישוב הישן במידה שייצג אותו ועד־הכוללים שהוקם ב־1866 ונחשב מיצג את העדה האשכנזית, ויכולים אנו לדבר על "היישוב החדש" במידה שייצג אותו הוועד־הפועל של חובבי־ציון, שנציגותו החלה לפעול מעת ביקורו של ויסוצקי בארץ־ישראל ב־1885 ואילו הוא עצמו החל בפעולתו רשמית ב־1890, עם אישור חובבי־ציון על־ידי הממשלה הרוסית כ"חברה לתמיכת יהודים עובדי־אדמה ובעלי־מלאכה בסוריה ובא"י" וכאשר התיצב זאב טיומקין בראש הוועד.

היחסים בין שני גורמים אלה היו רצופי נפתולים. בשנת תרמ"ה (1885) נתפרסם ה"קול מהיכל" אשר גינה את רעיון ההתישבות החקלאית, הראה את כשלונותיו בהגשמה ורומם לעומתו את חייו ופעילותו של היישוב הקיים. שנת השמיטה תרמ"ט (1888/9) עוררה מחלוקת חריפה בין החרדים הקיצונים למתירים.

בשנת תר"ן (1890) התחייבו אנשי משלחת ("שיירה") של חובבי־ציון ובראשם הרב יימאל מוהילבר שלא להפריע לקופת רבי מאיר בעל־הנס, וכנגד זאת התחייבו ראשי הפוללים האשכנזים לעזור "לרעיון היישוב".

היחסים שבו והורעו עקב המחלוקת בשאלות החינוך החדש בערים ובמושבות ועקב הסיכסוכים בקרב "בני־משה". פרישתו של יחיאל־מיכל פינס מן הוועד־הפועל של חובבי־ציון והתקרבותו לחוגים של ועד־הכוללים מעידה על הקרע המתרחב והולך—אולם גם על הקשר הקיים בין שני הגורמים ועל המעבר מן האחד למשנהו. התגבשות האופי החברתי של המושבות החדשות במהלך התפתחותן הגביר את המרחק בין שני הגורמים. בילוי של צעירים וצעירות יחדיו היה נהוג ברחובות ובראשון־לציון אך נחשב "חילול־השם" בפתח־תקוה; חמורה היתה השאלה של

הצגת מחזות מן הרפרטואר הציוני, הרוסי, ואף האירופי. התרדים ראו בכך "התיור" נות" מחודשת בקרב היישוב שנועד להבטיח את יראת-אלהים המתערערת בפורה. גורם נוסף במחלוקת בין חוגי חובבי-ציון ליישוב הישן היה ההתקפה המתמדת של עתוני בן-יהודה על הפילוג בין ספרדים לאשכנזים, פילוג שעשה פלסתר כל רעיון של אחדות לאומית. האשכנזים ראו בכך התנפלות ליתרונותיהם הכלכליים והתערבות מבחוץ בסדרי עדתם.

בשנת תרנ"ד (1894) הגיעו הדברים לכלל משבר חמור בגלל ההלשנה של אנשי היישוב הישן על בן-יהודה שהוא מסית למרד בשלטון התורכי, דבר שהביא למאסרו ולפולמוס חריף בארץ ובתפוצות בין תומכי שני ה"יישובים". אולם כבר בשנת תרנ"ה (1895) החלה הידברות מחודשת. שני הצדדים חששו שמא תבאיש המחלוקת את ריחה של ארץ-ישראל בציבור היהודי. מכוח ענין משותף זה הגיעו שני הצדדים להסכם, שהיה הסכם "אי-התקפה" בלבד אולם היתה בו הכרה הודית של כל צד בזכות קיומו של האחר ונכונות לקיום-צוות. בבחינות מסוימות היו נקודות-קירבה שחצו את קווי המחלוקת: התנגדות היישוב הישן לברון רוטשילד, ודאגתם של אחדים מדובריו (כגון י.ד. פרומקין, בעל "החבצלת") לפועלים, תאמו עמדות שהתגבשו ביישוב החדש בתחילת המאה.

חלקים של היישוב הישן השתתפו גם ב"כנסיה היישובית" בזכרון-יעקב ב-1903 והוסיפו להשתתף ולפעול ב"הסתדרות הארצישראלית"—יחיאל-מיכל פינס שב לזמן-מה לפעולה במסגרת זו.

העליה שהחלה לבוא לארץ-ישראל בראשית המאה חיזקה את הצביון החפשי של היישוב, ומבחינה זו כאילו הרחיקה שני יישובים אלה. אולם כפי שנראה גרמה התגובה הפוליטית על מהפכת 1908 התקרבות מחודשת, המשבר הכלכלי ביישוב הישן ב-1911—1910 אף עודד מנהיגים ביישוב החדש לפעול למענו.

משקלו הכמותי של היישוב הישן הקנה לו ערך לאומי אובייקטיבי מעת שנערכו בחירות למוסדות ממלכתיים אחרי 1908; מצד שני, הרחיע צביונו החרדי והחברתי, היישוב החדש נקלע בין הכרה בערכו של היישוב הישן לחשש מפני הרחבת השפעתו.

ג

לאחר חידוש התחוקה ב-1908 והעלייה בחשיבות כוחה המספרי של העדה בבחירות הכירו אנשי היישוב החדש כי הפילוג הוא בעוכרי מעמדם המדיני; אף אנשי היישוב הישן החלו להבחין כי במצב המדיני בארץ עדיפה עדה גדולה ומלוכדת על עדה קטנה ומפוצלת. אולם, כפי שעוד נראה, לא די היה בהכרות אלו לגשר על ההבדלים הגדולים בין הגופים הארגוניים השונים.

הפעילות המדינית במוסדות הממלכה שהיתה גורם נכבד בעידוד ארגונו הכולל של היישוב בתקופה שמאו 1908 מילאה תפקיד מוגבל למדי בענין זה קודם למהפכת התורכים הצעירים.

אמנם עוד במחצית השניה של שנות ה-90 הפנה א. מ. לונץ ב"לוח ארץ-ישראל" שלו את תשומת-לבו של הציבור היהודי לאפשרויות המדיניות שאין הוא מנצל. בגלל פילוגם של היהודים לעדות נפרדות אין החכם-באשי יכול ליצג את כולם; השלטונות מכירים בספרדים ובאשכנזים כעדות נפרדות שלכל אחת מוכתר משלה. אף את הזכות להושיב נבחרים במג'ליסים (המועצות המינהליות והנבחרות) אין היהודים מנצלים.

בדומה לכך כתב סופרו של "השילוח" ב-1897 (מד"ד, הוא יהודה גרוזובסקי) כי חוסר ליכודם של יהודי יפו הוא בעזכריהם; בעוד "שלכל עדה בתוגרמה הזכות לשלוח נבחר אחד לבית-המשפט ואחד לבית מועצת-העיר, לבחור לה חכם-באשי העומד מצדה לפני הממשלה ודורש משפט בניה, וביפו אין מאומה מכל אלה"¹⁰. ככל שגדלה ביישוב שכבה של משכילים גידולי הארץ יודעי תורכית וערבית כך הושם לב יותר לאפשרויות המדיניות שאינן מנוצלות; אף המגע של המתישבים החדשים עם הממשלה העמיד אותם על הצורך בייצוג יהודי נאות שאינו מסתמך רק על ההשפעה המדינית של הברון רוטשילד או ה"אליאנס" ועל השוחד. מאיר דיזנגוף ריכו סביבו קבוצת עסקנים מעדות שונות ויסד ועד שנועד למנוע סמוך לפני המהפכה של 1908 והשתתפו בו, מלבד דיזנגוף, גם רוקח, ספיר, ילין, אייזנברג וי. ד. דרורי (בר-דרורא).

התביעה להבטחת הזכויות על-ידי פעילות במוסדות המיצגים את האוכלוסיה שהת-קיימו בממלכה היתה בבחינת חידוש, בייחוד כשנשמעה מפי אנשי היישוב החדש. דרכי הפעולה המקובלות כלפי הממשלה היו הצינורות החוקיים המסורתיים; על-ידי החכם-באשי, שייצג רשמית את העדה היהודית והיה בעל מעמד במועצה האד-מיניסטרטיבית (המג'לס אידארה); ועל-ידי מקורבים לרשות שהפעילו אמצעי-שיכנוע ונוקקו לשוחד. כל אלה לא סמכו על פעולה ציבורית יהודית ועל ייצוג במוסדות ציבוריים אלא על ייצוג רשמי ופעולה חשאית.

היישוב החדש הירבה להסתמך על קשר עם הקונסולים של מדינות אירופה בשאלות בטחון, רכישות קרקע, בנין בתים וכד'; הפקידות של הברון, ולאחר-מכן של יק"א, יכלה להפעיל באמצעות משרד-החוץ הצרפתי השפעה על השלטונות המרכזיים והמקומיים, ועובדה זו כשלעצמה הקנתה, בייחוד לפקידי הברון, מעמד נכבד אצל השלטונות המקומיים.

מנקודת-הראות של הרשויות שניהלו את היישוב היתה פעילותו של הרצל פומביות ויומרה חסרת-אחריות הגורמת אך נזק ליישוב הקיים—הלך-רוח שאפשר להבינו על רקע השלטון המוחלט והחדשני של עבד אל-חמיד. צמיחתו הפנימית של היישוב הגביטה ארגונים ציבוריים גלויים עוד לפני השינוי במשטר העותומאני ב-1908. הנסיון לארגון היישוב ב-1903 והתהוותן של מפלגות-הפעלים ב-6—1905 הקדימו את השינוי בהלך-הרוחות בארץ כולה. ארגונים אלה לא קמו מתוך התנאים המדיניים של הארץ גופה, אולם השינוי שחל במסיבות נתן לקיומם צידוק שלאחר-מעשה. הנסיון הראשון לאחד את כל היישוב בארץ-ישראל נעשה ב-1903, לא מתוך הכרת

צורך מדיני חיצוני ולא מצד היישוב המסורתי. היה זה נסיון שצמח מתוך המשבר הכלכלי החברתי שעבר על היישוב עם העברת המינהל מידי הברון רוטשילד לידי י"א ב־1900. האיכרים במושבות נפגעו מן ההעברה שבוצעה בלי לשאול את פיהם והם הציעו אלטרנטיבה של ניהול-עצמי תחת פיקוח פקידותי. עקרון זה של התאגדות-עצמית, לו הטיף בייחוד אחד-העם, הרעבר מן היישוב החקלאי והוחל על היישוב בכללו, על כל שכבותיו. כך הוקמו ב־1900 ארגונים של בעלי-מלאכה ושל פועלים. ארגון הקבוצות המקצועיות, העדות והקהילות המקומיות נועד למנוע את התמוטטותו של היישוב על-ידי הגירה מן הארץ. הוא נועד להראות למצדדי הציונות המדינית, שטענו כי ללא ערובות חוקיות קודמות אין סיכוי ליישוב הארצישראלי, כי יש בכוחו של היישוב להתקיים מכוח ארגון-עצמי וריכוז משאבים עצמי. רעיון ארגונו של היישוב אף לא צמח רק ביישוב הארצישראלי עצמו; הוא היה גם תוצאה של יזמה והשפעה מצד אנשי הוועד האודיסאי, אשר משלחת שלו בראשות מנחם אוסישקין ואלתר דוריאנוב באה לארץ בקיץ 1903.

בקיץ 1903 הוקמה "ההסתדרות הארצישראלית", שנועדה להקים אחדות כוללת של כל גופי היישוב החדש שהיו מפולגים לפי מקומות, עדות ומקצועות. מטרת ההסתדרות כך הוגדרה: "לאחד את כל הכוחות העברים, החומרים והרוחנים שבארץ-ישראל כדי להגדיל ולפתח את כמותו ואת איכותו של היסוד העברי בארץ-ישראל". לשם מטרה זאת הוקם ארגון מסועף, שהיה מבוסס על מבנה אזורי ומוסדות מרכזיים; מתפקידו של ארגון זה היה לדאוג להסדרת ענייני הציבור של העדות היהודיות בארץ ולפיתוח כלכלי של היישוב. היה כוונתו לשמש מתווך בין היישוב למוסדות היהודיים הפועלים למענו. הייצוג בפני הממשלה היה ספל בתכניתו של ארגון זה.

ההסתדרות ביקשה להבדיל עצמה מאנשי ה"חלוקה", אולם תקנותיה יכלו להגביל את ההצטרפות למתפרנסים "לא רק מן הצדקה"; הפרדה מוחלטת היתה מן הנמנע.

ארגון ראשון זה של היישוב לא הצליח להתבסס ולא הצליח להטיל את מרותו על היישוב ההטרואני. הוא היה בנוי על בסיס וולונטרי והמורעמים לא הצטרפו אליו.

הוא לא ריכז אמצעים ולא נעשה סמכות בשאלות הפיתוח הכלכלי והשירותים.

לאחר שתי שנות קיום נעשה נסיון לשנות את בסיסו של הארגון ולהעמידו על ייצוג קולקטיבי של היחידות הכלולות בו ולא על בסיס של השתייכות אישית ישרה. היתה בכך הודאה ביתרון הסמכות של הקהילות המקומיות ובייחוד של התאים העדתיים. אולם אמצעי זה לא הועיל להצלת ההסתדרות.

עצם הקמתה של ההסתדרות עורר בעיני עסקנים של היישוב את בעיית הנזק שבקיום פומבי של ארגון כולל. חסידי שיטת הפעולה החשאית היהודית בארץ—הן אלה שחששו מן הממשלה והן אלה שהחלו לחשוש מן הערבים—הקשו על הצורך בארגון פומבי של היישוב.

הכשלון לימד את עסקני היישוב לקח מר. הוברר להם כי אין די בציון הנחיצות בארגון יישובי כולל אלא יש לבדוק אם בשלו התנאים החברתיים לארגון מעין זה. התפרקותה של "ההסתדרות הארצישראלית" אף השאירה חלל ריק בחיי היישוב.

חלל זה נתהווה בתקופה אשר בה, כתוצאה מן המסיבות ברוסיה ובתנועה הציונית הרבה יותר מאשר כתוצאה מן המסיבות הארצישראליות, החלו אנשים לזרום לארץ-ישראל (בשנים 1906—1905). המאמץ הקולקטיבי להרחבת המשק ולארגון חברתי נראה נחוץ עוד יותר בתקופה זאת. בעיות ציבוריות דוחקות כגון סידורם של באי הארץ ובייחוד דאגה לפועלים תבעו את פתרון.

לעומת התפרקותו של הארגון הכולל התחזק והלך ארגון-העצמי של המשבות, שנעשו עצמאיות יותר ויותר בחסות פיקוחה של חברת יק"א. העברת הנהלתם של יקבי ראשון-לציון וזכרון-יעקב לידי קואופרטיב של האיכרים (1906) ופיתוחם של ארגוני שיווק ואשראי קואופרטיביים הצביעו על הפוטנציאל הספון בהתאגדות. הורגש הצורך בהתייעצות בין הגורמים השונים ביישוב. לצורך זה הוקמה ביזמת המשרד של הוועד האודיסאי "המועצה הארצישראלית". מועצה זו הוקמה על יסוד ייצוג של גופים שונים—נציגויות ההסתדרות הציונית וחובבי-ציון, חברת רכישת-קרקע כ"גאולה" וחברת שיווק-יינות "כרמל", וכן איגודים על-פי מקצוע.

המפתח נתן ייצוג נכבד להסתדרות הציונית. הוועד-הפועל הציוני יוצג על-ידי 2 חברים, אפ"ק (אנגלר-פלשטינה בנק) על-ידי 2 חברים, ועל-ידי חבר אחד יוצגו הוועד האודיסאי, חברת "גאולה", חברת "כרמל", הסתדרות המורים, הסתדרות בעלי-מלאכה, סוחרים ואיכרים. גם הסתדרות "הפועל הצעיר" השתתפה במועצה. להרכב זה אפשר היה לצרף גורמים נוספים ברוב-קולות. חמישה מחברי המועצה נבחרו להיות לה ועד-פועל. תכליתה של המועצה הוגדרה כתיאום פעולתם של הגופים השונים הפועלים ביישוב.

למעשה התכנסה המועצה לעתים קרובות למדי. היא התערבה בשאלת העבודה העברית ומנעה הבאת פועלים ממצרים; היא ביקרה את תכניות רוספין להקמת "החברה להכשרת היישוב". ישיבותיה היו סודיות ונכחות עתונאים נאסרה בהן. המהפכה של "התורכים הצעירים" ביולי 1908 גרמה תמורות מהירות באוריינטציה המדינית של היישוב בארץ. דובריו ומנהיגיו צריכים היו להחליט בדבר יחסם לממלכה ופעילותם בתחומה. בכך תלוי היה הן מעמדו של היישוב הקיים הן הסיכוי לקדם את המפעל הציוני. האינטליגנציה היהודית מן העדה הספרדית, שידעה את לשונות הממלכה והשתתפה בחיים הפוליטיים, נלהבה ביותר לחירות החדשה; הללו הכריזו בהתלהבות על נאמנותם לממלכה ועל נכונותם לשרת בצבאה. אליעזר בן-יהודה ועתוניו ראו במהפכה "פעמי גאולה" וקיוו להתפתחות יהודית בלתי-מופרעת בתחומי ממלכה תחוקתית, מתוך סולידאריות עם עמיה השונים; הם חזרו וקראו: "יהודים, היו עותומנים".

הציונים "המעשיים" טענו כי המהפכה הוציאה את צידקתם לאור; בממלכה תחוקתית לא יושג הישג ציוני על-ידי פעולה דיפלומטית בקושטא אלא מכוחו של יישוב קיים בארץ; הם קיוו כי משטר קונסטיטוציוני יבטל את ההגבלות על כניסה ומכירת קרקעות. מצד שני, מסופקים היו אם יותן להשיג זכויות צ'רטר שתענקנה ליהודים. עדיפות על תושבים אחרים.

מבחינת היישוב הקיים התברר כי הדגש שהושם במושבות יועתק לפחות בחלקו לערים; על היסודות הציוניים ביישוב יוטל לארגן את היישוב היהודי בכללו ולקדם את הכרתו הלאומית; הם שמחו להיזכר כי אין בארץ ניגוד בין "עבודת-הוה" בקהילות לבין עבודת העתיד הארצישראלית. ניגוד בו התלבטו ציונים באירופה. אל התקוות שנתלו במהפכה נתלו גם חששות. אנשי היישוב הישן חששו מפני חובת הגיוס לצבא ומפני התפתחות חברתית שתעודד חילון (סקולריזציה), ואילו היסודות הלאומיים חששו שמא תתפתח התלהבות-יתר לא רק לממלכה עותומאנית תחוקתית אלא ללאומיות עותומאנית. הספרדים היו חשודים על היתפסות להגדרה של "עותר-מאנים בני-דת-משה".

חרף חששות אלה היתה הכרה כללית כי יש לעשות לקבלת הנתינות העותומאנית על-ידי יהודים רבים ככל האפשר ולהפעיל את היהודים במוסדות. עצם הארגון היהודי הנפרד לשם פעולה פוליטית היה מנוגד להשקפתם של אחדים מבני העדה הספרדית; הכל נחלקו בשאלה אם לגלות או לכסות את התוכן המדיני שבציונות.

הערות

הדברים הם נוסח מורחב של הרצאה בסמינר הבינלאומי לתולדות ארץ-ישראל והיישוב היהודי בתקופה העותומאנית שנערך על-ידי המכון-ללימודי-אסיה-ואפריקה של האוניברסיטה העברית ויד יצחק בן-צבי, יולי 1970.

ביבליוגרפיה

¹ על ארגונו של היישוב היהודי בארץ

M. Burstein, *Self Government of the Jews in Palestine*, T.A., 1934.

י. בן-צבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים, תשס"ו.

ז. ד. פריימן, ספר הזכרון הירושלמי, שנה ראשונה, תרע"ג.

ג. ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863—1904, ת"א, תשכ"ט.

ב. צ. גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל 1840—1881, ירושלים, תשכ"ג.

ה. ז. הירשברג, מעמד ירושלים במאה ה-19, קובץ יד יוסף ריבלין, רמת גן, תשכ"ד.

א. ב. ריבלין, ירושלים—תולדות היישוב העברי במאה ה-19, ת"א, תשכ"ו.

א. מ. לונץ, החכם באשי בתוגרמה, ירושלים, ד' תרנ"ב.

על המעמד החוקי

פרשנדתא, פקידות תורכיה ומשטרה, העומר א—ב, תרס"ז.

ד. בן-גוריון, י. בן-צבי, ארץ-ישראל, ניר-זרק, תרע"ח (באידיש).

V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine*, Paris 1896

הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה ארץ-ישראל (ועדת פיל), מסמך פרלמנטרי 5479. ירושלים 1937.

The American Academy of Political and Social Sciences, *The Annals*, Vol. 164, November 1932.

² המספרים הם לפי A. Ruppin, *Der Aufbau des Landes Israel*, Berlin 1919

החלוקה המספרית לעדות היתה לפי נ. ד. פריימן כנ"ל בשנת תרע"ג (1913) : 32,918 אשכנזים, 19,218 ספרדים, 2,874 תימנים, 1987 מערבים, 917 בוכארים, 476 גורג'ים. סה"כ 58,390.

³ על הרעיון לאגד את היהודים הרוסיים לאגודה אחת ר' "הזמון", 17.7.1908.

⁴ על ארגונו של הישוב החדש ר' א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון א—ג, תרע"ט—תרצ"ב, בערכים המתאימים ; ש. יבנאלי, ספר הציונות, כרך שני, א—ב, ת"א, תש"ב ; ז. ד. לבנוטין, לארץ אכותינו א'. וכן : י. קלוזנר, היכת-ציון ברומניה, ירושלים תשי"ח ; בהתעורר עם, ירושלים, תשכ"ד ; מקאטוביץ עד כאז, א—ב, ירושלים תשכ"ה.

⁵ על האגודות ברומניה וברוסיה ר' בספרי קלויזנר הנ"ל.

⁶ על התישבות ראש-פינה ר' ד. שוב, זכרונות לבית דוד, ירושלים תרס"ז, וכן על ראש פינה, המגיד א', ר"ח אדר תרמ"ג, 7.2.83 (מובא אצל יבנאלי ב' עמ' 106—103).

⁷ על נס"ציונה—מ. סמילנסקי, נס"ציונה, תימ"ג—תשי"ג, נס"ציונה, 1953.

⁸ על ביקור ויסוצקי, צירוף מכתבים שנשלחו לאנשי-שם בענין יישוב א"י מאת ק. ז. וויסאצקי, נסדרו ונערכו על-ידי "איש אמונים", בייחוד מכתב ע'.

⁹ על השכונות ליד יפו והנסיון לארגון הקהילה ביפו :

ש. בן-ציון, משנת ת"ר עד יסוד השכונה היהודית הראשונה, ספר תל-אביב, כרך ראשון, ת"א, תרצ"ו, עמ' 31—20 ; א. דרויאנוב, מנוה-צדק עד אחוזת בית, שם, עמ' 51—31 ; על אגודת "בני ישראל" למען אחוזת העדות, ר' לוח א"י לתרנ"ח (מתמוז תרכ"ו עד אב תרכ"ז) ; על ייסוד "אגודת צעירי ירושלים" ר' לוח א"י לתרס"ה. על אגודת "בני יהודה" לקידום כלכלת יהודי העיר, ר' "החבצלת"—תרס"ז, וכן בזכרונותיו של גד פרומקין, דרך שופט בירושלים, ירושלים תשט"ו.

¹⁰ על בעיית היחסים בין חובבי-ציון ליישוב הישן ר' בספרי א. דרויאנוב, י. קלויזנר, ג. ירדני. ב"הצב" א' ל"ז—מ"א התריע בן-יהודה על חוסר השירותים הקהילתיים לקבלת פני העולים הרבים וליפו המתפתח.

"האור" א' עמד על כך שהלשונות השונות והחלוקה מפלגות את העדות ועושות אותן כשני עמים. אמנם לגבי רוב הארצות יש הסכמה ביחס לחלוקת התרומות (רוסיה ופולין שייכות ללא עוררים לאשכנזים ומארוק, תוניס והודו לספרדים), אולם לגבי אמריקה, או לגבי עובון של מונטיפיורי, חלוקות הדעות ; קריטריון החלוקה אינו מוסכם (האם לחלק לפי מספר בני העדה או לפי מספר העניים, ו"מיהו עני").

ב"האור" כ"ב תרנ"א עורר בן-יהודה את העדות לאחדות והסתמך על הנימוק שאיחודן יקל על העברת מרכוש של חובבי-ציון מיפו לירושלים.

¹¹ דברי א. מ. לונץ על זכויות מדיניות וניצולן בלוח א"י לשנת תרנ"ה. הסקירה של מד"ד (יהודה גרוזובסקי) על מצב הישוב ושימוש בזכויותיו המדיניות ב"השלוה" תרנ"ז.

¹² על המועדון הפוליטי לעומת השלטון התורכי ר' י. יערי-פולסקין (מסדר), מ. דיונגוף, חייו ופעולותיו, תל-אביב תרפ"ו, ע' 40.

¹³ על הכנסיה היישובית וההסתדרות הארצישראלית—ר' עתונות התקופה, בייחוד "הצופה" וכן בא"צ A.116.

¹⁴ על המועצה הארצישראלית ר' אצל Burstein כנ"ל, וכן דו"ח הועד הזמני ליהודי א"י, ירושלים, תשרי תרפ"א.

¹⁵ על המהפכה של התורכים הצעירים ר' בתוך השאר הפועל הצעיר תמוז—אב תרס"ח ; י. ל. (יוסף לוריא), בעקבי הקונסטיטוציה התורכית, העומר ב, תרס"ט ; מעמד היהודים בארץ ישראל בראשית תרס"ט, "העולם" תרס"ט א' ; מ. דיונגוף, בפני המשטר החדש, העומר ב', תרס"ט.

יהושע בן־אריה: התפתחותה של ירושלים

א. ראשית העת החדשה—העיר בתוך החומות

בראשית המאה ה־19 היתה ירושלים עיר קטנה בקיסרות העות'מאנית שאת מנין אוכלוסייה אפשר להעריך בכ־10,000–8,000 נפש. היא לא היתה עיר חשובה. בגדלה השתוותה למספר ערים אחרות במערב־הירדן כגון עכו, עזה ושכם ואילו מבחינה אדמיניסטרטיבית השתייכה, כעיר־מחוז של אזור יהודה בלבד, לפלך דמשק. מערב־הירדן היה מחולק אז בין שני מחוזות: אזור ההר מעמק־ירזעאל בצפון ועד הנגב בדרום השתייך, יחד עם מורח־הירדן, לפלך דמשק, ואילו מישור־החוף והגליל השתייכו לפלך צידון. בפלך צידון עלתה עכו במאות ה'י"ח וה'י"ט למעמד־בכורה כמקום מושבו של הפחה. לא כן הפלך דמשק, בו היתה דמשק כל הזמן העיר המרכזית ומושב הפחה.

על חוסר־חשיבותה של ירושלים בראשית העת החדשה תוכל להעיד העובדה שנפטר ליאון שפלש לארץ בסוף המאה ה'י"ח (1799) לא מצא לנכון לכבשה, וכנראה אף לא עלה לבקר בה, בעוד שעל עכו צר מספר חדשים ובשעריה אף ניגף. העיר עצמה כלואה היתה בימים ההם בתוך חומות שבניינן הושלם במאה ה'ט"ז על־ידי השולטן התורכי סולימאן המפואר עם ראשית השלטון העות'מאני בה, ושטח העיר שבתוך החומות היה מגיע כדי 850 דונם לערך, כולל תחום־המקדש הנרחב של הרה־בית בו לא התגוררו אנשים וכולל עוד שטחים פנויים לא־בנויים.

המפנה במעמדה של העיר החל בשנות ה־30 למאה, כאשר מרדו מוחמד עלי ובנו אבראהים פחה, מושלי מצרים, בשולטן התורכי והשתלטו על ארץ־ישראל וסוריה לתקופה של 9 שנים. השלטון המצרי איחד את סוריה וארץ־ישראל ליחידה אדמיניסטרטיבית אחת. כמרכז השלטון, מקום מושבו של אבראהים פחה, נקבעה דמשק, וכעיר־שלטון משנית במערב־הירדן נקבעה ירושלים. עכו חדלה מלשמש מקום מושב לפחה, ולפי שגם סבלה משלש מלחמות בתוך תקופה קצרה (מצור נפוליאון—1799; כיבוש אבראהים פחה—1831; נסיגת אבראהים פחה—1840), ירדה מגדולתה.

השלטון המצרי ליברלי היה במהותו יותר מן השלטון התורכי הקודם, ובימים ההם אף מושפע היה יותר ממעצמות אירופה, ולפיכך הקל על המיעוטים היהודיים והנוצריים בירושלים ואיפשר להם התפתחות וחופש יחסיים. כך, למשל, הותר ליהודים בשנות השלטון המצרי לשפץ ולקומם בתי־כנסת, דבר שהיה אסור עליהם קודם־לכן. בתקופת השלטון התורכי. כן הורשו להתפלל ליד הכותל המערבי בלי להזדקק לאישור מיוחד מן השלטונות, ועוד. לעדות הנוצריות הורשתה גישה חפשית יותר לכנסיית־הקבר ושאר מקומות קדושים. כן הוקלו מעט ההגבלות על פעילות מיסיונרית.

השלטון המצרי היה גם שלטון חזק הרבה יותר, והוא אָכף משטר וסדר על הארץ. הברווים רוסנו, השוד בדרכים פסק, וגבר הבטחון הכללי. מספר המבקרים והנוסעים האירופים החל לגדול והתעצמה תנועת העלייה לארץ הקדושה.

מפנה נוסף במעמדה של העיר החל בשנות ה־40, לאחר שוב השלטון התורכי לארץ. שלטון זה שונה היה עתה ממה שהיה לפני פרק־הביניים המצרי. משטר הפחות לא הושב על כנו ותחתיו בא ריכוז רב במשטר התורכי. ירושלים הוסיפה לשמש מרכז השלטון התורכי ממערב לירדן. כיבושה החוזר של הארץ על־ידי התורכים התאפשר במידה רבה בזכות העזרה הרבה שקיבלו ממעצמות אירופה ובפרט מבריטניה. בתמורה על כך חייב היה השלטון התורכי לנהוג ליברליות רבה, ולמעשה המשיך בקו הליברלי בו החל השלטון המצרי.

למעשה, זו גם ראשית תקופת ה"תנוזימאת"—אותה מערכת ריפורמות של השלטון התורכי שהחלה להיכנס לתקפה ב־1839 והשפעתה הורגשה יותר ויותר ברחבי הקיסרות. במסגרת התנוזימאת נכללו תקנות בדבר שוויון הנתינים הלא־מוסלמים בקיסרות העותומאנית. תקנות אלו הביאו לחיזוק המעמד המיוחד שהוענק לקונסולים הזרים, כבר בתקופת השלטון המצרי. עוד בשנות ה־30 הוקמה בירושלים הקונסוליה הראשונה (הבריטית). מעמד הקונסולים התבצר והתחזק עד שהיו נכונים לקבל הוראות א־רוק מאת ממשלותיהם ונציגותם. כך החלה להתגבש סביבם מעין ממשלה בועיר־פנים.

בדיבד עם עליית כוחן של הנציגויות הזרות גדל משקלן של העדות הלא־מוסלמיות בחיי העיר. משיכתה הדתית של ירושלים הצמיחה פעילות מיסיונרית ענפה בתוכה. בעיקר עסקו הקבוצות המיסיונריות בהטפה דתית, אך היו מהן שטיפחו מפעלי חינוך, בריאות וצדקה כגון בתי־ספר ומרפאות. בכך שימשו דוגמה לשלטון התורכי שהחל אף הוא בהפעלת מוסדות חברה, מתוך רצון להתחרות עם הנתינים הזרים בנדיבות השירות. אף היישוב היהודי נרתם למלאכת הקמתם של מוסדות דומים, תוך שאיפה להשתחרר מן התלות בגורמים זרים ומתוך דאגה להבטחת קיומו הפיזי והרוחני.

התחרות בין העדות הנוצריות הדתיות נוצלה על־ידי מעצמות אירופה לקידום מטרותיהן המדיניות ולכיבוש תחומי־השפעה נוספים ברחבי הקיסרות העותומאנית. רוסיה וצרפת נכנסו בעבי הקורה של הסיכסוכים הדתיים, האחת כמגינת העדה האורתודוקסית וצרתה כפטרונית העדה הלאטינית. כך התגלגלו הדברים עד מלחמת־קרים, שעילתה הרשמית היתה הריב סביב החזקתה של כנסיית־הקבר. מלחמה זו אימתה את דברי אלה אשר קבעו כי ארץ־ישראל הפכה להיות חלק בלתי־נפרד מן "הבעיה המזרחית", המעסיקה את רוב מדינות אירופה, וכי האינטרסים הבריטיים באיזור ניצבים מול אלה של צרפת ואילו מטרותיהן המדיניות של השתיים עומדות כנגד שאיפותיה של רוסיה. בפעם השלישית אחרי פלישת נפוליאון וכיבוש מוחמד עלי חזרה הארץ אל מרכזו ההתעניינות העולמית. המערכה עצמה אמנם חרגה מגבולות הארץ, אך חוזה־השלום שנחתם עם סיומה הגביר עוד יותר את השפעת המעצמות על הנעשה בתחומי הארץ הקדושה.

ב. סוף השלטון העות'מאני—היציאה מחוץ לחומות

החוזה, שנחתם בפאריז (30 למאי 1856), קבע, בתוך השאר, את מעמד העדות הלא-מוסלמיות במסגרת הקיסרות העות'מאנית—זכויות כוהנים ורבנים, דרכי בחירתם, תשלום משכורתם, וכיו"ב. תורכיה, שנאלצה להשביע את רצון המעצמות, הוסיפה לפתח את מערכת הריפורמות (התגזימאת) ובשנת 1856 הכריז מושל ירושלים, ברוב פאר והדר, בכנס של נכבדים מקומיים וזרים, על המסמך המפורסם הידוע בשם "חטי הומאיון"—מסמך בו קבע השלטן שנתני הקיסרות שווים כולם לפני החוק. ככל שגברה תלותו של השלטון התורכי במעצמות וככל שהתבסס משטר-הקאפיטול-ציית כך נעשה מצבם של המיעוטים נוח יותר, שכן ניצלו המעצמות את זכויות הטיפול וההגנה שניתנו להן על נתיניהן בתורכיה וכל פגיעה בנתין זר גררה אחריה התערבות תקיפה מצד מיצגו הקונסול, שהקפיד לבל תיפגע יוקרתו המדינית. לא לחינם רבו אז המבקשים את חסות הקונסולים ואלפים מבני העדות הנוצריות וכן רוב היהודים בארץ הפכו בני-חסותן של המעצמות השונות. הקונסולים עצמם ניאותרו לקבל תחת אפוטרופסותם בני עמים ומיעוטים שונים מתוך מגמה להרחיב בכך את השפעתם על ענייניה הפנימיים של תורכיה.

בהמשך תהליך זה גברה, כמובן, תנועת עוליה-הרגל, בפרט הצליינים הרוסים. כך נבנה ב-1860 בית-האורחים (אושפיו) הרוסי מחוץ לחומת ירושלים ולימים הוקמה מושבה רוסית בעין-כרם. במרוצת הזמן קמו עוד כנסיות ומנזרים כגון מוסד האחים ברטיסבון או הכנסייה ומבניה-המגורים של "אחיות ציון", שנבנו בין החומות לא רק לצרכי כוהנים ונזירים כי אם גם לשירות מבקרים ותיירים. בד-בבד עם זה נוסדו בתי-ספר זרים והופעלו בתי-דואר זרים (רוסי, צרפתי, בריטי, גרמני, אוסטרי, איטלי-קי). בולים ומטבעות זרים הפכו להיות הילך עובר-לסוחר בשוקי הארץ, ולא רק אצל נתיני-חוץ אלא גם בין התושבים המקומיים עצמם. היתה זו אמנם תופעה טיפוסית ברחבי הקיסרות כולה, אך היא בלטה במיוחד בירושלים בגלל שמרובים בה התיי-רים והמבקרים. התפתחות דומה חלה גם בעדה היהודית. בראשית המאה הי"ט מנתה האוכלוסיה היהודית בירושלים 3,000—2,000 נפש. פחות משליש יישובה של העיר. האוכלוסיה היהודית בצפת עלתה, כנראה, על זו של ירושלים, וזו של טבריה כמעט השתוותה לה. (כלל האוכלוסיה היהודית במערב-הירדן בראשית המאה הגיע כדי 10,000 נפש לערך מתוך אוכלוסיה כללית של כ-150,000 נפש). עוד בעשור השני של המאה החלה הקהילה היהודית בירושלים להתחזק כתוצאה מעלייתם של תלמידי הגר"א (הגאון רבי אליהו מווילנא), אך מפנים חשובים בהתפתחותה חלו לאחר-מכן, תחילה עם הכיבוש המצרי ואחר עם חזרת השלטון התורכי, כאשר נוצרו תנאים מדיניים שאיפשרו את גידולה. במידת-מה נבנתה הקהילה היהודית בעיר זו גם מירידתו של המרכז היהודי בצפת, שנפגעה קשה במרד הפלאחים ב-1834 ורעש-האדמה של 1837. טיטוס טובלר, בחיבורו המקיף על ירושלים, מציין כבר ב-1847 שהאוכלוסיה שגדלה ביותר במאה הי"ט בירושלים היא האוכלוסיה היהודית, וכי בניגוד לנוצרים, הבאים רק לבקר בה, הרי היהודים עולים לתחל בתוכה. בסוף

שנת ה-50 מגיעה הקהילה היהודית, כנראה, לכדי מחצית האוכלוסיה בעיר ולאחר-מכן גדלה אף למעלה מכך.

גורם נוסף שהביא להתפתחותה של העיר החל ממחצית המאה היה ראשיתו של תהליך המודרניזציה. המהפכה המתחוללת באמצעי התחבורה והתקשורת למיניהם קירבה את הקיסרות העותומאנית לאירופה, והתהליך זורז עם תחילת כרייתה של תעלת-סואץ ב-1859. ב-1865 קם בירושלים משרד-הטלגרף הראשון. בשנת הנוכת התעלה (1869) נסללה לראשונה דרך למרכבות בין יפו לירושלים ובה הגיע קיסר אוסטריה לעיר. בשנים ההן החליטו חברות-הספנות הגדולות, "לוי" האוסטרית ו"מסג'רי מאריטים" הצרפתית, לקבוע בנמלי הארץ תחנות-מעגן לאניות-הקיסר שלהן בדרכן למזרח. בזכותן של אניות-נוסעים אלו גדל מיד במידה ניכרת מספר התיירים והצליינים, ואגב כך גם מספר היהודים הבאים לשבת בארץ, והללו שאפו ברובם להגיע לירושלים עיר-הקודש.

בתקופה זו החלו תנאי ההייגיינה להשתפר. בשנות ה-60 הוקמה בירושלים ועדת-תברואה, ובעיקר בזכות הזרים, והוחל בניקוי יומיומי של רחובות בעיר. כן גם הוחל בהכנסת תאורה לרחובותיה. שיפורים אלה הביאו להקלת-מה בעיר העתיקה, אך עם גידול האוכלוסיה שבתוכה, בפרט זו היהודית, החלה הצפיפות על תוצאותיה (מחסור במים, תנאי תברואה גרועים, חוסר ביוב ותיעול, מחלות ומגיפות) להביא לידי יציאה מן הרובע היהודי בעיר העתיקה אל שטחים חדשים מחוץ לחומת-העיר. יציאה זו נתלוותה מהפכה רעיונית שבתחילה רבים היו מתנגדיה. ברבות השנים גברה השפעתה ורבים החלו לעזוב את העיר העתיקה ולהתישב בשכונות חדשות, ה"מבריאות".

אפשר לחלק את תהליך היציאה של היהודים מן החומות בסוף השלטון העותומאני לשתי תקופות-משנה: תקופת החלוציות 1880—1855, ראשית היציאה והקמת השכונות היהודיות הראשונות, ותקופת הבנייה המזורזת (1880—1914), בה הוקמו שכונות רבות וצמחה עיר חדשה מחוץ לחומה. בשתי התקופות היר המשתכנים, בדרך-כלל, דלי-אמצעים, בני עדה אחת, ולעתים אף יוצאי עיר מסוימת. המבנה ה"קלאסי" של כל שכונה הוא בדרך-כלל חצר גדולה ובה בורות ומאגרי-מים תת-קרקעיים, המוקפת מארבע הצדדים גושי בניינים חד-קומתיים שחזיתם מופנית אל החצר פנימה. בין גושי הבניינים נמצאו שערי כניסה ויציאה קבועים, שנעללו לעת ערב.

תקופת הבנייה המזורזת של ירושלים שמחוץ לחומות חופפת במידה רבה את ראשיתה של הפעילות הציונית המאורגנת בארץ, אך נראה כי נושאי-דגלה ומניעיה שונים היו במידה רבה. הפעילות הציונית המאורגנת היה לה בראשיתה—בסוף השלטון העותומאני—אופי חקלאי בעיקר, ואילו התפתחותה של ירושלים בתקופה המקבילה נבעה בראש-וראשונה ממעמדה המיוחד כעיר הקדושה ליהדות, לנצרות ולאסלאם. במקביל להתפתחותה של ירושלים היהודית מחוץ לחומות התפתחו אף שכונות נוצריות—כמושבה הגרמנית, האמריקאית ועוד—והוקמו בה בניינים ומוסדות כגון כנסיות ומנזרים. במקביל החלה גם התפתחות חשובה באוכלוסיתה המוסלמית.

מכל-מקום, תקופת סופו של השלטון העותומאני היתה למעשה תקופת פריחה לירושלים. במאה הי"ט הגיעה ירושלים למעמד-בכורה מובהק בהשוואה לשאר הערים בארץ (אף התפתחותה של יפו בתקופה זו נובעת בחלקה מהיותה עיר-נמל-וקשר לירושלים הברייה), ועל כך יציבעו היטב מספרי גידולה של אוכלוסייתה היהודית והכללית (ראה טבלות בסוף המאמר). בתקופה שלאחר-כך חלה, כמדומה, בלימה יחסית בהתפתחותה, בלימה שמקורה בהתפתחות היישוב העברי שנעשה הגורם הדי-נאמי בהתפתחותה של ארץ-ישראל בכלל.

ג. תקופת המנדט הבריטי ומדינת-ישראל—בלימה יחסית בהתפתחות העיר

ראשית הבלימה בהתפתחות העיר חלה עוד בשנת 1908, כמדומה, כאשר הופסקה במפתיע הבנייה המזורזת בעיר, אף שאותה שנה נתן השולטן עבד אל-חמיד את התחוקה התורכית. תחוקה זו עוררה שמחה ותקווה רבה בארץ, אך מצד שני באו המצב המדיני המעורער, המשברים המדיניים באירופה, המלחמות בבלקנים והרגשה כללית של אי-בטחון בארץ-ישראל וצימצמו את תנועת היהודים לארץ, וכתוצאה מכך געצרה התפתחותה של ירושלים. בתקופת מלחמת-העולם הראשונה נמשך, כמובן, העיכוב בהתפתחות העיר ומספר תושביה היהודים אף פחת (ראה טבלה). התעוררות מחודשת בבניית העיר באה לאחר הכיבוש הבריטי, שהפיח רוח חדשה והרגשת שמחה בתושבי הארץ. "הצהרת בלפור" הביאה בעקבותיה לעידוד הבנייה בארץ בכלל ובירושלים בפרט. התפתחות היישוב בשנות "העליה השלישית" (1919—1923) הביאה גם לפיתוחה של ירושלים. בעיר נקבעו משרדי ההנהגה של היישוב העברי, וכן הוקמו בה בנייני-ציבור שונים ושכונות חדשות החלו לקום: בית-הכרם, בית-וגן, רחביה, קרית-משה, תלפיות ועוד.

לעומת שנות ה-20 היו שנות ה-30 בירושלים תקופה של התפתחות אטית יותר, הן בקצב הקמת השכונות הן בקצב ההתפתחות הכללית וגידול האוכלוסיה העברית. בפרט בולט הדבר אם נשווה את ירושלים לערים אחרות בארץ, שעלו על ירושלים בהתפתחותן (ראה טבלה). על סף שנות ה-30 עוד היתה ירושלים העיר בעלת האוכלוסיה הגדולה ביותר בין ערי הארץ, אך בשנת 1936 עלתה עליה תל-אביב. באי הארץ נקלטו בתל-אביב ובחיפה הרבה יותר מאשר בירושלים. רוב המגיעים לירושלים היו קשישים הבאים אל קרובי-משפחה או בני עדות-המזרח שנמשכו לריכוזיהם העדתיים שנמצאו כבר בירושלים. לא שונה היתה התמונה גם מבחינה כלכלית: הגאות הכלכלית בארץ כולה גרמה יציאה מירושלים, שבה נמשכו האיגרת-ציה והקיפאון. בשנת 1933/4, למשל, עזבו פועלים רבים את ירושלים ועברו לתל-אביב וחיפה. בערים אלו היתה באותן שנים עלייה מתמדת במספר מפעלי התעשייה, במספר המועסקים ובערך התפוקה. ירושלים, לעומת זאת, דרכה במקום ולא פיתחה כמעט כל יזמה כלכלית.

שנות ה-40 הוסיפו להיות שנות משבר בהתפתחות העיר. אם תחילת תקופת המנדט הביאה תקופת בנייה לירושלים הרי שנות המנדט האחרונות היו לה שנים קשות. לדוגמה נוכל להצביע על היקף הקמתן של שכונות חדשות. בשנים 1920—1929 הוקמו 21 שכונות עבריות חדשות; בשנים 1930—1939, 19, ובשנים 1939—1946—רק שתיים.

חשוב לזכור כי לשלטון הבריטי היה חלק נכבד בעיכוב פיתוחה של ירושלים העברית. מבחינה מעשית מנעו הבריטים את פיתוח העיר—אגב: בניגוד לתכניות-המיתאר השונות—מתוך שהטילו הגבלות על רכישת קרקעות על-ידי יהודים שסמוך לסוף המנדט הופסקה כליל למעשה. על-פי הספר הלבן של 1939 היתה ירושלים שייכת לאזור א', בו נזקקו יהודים לרשיון מיוחד מטעם הנציב-העליון לרכישת קרקע. המנהיגות הערבית הפעילה לחץ על הבריטים לא להעביר קרקעות ליהודים, והללו נענו להם. אפשר לראות בהגבלות אלו את הגורם העיקרי לחוסר רציפותו של שטח היישוב העברי בירושלים.

שנות-השפל בחייה של ירושלים החדשה היו השנים 1946—1948, שנות המאבק נגד הבריטים. בשנת 1947 ניכרת ירידה כלכלית מפורשת בחייה של העיר. נישולם של בעלי עסק ודיירים הביא אסון כלכלי על חלק ניכר מן היישוב העברי בירושלים. העוצר הממושך וחוסר-הבטחון ברחובות העיר, בעיקר בשעות הערב שיתקו חלקים גדולים בכלכלתה של ירושלים.

מלחמת-השיחרור הנחיתה מכה נוספת על התפתחות העיר. עקב המלחמה עצמה והמצב שנוצר לאחריה נתמעטה האוכלוסייה בחלק הישראלי של העיר מחמת עויבתם של רבים מן האוכלוסים. מ-100 אלף תושבים יהודים לפני המלחמה נותרו בה כ-80 אלף בלבד. העיר המחולקת איבדה את אחד הגורמים הממריצים בכלכלת עיר, שהוא ההרכב המעורב של אוכלוסייתה. הגבול שנקבע בלב העיר הפך אותה לעיר-ספר והכביד על התפתחות שני חלקיה. בחלק הישראלי נשארו 24,000 דונם מתוך 40,000 דונם שהיו בשטח העיר לפני חלוקתה, וכיוון התפתחותה האפשרית נשאר במערב בלבד.

באטיות רבה התאוששה העיר, ומצומצם היה פיתוחה בשנים הראשונות למדינת-ישראל. הממשלה אמנם ערה היתה למצב וההחלטה לקבוע בירושלים את הבירה המדינית הרשמית באה, בתוך השאר, גם כדי לעודד את התפתחות העיר, אך לא היה די בפעולה זו. מפעלים כלכליים לא עברו לירושלים ואף שהועברו אליה משרדי הממשלה הרי מוסדות חשובים אחרים נשארו בתל-אביב. ירושלים לא הועדפה בקליטת עולים, שרק 10%—8% מהם הופנו אליה. התפתחות יחסית ניכרה בהקמת שכונות חדשות ובשיקום שכונות שנפגעו במלחמה, אך מיגבלות שונות מנעו כאן קצב התפתחות מהיר. תל-אביב הוסיפה לעלות עליה בהרבה, ואף חיפה עברה אותה בגידולה. רק עם מלחמת יוני 1967 חל שינוי קיצוני במצב העיר ונפתחה תקופה חדשה בהתפתחותה. זה גם שלב בו ראוי אולי שנסכם לעצמנו את תמורות הדורות האחרונים בירושלים וננסה ללמוד לקח מהן לעתיד.

ד. סיכום: ירושלים עיר תרבותית־רוחנית

נראה כי אפשר למיין את הגורמים בפיתוחה של העיר בעת החדשה לשלש קבוצות: מדיניים, כלכליים־טכנולוגיים, וחברתיים־תרבותיים.

בראשית המאה הי"ט לא היו סדרי השלטון התורכי בעיר ירושלים שונים במיוחד משאר ערי המדינה. היא שימשה, כאמור, עיר־מחוז כהרבה ערים אחרות בתחום הממלכה. השינויים המדיניים שחלו בסדרי השלטון בירושלים כתוצאה מן הכיבוש המצרי, ולאחר־מכן בשוב המשטר התורכי, הם שאיפשרו את תחילת התפתחותה של העיר. המעמד השלטוני־מדיני המיוחד שהוענק לקונסולים על־פי הקאפיטולציות החיש התפתחות זו במיוחד. בתקופת המנדט הבריטי סייע השלטון הבריטי לשיחוקה של הפעילות העברית בירושלים וכתוצאה מכך עיכב את התפתחות העיר. בתקופת מדינת־ישראל לא עשה המימשל די־הצורך לפיתוחה של העיר, ופיגורה היחסי נמשך.

קבוצת הגורמים השניה שהשפיעה, בלי ספק, על פיתוח העיר היא קבוצת גורמי הכלכלה והטכנולוגיה. בראשית המאה הי"ט שימשה ירושלים עיר־שירותים של אזור הריי־הודה, בדומה לשאר ערים אזוריות בתחומי מערב־הירדן וסוריה־רבה. התגברות העליה־לרגל התחזקות העליה הדתית היהודית לירושלים בתקופת הכיבוש המצרי ולאחריו עד לסוף השלטון העותומאני הביאו להתפתחות רבה בעיר. כסף רב זרם אליה ומוסדות ומפעלים דתיים לרוב הוקמו בתוכה. הצליינות וזרימת היהודים (בעיקר לירושלים) היו הגורמים הכלכליים החשובים ביותר בהתפתחות הארץ בסוף התקופה העותומאנית. בתחום העיר פעלו אפוא במידה רבה אמצעי הטכנולוגיה שהחלו להדור לארץ. בתקופות מאוחרות יותר, כשהחלו כוחות כלכליים אחרים לפעול בארץ, היתה העיר חסרה אותם ולכן החלה לרדת מגדולתה. חוסר עורף חקלאי, חוסר מקום מרכזי במערכת התחבורה, העובדה שתנועת ההגירה לארץ פסחה עליה במידה רבה, הקשיים בפיתוח התעשיות בתוכה גם בשל הריחוק משאר מרכזים מתפתחים בארץ—כל אלה עיכבו את התפתחות העיר.

אך יש עוד מערכת גורמים אשר חלק נכבד לה בהתפתחותה של ירושלים—זו מערכת הגורמים החברתיים־תרבותיים ועמדת התיחסותם להתפתחות העיר. בראשית המאה הי"ט לא תפסה ירושלים כל עמדה תרבותית מיוחדת, לא בתוך הקיסרות העותומאנית ולא בעיני העולם האירופי של אותם ימים. התפתחות ירושלים במרוצת המאה—במיוחד במחציתה השניה—נבעה בראש־ווראשונה מן המעמד התרבותי המיוחד שהחלה העיר לתפוס. הציבור היהודי־דתי בפזורה החל לנצל את האפשרויות המדיניות החדשות והחל להיאחז בה. בתי־כנסת ומוסדות יהודיים החלו להיבנות בתוכה, האוכלוסיה היהודית גדלה והלכה עד שנאלצה לצאת אל מחוץ לחומות ולבנות עיר חדשה. העדות הנוצריות השונות החלו לשקוד על מעמדה וקדושתה של העיר. מנזרים וכנסיות, אכסניות ומוסדות—שמטרתם, בתוך השאר, לסייע לתנועת הצליינות הגוברת—הלכו ורבו. אף העולם המוסלמי החל ליחס חשמת־לב מרובה לצד זה שבחשיבות העיר ולאפשרויות הגלומות בכך לפיתוחה.

בתקופת המנדט הבריטי ולאחר־מכן בתקופת מדינת־ישראל, נראה כי נתערער מעמדה התרבותי המיוחד של עיר־הבירה. הפעילות הציונית, לא יעדה לירושלים את המקום המרכזי שהיה לה קודם. ההתיישבות החקלאית בארץ־ישראל, השאיפות הרעיוניות והפעילות המשקית הכללית קדמו כאן לצורך בפיתוח מהיר של ירושלים כעיר תרבותית כלל־עולמית. נראה כי עמדה זו הביאה לפיגורה היחסי של העיר, בעוד ערים כתל־אביב וחיפה, בעלות יתרונות גיאוגרפיים וכלכליים, עולות עליה. לימוד התפתחותה של העיר בעת החדשה מראה כי ירושלים הגיעה לשיא התפתחותה שעה שכוחות תרבותיים־חברתיים המריצו התפתחות מיוחדת בתוכה. נראה כי אף בתקופות היסטוריות קודמות הגיעה העיר לשיאי התפתחות על בסיס תרבותי. מכאן אולי גם מסקנה לעתיד, שכל החושב על פיתוחה של העיר בממדים גדולים חייב לזכור כי בגורם זה יתרונה הגדול וכי הפעלתו המלאה של יתרון זה היא שתוכל להוליך לשיאי־התפתחות חדשים.

טבלה 1 :

השוואה כללית של אוכלוסיית שלש הערים הגדולות בארץ־ישראל בעת החדשה

שנה	ירושלים	תל־אביב־יפו	חיפה
1800	9,000	2,750	1,000
1840	13,000	4,750	2,000
1860	19,000	6,250	3,000
1880	30,000	10,000	6,000
1922	62,500	47,700	24,600
1931	90,500	102,000	50,500
1944	165,000	261,000	129,000
1946	164,400	284,800	145,400
1948	84,000	248,000	97,500
1961	*167,500	386,000	183,000
1967	**266,300	388,000	209,900

הערה :

המספרים עד למפקד ב־1922 הם מספרי הערכה בלבד. הנתונים לאחר־מכן הם נתוני מפקדים רשמיות לאותן שנים. המספרים כולם עיגלו.
 * בתחום ישראל בלבד.
 ** ירושלים השלמה.

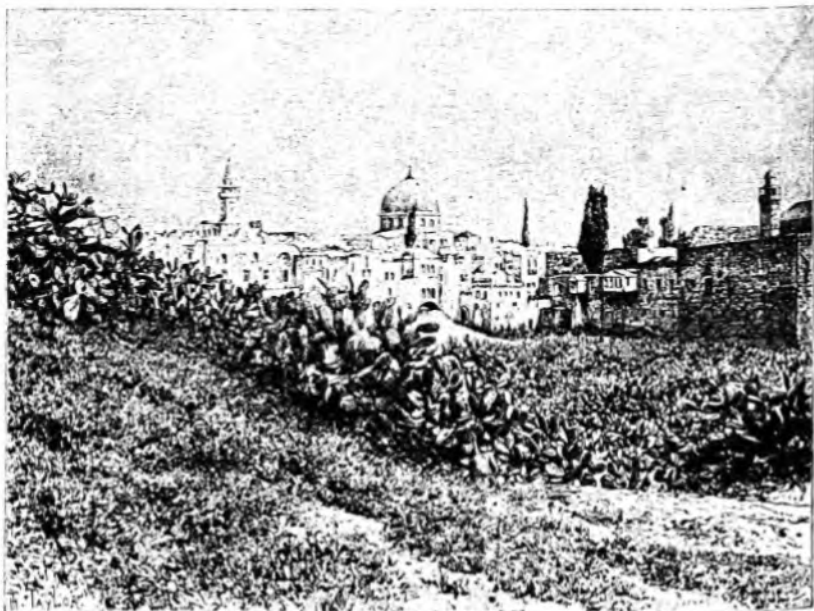
טבלה 2 :

אוכלוסי ירושלים לעדותיהם הדתיות בעת החדשה

שנה	יהודים	מוסלמים	נוצרים	סך הכל
1800	3,000	4,000	2,750	9—10,000
1840	5,000	4,500	3,500	13,000
1860	9,500	5,500	4,500	19,000
1880	17,000	7,000	6,500	30,000
1890	25,000	8,000	7,000	40,000
1922	34,000	13,500	14,700	62,600
1931	51,000	20,000	19,500	90,500
1946	99,300	33,700	31,300	164,300
1961	*165,022	—	—	167,435
1967	201,500	54,000	11,000	266,500

הערה :

המספרים עד למפקד ב־1922 הם מספרי הערכה בלבד. הנתונים לאחר־מכן הם נתוני מפקדים והערכות רשמיות לאותן שנים. המספרים כולם עיגולי.
* בתחום ישראל בלבד.

אברהם ברטורא: בתי־מחסה והכנסת־אורחים על הר־ציון (צדור תעודות)

הפקידים והאמרכלים

"... הפקידות והאמרכלות דארץ־הקודש בעיר־תהילה אמשטרדאם—הגבאות הראשית של החלוקה דכל ערי ארץ־הקודש—נוסדה באמשטרדאם עוד בחודש כסלו של שנת תקע"א [1810] ... וגבאיה הוכתרו בתואר־הכבוד פקידים ואמרכלים. הראשונים שפיהנו בהפחונה הזאת היו הרבנים כבוד מורנו הרב רב נטע ברייטבארט המכונה גוטאיינדע, והרב אברהם בן מורנו הרב רב אהרן פרינץ מאלקמאהר, וכבוד מורנו הרב צבי הירשל בן מורנו הרב רב משה לעהרן...

"בשנת תקע"ז נפטר לעולמו ראש הפקידים־האמרכלים ר' יצחק גוטאיינדע... אחר־כך נתמנה הרב ר' שלמה רובענס זיכרו לברכה לראש הפקידים... מבין שלושת הפקידים האמרכלים הראשונים שהוזכרו לעיל התבלט והצטיין במיוחד השלישי שבהם. ר' צבי להרן. הוא נולד בהאג שבהולאנד בשנת תקמ"ד... משפחתו היתה מהמשפחות המיוחסות שבמערב־אירופה... הוא ואחיו—ר' יעקב מאיר ור' עקיבא [יעקב מאיר נולד בתקנ"ב או בתקנ"ג—עקיבא נולד בתקנ"ה...] היו מראשי המסחר והעסקנות הציבורית בהולאנד.

"בשנת תקפ"ד מצא הרב הגדול ר' שלמה זלמן הירשל מלונדון לנחוץ לעורר על דבר הסתדרות ענייני ארץ־ישראל וליסד חברות קבועות ועסקנים ומשתדלים תדיריים שישיעו על השקלים להרים תרומת־הקודש... ר' שלמה הירשל קרא לחברת המתנדבים אשר ייסד בשם 'תרומת הקודש'.

"הפקידים־האמרכלים שבאמשטרדאם מצאו את הדבר הזה לטוב ונכון... החלו איפוא אף הם בייסוד חברות מתנדבים, שיתחייבו לתרום תרומות שנתיות לטובת יושבי ארץ־ישראל. ראשית פעולתם זו היתה באמשטרדאם בחודש אלול תקפ"ד... בסוף שנת תקפ"ה... הלך הלוך ונסוע לקהילות ויישובים הרחוקים שבהולאנד, וייסד בכל אתר ואתר החברה של מתחייבים לארץ־ישראל..."

ראה: 'איגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדאם תקפ"ז תקפ"ה, בעריכת יוסף־יואל רבנימין ריבלין, הוצאת האגודה לתולדות הישיב הישן בארץ־ישראל, ירושלים תשכ"ה, מבוא, עמודים י"א־י"ט.

"... אך עדיין היו רק ה'אשכנזים' הרוסים מיוצגים בארץ־הקודש. את ההרחבה על שאר היהדות האירופית יש לזקוף בראש־וראשונה לזכות מרצם של שני אנשים: רבי צבי הירש להרן [נולד בגרמניה בשנת 1784]... ורבי אליעזר ברגמן... שניהם

הקדישו לפני כמה שנה את כל כוחם לתועלת הארץ הקדושה. האחד, מנהלו של אחד הבאנקים הנודעים ביותר, עבר במסעותיו, ללא כל טובת-הנאה לעצמו, בכל הולאנד וגרמניה, כדי לארגן את התרומות למען פלשתינה... השתדל לגייס משתתפים יותר ויותר, ומינה גבאים בכל יישוב ויישוב. אליעזר ברגמן עשה לאותה תכלית בארצות שמחוץ לגרמניה, כגון אוסטריה, הונגאריה... אחרי הכנות במשך שנים נוסד הכולל הו"ד (הולאנד דויטשלאנד), מנוהל על-ידי ועד בשם פקידים ואמרכלים לעריה-הקודש, מושבו באמשטרדאם..."

מתוך "בעיית פלשתינה ותולדותיה" מאת ד"ר ישראל הילדסהיימר, קובץ מאמריו, 1923—ראה אברהם ברטורא, "ישאו הרים שלום", 1968, עמ' 23—22.

צעדים ראשונים

רקע להקמת המפעל של הקמת בתי-המחסה בעיר העתיקה¹ שימשה מצוקת הדיוור של יהודי ירושלים, שהחריפה בשנות ה-40 וה-50 למאה שעברה עקב גידולה המתמיד של האוכלוסיה היהודית, והיא שהניעה את ראשי כולל הו"ד לזיום את הקמתה של שכונת-מגורים שתכלול דירות מרווחות חדשות, אשר תיועדנה בעיקר למשפחות מעוטות-אמצעים. מתחילה התכוונו אנשי כולל הו"ד שמפעלם ישרת את כלל האוכלוסיה היהודית, בהנחה שהעדות והכוללים השונים ישתתפו גם הם במימון ובחזוקתו. הקמת השכונה, שנודעה בשם "בתי מחסה והכנסת אורחים על הר ציון", היתה למעשה הפעולה המאורגנת הראשונה ביישוב היהודי לרכישת קרקע ולהקמת בתים. הצלחתה תרמה ללא ספק כעבור שנים אחדות להתעוררות לבנין שכונות חדשות מחוץ לחומה ולהתרחבותו של היישוב היהודי.

התכנית הועלתה, כנראה, כבר בשנים תרט"ז-תרי"ז (1856-1857), ובין יוזמיה העיקריים היו עסקני הכולל ר' עזריאל זליג האוסדורף—שמאו ראה ב"בתי-מחסה" את מפעל-חייו—ר' משה זאקס, ר' מאיר שינבאום ור' יוחנן צבי הירש שלאנק. העילה להתקמות התכנית היתה האפשרות לרכוש מגרש רחב-ידיים בפינה הדרומית-המערבית של הרובע היהודי, שהיה רשום על-שם היהודי הספרדי יוסף פרץ, שנפטר באותם ימים.

הודעת אנשי הכולל על כוונתם עוררה תגובות מסויגות בקרב יהודי ירושלים, הן מצרות-עין הן מחשש שמגביות חדשות להקמת המפעל המתוכנן להחזקתו עשויות לפגוע בהכנסת ה"חלוקה". אין ספק שגם חשדו כי אנשי כולל הו"ד מתכוונים רק לטובת עצמם, והמפעל שיקום בכספי תרומות מן התפוצות ישרת קבוצה קטנה בלבד. היחידים שסמכו ידיהם על התכנית הבטיחו את עזרתם היו ראשיה של עדת הספרדים. שגם בעבר קיימו קשרים הדוקים עם כולל הו"ד ובטוחים היו שלא ייגרע חלקם בבתי-מחסה.

בינתיים עבר המגרש לרשותו של מאיר שינבאום—כנראה על-ידי קנייה מאת יורשי המנוח—וכולל-הו"ד שילם דמי-קדימה על חשבון רכישת המגרש. בט"ו בתמוז תרי"ז (1857) הודיעו על כך לפקידים-אמרכלים, בפרטם את תכניתם ובבקשם את

עזרתו של המוסד המרכזי לענייני ארץ־ישראל. במכתבם רמזו גם על כוונתם לשגר שליח מיוחד, הן למגבית לקניית המיגרש הן לבנין בית־כנסת מיוחד. כפי שניתן לחזות מראש, היתה תשובת הפקידים־האמרכלים צוננת, לפי שהתיראו מפני המפעל החדש, שמא יגרור מגביות נפרדות ופעולות מתחרות בלי שהובטח אפיו הכללי. בתשובתם מי"ג מנחם־אב תרי"ז הביעו תמיהתם על מתן דמי־הקדימה בלא שיהיה בידי הכולל סכום־הקנייה במלואו: "מה נמהרתם, בטרם הכינותם די לגאולת הקרקע". ועוד: "מה התועלת שתצמח רק לשם קניית נחלה? אנשים הצועקים ללחם, אם אין ידם משגת, צריכים לשמוח בחלקם כי זכו לשבת על אדמת הקודש, דבר אשר נכספה וגם כלתה נפש רבים". אפילו יגויסו הכספים לקניית המגרש, מניין יבוא הכסף לבנין הבתים, והעיקר—מי יישב בהם? בבקשם תכנית מפורטת, הביעו הפקידים־האמרכלים את התנגדותם הנמרצת לשיגור שליח מיוחד לענין זה, בהסתמכם על ה"פשר" משנת תר"י (1850), שאסר שיגור שליחים מארץ־ישראל לאיסוף כספים בארצות אירופה, ואשר חל גם על מפעל זה, פרי יזמתם של אנשי כולל הו"ד...

ראשי הו"ד לא שמו לבם למחאות אמשטרדאם. הם היו מוכנים למלחמה. ליתר־דיוק—ארבעה מהם: עזריאל זליג האוסדורף, משה זאקס, יוחנן צבי הירש שלאנק ומאיר שינבאום. ארבעה אחרים—אחד מהם התנגד בפירוש ובגלוי, ושלושה הסכימו בלי חמדה. האחד היה יהוסף שווארץ, שתכניותיהם המרקיעות של זאקס ושינבאום לא היו לפי רוחו הצנועה, והוא אף ידע מבשרו (ומבשר רבו־חברו המנוח אליעזר ברגמן) את ידם הקשה של הפקידים־האמרכלים. הוא פירסם² (מן־הסתם, על־פי דרישת הפקידים־האמרכלים) הצהרה בגנות "עסקי־הכזב".³ הוא את התנגדותו. אחרי מותו כיבדו חבריו את זכרו בהקצאת דירת־חינם לאלמנתו לכל ימי־חיה.

רק לימים, לאחר שהשלימו הפקידים על־כרחם, עם מפעל בתי־המסה, הסיר גם אנשי הו"ד הלוחמים עשו בינתיים מעשה והעמידו את אמשטרדאם בפני עובדה: רכשו את המגרש. בתוך כך פירסמו כרוזים נלהבים בעתונות היהודית בחוץ־לארץ ושיגרו את שליחם, עזריאל זליג האוסדורף (שהצליח גם לרכוש לענין את לב מעבידו, הקונסול־הכללי האוסטרי, שנעשה פטרון כל המפעל) לעריכת מגביות בארצות מערב־אירופה.

באין בריה, פרשה אמשטרדאם חסותה האהבהית על העיסקה—אם גם לא לאורך־ימים...לאחר מאמצים רבים הגיעה "חברת אוהבי ציון" אל המטרה שהציבה לעצמה, ובשנת תרי"ז (1857) רכשה... את המגרש בהר־ציון, מפנים לחומה, ששטחו עלה לכ"א אלפים אמה. לא בנקל עלה בידי העדה להשלים את מיבצע הקנייה... הר־ציון מקודש היה גם על הנוצרים, ולהם היה ממון רב... והכסף מניין יילקח?... אולם גם על כך התגברו. הם שיעבדו את לחמם ואת מימיהם... ולקחו כסף ב"נשך" עד שהקרקע עברה לרשותם...⁵

סכין בגב

בעוד הפעילות סואנת בהילוך גבוה באה התקפה ממקום בלתי־צפוי, כתקיעת סכין בגב. ב"אלגימיינה צייטונג דס יודנטומס" מתפרסם המאמר החינני הבא.⁶ בית לעולי רגל יהודים בירושלים. כאשר עזבתי את וינה בתודש מאי השנה, בדרכי לפלשתינה למטרות מדעיות, נדרשתי מאת רבים לפרסם תיאור ענייני של מצב היהודים בירושלים, לפי שספרו של הד"ר פראנקל, "ירושלימה", עורר התרגשות מיוחדת בלבותיהם של אורתודוקסים ובלתי־אורתודוקסים כאחד. ואילו אנוכי, שבואי לירושלים, כיונתי את לבי לעניינים אחרים לגמרי, כלומר לאושפיו היהודי,⁷ שעורר בזמן האחרון רעש ומהומה הרבה כל־כך; כי מה שנוגע למצב היהודים עצמו אין כלל ברצוני למסור תיאור כמקובל וכפי שאנוס היה הד"ר פראנקל לעשות. כי האדם ייראה לעיניים ואלוהים יראה ללבב. אולם אם האדם אף לא ראה בעיניו שלו, מה דעה עשויה להיוצר אצלו? אלא לפי־שעה תנוח דעתו של ד"ר פראנקל, כי אילו היתה שעתו פנויה בידו כפי שהיתה שעתי שלי פנויה בידי היה כותב הרבה יותר דברים אך גם היה משמיט דברים הרבה. אך לא נעסוק עכשיו בהערכה ממצה ונניח לזו, אולי, לפעם אחרת, במאמר מיוחד. רק ביקשתי להזכיר זאת, לפי שבדברי אטפל במשולח הירושלמי העניו, לענין האושפיו, האדון זליג האוסדורף, "דראגומאן" קיסרי־מלכותי ומנהלו של איגוד־בעלי־המלאכה על־שם הבארון רוטשילד", כפי שמתכנה מר האוסדורף, המואיל ברוב צניעותו להתקיף את ספרו של ד"ר פראנקל. אף שלא נעים לי לכתוב על ירושלים בכלל, כלומר על מה שנוגע ליהודים בה, בכל־זאת לא אוכל להחריש על רחישתם של אנשים מסוימים כאן, וביניהם הדראגומאן הקיסרי־המלכותי.

עד מתי נאריך רוחנו! עד מתי יחיו האירופים באשליה שכל הבא לפלשתינה, ובמיוחד מירושלים, בהכרח הוא קדוש וחכם! וכי מאמינים באירופה שתחת כל כובע סמרטוטי מצוי בן־המורה, גם כשמציצות מתחתיו הפיאות הפולניות? תנורת־גוגא דעתכם, אתם הדוקטור הילדסהיים⁸ ושכמותו, שימו לבכם היטב אל שלוחכם למען האושפיו. הרי זה איש המכנה עצמו דראגומאן קיסרי־מלכותי, על סמך כך שהוא מתרגם בשביל הקונסוליה מרוסית־פולנית לגרמנית־פולנית, גם לפי שהוא עורך לפעמים קניות של־מה־בכך בשוק, כגון תפוחי־אדמה, מלפפונים וכו', בשביל הקונסוליה, ולסוף, בזכות כך שהוא מביא פה־ושם ליהודי כתב־הזמנה ושהוא מטפל בכל מכתבי היהודים שבדואר האוסטרי; אלה תפקידיו של הדראגומאן הקיסרי־המלכותי, של השד"ר הירושלמי. מוטב אפוא שנקרא לו שוטר־היהודים ("הקאוואס־של־היהודים"), ואכן מוצב שולחן־הכתיבה שלו, שאין הוא יודע אפילו לנצלו כהלכה, בחדר־הקאוואסים. ועוד, אין לו למנהל־איגוד־בעלי־המלאכה שום תפקיד אלא לבדוק אצל הפקידים אם מופיעים השוליות בכל יום למלאכתם, וכגמול מקבל הוא עשרים פראנק לחודש; מנהלו של מוסד זה הריהו האדון ד"ר נוימאן, שהוא גם מנהל בית־החולים. קאוואס־היהודים מעז להכתיר את עצמו בכתר שליח־הוועד־שבירושלים, אף שאין כלל ועד בירושלים, לפי שאף אחד מן הכוללים לא המליץ על הקמת האושפיו, ויושב־ראש

הכולל הגרמני, שבשמו נוסע הדראגומאן הקיסרייה-מלכותי, כתב ב"אלגימינה צייטונג דס יודנטומס" האוגסבורגי נגד המפעל הזה והזהיר מפני עיסקות-הסרסרות של אנשים מסוימים. מכוון אני לחוקר הנודע, האדון הרב יהוסף שווארק, שהוכיח כי על מגרש זה אי-אפשר יהיה לבנות בשום-פנים בלא שיהיה הדבר כרוך בהוצאות עצומות, ועוד אגע בענין זה. הוועד מורכב אפוא חמישה אנשים, שאין בתוכם אף חכם אחד אלא כולם בורים ריקים, וכמאמר המדרש: "מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו", אנשים שלשונותיהם נחשים והרוק שבפיהם ארס, ואשר הם בעיקר הגורמים את כל האסונות היורדים על ירושלים; אין אני רוצה לפרש בשמותיהם, השמות שווא ידברו, והם מכווערים מאד, ושלוחם של אלה הוא האדון זליג האוסדורף.

אכן צר לי להשמיץ כל-כך אדם שאפילו איני מכירו פנים-אלי-פנים, אלא לבי נוטף דם, כי הרי שוב תתגלה באחד הימים אפסותה של תכנית זו של אלה הבטלנים והרפתקנייה-העשייה, ואז שוב יתגוללו על יהודי פלשתינה; לפיכך, סבור אני, מוטב לקטוע אבר אחד בטרם יתנגע הגוף כולו.

אך עדיין החרשתי, כי סבור הייתי שצרפת ואנגליה לא תעשינה ולא-כלום למען הדבר הזה, לפי שבפאריס שם ד"ר אלברט כהן את עינו על ירושלים, ובעצם מן הדין היה שהקול-קורא ייצא ממנו. אך לבי התקומם כאשר קראתי איך אותה קאוואס-שלי-יהודים מעז לכנות עצמו שד"ר, וכך שהוא מפרסם בגליון האחרון של "ג'זאישי כרוניקל" דברי-תוכחה על צרפת ואנגליה שעשו מעט מדי למען ירושלים—שמה לא נתמלא תרמילה-הנדבות שלו דיו? איש הנוסע רק לשם שמיים משגר מתנות מפא-ריז, מצטלם בלבוש-החולין הפראנקי וגם שולח ספרים אחדים לאשתו—את ה"מורה דרך" למונק ואת המילון ליהודה בן-קארישי, שמן-הסתם כיבדו אותה בהם בתורת המלומד מירושלים, שאין לו צורך בהם ושאשתו מבינה בהם יותר ממנו. איך יכול אדם לכתוב ב"ג'זאישי כרוניקל" "קראתי בגליון האחרון שלכם" אם אינו מסוגל אלא בקושי לחתום את שמו אף בלשון-האם שלו. הנחמד ביותר הוא הפסוק על ספרו של פראנקל, בלשון העברית: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו וגו'", פסוק שמן-הסתם גרם אף הוא למר האוסדורף לא מעט קשיים לפי שוודאי אינו שגור על פיו, שהרי כאן אין אלא ליל-סדר אחד. כי מלומדות אחרת אין לו למר האוסדורף, חוץ מזו שהוזכרה למעלה, שהוא מדבר ברהיטות מספקת יהודית-פולנית. אכן תמהתי שה"ג'זאישי כרוניקל" קולט מאמרים כאלה, שהרי אי-אפשר שבורותו של האדון הדראגומאן נעלמה מעיני האדון העורך של אותו כתב-עת.

אמשטרדאם ואייזנשטאדט! אלה הם שלוחיכם וזהו הוועד שלכם? מה היה ד"ר הילדסהיים אומר אילו העזו חמישה מחזרים-על-הפתחים לערוך מגבית לטובת איזה מוסד שהוא שרוב הקהילות והחכמים היו מתנגדים לו?

עד כאן על ההנהלה. ועכשיו על המגרש עצמו. יש מכאן מראה נאה ביותר על הרי-הזיתים, אמנם כן, וגם האוויר כאן בריא. אלא שעדיין איני יודע, ואף הד"ר הילדס-היים אינו יודע, מה בעצם צריך להיעשות במגרש הזה? באירופה מדברים על בית

לעולי-רגל שבירושלים. בכרוז שנתפרסם—על בית-מגורים לעניים. רוצה אני אפוא להראות את חוסר-האפשרות שבאחד ואת חוסר-התכלית שבמשנהו. אנו היהודים איננו צריכים בית-עולי-רגל כי מי שבא לכאן לשבת מוצא דירה מיד, ועולי-רגל אין אנו מכירים ביהדות. יהודי עשיר הבא לפלשתינה לשהות כאן מספר ימים מוצא את הדרך למלון, כפי שהוא עושה זאת גם באירופה, שהרי האושפזים אינם נקיים, ממש כדירות הפרטיות. אולי אין זה אלא מיסודות אפיים של היהודים האורתודוקסיים. אף-על-פי-כן אולי אפשר להסכים לאושפזי יהודי, אך לא במקום הזה. אושפזי מן הדין שיהיה בנין מוצק, וכדי להקים כזה דרושה תחילה קרקע מוצקה, שבירושלים קשה למצוא כמותה לפי שהכל בה שפך עפר על עפר, ועל-אחת-כמה-יוכמה במגרש הגדון, שהרי גבולו מסתיים כבר עם בית-התולים היהודי. אמנם כשחופרים ומסלקים את העפר מוצאים יסוד מוצק, אבל מהיכן הכסף להוצאות העצומות, ואם זה כבר ישנו—למי? לשלוש-ארבעה עולי-רגל העשויים לבוא במשך השנה? האושפזי האוסטרי בלע 200,000 גרוש עוד בטרם ייראה לעין שמץ מן הבנין, רק הנחת היסוד, על-אחת-כמה-יוכמה צריך להוציא כסכום הזה כאן, ואולי למעלה ממנו. וכן לא הוזכר בכרוז שבתוך המגרש ממש נמצאת חלקה השייכת לערבי, שלא ימסרנה אלא במחיר גבוה ביותר, לפי שהוא יודע שצריכים לכך. והחסרון הגדול ביותר הוא שאי-אפשר כלל למצוא כניסה לבית שרוצים לבנות חוץ מאשר עם שער-העיר, והמבקר ייאלץ אפוא לחצות את כל העיר כדי להגיע אל האושפזי—לבית-דירות לעניים מתאים המגרש עוד פחות מזה, בשל ההוצאות המרובות לבנין מוצק, כמוסבר, ואילו בתים אחרים סכנה בהם כאן בשל הגשמים והרוחות המרובים ובשל רעידות-האדמה המתרחשות לפעמים, כגון זו שפקדה אותנו בראש-החודש אב. וכדי לספק דירות לכל עניי העיר מן ההכרח היה להקים בית בן ארבעים קומות לפחות, ואף אז לא היו מספיקות. מה-מאד הסכילו אפוא לעשות שהתחייבו בחתימתם להרים את תרומותיהם, בלא לשאול תחילה את פי החכמים כאן ובמיוחד את פי האנשים שעסק להם עם אדמת פלשתינה, כי המסמכים שעליהם מצביע הוועד הנכבד הרי הם כלא-כלום, לפי שד"ר רוט לא יכול היה לבדוק את אדמת המגרש, הוא רק שיעשע את נפשו בהשקיפו אל הרהזותים, המהנדס לא נתן אלא חוות-דעה כלאחר-יד, ואילו ביקשו ממנו ערובה לא היה נותנה, והקונסוליה רק אישרה את אמיתות החתימות ולא עוד.

ראו מה שרירותית היא התנהגות האנשים המטילים עליכם כביכול מס-כפייה! קונים הם את המגרש בלי שיהיה הכסף בידם תחילה, במחיר 30,000 גרוש, והיום כבר האמיר והגיע ל-120,000 גרוש, מכיון שהם משלמים 20-18 אחוז ריבית. וכי לא מוטב היה לפרם קריאה אל יהודי אירופה ולספר להם על מצוקת הדירות בירושלים, ותמורת הכסף המתקבץ לקנות מיד בתים, כי היהודים כאן אינם מבקשים כלל טרקליניום. מי צריך להופעת קאוואס-היהודים, בתורת שד"רו של ועד-סרסורים, באירופה?

רק עוד אגיד לכם שוועד זה, שבראשו עומד הדראגומאן הקיסרי-המלכותי, כבר הרכיב

ועד עבודת-אדמה, עם חותמת גדולה "לעבודת-אדמה", וועד למסחר בעצים וכו'—אם תיכשל עיסקת-האושפיו יעברו לעיסקה אחרת. "הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המוות"—הרי באירופה בולעים הכל, וכי אין ניתנת כאן אפשרות לכל בן-בלי-שם לעשות שם לעצמו? מקימים הם את מגדל-בבל המופרך ומכריזים: נעשה לנו שם! כל זאת כותב אני במצפון נקי, בלי להימנות עם שום צד, כי שהייתי בירושלים ארעית בלבד וכך איני משייך לשום קהילה. במקרה שמר האוסדורף יקרא גם את הדברים האלה, כפי שקרא את ההערכה האנגלית על ספרו של ד"ר פראנקל, ושמה ירצה להוכיח לי את ההיפך מדברי, מבקש אני ממנו שישב לי רק בגרמנית, כי אין אני נזקק ללשון האנגלית, גם לא ללשון היהודית-פולנית-הרוסית, כי צריך אדם להיות דראגומאן—רק דראגומאן—על-מנת לשלוט בשפות כה רבות ולכתוב בהן דברי-תוכחה. א. נויבאואר.

בקצב מזורז

עד-כה-זכה וענייני המפעל מתנהלים בקצב מזורז. ב-3 בספטמבר 1859 שולח פיזור מאנו, הקונסול-הכללי האוסטרי, אל הפקידים-האמרכלים העתק של שטר-ההעברה, הפקידים מפרסמים אותו על כל נספחיו:¹⁰

... מכתבו של הקונסול האוסטרי הכללי הקיסרי-המלכותי אל הוועד. ירושלים, 3 בספטמבר 1859. אדון נכבד! אין אני יכול לא להביע את סיפוקי הרב על בואי בקשר ישר אל אנשים שקנו להם זכויות כאלו למען פלשתינה, והריני מוכיח זאת בהודרוי לענות על מכתבו מ-18 בחודש שעבר.

במצורף מקבל אדוני את שטר-הקנייה למגרש והעתקי-מסמכים; לדעתי, הועלתי לענייניהן של שתי הקהילות, ואני מאמין שגם פעלתי על דעתו שלו. המגרש הוא למעשה יקר קצת ביחס, אך אם יימכר, אפשר תמיד להרוויח חמשים-אלף גרוש.

בנוגע לשאלתו על הדרך של שליחת כספים, אמנם לא אוכל לפי-שעה לענות תשובה מדויקת, אך נדמה לי שהטוב ביותר הוא שטר משוך על לונדון; ולצורך משלוחים נוספים אברר את הענין ואודיע לו את התוצאות.

היום באו חברים אחדים והודיעו לי את רצונם לערוך אסיפה שלהם ושל הקהילה הגרמנית-הולנדית, כדי לנסח הצעה לתקנות; אני מסכים לכך בהחלט, ואחר שאראה את ההצעה ואעיין בה, אודיענו אותה.

יקבל-נא את הבטחת הערכתי המלאה, (ח ת ו מ) פיצומאנו—אל כבוד האדון להרן, בנקאי ומנהל הקהילות הישראליות בפלשתינה, אמשטרדאם.

חווה-קנייה. היום בתאריך שלמטה הופיעו בקונסוליה הקיסרית-המלכותית האדונים הירש צלניקר מסורז שבשלוזיה עילית ומשה בליץ מאמשטרדאם, כנציגיהם של האדון להרן, בנקאי ומנהל כל הקהילות הישראליות שבפלשתינה, מושבו אמשטרדאם, ושל הקהילה הגרמנית-ההולאנדית של כאן, האדונים מנדל צימט ממישניץ ומרכוס ליפשיץ מברודי, כנציגיהם של האדון ד"ר הילדסהיים,¹¹ רב באייזנשטאדט, ושל

הנתינים האוסטריים בני־דת־משה שבירושלים, מצד אחד, והאדון מאיר שינבאום ממיסקוביץ שבבוהמיה, מוכר לשלטונות־המקום התורכיים כבעליו האמיתי והיחיד של כל המגרש. מצד אחר, ובנוכחות האדון הקונסול־הכללי והעדים החתומים־מטה נערך החוזה כדלהלן:

א. האדון מ. שינבאום מוכר את המגרש שבבעלותו שבירושלים־העיר, המורכב שלושה חלקים ועם זאת מהווה שלמות—החלק האחד מתכנה חלקת־אבולקיר, גובל מדרומו ברחוב ובשתי החלקות האחרות משתי רוחות־השמיים האחרות; החלקה האחרת היא של עאמר את גיבאלי, גובלת באדמת־איבלאסי, ובחלקה זו יש דירה, הקרויה בית־מן־עאמר, גובלת בדרומה ברחוב ובחלקת־אבולקיר, ממזרחה באדמת־מאסראלו, באדמת־איבלאסי ובקטע משל אבולקיר למערב, ובאדמת־איבלאסי לצפון; החלקה השלישית מתקראת חאכוראת, שלדרומה היא גובלת ברחוב, למזרח בקטע משל עאמר ואיבלאסי, לצפון באדמת־האשכנזים, ובאדמת־המסגד למערב—לאדונים להרן, הקהילה הגרמנית־ההולאנדית כאן, ד"ר הילדסהיים והנתינים הישראלים האוסטריים שבירושלים, במחיר 83,872 גרוש, במלים: שמונים־ושלושת־אלפים־ושמונה־מאות־ושבעים־ושנים גרוש תורכי, מאוצר השולטן.

ב. כל הקונים כבר נתנו ב־16 במאי שנה זו ביד האדון מ. שינבאום, באמצעות הבנקאי ואלירו כאן, 31,000 גרוש מטעם אמשטרדאם; היום הזה מקבל המוכר מאת הקונסוליה הקיסרית־המלכותית סך 38,595.30 גרוש.

ג. ליתרה, בסך 14,276.10 גרוש, מתחייב המוכר להמתין עד שיתקבל סכום זה, בתוצאה מן המגביות הנערכות, לקופת הקונסוליה, בלא לדרוש שום ריביות. ד. המוכר מעביר בזאת את כל הזכויות לקונים ומפקיד לצורך זה בלשפת הקונסוליה הקיסרית־המלכותית את שלושת האודיאת המתאימים, אלה הם מסמכים שעל־פי חוקי המקום הם מוכיחים את הבעלות המוחלטת, ואת המפתח לפניסה הראשית אל המגרש, והבעלים החדשים יכולים לרשום את המגרש על שמם.

ה. מכיון שהאדונים הקונים מבקשים לעשות למען טובת כל היהודים שבירושלים, מצהר, בהתאם להבעת רצונם של בעלי־הדברים, שעל מוסד־החסד מזה יש זכות לכל היהודים הגרים כבר פה ושעוד יבואו לכאן, ללא הבל ללא ום.

לאימות כל אלה נחתם החוזה הזה בחמישה עתקים, שנחתמו בידי המוכר עצמו ובידי הקונים באמצעות הנציגים, ועתקים ממנו נערכו כאן בשביל:

לשכת הקונסוליה הקיסרית־המלכותית בירושלים

האדון להרן באמשטרדאם

האדון הרב ד"ר הילדסהיים באייזנשטאדט

הקהילה הגרמנית־ההולאנדית כאן

הקהילה האוסטרית והנתינים האוסטרים כאן.

נערך בירושלים, 24 באוגוסט 1859

חתום:

מאיר שינבאום, הירש צלניקר ומשה בליץ—כנציגי האדון להרן והקהילה הגרמנית-ההולאנדית ירושלים.

משה ליב שניאטאכר ובנימין ליליינטאל—חברי הקהילה הגרמנית-ההולאנדית.

מנדל צימטבאום ומרכוס ליפשיץ—נציגי האדון ד"ר הילדסהיים והנתינים האוסטרים בני דת משה שבירושלים.

דויד קניג וחיים שרצר—נתינים אוסטרים, כעדים, בנוכחותי.

חתום: פיצומאנו, קונסול-כללי אוסטרי קיסרי-מלכותי.

הערה: המסמכים (סעיף א) הופקדו בלשכת הקונסוליה הקיסרית-המלכותית ונרשמו בספרי-הפקדונות, 24 באוגוסט 1859, מספר 303.

תקנות לבתי-המחסה ולהכנסת-אורחים ליהודים בירושלים

עם חלוקת הדירות הראשונות ותפיסתן בידי העולים-בגורל לא פסקה הפעילות, לא במקום ולא בחוץ; נמשכה הבנייה, נמשכה מערכת התעמולה והמגביות. בינתיים שב האוסדורף ממסעו, ויצאו משה זאקס לאירופה וחיים צבי שניאורסון לאוסטרליה—שניהם קצרו הצלחה מרובה—ובמאחר יותר יוסף נסים בורלא לצפון-אפריקה ולמע-רבי-אירופה ומשה מיוחס להודו (ראה מרדכי אליאב, "סיני" אב-אלול תשכ"ז ועוד), והוועד המרכזי שקד על ניסוח התקנות. במוסף לגליון 17 (1865) של "איזראליט"¹² מתתפרסם התקנות—אחרי חמש שנות מאבק על סעיפיו השונים:

א. מטרת המוסד

שמחו את ירושלים וגילו בה את כל אוהביה

שישו אחת משוש כל המתאבלים עליה.¹³

הוועד המרכזי להקמת בתי-דירה לעניים ולאורחים עולי-רגל בירושלים—אל הנדבנים האצילים ואל ידידי המפעל.

שמחה גדולה לנו היום להודיע עליה מעיר-הקודש, ואנו ממהרים להודיעה ברבים. התקנות לבתי-הדירה לעניים ולבית-הכנסת-אורחים בירושלים הנה הן כבר מוסכמות. לחלוטין עליפי מגמותינו—אחרי השתהות במשך חמש שנים ואחרי התגברות על עיכובים ועל קשיים רבים מספור (שעליהם ידובר להלן, בדבריה-הסבר לתקנות. במיוחד לסעיף 1).

מידת חשיבותו ונחיצותו של תקנות לניהולו השפיר של מפעל תובן בנקל לכל הבקי בעניינים ולו רק במעט, וכך מקווים אנו שעכשיו עוד תגבר ההשתתפות הנפלאה בענין הלאומי הזה—שכבר היתה גדולה עד כה על אף שמבחינה פורמלית עדיין לא היה מסודר די-צרכו—וכי יהיה לאל-ידנו לעשות את החסד הגדול הזה על אדמת-הקודש עם עניים מרובים יותר ויותר. אומרים אנו בזה את התקנות עם הנספחים-ההסברים וכו', עם הודיה מתוך שמחה לאבינו שבשמיים, שכה הטא את חסדו

לעדות זו של פועל־רבים, יהודי כל־כך, והרינו פונים לכל ידידי המפעל בבקשה להודיענו הצעות־שיפור, אם יש, לעיון מדוקדק מצדנו. בעזר ה' עלה בידי הוועד המרכזי הקודם, יחד עם הוועד הח"מ, לרכוש בכספי־התרומות המקובצים מאת אחינו היהודים, ובעיקר ועל־הרוב בארצות־אשכנז ובקהי־לות ההונגאריות־הבוהמיות, מגרש על הר־ציון, ששטחו לערך 55.000 אמות מרובעות ורכשנוהו בדרך של קנייה, וכבר הקימונו בחלק ממנו בתי־דירה מאבן, ולפי־שעה יש בהם שתיים־עשרה דירות בריאות ומרווחות למען משפחות יהודיות עניות, וכן חדר לאורחים על־ירגל.

מטרת בתי־העניים היא להפחית קצת מן המצוקה הגדולה, שבה שרוי חלק גדול של האוכלוסיה היהודית, על־ידי מתן דירות למשפחות הנצרכות ביותר, מתוך התחשבות בעוני מוסתר ובמהוגנות אישית.

מטרת בית הכנסת־האורחים היא להעמיד לרשותם של יהודים, העולים לארץ־הקודש מתוך דחף־שבאמונה, קורת־גג למשך הימים הראשונים של שהותם בירושלים. סעיף 2. על־פי העקרון שנקבע בשעת הייסוד, יש לכלל בני־אמונתנו, ללא יוצא־מן־הכלל וללא הבדל הלאום, זכות שווה לחסד שמכוח מפעל זה. משום כך גם נרכש המגרש, בהתאם לחוזה־הקנייה, לטובת כל היהודים המתגוררים בירושלים והעתידים לבוא אליה. המסמכים המעידים על רכוש זה שמורים בקונסוליה המלכותית־הקיסרית האוסטרית שבירושלים, שקיבלה על עצמה ברצון ליצג מוסד זה לפני שלטונות המקום.

ב. הוועד המרכזי

סעיף 3. הוועד המרכזי, שהנהלה הראשית היא אך־ורק בסמכותו, ושבעת הצורך הוא משלים את מניינו מכוח עצמו, מונה עכשיו את הח"מ מטעם זה שעד כה השתתפו באירופה במפעל, לבד ממספר אישים מועטים, רק נדבנים מתוך קהילות הגרמניות־ההולאנדיות וההונגאריות־הבוהימיות־המוראביות; אולם במקרה המובא בסעיף 14 תהיה גם לקהילות שבארצות אחרות זכות לייצוג משלהן בהנהלה הראשית.

סעיף 4. הוועד המרכזי מטפל, ברוח הנדבנים, בתרומות המתקבלות לצורך בתי־המחסה ובית הכנסת־האורחים, מחליט לבדו על הקמת הבניינים ועל התיקונים בהם, בוחר את חשבונות־הבנייה והניהול שמתקופה לתקופה, ודואג לפירסום לנדבנים על התקדמות המפעל.

סעיף 5. מושב הוועד המרכזי הוא לפי־שעה באייזנשטאדט, ומיוצג כרגע על־ידי חבר־הוועד הרב ד"ר ישראל הילדסהיימר, ועליו מוטל לממש את החלטות ולרשום את ההתכתבות, תוך מגע עם הוועד המרכזי ובהסכמתו.

ג. הוועד המקומי

סעיף 6. בכפוף לוועד המרכזי ותלוי בו במישרים, מגשים ועד מקומי בירושלים את החלטות הוועד המרכזי, מנהל על־פי הוראותיו ובשמו את בתי־המחסה ואת בית

הכנסת-האורחים ואת הסדר הטוב בהם, וכן את הפניות החדשות ואת התיקונים. סעיף 7. הוועד המקומי מונה לפחות 5 ולכל היותר 7 חברים מבני הקהילות המש-תתפות או העתידות להשתתף במפעל, ואלה נבחרים על-ידי הוועד המרכזי מבין מועמדי הקהילות שבירושלים.

סעיף 8. תפקידם של חברי הוועד המקומי הוא, בדומה לתפקידם של חברי הוועד המרכזי, משרה של כבוד; הם מחלקים ביניהם את העסקים בהתאם לכשרו ולחוג-פעולתו של כל אחד מהם.

סעיף 9. הם מתכנסים אחת לשבוע, וכל-אימת שצרכי המוסד דורשים זאת. בהיחלק הדעות קובע רוב-הדעות המוחלט, ועל הדין-ודברים מתנהל פרטיכל.

סעיף 10. בסוף כל חדש יש לשלוח אל הוועד המרכזי, לידי נציגו המוזכר למעלה, דין-וחשבון החתום בידי כל חברי הוועד המקומי, אחר עיונה של הקונסוליה האוסט-רית המלכותית-הקיסרית, על כל המאורעות, השינויים וכו'.

סעיף 11. בסוף כל מחצית-שנה, כלומר ב-1 בינואר וב-1 ביולי, יש לשלוח אל הוועד המרכזי את כל החשבונות, אחרי עיונה של הקונסוליה האוסטרית המלכותית-הקיס-רית; הוועד המרכזי בוחנם ודואג לפירסום המתרחש במפעל.

סעיף 12. בלי אישורו של הוועד המרכזי אין הוועד המקומי מוסמך לקבל הלוואות, בין בריבית בין שלא בריבית.¹

סעיף 13. בעת מסירת הדירות לזוכים בהן מוסמך הוועד המקומי בסמכויות המנויות בפרטות בסעיף 17; בשל תפקיד-הכבוד (סעיף 8) הפוסל כל קבלת תמורה לעמל המושקע, אין שום חבר-ועד יכול ליהנות מן החסד של קבלת דירה, אלא אם מקרה של התרוששות אחד החברים יראה בעיני הוועד המרכזי מתאים להיקבע כיוצא-מן-הכלל.

ד. חלוקת הדירות בתי-המחסה

סעיף 14. הקהילות השונות המיוצגות בירושלים לוקחות חלק, לטובת חבריהן נצרכי הדירות, בחסדי בתי-המחסה, לפי יחס הסכומים המתקבלים בשם כל קהילה וקהילה. אף-על-פי שכיום, בהתחשב במקור הכספים שהושקעו במפעל, מבוססת עדיין רק השתתפותן של קהילות גרמניה-הולנד-הונגריה-בוהמיה-מוראביה, הוחלט, בהתאם לעקרון שבסעיף 2, לזכות כבר הפעם גם קהילות אחרות, בצורה מתאימה, בחסד הנובע מן המפעל, כלהלן:

סעיף 15: שליש הדירות המוכנות עכשיו נקבעו למשפחות עניות מבני הקהילה הגרמנית-הולנדית, שליש לבני הקהילה ההונגרית-הבוהמית-המוראבית, ושליש לבני הקהילות האחרות.

סעיף 16. משך הדיור נקבע לפי-שעה ובתורת כלל, לשלש שנים.

סעיף 17. ארבעה חדשים לפני תום המשך הזה צריכים אלה המבקשים לזכות בדירה להגיש את בקשותיהם לוועד המקומי בירושלים, המגיש לוועד המרכזי, לאחר חילופי-דברים עם הקהילות הנוגעות בדבר, הצעה מנומקת, בצירוף כל הבקשות. ההצעה

צריכה להישלח אל הוועד המרכזי לכל המאוחר שלושה חדשים לפני תום המשך (סעיף 16), ועליה להכיל את ציון הלאום, הגיל, המצב המשפחתי, העיסוק וסיבת ההתרוששות של כל מועמד, וכן את אישורה של הקונסוליה האוסטרית הקיסרית-המלכותית.

סעיף 18. הוועד המרכזי מחלק את הדירות בין המועמדים על-יסוד ההצעה הזאת ועל-סמך היחס שנקבע בסעיף 15—עם ששמור לכל אחד מחברי הוועד המרכזי השימוש בזכות-החלטתו בכל הנוגע לקהילות המיוצגות על-ידיהם—לפי דרגת המהירות הגדולה ביותר, ובמקרה של שוויון-מהוגנות, על-פי הגורל.

סעיף 19. המשפחות הזוכות בדירות מקבלות אשרות שמיות המאשרות את הזכות לתפיסת הדירות בבתי-המחסה למשך שלש שנים; אשרות אלה נשלחות על-ידי הוועד המרכזי לוועד המקומי לחלוקתן, וכל זוכה צריך לתת אישור.

סעיף 20. זכות-הדיור פוסקת גם לפני תום שלש השנים:

א) בשל פטירתו של אבי-המשפחה, רק אז כאשר האלמנה נישאת מחדש תוך המשך הזה; להמציא מקרה זה, רשאים האלמנה והיתומים להישאר בדירה עם תום המשך הזה.

ב) בשל היעדר מהוגנות עקב חוסר-סדר, מריבות או עבירות חוזרות-ונשנות על תקנות הבית.

ג) בשל שינוי-לטובה במצב הדיירים.

אולם בשני המקרים (ב' וג') שמורה זכות-ההכרעה על פסיקת זכות-הדיור לוועד המרכזי, הבוחר באותו זמן מקרב המועמדים הקודמים אותה משפחה (בהתאם לסעיף 18) שתקבל את הדירה (והוא שולח את האשרה בשבילה).

סעיף 21. השימוש בדירה הוא חינם, אלא על הדייר לדאוג לנקיון בתוך הדירה ולפניה, וכן לתיקונים בחלונות ובדלתות, ובכלל לכל הנזקים הנגרמים על-ידיו לבית ולכל-אשר-לבית, וכן לסיוד המבנה שנמסר לו. בסיועה האדיב של הקונסוליה האוסטרית המלכותית-הקיסרית, יובטח קיומה של חובה זו בכל מקרה.

סעיף 22. המוסר והסדר הטוב מוסדרים על-ידי תקנות-בית, המנוסחות על-ידי הוועד המקומי ומאושרות על-ידי הוועד המרכזי.¹⁵

סעיף 23. תלונות אפשריות צריכים הדיירים להגיש בכתב במישרים לוועד המקומי, שיעשה לתיקון הדרוש.

ה. בית הכנסת-האורחים

סעיף 24. הדירות בבית-הכנסת-האורחים נמסרות, בהתאם למטרה המוזכרת בסעיף 1, על-ידי הוועד המקומי לעולי-הרגל למשך זמן קצר, בדרך-כלל לארבעה שבועות, ותמורת שכר המשתלם לקופת-המקום, שאינו עולה על רבע מן השכירות המקובלת, ובמקרים מיוחדים אפשר לוותר עליו לגמרי, מתוך זיקת-אחריות לגבי הוועד המרכזי.

ו. תקנה פללית

סעיף 25. שינויים המתחייבים במשך הזמן בתקנות הקיימות יכולים להיעשות על-ידי הוועד המרכזי באותה דרך, וכל חבר-וועד היום או לעתיד לבוא זכאי להציע, במקרה שיתגלו פרטים בלתי-מעשיים או ליקויים, את הבהרתם או תיקונם.

סעיף 26. בחלק החמישי של המגרש אפשר להרשות לפרטים להקים דירות על חשבונם, אך דבר זה יכול להיעשות רק באישור הוועד המרכזי ולפי תכנית התואמת את כל השכונה, ורק לאחר שהמבקש-לבנות הפקיד בקונסוליה האוסטרית המלכודתית-הקיסרית הצהרה, שלאחר מותו יהיו המבנים המוקמים על-ידי לרכוש הוועד המרכזי. הוועד המרכזי שומר לעצמו את הזכות לקבוע במקרים כאלה עם הבונים גם תנאים אחרים. בכל המקרים מקנה הוועד המרכזי את הזכות לבונה לקבוע בשער-הבית הנבנה על-ידי לוח-נדבה, זכר-עולם לו ולמשפחתו.

ז. תוספת לתקופת-מעבר

א) החבר מר יוסף הירש בהאלברשטאדט קבע בנוגע לארבע הדירות שכבר הוקמו על אותו מגרש מכסף נכסי-משפחתו (דירות נווה-שלום).

ב) על הוועד המקומי בירושלים נמנים עתה האדונים משה זאקס מזאקסון-מיינגן, זליג האוסדורף ממיסלוביץ שבשלויה עילית, יוסף גולדברגר מליסקו שבהונגריה, מאיר שינבאום ממיצקוביץ שבבוהמיה, יוחנן הירש מרפוס¹ מפיליני שבפוזן.

ג) ב-12 הדירות הקיימות עכשיו בבתי-המחסה משוכנים עתה, מאז אדר התרכ"ד, מבני הקהילות הגרמנית-ההולנדית וההונגרית-הבחהימית-המוראבית ארבע וארבע משפחות, מבני הקהילה הגאליצית משפחה אחת, מן הקהילה הספרדית שתי משפחות, ובסך-הכל 52 נפש.

הוועד המרכזי: יעקב אטלינגר, רב ראשי באלטונה; יוסף הירש, סוחר בהאלבר-שטאדט; ד"ר ישראל הילדסהיימר, רב באייזנשטאדט.

הוועד המקומי: י. גולדברגר; ז. האוסדורף; מאיר שינבאום; משה זקס.

מעוין בקונסוליה האוסטרית המלכותית-הקיסרית לפלשתינה, וניתן בזה תוקף מהיום לתקנות לבתי-המחסה ולבתי-הכנסת-האורחים של היהודים בהר-ציון, על-פי הצהרת חברי הוועדים החתומים-למעלה.

ירושלים, 22 בפברואר—הקונסול הקיסרי-המלכותי: ואלך (חותמת).

נספחות

מגרש סמוך עומד למכירה ובו בור-מים גדול

... בירושלים, על הר-ציון, מול בתי-המחסה לעניים ולעולי-רגל, עומד למכירה מגרש בשיעור 4.200 אמות מרובעות ובו אחד מבורות-המים העתיקים והגדולים ביותר. הבעלים התורכי מעוניין למכור את המגרש ליהודי דווקא. המחיר נמוך מאד. המוכר נתן לי בכתב ייפוי-כוח לחפש לו קונה למגרש. מכיון שאירופים מורשים לקנות מקרקעים בירושלים, ואני קיבלתי מן הקונסול-הכללי צפון-הגרמני, האדון דוקטור

מאייר, אינפורמציה על התקנות החלות על רכישת מגרש, מרשה אני לעצמי להסב את שימת-לבם של בני-אמונתנו העשירים לכך שקניית המגרש, לבד מן המצוה "לקנות נחלה בהר-ציון", חשובה משום שאם יתוקן הבור עשוי הוא לספק מים בימות-החמה למאות משפחות עניות. מעוניינים מתבקשים לפנות אלי בכתב, ואני מביע בשמחה את נכונותי להודיע את המחיר ואת תיאורו המפורט של המגרש. בשליש מן העיסקה הודיע כאן מישהו את נכונותו להשתתף. ז. האוסדורף. ירושלים.¹⁷

בורות-מים ומרתפים

... על גילוי עתיקות בפלשתינה מודיעים ל"פוסט": בפלשתינה נתגלו בורות חצובים-בסלע וחדרים חצובים-בסלע. בסביבה שבמזרח שער-ציון נמצאת בתוך חומות-העיר "הכיכר הגרמנית".¹⁸ נבנו כאן בתים אחדים, וצריך היה להתקין בשבילם עוד בור-מים גדול. בעומק ארבעה-שמונה מטרים נחשף היסוד הסלעי, הנופל בתלילות ניכרת אל גיא עושי-הגבינה, אך לא כשטח רצוף אלא חצובים בו בורות ופירים, עגולים ומוזותים. על-פני כמאה מטרים מרובעים שנחשפו נתגלו ששה בורות חצובים בסלע ומרתפיו של בית שנעלם מכבר. דפנות האבן ההיוליות, המבדילות בין הבורות והמרתפים. כל אחת מהן עביה מטר אחד בממוצע. לשנים מן הבורות צורה עגולה, דמוית-בקבוק, השכיחה בפלשתינה, ושנים אחרים חצובים בסלע באלכסון, הפתח מוליך מן הצד, במדרגות, אל הקרקעית, וכך אפשר היה לשאוב את המים מעל למדרגות, הלוך-וירוד, עד תום. בורות כאלה מצויים גם בעבר-הירדן המזרחי, ופעמים הם גדולים כל-כך שמורידים את הצאן פנימה עד למטה לשתות. לבור החמישי צורה רבועה, וכך גם פיה-בור; הבור הששי הוא משולש, ולפנים היה מחופה. בין הבורות האלה, המסודרים בחצי-גורן עגולה, נמצאים זה מעל זה "חדרי-סלע", שגומחות להם. גג-הכיפה של אחד מן התחתיים שבהם נשתמר.¹⁹ החדרים, מסתבר, לא היו חדרי-מגורים אלא מרתפי אחד הבתים. המירתוף הכפול הזה תועלתו רבה באקלימים החמים, לפי שעל-ידי כך משיגים במרתף התחתית טמפרטורה נמוכה במידה ניכרת מן המושגת במקרה של מרתף יחיד.²⁰

ירושלים האנגלית

... לשירות-הידיעות היהודי בהאג כותבים ב-17 בדצמבר מירושלים:²¹ כמעט חודש סאנה המערכה בסביבות העיר, בין ההרים ועל ראשי הגבעות. לרעם-התותחים כבר התרגלו כמעט. עוד בימים האחרונים תפסו את היהודים שהם נתינים אמריקאים ואילצום לצאת ברגל מן העיר. בליל-שבת, אור לכ"ג בכסלו (7 בדצמבר), התחילה הפצצה כבירה על העיר, שנמשכה כל הלילה ובמשך השבת הגיעה לעצמה רבה. היו קולות-נפץ עזים, כאילו פערה גיהנום פיה. אם לא אירע אסון גדול בעיר הרי זה משום שהאנגלים התאמצו בכל מחיר לשמור על שלמות העיר. אמנם מספר סצצות נפלו לתוכה בכל-זאת. אחת מהן נפלה לחצר בית-היתומות שמולנו, כארבעה מטרים מאתנו, אך לא הסבה נזק מיוחד. אני אז יצאתי, שהרי בבית לא חשתי את

עצמי בנוח כל־כך. היריות לא פסקו אף לרגע. בחוץ פגשתי רק אנשים מדוכדכים מן השכונות החיצוניות, שנאלצו לעזוב את דירותיהם, ועכשיו חיפשו קורת־גג להם ולחבילותיהם המעטות. רבים נמלטו לתוך העיר העתיקה, שמאחרי חומתה ומתחת לשקתות האבן שלה יכולת לחוש עצמך בטוח יותר. בדרכי הגעתי עד לרחוב יפו, הוא הרחוב הראשי, ולפתע נתקלתי במראה לא־צפוי: כל הצבא התורכי בנסיגתו. בשקט ובסדר גמור נהרו ההמונים במורד הרחוב. גשם ירד והיה קר מאד, ומראה החיילים העלובים נגע אל הלב ממש. ההפצה נמשכה בלא הפסק. בלילה ישנתי אצל ידידים. איש לא רצה להישאר לבדו. שכבנו בבגדינו, אך לא היה שום סיכוי לעצום עין. קולות הירי, פסיעות הצבא הנסוג והגשם הטורד היו מוזיקה מרגשת אף מעוררת־עגמה. בחצות פסקו היריות, ועם שחר נמצאנו, לתמהוננו, חיים עדיין כולנו. בחוץ האירו השמיים בתכלת חייכנית. הדממה היתה שלמה. לא היה עוד כל ספק: כל הכוח הצבאי התורכי לא היה עוד. גם הפחה ומפקד־המשטרה יצאו בלילה את העיר. מעל הגגות נראו עכשיו האנגלים, שעד כה רק שמעת אותם. טורים־טורים קרבו לעיר. בשעה תשע יצא ראש־העיר, שלפניו נישא דגל לבן, אל מחוץ לעיר. שם בא לקראתו נושא־ונותן אנגלי, והעיר התמסרה. שעה קלה לאחר־מכן דהרו פנימה ראשוני הפר־שים האנגלים. בחוצות העיר המה המון־אדם עצום. כל היום זרמו לתוך העיר יחידות־צבא אין־ספור, ברגל וברכב. החיילים בחצאיות־הקפלים הכו בחמתות־החלילים שלהם, האירים שרקו והלונדונים הביאו עמהם תזמורת נאה מאד. כל החנויות בעיר היו געולות. בערב של יום גדוש־מאורעות זה היה נר ראשון של חנוכה. מעתה פועמים חיים חדשים בעיר. רבים שהיו קרובים למית־רעב יש להם עכשיו פרנסה ומזונות. רק חבל שאנשינו המעולים ביותר, אשר שנים ארוכות נהנו את מיטב כוחם ואונם שלהם, נעקרו מאתנו ברגע האחרון. התמורה בעיר מדהימה ומפליאה ממש. המסחר ששבת כל הזמן מתפתח בתנופה רבה.

ה ע ר ו ת

- ¹ "לתולדות בתי מחסה בירושלים העתיקה" מאת מרדכי אליאב, "סיני", ירושלים, שנה 31, כרך ס"א, חוברת ה"ז, אב־אלול תשכ"ז, עמודים רצ"ט והלאה. ר' שם גם הערות־השוליים.
- ² "בִּיאָלְגִימִינָה צִיטוֹנֵג דֶס יוֹדֶנטוּמֶס", שנה 22, גליון 1, עמ' 14, 15, 1 בינואר 1858.
- שמפעל 'בתי־מחסה' היה אחד מהם, לדעתו.
- נוסדה לצורך זה ולצרכים דומים על־ידי כולל ה"ד.
- "אילנות" מאת אברהם עץ־הדר, ע' 70.
- שנה כ"ג, גליון ל"ו, מוסף א (ע' 527) — 5 באוגוסט 1859.
- הכוונה לבתי־המחסה.
- תורגמן.
- הכוונה לרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר.
- "ישורון" שנה 6, מוסף גליון אוקטובר (10 באוקטובר 1859, ע' 55 וגו').

¹¹ ד"ר הילדסהיימר.

¹² "איזראליט" שנה 5, גליון 34, ע' 451; אוגוסט 1864.

¹³ כך, בעברית, במקור.

¹⁴ הסעיף נוסח, מסתבר, בעקבות מעשה שעשה הוועד המקומי באישור הקונסול, בקבלת "הלוואה לריצוף הגוזזטה".

¹⁵ "אלו לא הגיעו עדיין לידינו; תתפרסמה במועדן ללא עיכוב" (הערת המערכת, "איזראליט").

¹⁶ הוא יוחנן צבי הירש שלאנק.

¹⁷ "איזראליט", שנה 11, מוסף ב גליון 17, ע' 318 (מודעות), 27/4/1870.

¹⁸ בתי-המחסה.

¹⁹ "נשתמר"—לא דווקא, עם "שיקום" בתי-המחסה, בשנת שלש לאיחודיה-מחדש של ירושלים "הנצחית", נהרסו בידי טראקטורים ישראלים (!) גם הבורות העתיקים, גם "חדרי-הסלע" והמרתפים הכפולים—ושרידיהם נבלעו בתשתית-הבטון של בתי-מגורים מיוחסים המוקמים והולכים על מקום בית-הכנסת המפואר "בית מאיר ואוהל יצחק" ו"בית יעקב", שנבנו בתרו"מותיהם של יהודים תמימים כ"מצבת-זכרון לעילמי-עד"...

²⁰ "ישורון", שנה 18, גליון 21, ע' 334; 19 במאי 1885.

²¹ "איזראליט", שנה 59, 27 במרס 1918.

השער לרחוב-היהודים

יעקב יהושע: נאבן-ישראל עד נחנה-יהודה

(ילדות בירושלים העותומאנית)

אבן-ישראל

אמי, מנחתה עדן, ולדנית היתה, אולם לא כל ילדיה נותרו בחיים. לאחר שקברה ילד או שנים, היינו עוברים לדירה אחרת. היא לא עצרה כוח להוסיף ולהתגורר בדירה שבה נולדו ילדי־טיפוחיה ומשם נשאתם לקבורה. כך אירע כשגרנו בעיר העתיקה, בשכונת ימין־משה. ובאבן־ישראל. את הימים הראשונים לשבתם בעזרת־ישראל בילו ההורים בישבת־"שבעה" על מותה של אחות בת עשר. שנים מועטות גרנו בשכונה זו, ולאחר־מכן עברנו לאבן־ישראל ובה התגוררנו למעלה מעשר שנים. לאמיתו של דבר רב היה המשותף לכל השכונות האלו, ובגלל סמיכותן זו לזו אפשר היה לראות בהן שכונה אחת שרק רחוב אחד בלבד מפריד ביניהן, הוא רחוב יפו.

שכונות אלו שכנו, ושוכנות, ב"תחילת העליה" של רחוב יפו, בואכה מחנה־יהודה (בלאדינו: לה אסובידה די מחנה־יהודה). כאן היו הסוסים אזורים כוח ומושכים ומושכים את העגלה והעגלון מצליף עליהם לזרזם עוד יותר. פה היו הילדים עומדים ורואים בצערם של הסוסים הנותנים גופם למכים ומאמצים שרירי רגליהם ומושכים בכל עוז בעגלה שמספר נוסעיה, כולל העגלון, שבעה.

וזה סדר הישיבה בעגלה: העגלון על דוכנו. לידו איש־המשק אחד מן המוסדות אשר משני צדדיו של רחוב יפו, כגון בית־תומים, מושב־זקנים, רעד; לרגליו של זה הוצבו הסלים ובהם הפירות והירקות והבשר שנקנו בשוקי העיר העתיקה למען הזקנים והילדים של מוסדות אלה; שלושה נוסעים נשואי־פנים ישבו על הכיסא הרחב שבתוך העגלה, ושנים אחרים, על־הרוב נערים, על הכיסא המתקפל, הנמצא מתחת למושבו של העגלון, המוציא משם רק לעת צורך, כלומר כשהנוסעים מרובים. ואולם בשעה שנסעה העגלה "ספסאל", "איסקארסה", כלומר נסיעה מיוחדת, ישב הנוסע במושב הפנימי הרחב והכיסא הקטן לא ייראה עוד. סמוך למקום־מגורינו באבן־ישראל התגוררה סבתי, אסתר אופלטקה, או כפי שקראו לה: בוליסה אסתר די פראג—שפן סבי אברהם, הוא בעלה, היה בנו של רבי יצחק פראג האשכנזי אשר בשנת 1864 יסד בירושלים את בית־המדרש "דורש ציון". סבי נפטר בדמי ימיו וסבתי נשארה אלמנה צעירה ובכוחות עצמה בלבד גידלה את בניה ובנותיה. כאשר הכרתים כבר נודע שמם ברבים בירושלים, שפן אחד היה רופא, שני רוקח, והשלישי "סטודנט נצחי" לרוקחות. הבנות התרועעו עם אחיותי הבכירות. הרבה מימי ילדותי ביליתי בביתה ועד הייתי למעשי־הקונדס של שני־דודי הרוקחים. כן הייתי בן־בית בבית־המרקחת של דודי, שעמד בפתח השכונה.

שכונת אבן-ישראל שונה היתה משאר שכונות. שערי-ברזל לא הוקמו בכניסותיה. היא שימשה מעין קפנדריה לכל מי שרצה לעבור מרחוב יפו לרחוב אגריפס והשכונות שמעבר לרחוב אגריפס, וכן להיפך. רוכלים ותגרנים למיניהם היו אף הם בין העוברים-יהשבים שעשו כאן קפנדריה. הכניסה הראשית היתה מקורה ושימשה מחסה מפני הגשם. שתי פינותיה היו למשתנות לכל עובר-אורח. כשהיינו חוזרים הביתה בלילות-חורף חשוכים בדרך כניסה מקורה זו היינו חוששים כאן מפני "גנבים". היתה זו שכונה בה דרו יחדיו משפחות של פועלים, בעלי-מלאכה ונשים זקנות בצד סוחרים אמידים, רבנים ועסקני-ציבור. כן התגוררו בה "סמינריסטים" ו"אליאנסיסטים", תרבות צרפת ותרבות עבר בכפיפה אחת. בתוך שאר תושביה היתה גם קבוצה של צעירים סלוניקאים שבאו לארץ בשנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה, ולצדם "חלוצים" רוסיים לובשי "רובאשקות".

שכונה זו היתה חלק מן "המרכז". תמיד היתה בתנועה. מספר מתישביה הראשונים היה "אבן", כלומר חמשים-ושלושה, ועד היום חלו בה שינויים מעטים בלבד, בעיקר בחזיתה הפונה לרחוב יפו, בה הפכו כמה מבתי-המגורים בתי-עסק. השכונה עצמה בנויה בצורת ריבוע ובאמצעיתה חצר גדולה, מרוצפת אבן בעיקר. חמשה בורות היו בה—שנים בחלקה העליון של החצר ושלושה בחלקה התחתון.

לשכונה ארבע כניסות, שתיים מהן פונות לרחוב יפו ושתיים לרחוב אגריפס, וכל העובר בה יוכח כי בניינה הופקד בידי "ארדיכלים" ו"מהנדסים" שעשו בה כטוב בעיניהם. כל בית שונה מחברו ויש בה בתים בני קומה אחת ובני שתי קומות ושלש, ואילו ביתה של האלמנה רבקה ליוואי האמריקאית בן ארבע קומות. זה היה "גורד" השחקים של השכונה, שממרומו נהגה גברת רבקה האלמנה לנהל שיחות באידיש ובספרדית עם דייריה למטה.

גנים לא היו בה פרט לעץ-תות שבעונת פריחתו נגעו ענפיו בחלובות דירתה של סבתי, ושרשיו התפרנסו בעיקר מבור-השפכים הגדול שעמד בקרבתו, בור שנהגו להריקו פעמים אחדות בשנה לעיני כל קהל עדת בני ישראל שהתענו ימים על ימים בריחות הרעים שהתפשטו בשכונה. משהחלו פירותיו של עץ זה להבשיל, היינו אנו הילדים עומדים תחתיו ומנסים לטפס עליו ולאסוף את "פרי-הביכורים".

רוב תושבי השכונה היו ספרדים, ילידי ירושלים ויוצאי תורכיה, ומיעוטם אשכנזים. הללו בנו בית-כנסת מיוחד לעצמם העומד על תלו עד עצם היום הזה ושערו פתוח לעבר רחוב אגריפס. חלונות ביתנו השקיפו לעבר "החצר" של הרבי מבריסק, שקודם-לכן התגורר בה, בשנה האחרונה לחייו, הרב יעקב שאול אלישר, המכונה יש"א ברכה. ב"חצר" זו שלטה רעייתו הרבנית, שניהלה את עסקי הרב ושוחחה ארוכות עם גדולי-תורה אשכנזים וגבאי בית-היתומים האשכנזי ששכן בקירבת מגרש-הרוסים.

סימטותיה של השכונה צרות היו ביותר, קרן-שמש לא בקעה אל תוכן. בלילות-חושך חוששים היינו לעבור בהן. השכונה גופה, על חצרה המרווחת, היתה טובלת בחמה, ואילו בימות-הגשמים שטפו את החצר והסמטות נחלי מים רבים שירדו מ"הרמה".

כלומר מחלקה העליון. על־פני המדרגות והיו לאפיק שפרץ החוצה עד לרחוב יפו. פה התחבר הנחל עם "הנהר הגדול" שזרם ממחנה־יהודה ונשפך במורד הדרך לבריכת ממילא.

החיים עברו עלינו בחצר הגדולה של השכונה. ניצב בטבורה של החצר, מִפְּנֵה הייתי פני לעבר הבית בו התגורר אחד מחברי, וכך היינו מסיחים זה עם זה, אני למטה והוא למעלה. לא ראיתי צורך לכתת רגלי כדי לעלות אליו, ובהגיע השעה לחזור הביתה די היה בקריאה יחידה מפי אמותינו מתוך החלונות הפונים אל החצר וכבר היינו נושאים רגלינו לרוץ הביתה.

חצרה של השכונה שימשה כעין "במת חזיון". מעולם לא השתעממנו. תגרים, רוכלים וסוחרים למיניהם עברו בה בוקר וערב וחשנו עצמנו כעין שותפים לעסקיהם. הם לא שהו זמן רב בשכונה אלא באו, קראו קריאותיהם ונעלמו, וכשרצו אחיותינו ואמור־תינו כי יסורו לבית היינו רודפים אחריהם מארבע הכניסות של השכונה כדי להחזירם. היכרונם על־פי קולותיהם; את מוכר ה"פזוזה" (הגלידה), את הגורגים מוכרי הבדים, את הרוכלים, את סוחרי הבגדים הבלויים. הסוחרים הגורגים, צעירים כזקנים, נראו בעינינו כענקים באשר נשאו על כתפיהם חבילות של גלילי בדים עטופים בסדין שדה מרוב שימוש ובידם החזיקו באמת־המידה העשויה ברזל. עומדים היינו ומסתכלים בהם בהתפעלות, ומדומים היינו כאילו קורצו הללו מחומר אחר. קילוחי הגשם בחורף ששטפו את בגדיהם בחורף ואגלי הזיעה שנטפו ממצחיהם בקיץ—אף כי נהגו לשים מטפת מתחת לכובעיהם למען תספוג את הזיעה—לא השפיעו עליהם. ואנחנו מחקים היינו את קולותיהם של סוחרי הבגדים הישנים וחוזרים על קריאתו של מתקן־השמשיות האשכנזי שהתחבב עלינו במיוחד, שפן בבואו אל השכונה באחת הפניסות פתח במלה "מתקן" ואנו הילדים ענינו אחריו בקול גדול "שמשיות", נטל מאתנו את המלה "שמשיות" וקראנו "מתקן". כך נמשך דר־שית זה רבעים־מספר עד שנעלם לאֶטו באחת היציאות בלי שזכה בקונה אחד. לנו, הקטנים, נדמה כאילו מתקן־שמשיות זה לא בא לבקש עבודה ופרנסה אלא להשתעשע אתנו. אורח משעשע זה הופיע בעיקר בימות־הקיץ הלוהטים כשהיו הורינו נזקקים לשמ־שיות. הנשים בדרך־כלל לא השתמשו בהן לפי שכובעיהן רחבי־התיתורה שימשו להן מחסה מקרבי־השמש.

קטע רחוב יפו שבין נחלת־שבעה למחנה־יהודה היה זירת האירועים העיקרית וכל שהתרחש בו משך את כל ילדי השכונות לצדי הדרכים. דבר זה היה מקור דאגה לאמותינו שחששו מפני העגלות הדוהרות הנה־ושוב. במלחמת־העולם הראשונה חולפים היו ברחוב גדודי צבא תורכי בדרכם לאימוניהם בשדות הרחוקים (כיום עומדים עליהם בנייני־האומה). לפנות־ערב היו חוזרים בדרך זו עצמה ועל פניהם עייפות רבה, רוביהם תלויים להם על כתפיהם והליכתם מרושלת. צועדים היו לעבר הקסקרטים שבשער־יפו ושרים שירים תורכיים עצובים. אנו נהגנו ללוותם ככרת־דרך וזכינו בחיוכים רוויי געגועים אל בני־משפחותיהם, שהשאירו אחריהם באנא־טוליה הרחוקה. קשה ביותר היתה עלינו הפרידה משירתם הנוגה.

רחוב יפו משך את השומת־לבנו גם בשל תנויותיו הרבות שבהן מכרו מיני־מתיקה שונים כגון ה"בנבליק" שהיתה לו תבנית אטריות או צורה שטוחה אחרת ובקצהו שעשוע דמוי־שעון. כך חומדים היינו בעיינינו ומלקקים שפתינו למראה הסוכריות הצבעוניות, העשויות גרגרי־אפונה טבולים במיץ־סוכר מרי־מתוק. סוכריות מעין אלו היו מצויות בחנותו של חכם בן־ציון לוי, אלא שצבען הפך שחור בגלל גדודי הזבובים אשר עטו עליהן. הסוכריות היו נתונות בתוך קופסות־פח ומשניגש חכם בן־ציון לוי אל אחת הקופסות והתחיל לנקר בתוכה בידו היו הזבובים נבהלים ופור־חים; אז נגלה לעיינינו הצבע הלבן של הסוכריות.

בימי הקיץ, כשגרונו יבש מחמת חום לוחט ואבק לרוב, עמדנו בפתח בית־החרושת לסודה וגזרו של גרינברג, שעמד אז בסימטה המובילה כיום לקולנוע "עדן". מבעד לדלת ולאשנבים רואים היינו את בקבוקי הסודה הקטנים והנוצצים שראשיהם מע־טרים "גולות" צבעוניות. רוצה אדם לשתות מן הבקבוק, הריהו לוחץ באגודלו על הגולה וזו צונחת פנימה.

מול הכניסה לעזרת־ישראל עמדה חנות־מכולת שלפי מושגי אותם ימים נחשבה מן הנכבדות והעשירות ביותר. חביות של דגים מעושנים עמדו בפתחה וצנצנות הסוכריות וקופסות השוקולדה הרוסית מילאו את מדפיה. את שמו של בעל החנות לא ידענו, אך קראנו לו "אל־רונקו", הצרוד, שכן בקושי היה קולו נשמע; סיפרו לנו כי הורשט בגרונו היתה עשויה צינור אלומיניום. בחורף הרבינו לקנות אצלו את ה"גראטר" (נתחי דג מלוח) ואת דג הלקרדה, ואילו בימות הקיץ קנינו את ה"סארדיליקאס", סרדינים קטנים שהיו דברקים זה לזה במלח וערבו לחיפנו יותר מכל מאכל אחר. לא תמיד היה הקבק (הקופיקה הרוסית) מצוי בידינו כדי ליהנות מהשוקולדה הרוסית, אולם ביקורינו בחנותו של "אל רונקו" מהנים היו אף אם יצאנו ממנה בהמיית־לב בלבד.

מצדה השני של אבן־ישראל, כלומר מצד רחוב אגריפס, היו החיים שונים ומגוונים. כאן עמדו אוריה של סוסיים, מוסך של עגלות־רפת, ותנור לאפיית לחם. הרפת היתה קניינו של חכם מאיר החלבן הבגדאדי. הוא היה גבר גבה־קומה, בעל זקן לבן קטן, לבוש קפטן (מעיל ארוך) וחבוש תרבוש. נימה עיראקית היתה בדיבורו העברי. כבר בשעות הבוקר המוקדמות נמצא משוטט בשכונה, סובב על הבתים ויוצק חלב לתוך הכדים הקטנים שהגישו לו אמותינו. כסף לא קיבל תמורת החלב אלא פתקים של קרטון כדוגמת הפתקים לקבלת מים מן הבורות. פעמים אירע שהת־קלקל החלב (סי קורטו לה ליגי) והיתה בעלת־הבית שומרתו כמו שהוא כדי להראיתו לחלבן. זה היה בודקו, ומשנוכח כי אכן נכון הדבר היה יוצק חלב אחר תמורתו בלי שידרוש פתקים. תכופות הייתי עומד ומסתכל בחכם מאיר, עוקב בעיני אחר תנועותיו בעודו יוצק חלב. ריח עזים היה עולה ממנו ומבגדיו.

סמוך לרפת עמד תנורו של סולימאן התימני, האופה שעיינו אחוזות דלקת מחמת חומה של האש שבקירבתה עמד תמיד. הוא היה איש סר־זעף ומטפחת לבנה־דהה קשורה לו על מצחו להקלת מיחוש־ראשו. סירי החמנים ומגשי־העוגות בידינו,

פותחים היינו בבקשות אשר שיננו לנו אמותינו, אלא שדי היה בגערה אחת מפיו כדי שנתחיל לגמגם ובסופו של דבר היינו נסים על נפשנו. רק יום אחד בשנה היה לנו טוב עליו, הוא יום־הפורים. ביום זה היה הולך מבית לבית, טועם מעוגותיהם של לקוחות, גומע כוסית עראק ומקבל דמי־פורים. ביום זה היה סולימאן התימני הופך להיות "כאחד האדם".

כשאר שכונותיה של ירושלים קיבלה אבן־ישראל מים במשורה, כלומר לפי פתקים. בלילות הקיץ שימשו בורות השכונה מרכזי־בידור לבני הנוער שבשכונה. שיחות ושירים נשמעו כאן עד שעה מאוחרת בלילה, מלווים לפרקים בצלילי המנדולינה. המנדולינה היתה כלי־הנגינה העממי שבידי הנוער באותם ימים, ולשמע צליליה היו תושבי השכונה פותחים את חלונותיהם ומקשיבים. בין הפורטים על כלי זה היתה גם דודתי רבקה, עלמה נאה שהיתה קורעת את מיתרי הכלי בגודל התרגשותה.

אנו הקטנים שמענו את נגינתם של המבוגרים, בהם גם אחיותינו הבכורות, כשאנו מכונסים כבר במיטותינו. צלילי המנדולינה הגיעו לאזנינו ממרחק והרדימונו. עדיין זכורות לי מלותיהם העבריות של קצת שירים, כגון "והיה בחשכת הערב בערפל כי יתכס הים", וכן מלות השיר "לו ראת מעולם את רמזי כוכבי רום". לחן השירים היה רוסי, והוא שהקסימנו. לשירים העבריים הצטרפו כמובן גם רומאנסות ספרדיות ענוגות.

לפעמים הצטרפו לחבורה עליזה זו גם הסמינריסטים הסלוניקאים שהתגוררו בשכונה, ששרו אתנו את השיר "מחופי ים־קדם אתאנו אנחנו", ובמרחק־מה מן הקבוצה ישב, מקופל ומכונס בתוך עצמו שומר־הלילה של השכונה, החאג' המארוקאי, שלא הבין לפרשן של שמחות אלו. מן הצד, מביטים מגבוה, עמדו אנשי בית־הספר אליאנס, בעלי התרבות הצרפתית.

רוכבי אתונות

גבירים נכבדים לא התגוררו בשכונתנו גופה, אולם את תפילותיהם ערכו, הם ובניהם, בבתי־הכנסת שבה. הם הקפידו שייכלו בניהם בדרכם, ייראו את האלוהים ויתפללו בדבקות, ולפעמים לא נרתעו מלהרים עליהם יד ולסטור קבל־עם־ועדה סטירת־לחי מצלצלת לאחד הבנים הסוררים. שלושה "נכבדים" מסוג זה היו לנו בשכונה. שנים מהם זכו לתואר זה בגלל עשרם ועושר אבותיהם ואילו השלישי מפת גדולתו במשפט ומעמדו הנכבד אצל השלטונות התורכים. בחיי־יומיום היו שקועים בענייני מסחר, דוהרים על חמוריהם בראש חוצות, אולם בשבתות ובחגים לבשו "בלוזאס" וקפטנים, מלבושים נוחים ומרווחים ללרובשיהם, ושמרו שבת כהלכתה.

בניהם של אלה נקראו "בעלי אתונות צחורות" ומשום כך זכו למעמד מיוחד. כיבדנו אותם לא בזכות עצמם דווקא אלא בזכות אתונות אבותיהם. לעתים רחוקות בלבד נטו לנו חסד והרשו לנו להביט בהן כשהן באורוה סועדות לבן באבוס, או כשעמדו

וקשרו אליהן את המושכות עד שיבואו אבותיהם ויטלו את החמורים מידיהם. היו שזכו ב"סיבוב" קטן על גבי חמורים אלה, שבענינו כמו היו רכוש של השכונה, בדומה לערימת האשפה המשותפת לכל שעמדה באמצע השכונה והפיצה צחנתה בשכונה כולה, או בדומה לבורי-השופכים הגדול שהיה אף הוא נחלת הכלל.

מבין שלושת החמורים נחשב חמורו של אברהם לוי איל-גורגי פאר החמורים בכל ירושלים כולה. בעליו היה איש יפה-תואר, מקפיד בלבושו. תרבושו האדום נוטה על צדו ומראה כולו כשל ביי או פחה צעיר. חמורו אף הוא יצא רחוק למשעי מן האוּרָה שבקומה התחתונה של הבית שגבל עם חומתה של "ממלכת האליאנס". אוכף-העור שעל גבו היה מצוחצח ומבריק, משני צדדיו גדילים אדומים לו המגיעים עד למטה מן הארכובות. החמור היה עומד ומצפה לאדוניו באורך-רוח, ואף אנחנו הקטנים עומדים היינו מן הצד ומצפים לבואו של אברהם לוי. הוא היה יורד אט-אט במדרגות ביתו ועולה על חמורו בקפיצה אחת, הגם שהיה צולע בגללו. נהנינו ממראה זה כשם שנכדינו נהנים היום ממכונית הדורה העומדת רחוצה ומבריקה בשער הבית בשעות הבוקר. אברהם לוי הוא וחמורו היו מקשה אחת. בשעות הערב נראו חמורו דהר בחזרה מן העיר העתיקה לאורך רחוב יפו, כשהוא ובעליו ממהרים הביתה ליהנות מסעודה המזומנת להם. אברהם לוי היה פרש השכונה, ועליו היתה גאוותנו.

שני ה"פרשים" האחרים היו רחוקים מכל "גינוני הרכיבה" של אברהם לוי וחמוריהם לא היו מטופחים כחמורו. האחד היה תלמיד-חכם צנוע ושקט, הוא השייך בכר אל-נשאשיבי, דמות ידועה בירושלים המוסלמית, שהתגורר ברחוב החבשים. מה הוא קטן-קומה צנום וכחוש, אף חמורו כך.

השני, השופט מלכיאל מני, התגורר תחילה באבן-ישראל ואחר עבר לגור בחווילה הסמוכה לתחנת-המשטרה של מחנה-יהודה כיום. קומתו היתה בינונית וחיוך מרחף על פניו תמיד. הוא היה אחיו של רבי סלימאן מני, אשר שנים רבות שימש רב ראשי בחברון. בני משפחת מני שמוצאה מבגדאד, שאבו את תורתם מחברון, מרבניה, ומחכמיה המוסלמים, ושתי תרבויות נתמזגו בהם. מלכיאל מני היה בקיא בתורת המשפט המוסלמי, המג'לה, וארבע-עשרה שנה שימש שופט-חוקר בחברון. בבואו לירושלים נתמנה עורך-דין של כ"ח, בית-החולים רוטשילד, ועד-כל-הכוללים, וכן בא-כוחו של אחד המנזרים הנוצריים. כשהיה מותצרף (מושל מחוז) חדש בא לירושלים—ומשנת 1908 ועד מלחמת-העולם הראשונה היו שמונה כאלה—היה אלברט ענתבי, נציג כ"ח בארץ, שקראו לו ה"פחה הקטן", שולח את מלכיאל מני לקדם את פניו ולעמוד על "סיבו", כלומר כיצד "יעיכל" את הדורון ששלחו אליו. אלברט ענתבי נהג לשלוח רהיטים מתוצרת בית-הספר למלאכה של כ"ח לכל מותצרף חדש שבא לירושלים. הפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית היתה מעמידה לרשותו של המושל עגלה רתומה לשני סוסים. כך היו ענתבי והפטריארכיה היוונית האור-טדוקסית אוהזים במותצרף ו"לשים" אותו כרצונם.

יום בו נישאה בתו הבכירה של מלכיאל מני, מזל, שלח המוצטרף את התזמורת הצבאית להנעים נגינות לאורחים שהתכנסו בגן החווילה. הכלה אישרה כי אכן

השמיעה התזמורת הצבאית את מיטב מנגינותיה בחתונתה, אם גם הרבה "הנפול-יונים" שם אביה על יד המנצח ועושי-דברו.

חווילתו של השופט מלכיאל מני עומדת היום חרבה, עטלפים וינשופים מקננים בחורבותיה—אולם באותם ימים נאה היה הבית, מוקף שדות וגנים.

בניו של אברהם לוי העזו לרכוב על חמורו של אביהם לעתים רחוקות בלבד, אולם בנו של מלכיאל מני, רפאל, שבחור שובב ועליז היה, לא היסס הרבה ותכופות דהר על חמורו של אביו לכל אורך רחוב יפו. בתו של השופט מני, הלן, נערה יפה שנפטרה בדמי-ימיה, דהרה אף היא, כאחיה רפאל, על החמור ברחוב יפו לעיני כל הקהל. אנו הקטנים עמדנו והסתכלנו בחזיון המזור הזה—נערה צעירה "דוהרת" על חמור ברחובה של עיר.

ועוד זכור לי חמור אחד שבעליו, שמעון בכר יעקב, עסק במקרקעים. קטן היה החמור, ואף-על-פי-כן נשא את בעליו על גבו כאשר סובב בשכונות ובכפרים הסמוך-כים של ירושלים. לפי שגר היה בשכונת סוכת-שלום הקרובה רואים היינו אותו לפרקים עובר ברחוב אגריפס, נכנס לשכונה ומפלס לו דרך בתוך יער חבליה-הכביסה שהיו מתוחים ברחבה שבה.

חיי גברים

סמוך לשתי השכונות אבן-ישראל ועזרת-ישראל, בדרך העולה למחנה-יהודה, עמדו מספר בניינים גדולים בחינת "חווילות" מפוארות שלא כל אדם מותר בכניסה אליהן. הן היו אפופות מעין אווירה של מסתורין, שעוררה את סקרנותם של תושבי הסביבה והלהיבה את דמיונם. בשעות הערב של שבתות ומועדים עמדו תושבי השכונות הסמוכות והשקיפו מתוך החלונות והגזוזטרות על "סירות" אלו.

ראשון הבתים היה חווילתו של יוסף-ביי נבון, שלפני כן שימש מקום-מגורים לפחה מושל ירושלים. בחדרו של אבי היתה תלויה תמונה של סבי, תצלום שנעשה "בגניבה" כלומר בלי ידיעתו של סבא, כאשר ביקר באחד הימים, בחברת הרב הראשי ועוד רבנים, באותה חווילה כדי להגיש למתוצרף את ברכת העדה היהודית בירושלים לרגל אחד החגים הלאומיים.

כשנטש המושל את המקום הפך הבנין מעונו של יוסף-ביי נבון, בונה מסילת-הברזל ירושלים-יפו שעל שמו נקראה השכונה בית-יוסף סמוך לימין-משה. אביו של יוסף-ביי נבון, רבי אליהו נבון, היה חבר ה"מג'לס אידארה" (מועצת המחוז) של ירושלים. אמו של יוסף-ביי נבון היתה אחותו של חיים אמזלג, ששימש סגן-קונסול של אנגליה ביפו בראשית המאה.

יוסף-ביי נבון נשא לאשה את אחותו של ישראל-דב פרומקין, בוליסה שמה. שלש בנות נולדו להן שהיו ידועות ביפין. שתיים מהן נישאו לשני האחים מורנו ויצחק אלישר, השלישית נישאה לשמעיה-ברוך, גבר יפה-תואר ששימש סוכנה של חברת "זינגר" בירושלים.

סמוך לארמון ה"פחה", בצד גינתו, שקראו לה "לה גוירטה די נבון" (הגן של נבון).

עמדה עוד "טירה" שעוררה אף היא סקרנות וענין בקרב תושבי השכונות הסמוכות. בית זה רכש יהודי עשיר מעדן, בנין שמו, איש קטן־קומה שלא תואר לו ולא הדר, שידוע היה כאחד הבנקאים של ירושלים. את עשרו הרב עשה בהודו ובמצרים, ובא לירושלים כדי לפרסם את עשרו ולשאת לו אשה. משרד ה"בנק" שלו היה קטן כאותם בנקים צנועים שבירושלים של אותם ימים. המשרד שכן ברחוב הבטרק בשעיר העתיקה ונהל על־ידי יצחק עדס, ומרכזו נמצא בלונדון.

מר בנין שם עינו בעלמה אחת שסופה שנישאה, כך מספרים, לבנקאי העשיר כנגד רצונה, כי בסתר־לבה אהבה את אחד הצעירים הנאים שבירושלים. אביה היה איש תקיף והוא שלחץ עליה להינשא לו.

בילדותי רואה הייתי תכופות כרכרה הדורה שחורה רתומה לשני סוסים אבירים, כדוגמת כרכרוהיהם של קונסולים ושרי־מלכות, שהיתה נכנסת ויוצאת לאטה בשער הטירה ועגלון לבוש חליפה הדורה נוהג בה. בכרכרה זו, הקרויה "ח'נטור", ישבה "שבויה" אשה צעירה ונאה ואתה שני בניה הקטנים כשעל פניהם צעיפים דקים ושקר־פים, מחסה ומסתור מאבק הדרכים שהיתמר בימות הקיץ ברחובותיה של ירושלים. היו שסברו שכיסתה את פניהם של בניה מחמת עין הרע.

העגלה היתה פונה לדרך העולה לעין־כרם או למוצא כדי ליהנות מאווירם הזך של מרחבי ירושלים וסביבותיה. השמש נטתה לערוב והעגלה אפופת־המסתורין שבה וחזרה ונכנסה לאטה לחצר ה"טירה" ונבלעת בתוכם.

בנות ירושלים שידעו על אהבתה הראשונה של אשת בנין הצעירה לאחד מצעירי ירושלים הרבו לתנות את גורלה של ה"גבירה". הן חיברו שיר ששמו בפני הגיבורה ובו היא מתארת את סבלה על כי נאלצה להיבשא לאדם שלא רצתה בו.

בלאנקה אי כנינה יו נאסי	לבנה וחיננית נולדתי
נוביו פריטו מי קירין דאר	וריצים להשיא אותי לחתן שחור
סי איסטי נוביו אה מי מידאן	אם חתן כזה יתנו לי
מי מאטו אי מי אינטוסיגו	אאבד עצמי לדעת וארעיל את עצמי
נוביו די שירין קירו יו	רוצה אני חתן מהעיר שירין
כי ביסטה אה לה פראנקה	שילבש בגדים אירופיים
קי מי ייבי אה קאמינאר טארדי אי מאניאנה	שיקח אותי לטייל ערב ובקר
יא איס אורט די טארדי	מתקרבת שעת בין הערביים
מי איספנטו די מי מאדרי	מפחדת אני מאמי
טו טרנדו אי יו אספיראנדו	אתה מאתר ואני מחכה
אי'ן אסטי קאמפו.	בשדה זה.

בחרווי שיר זה בא לידי ביטוי לא רק צערה של בת מסוימת זו אלא גם צערן וכאבן של אותן בנות ירושלים שהרריהן השיאון לחתנים עשירים שבאו מארצות שמעבר-לים, מהם שנדדו לארצות אמריקה בשנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה ועשו שם עושר ובאו לירושלים לשאת להם נשים שלא היו זוכים בהן אילו נשאר בארץ הזאת, ומהם סתם עשירים יוצאי סוריה ומצרים שבאו לכאן, העמידו פני עשירים ובחרו להם נשים. בדרך זו נישאו צעירות רכות, יפות וענוגות אך עניות, למבוגרים שאת שמען שמעו מפייהם של שדכנים או שאת תמונותיהן ראו מוצגות בחלונות-הראאה של הצלמים הארמנים ראד וקריקוריאן, כשהן "מחופשות" בהתאם לאופנת הימים ההם בבגדי פלאחות תושבות בית-לחם או בית-ג'לה. הללו עקרו נשיהם מסביבתן, ניתקו אותן מאהבותיהן הקטנות עם בחורים, מהם סמינריסטים או צעירים מן הפנימיה של בית-הספר למלאכה של כ"ח, ונשאן למרחקים. פעמים גיסו בנות אלו להתמרד, הכריזו שבית-תרעב ואף הסתתרו ימים תמימים במרתפים חשוכים, אך לבסוף לא יכלו לעמוד בפני לחצי הורים.

לאחר שנים רבות, משהזקיננו, שבו לארץ מקושטות בעדי-עדיים ובלבן זכרונות על אותם בחורים פשוטים וחביבים שחזירו אחריהן בימים הרחוקים ההם ובאמצעות האחים הקטנים או העוזרות היו משגרים אליהן מכתבי-אהבה לרוב. בלילות-הלבנה ישבו על גבי פתחי הבורות שבשכונה וליוו בקולן את השירים העבריים החדשים שבפי הבחורים.

בואכה ה"אליאנס"

בתחילת מאה זו הקימה עיריית ירושלים במחנה-יהודה בית-חולים עירוני שהחזקתו מהכנסות המס שהעלו בעלי-העגלות שנסעו בין יפו לירושלים. מס זה נקרא "שוסה" (chaussée) וניתן בקבלנות לכל שהירפה במחירו. (כך גם נהגו באותם ימים למסור במיכרזים את גבייתם של מסי העירייה בכלל). היה זה בית-חולים עלוב-למראה שלא דמה לבתי-החולים המפוארים שהקימו נציגיהן של ממשלות זרות ואף יהודים מחוץ לחרמותיה של ירושלים, ושני רופאים שימשו בו—אחד יווני בשם פוטיוס והשני ארמני בשם ארמנק, שישב ב"כישלה" ובדק את המתגייסים לצבא. בבית-חולים זה אושפזו עניי ירושלים מבני העדה המוסלמית ופלאחים. מוסלמים מבני המעמד העשיר העדיפו להיכנס לבית-החולים "שערי-צדק" ולהתמסר לטיפולו של ד"ר משה ואלך הנערץ על הכל, ואילו הנכבדים הנוצרים אושפזו בבתי-החולים של המיסיון הגרמני והצרפתי.

במקום שבו נמצא כיום "בנין-העמודים", סמוך לתחנת "אגד" הישנה, עמדה אז טחנת-קמח שהיתה שייכת ליווני שטקליס, וכן נמצא שם בית-חרושת קטן לקרח. בשבתות הקיץ היו תושבי הסביבה שולחים את בניהם ליטול בהקפה "חתוכת" קרח "לקרר" את כוסית הערק שנהגו ההורים לשותות אותו יום לרוויה.

שוק מחנה-יהודה כל-כולו מגרש רחב-ידיים אליו נהרו הפלאחות מכפרי הסביבה משעות הבוקר המוקדמות למכור ירקות ופירות לתושבי השכונות הסמוכות. בשולי

מגרש זה, מול צדו השני של רחוב יפו, עמדו חנויות שהיו בנויות גזרי־עץ ופח מגולוון (זינגו)—חנויות־מכולת וכן כורך־ספרים פרסי וספר.

ממלכת ה"אליאנס" השתרעה על־פני שטח גדול משוק מחנה־יהודה ועד לבית־הינוך־יתומים. זו היתה מעין ממלכה בפני עצמה, מוקפת חומה גבוהה וגן גדול. בתחומיה של ממלכה זו שכנו בית־הספר לבנים, בית־הספר לבנות ובית־הספר למלאכה, ואחד הבניינים שימש מעון למנהל הראשי של כ"ח בארץ כולה. נדמה היה כי ממלכה זו לא בירושלים היא שוכנת אלא באחד ממחוזות צרפת; תרבות צרפת משלה בה בכיפה וחסמה כל השפעה "עברית" שעלולה היתה לחדור אליה מבחוץ חלילה.

חאגים מארוקאים ואלג'ירים שמרו על שעריה של ממלכה סגורה זו וזשגוּחו גם על מוסר תלמידיה. הבנים נכנסו בשער אחד והבנות נכנסו בשני ולא קרבו זה אל זה, אולם רומנים קטנים נרקמו ביניהם בסתר ובעלי־חרוזים חיברו שירים על אהבות שגיבוריהן נודעו ברבים.

בית־הספר למלאכה דמה לבית־חרושת. מי מזקני הנגרים והפחחים בירושלים אינו כתפראר שנמנה עם חניכיו של אותו מוסד? עדיין מרבים לספר על כל ה"מיסיוס" המורים, שדמו במראיהם לצרפתים אך לא היו אלא בניהם של יהודים מאיזמיר, אדריאנופול, קושטא ועוד, שהתחנכו במוסדות האליאנס ולאחר־מכן נשלחו לארץ להרביץ כאן תורה וללמד לבני העדה הספרדית מלאכה שתפרנס את בעליה. פניהם היו מגולחים, עדויים שפם צרפתי עבות. הם דיברו ספרדית וצרפתית, ועברית נלעגת מלווה יחס של ביטול.

בית החפשית, ירושלים

שאהה עג'נויאן: השולטן עבד אל-חמיד והפטריארכיה הארמנית בירושלים

(לענין צו קיסרי מיום 25 ביולי 1888)

הצו הקיסרי שלפנינו, ה"בראת" (bérat) הקיסרי השני שנמסר לפטריארכ הארוטיון ויהאבדיאן, מאשר את כהונתו של הלז כפטריארכ של ירושלים, לאחר שב"בראת" קודם לזה מינהו פטריארכ של קונסטנטינופול. שני צווים אלה מציינים שני תאריכים בהתפתחות היחסים בין השער העליון ל"מילת" של הארמנים.¹

עד 1839, השנה בה ניתח ה"חטי-שריף של גולח'אנה", היתה העדה הארמנית תחת שלטון העותומאנים סרה למרות הפטריארכ של קונסטנטינופול, אשר השלטון העניק לו סמכויות של מנהיג מוחלט, האחראי לפני הממשלה לבדה. הוא עצמו היה בוחר לו את יועציו מבין ה"אמירים", הפקידים הרמים של המימשל העותומאני. הוא היה נהנה מן הזכויות והסמכות שהעניק השולטן מוחמד השני בשעתו להובאקים, הבישוף הארמני של בורסה, כאשר הזמינו לביזנץ ומינהו פטריארכ ומנהיג רוחני של כל הארמנים שתחת שלטונו, וזאת בשנת 1461, שמונה שנים אחרי כיבוש קונסטנטינופול.²

לא הפנסיה הארמנית אלא השולטן התורכי דווקא הוא שיצר ויסד את הפטריארכיה הארמנית של קונסטנטינופול. המטרה אולי לא היתה, כדעת אחדים, לכונן פטריארכיה שתתחרה בזו היוונית ובכך לפלג את הנוצרים לגושים יריבים. אולי יהיה זה מציאותי יותר לבקש את ההסבר בעצם התפיסה של "מילת", עדה דתית, המאורגנת מסביב לסמכות המדינית-הדתית של מנהיגה הרוחני. מרצונו למשול בנוצרים וביהודים של קיסרותו על-פי חוקיהם הדתיים ומסורותיהם הלאומיות, התיחס השולטן בסובלנות להקמת "מדינה בתוך מדינה" ואפילו עודד זאת בהקנתו למנהיגים הרוחניים מעמד של מנהיגי-עדה, המיצגים את הממשלה כלפי העדה בפעולותיהם האזרחיות ומיצגים את העדה כלפי הממשלה בענייני קודש וחול ובדיני אישות. הנה כך היה הפטריארכ גובה מסים וארנוניות בשם הממשלה, דן כל עבירה פלילית או אזרחית, וכן היו לו חיל-משטרה קטן ובית-סוהר משלו, ולא היה גבול למרותו בתוך העדה פנימה.

במחוזות-כהונתם ניהנו הבישופים מאותן זכויות-יתר חילוניות ורוחניות; הם היו משקפים את מרות הפטריארכ, אך לא היו אחראיים בענייני החוק האזרחי כלפי המימשל המקומי; באמצעות הפטריארכ היו באים בדברים עם המימשל המרכזי. הגבולות הגיאוגרפיים של השיפוט הפטריארכלי התרחבו עם הקיסרות וסופם שכללו את שני מרכזי-הסמכות-הכנסייתית ("קאתוליקוסאטים") של קיליקיה ואגתמר כמו גם את הפטריארכיה של ירושלים.

¹ שני ה"פירמאנים" האלה במקורם נמצאים בגיונך הפטריארכיה הארמנית של ירושלים.

² ס. סאנג'יאן: הערות הארמניות בסוריה תחת השלטון העותומאני (אנגלית), עמ' 35—31.

שיטה זו של שלטון במיעוטים באמצעות מנהיגם הרוחני לא נתיחדה לארמנים בלבד; מוחמד השני כבר העניק לפטריארך היווני גינאדיוס השני מקונסטנטינופול אותן סמכויות על בנידתו. ונתן ליהודים אותן חירויות בניהול חייהם העדתיים. הוא קיבץ את הנוצרים בשתי "מילת" בלבד: האורתודוקסים הח'לקדוניים, תחת מרותו של הפטריארך היווני של קונסטנטינופול והאנטי־ח'לקדוניים, הקרויים מנופיסיטים, כלומר הארמנים, הסורים־היעקוביים, הקופטים והאבסינים תחת מרות הפטריארך הארמני של קונסטנטינופול.

כך היה הרישום האזרחי של כל נתין עותומאני צריך לציין את השתייכותו הדתית. ונוצרי או יהודי צריך היה להזדקק בכל ערכה למנהיג הרוחני שלו: אפילו כדי להשיג דרכון לנסיעה היה צורך בתעודת־התנהגות טובה חתומה בידי הפטריארך.

הפטריארכיה של קונסטנטינופול קמה אפוא על מכונה כמרכז שלטוני גדול לניהול החיים הדתיים והאזרחיים, הכנסיות, בתי־הספר ובתי־המשפט—ולא רק של הארמנים בקונסטנטינופול, שבין המאות ה"ז ל"ט עמד מספרם על 150,000, אלא גם של הארמנים יושבי הגלילות העותומאניים, שבתחילת מאה זו מנו למעלה משני מיליונים.

חרף חסותו של השער העליון, שביסס את הפטריארך של קונסטנטינופול כסמכות שאין לערער עליה, לא היה מחסור בסיכסוכים ומעשקות ובמעשים של פריקת־עול נגד המרכז הכנסייתי הן בתוך העדה פנימה הן מצד נתני הפטריארך שאינם ארמנים. הקאתוליקוסאט של סיס, שהוסיף לנהל את מחוזות־הכהונה של קיליקיה, ראה עצמו בלתי־תלוי ולא נזקק לסיועו של הפטריארך מקונסטנטינופול אלא במקרים קיצוניים. הקאתוליקוסאט של אגתמר פעל באורח בלתי־תלוי עוד יותר בגליל ואן הנידח שלו. הפטריארכיה של ירושלים הסתגלה בלי קושי למשטר הזה ומצאה מודוס־ויוונדי עם הפטריארכיה של קונסטנטינופול, אשר לה נזקקה בתמידות: עסקי־הכספים שלה תלויים היו בעולי־הרגל שבאו מתורכיה, גיוס אנשי־הכהונה שלה היה תלוי במנזרים הארמניים שבתורכיה, וזכויותיה במקומות הקדושים תלויים היו בחסותו של השער העליון. לכן היתה הפטריארכיה של ירושלים משגרת תמיד לקונסטנטינופול נציג המכונה "נכיל" לתיאום היחסים בין שתי הפטריארכיות והיא נזקקה לפטריארך של קונסטנטינופול לשמירה על מעמד הפטריארך שלה במקומות הקדושים, בייחוד במקרה של סיכסוך עם שאר עדות נוצריות.

מצב זה נמשך קרוב לארבע מאות־שנים עד לזעזועים המדיניים הראשונים שנתבשרו בתנועה לשיחרור הגלילות הנוצריים מעול השלטון התורכי בתחילת המאה הי"ט. במיעוט הארמני לבשה מגמה זו צורה של מרד מזוין רק לאחר השחיתות של 1896. 1908. היא החלה בשם "השאלה הארמנית" על מישור רעיוני יותר, בתביעות לריפורמות בגלילות הארמניים ובדרישה לתחוקה שתאפשר לארמנים לנהל את ענייניהם על־פי עקרונות דמוקרטיים. בראשונה היתה התנועה המהפכנית הארמנית מכוונת נגד מרותם המוחלטת של הפטריארך וה"אמירים", המעמד השליט. היתה זו תנועה חברתית בתוך העדה שיוזמיה היו ה"אסנאף", בעלי־המלאכה והסוחרים, שבתמיכת המשכילים פילגו את העדה לשתי קבוצות מנוגדות: תומכי הריפורמה,

שהיו דורשים תחוקה חדשה והתקראו "תחוקתנים", מצד אחד, כנגד השמרנים, מן הצד השני. הללו כללו בראש-וראשונה את המעמד השליט של האמרכלים והבנקאים הארמניים, שחלשו על חלק הגון ממשק הארץ.

משנתפרסם ב־1839 ה"חטי־שריף של גולהאנה", שהבטיח לנתינים העותומאניים את זכויות הפרט, בלי הבדל גזע ודת, היה בכך משום ביסוס לאידיאולוגיה של התחוקתנים הארמניים והדבר הנחיל להם נצחון, אך בלי לחסל את האופוזיציה של השמרנים. כיון שסירבו הללו להשתתף במורשון מעורב עם בעלי־המלאכה, הגיש הפטריארך האגופוס את התפטרותו ב־1840. המשבר נמשך למעלה מעשרים שנה וגרר בעקבותיו התפרעויות, ביחוד בפרובינציה, מקום שם ראו הארמנים בתחוקה הבטחה של הצלה מעול התורכים.

ה"תנזימאת" או תקנות הריפורמה שתיקנה הממשלה ב־1856 אילצו את השמרנים להשלים עם העקרון של מורשון נבחר על־ידי העם לניהול ענייניה של הפטריארכיה. קבוצה של משכילים צעירים שחזרו מן המיתרסים של פאריז ב־1848 הלהיבה את הדמיון ברעיונות של דמוקרטיה וחופש, של זכות־בחירה לכל ושל זכות העם למשול בעצמו. אסיפה מכוננת עיבדה והגישה לממשלה הצעה ראשונה של תחוקה ב־1857. היא נדחתה מהיותה ליברלית מדי. הצעה שנייה, שהוגשה ב־1859, גם היא כך היה דינה. הצעה שלישית שהוגשה ב־1860 נתקבלה על־ידי הממשלה ב־24 במאי 1860 אך פורסמה רק כעבור שלש שנים, לאחר שנעשו בה תיקונים, בעיקר בכמבוא, שהיה פשוט תרגום העקרונות של התחוקה הצרפתית משנת 1848.³ הפטריארך שהיה תחילה מנהיג מוחלט, "באש מילת", נעשה עתה מלך תחוקתי, נשיא של אסיפה לאומית נבחרת.

השימוש בעקרונות המהפכניים של דמוקרטיה, ליברליזם ותחוקתיות לגבי השלטון של עדה דתית בתוך שלטון מוחלט של מלוכה בה הקיסר משמש גם מנהיג דתי (ח'ליף) יצרה, אפוא, מצב משונה בו היה מיעוט חסר־הגנה מנפנה, כקורא־תגר, בשלילה הגמורה של העקרונות עתיקי־הימים של עריצות מוחלטת. ניגוד עמוק ומוחלט זה בין עקרונות של מימשל החמיר עוד יותר מחמת סיבוכים מדיניים עקב תוצאותיה של מלחמת רוסיה—תורכיה והמרידה בבלקאנים. ואולם, למרות העליות הירידות ביחסי הארמנים עם ממשלתם, הוגשמה התחוקה עד שבוטלה בשנת 1892. על־פי תחוקה זו מנתה האסיפה הלאומית 140 חבר, מהם 20 אנשי־כהונה שנבחרו על־ידי כוהני הבריה, ארבעים צירים חילוניים שנבחרו על־ידי מחוזות־הכהונה, ו־80 צירים מקונסטנטינופול ובנותיה. האסיפה הלאומית שמרה לעצמה את הזכות לבחור את הפטריארך של קונסטנטינופול ושל ירושלים (אך לא את הקאתוליקוס של קילי־קיה ושל אַגתמר), לבחור את הצירים לבחירת הקאתוליקוס של אַצ'מיא־זין, למנות רשות מבצעת, מספר ועדות, ובכלל לפעול כאסיפה בוחרת ומחוקקת. הפטריארך היה יושב־ראש באסיפה וברשות המבצעת ומפקח על הגשמת התחוקה.

³ א. סארוח'אן: השאלה הארמנית והתחוקה הלאומית (1860—1910) (צרפתית), טיפליס, 1912, נספח, עמ' 20 וגו'.

בתחוקה של 1863 הכלילה הממשלה סעיפים שהעניקו לה זכות לפטר פטריוארך שאינו רצוי, לתת אישור לנבחר חדש ולמנוע מן האסיפה את הזכות לקיים ישיבות יוצאות־מן־הכלל אם לא יראה השער העליון צורך בהן. הממשלה תבעה גם שיהיה הפטריוארך נתין עותומאני.

לא קלים היו חייה של התחוקה בשנים שלאחר־כך, בייחוד ב־1877, כאשר נקט הפטריוארך נְרֶסֶס וארג'אבדיאן, בלי לפנות לאסיפה הלאומית, יזמה אישית בצאתו לסן־סטיפאנו ובהעלותו את פרשת הריפורמות בגלילות הארמניים של הזירה הבינ־לאומית.

הדוכס־הגדול ניקולאי איהו לו בסן־סטיפאנו משכן אצל איש ארמני בשם אראקל ביי דאדיאן. ערב חתימת חוזה־השלום הרוסי־התורכי התיצב הפטריוארך נרסס לפני הדוכס־הגדול ושידל אותו שתהיה רוסיה ערבה לריפורמות שהבטיחה ממשלת תורכיה ושתצוין ערובה זו בחוזה־השלום. זה היה סעיף 16 בחוזה סן־סטיפאנו.⁴

אותו שבוע כמעט התיצב עוד אחד מגדולי הפנסיה באַרְזֶרוֹם לפני מפקד הצבא הרוסי גוגאסוב, ארמני אף הוא, להשיב על ההאשמה שנתן מחסה במעון הארכיבישופות גופו לפקידים תורכיים גבוהים. שמו היה הארוטיון ויהאבדיאן. בישוף זה השיב לגור־גאסוב בשאלה, כמה זמן חושב הצבא הרוסי להישאר בגלילות המזרח.

כך הסתמנו שתי מגמות מדיניות: אחת, להעלות את "השאלה הארמנית" לערפאות בינלאומיות, ועל־פי הדוגמה המעודדת של הבלקאנים ושל יוון להשיג לא דווקא ארמניה עצמאית אלא, כמו בלבנון, שלטון־בית חפשי, תחת מנדט תורכי, שהמעצמות הגדולות תערובנה לו. המגמה השנייה, המציאותית יותר, עמדה על האופי הפנימי של שאלת הריפורמות. ראתה את סכנות הבינאום של "השאלה הארמנית", והדגישה שהואיל ואין הארמנים מוכנים להתקומם נגד התורכים אין הם יכולים להסתמך על הבטחות מבחוץ. מגמה זו מבקשת היתה לשאת־ולתת במישרים עם ממשלת תורכיה בענין הריפורמות ולשמור על אפיון כענין פנימי.

אבל המגמה הראשונה היא שהכריעה את הכף והמשלחות שיצאו לברירת המערב הצליחו להשיג מן הקונגרס הברליני שיוכלל בחוזה סעיף (61) המציע לממשלת תורכיה לשפר את המימשל בגלילות הארמניים.

אישיותו החזקה של הפטריוארך נרסס וארג'אבדיאן, היחסים הידידותיים שקיים למרות הכל עם השלטון התורכי, וכוח־דיבורו המשכנע—סופם שהצליחו להפיג את זעמו של השולטן עבד אל־חמיד וענייני הארמנים נמשכו באפיקם הרגיל, בדפוסים התחוקתיים.

כמות הפטריוארך נְרֶסֶס בטרם־עת ב־1884 נוצר חלל ריק גדול: הוא העיר תקוות ונטע בארמנים תודעה לאומית. הוא חולל תנועה של תחייה לאומית שקשה להכניעה בשורותיו של מיעוט שסבל משך 500 שנה ועתה שהקיץ לפתע היה מחפש את דרכו.

בצינעה הציעה הממשלה איש מתון והאסיפה הלאומית בחרה באותו נסיך־כהונה מאַרְזֶרוֹם, הארכיבישוף הארוטיון ויהאבדיאן. חרף נטיותיו הידועות ושמרנותו המוצ־

⁴ טומאיון: תולדות השאלה המזרחית (צרפתית), לונדון, 1905.

הרת של זה, לא מיהר השלטון לתמוך בו בתחילה: ה"פירמאן" הקיסרי שהעלה אותו על כס הפטריארך הגביל את זכויות-היתר של הפטריארך ושל האסיפה הלאומית. זו פעם ראשונה הזכיר אותו "פירמאן" את הווריריות השונות שאליהן הפטריארך צריך לפנות בפעולותיו המינהליות.

הפטריארך הארוטיון שימש בתפקידו שמונה חדשים בלבד שפן אותה שנה עצמה נבחר על-ידי אותה אסיפה להיות פטריארך של ירושלים. אבל האסיפה ביקשה ממנו שיוסיף למלא את תפקידו בקונסטנטינופול משך שלש השנים הבאות, וב-25 ביולי 1888 קיבל את ה"פירמאן" הנודע שעל-פיו נתמנה פטריארך של ירושלים, על-פי הדפוסים והנוסחות המסורתיים.

הסעיפים 23—17 של תחוקת 1863 הסדירו את העניינים של פטריארכיית ירושלים. הם נדחו על-ידי מסדר-יעקב-הקדוש, שסירבה להיחשב מנור סתם ולקבל את העקרון ש"המנזרים הם רכוש האומה. ההשגחה והפיקוח על ניהולם וענייני הכספים שלהם שייכים לאומה".

שנתיים של דיונים הביאו לתיקון הסעיפים הנוגעים לפטריארכיה של ירושלים. לפי התיקונים יהיה הפטריארך נבחר על-ידי האסיפה הלאומית היושבת בקונסטנטינופול. מיסדר-יעקב-הקדוש יגיש לרשות המבצעת רשימה של שבעה מועמדים, ושלשה מהם תגיש הרשות המבצעת לאסיפה הלאומית, שתבחר מתוכם אחד, לאחר שתשיג את הסכמת הממשלה למועמדות. הפטריארך יכלול את ענייני הפטריארכיה בעזרת סיגוד, שיחלק את התפקידים השונים של הפטריארכיה בין אנשי המסדר. רק הממונה על תשמישי-הקדושה ייבחר על-ידי אסיפה כללית של המסדר. הפטריארך והסיגוד יגישו דו"ח שנתי על פעולותיהם לאסיפה הלאומית בקונסטנטינופול.

השתלטות זו של האסיפה הלאומית מעולם לא נתמשה בירושלים. אמת שהפטריארכים נבחרו על-ידי האסיפה, והוקם סיגוד, אבל ענייני הפטריארכיה נוהלו על-ידי הפטריארך ואחריותו כלפי קונסטנטינופול היתה ענין שברשמיות בלבד.

ודבר זה הלם להפליא את ההשקפות של השולטן עבד אל-חמיד וממשלתו. עם היבחר הפטריארך הארוטיון ניתנה לו הזדמנות להשיב את סמכות הפטריארך לקדמותה בצורותיה המסורתיות, כמתכונת הדפוסים המוחלטים של ממשלת השולטן. על-פי ה"פירמאן" מיום 25 ביולי 1888, שאותו אנו מצרפים כאן, חזר הפטריארך הארמני ונעשה הסמכות העליונה של העדות הנוצריות הלא-ח'לקדוניות ומושב בירושלים הוכרו מחדש כ"מושב הפטריארכיה הארמנית של הקבר הקדוש, של ירושלים, עזה, טריפולי, שכם, של האביסינים, הקופטים ושאר נתינים". רק פעם יחידה מוזכרת האסיפה הלאומית בתחילה כגוף בוחר, שבחירתו "נבדקה ואושרה על-ידי מועצת הוורירים שלנו". הפטריארך משמש בכהונות אלו "בהתאם למנהגים העתיקים ולדיני הדת" ולא על-פי סעיפי התחוקה; הוא אדון יחיד השורר בביתו, "אין איש יכול ליטול ממנו כנסיות ומנזרים"..." "אין איש יכול להתנגד לשיפוצי רכוש הנעשים על-ידו על-פי פתן שרעית של שייך אל-אסלאם ופירמאן מלכותי", ובכך מרותו מתקשרת במישרים אל השער העליון ולא אל השלטון המקומי. צו קיסרי זה מאציל

לפטריארך מרות מוחלטת על אנשי כהונתו, שאינם רשאים לערוך נישואים בלי הסמכתה בכתב מן הפטריארך. רק הוא לבדו יכול לתת גט, רק הוא לבדו יורש את נכסי הכהונה, הוא רשאי לשאת נשק במסעיו, אין הוא חייב במסים וארנוניות, ולפי שאינו תלוי במאומה בשיפוט המקומי הרי המושלים, המשטרה ובתי-הדין אין להם כל שליטה עליו, גם אם יראה צורך לאסור הגמון. "ולפי המנהג העתיק לא יתנכלו פקידי המשטרה לשרביטו, לסוס שעליו הוא רוכב ולמשרתיו..." "האָפּיסינים, הקופטים, הסורים-היעקוביים ובני-דתו ההגמונים הארמניים של מסדר-יעקב-הקדוש יכירו בפטריארך שמעל להם ותמיד יפנו אליו בכל הנוגע למעמדו כפטריארך". נכסי הפטריארכיה הם "נכס הפטריארך כל זמן שיהיה בחיים".

הצו הקיסרי אינו מזכיר שום סיגוד ושום אסיפה, לא בירושלים ולא בקונסטנטינופול, שלפניהם יהיה הפטריארך חייב דין-וחשבון בדבר כלשהו. הוא אדון מוחלט השורר בביתו, בלתי-תלוי בשלטון המקומי, שקיבל מן השער העליון "שולטנות" מוחלטת על עדתו והוא אחראי אך-ורק כלפי הממשלה המרכזית.

"פירמאן" זה הוא גם האחרון שהעניק שולטן לפטריארך הארמני מירושלים. ושחוק הגורל הוא שהשולטן המכונה בפי הארמנים "האדום" בעבור השחיתות והגירושים שהיו אפייניים לשנות מלכותו האחרונות, הוא שלאחר חמישים שנה של גישושים תחוקתיים חידש, במסמך הזה רב-הרושם, את כוחו המשפטי של שרביט הפטריארך.

על הרקע של מאורעות מהפכניים, שאותם ניסו לתאר על רגל אחת, ובשעה שהיתה התחייה הלאומית והתרבותית בקרב העדה הארמנית בעיצומה, מצטייר "פירמאן" זה כקריאה אל הסדר ואל החוק הנשענת על כל כובד משקלה של העצמה העותומאנית. משום כך ראוי הוא לתשומת-לבם של היסטוריונים כמסמך בעל חשיבות יוצאת-מגדר-הרגיל.

פִּירְמָאן מֵתָאֲרִיךְ 19 זִילְגֵ'אֲדָה 1305, שֵׁנִיתוֹן עַל-יַדֵי הַשּׁוֹלְטָן עַבְד־אֶלְחִמִיד לִפְטְרִיֶאֲרֶךְ הָאֲרִיֶטִיּוֹן, עִם בְּחִירְתוֹ לְכַס הַפְטְרִיֶאֲרֶכְיָה שֶׁל יְרוּשָׁלַיִם.

היות ומושב הפטריארכיה הארמנית

של הקבר הקדוש, ירושלים, עזה, טריפולי, שכם, של האָפּיסינים, של הקופ־טים ושאר התלויים בה :

נתפנה ונמצא צורך במינויו של פטריארך :

היות והמחזיק בבראט הקיסרי הזה, ארטין אפנדי, חבר מסדר מר־יעקוב ופטריארך ארמני של קונסטנטינופול, נבחר על-פי הוראות החוק, והיות שהובאה בחירתו לידיעתנו בשתי ה"מזבטות", שנערכו והוגשו על-ידי המועצה הדתית והחילונית ; נבדקה בחירה זו ואושרה על-ידי מועצת הוועירים שלנו, שלאחר שהסבה את שימת-לבנו הקיסרית לענין זה קיבלה רשות לפרסם את האיראדה שלנו לצורך הוצאתה-לפועל.

היות והאיש המדובר נעשה, כפי שתואר למעלה, בהתאם למנהגים העתיקים

ולדני הדת, פטריארך על האוכלוסיה הארמנית של ירושלים והמקומות הקשורים אליה, נתיניו אלה, גדולים כקטנים, אסור להם בכל המקומות התלויים בפטריארכיה שלו לסטות מפקודות צודקות אלו המתיחסות לדיניהם הדתיים. אין איש יכול להוציא מידי את הפנסיות והמנזרים הנמצאים מימים ימימה באחזקתן במקומות הכפופים לפטריארכיה שלו.

אין איש יכול להפריע או להתנגד לשיפוצי נכסיו, המבוצעים על-פי "פתחה שרעית" של שייך אל-אסלאם ופירמאן מלכותי.

ואם יהיה לפטריארך משפט לפני בית-הדין השרעי חייב המשפט לבוא לפני שייך אל-אסלאם.

ובניגוד למנהגים הישנים, לא יפריעו לו כאשר בכל המקומות השייכים לפטריארכיה שלו ינשל ויגרש מפנסיותיהם ומנזריהם את הכוהנים הראויים לעונש על-פי מצוות דיניהם הדתיים ואם יצווה לגלח את זקנם וימנה כוהנים אחרים על מקומם.

וכהני הערים והכפרים לא יוכלו לערוך נישואים של אנשים שעל-פי דיניהם הדתיים אינם יכולים להינשא בלי ידיעתו והסכמתו של הפטריארך הנ"ל.

ואם, בכל המקומות הכפופים לפטריארכיה שלו, תברח אשה מבית בעלה, או יטוש בעל את רעייתו, או ירצה לקחת אשה אחרת על פניה, לא יוכל איש אחר להפריע או להתערב בעניינים מסוג זה בלתי הפטריארך או באי-כוחו.

ובכל המקומות המשתייכים לפטריארכיה שלו לא יוכלו פקידי האוצר, שופטי הירושות, האפוטרופסים והאחרים הבאים מכוחם להתערב כאשר ימותו נזירים ונזירות (הידועות בכינוי מאראבת) ורכושם יילקח על-ידי הפטריארך.

וכל אשר יקדישו הנזירים שנפטרו, הכוהנים, המאראבת (הנזירות) ושאר האנשים מבני העדה הארמנית לעניי כנסיותיהם או לפטריארך תקף יהיה ועדותם של העדים הארמניים בקשר לכך תהיה בת-תוקף לפני בית-המשפט השרעי.

ולמען יוכל להתהלך בבטחון במקומות מסוכנים יהיה הפטריארך רשאי להחליף בגדים ולשאת נשק, ושלטונות המשטרה לא יתערבו בענין זה במאומה.

והשופטים ונציגיהם לא יוכלו להתערב ולהטיל קנס בסיכסוכי נישואים או גירושים, או בשאר הסיכסוכים בין בני-זוג אשר בהם יפשר הפטריארך על-פי הסכם הדדי, או אם לעת צורך ישביעם שבועה על-פי מנהגיהם הדתיים או יענישם בחרם ונידוי.

ולא יוכל איש להתערב אם יעניש הפטריארך ויאסור איזה מן הנזירים שאינם נמצאים בשום מנזר או כנסיה והם נודדים ממקום למקום ומקימים שערוריה, ואם ימעלו הממונים על מנזרים וכנסיות שלא-כדין בכספים הרי הפטריארך לבדו יבדוק את חשבונותיהם.

ובניגוד למה שהיה בעבר, לא תהיה התערבות ולא תבוא התנגדות מצד השופטים ונציגיהם וחולתם לבאי-כוחו ולאנשי-אמונו של הפטריארך, בלכתם לאסוף תרומות מכל הנותנים אותן מרצונם הטוב.

וכאשר יהיה צורך, על-פי החלטת בית-הדין השרעי, לשים במאסר נזיר, כוהן או מאראבת (נזירה), יבוצע מאסר זה באמצעות הפטריארך.
ועל-פי המנהג הישן, לא יתנכלו אנשי המשטרה למטהו, לסוסו ולמשרתיו של הפטריארך.

ובכל אשר יילך לא יוכל איש להציק לו ולכפות עליו שירותים.
ובהתאם לצווים הקיסריים, שניתנו והוכרוזו על-ידי השולטנים הקודמים לאנשים שנעשו פטריארכים של ירושלים בימים עברו
הקבר הקדוש, מערת הלידה בבית-לחם, והשער שבצפון המערה, ומנזר יעקב הקדוש, ומנזר-הזיתים, כלא ישוע ושכם נמצאים בחזקתו ובשימוש משכבר-הימים:

האביסינים, הקופטים, הסורים-היעקוביים ובני עדתו הכפופים לו והנזירים הארמיים של מנזר-יעקב-הקדוש יכירו במרותו של הפטריארך ותמיד אליו יפנו בכל הנוגע לענייני הפטריארכיה.

ופקידי המלכות לא יוכלו להתנגד למילוי תפקידיו וסמכויותיו מימיקדם ועד היום בכנסיות ובמנזרים ובשאר מקומות של עליה-לרגל כגון בקבר הקדוש, ובקבר הנמצא בתוך הקבר הקדוש, ועל המנורות הנמצאות ליד השער, ועל מחתות הקטורת שמעלים שם.

ושום בישוף וכוהן אשר כראט בידו לא יוכר על-ידי פקידי המלכות ויימנע מלמלא תפקידו אם לא יהיו בידו הסכמה ורשות מאת הפטריארך.
ואיש לא יוכל להתמנות דראגומאן (תורגמן) אצל הפטריארך בלי הסכמתו והחלטתו של הפטריארך.

ובניגוד למנהגים הישנים, לא יוכל איש להטריד לא את הפטריארך לבדו גם לא את הנזירים אשר עמו בכל אשר יילכו לאסוף תרומות, והדברים אמורים בפקידי המכס לגבי כל חפץ שאין המסים חלים עליו.

ולא יוכל איש להעביר מי מבני העדה הארמנית בכוח-הזרוע לדת האסלאם וכל התאסלמות זקוקה לאישור הפטריארך.

הכרמים, הגנים, הטחנות, שדות המרעה, שטחי החקלאות, הבתים, החנויות, עצי הפרי והיער ומעיינות-המרפא (איאוקה) השייכים מקדמת-הימים לכנסיותיהם, ושאר הדברים והחפצים ובעלי-החיים, שניתנו בחינת נקף למנזריהם וכנסיותיהם ולכפופים להם;

האביסינים, הסורים-היעקוביים, הקופטים, והכנסיות ביפו, רמלה, בירושלים ובסביבתה, שנעשו הפטריארכים הקודמים בעליהן בכל דרך שהיא, גם אלה, כל עוד יהיה בחיים, רכוש הפטריארך שזכויותיו מאושרות בזה, ולא יוכל איש להפריע או להתנגד להחזקתו ודרך שימוש בהם.

ולא יוכל איש להפריע ולהתנגד לפירמאן הקיסרי הזה.

אברהם סוכובולסקי: חוקי הקרקעות העות'מאני

א. מבוא

ביום 1 בינואר 1970 ביטל חוקי-המקרקעים החדש של מדינת-ישראל את כל חוקי-הקרקעות העות'מאניים. מבחינת דיני-הקרקעות ומשטרי-הקרקעות במדינת-ישראל היה זה מאורע בעל חשיבות היסטורית ומשפטית.

משפט-הקרקעות העות'מאני היה בתוקף בארץ-ישראל מאז כיבושה על-ידי השולטן סלים במחצית הראשונה של המאה ה-16. עד שבאו העות'מאנים לארץ-ישראל שרר בה חוקי-הקרקעות של הממלוכים שבעיקרו דמה מאד למשפט-הקרקעות התורכי-העות'מאני.

למעשה החל משפט-הקרקעות התורכי העות'מאני לחול במזרח התיכון מאז הכיבוש שים הגדולים של המונגולים והתורכים. נוטים לראות במשפט-הקרקעות העות'מאני יצור-כלאיים של השיטה המשפטית המוסלמית והשיטה הפיאודלית האירופית, אולם כפי שנראה מן התיאור הנזכר להבא נובעת שיטה זו ממשפט-הקרקעות הקדום ומשטרי-הקרקעות הישן של השבטים התורכיים, שהובא למזרח התיכון בדרכו עם הכיבושים הגדולים של התורכים והמונגולים.

ב. התפתחות משטרי-הקרקעות העות'מאני

השבטים התורכיים בראשותו של ארטוגול (Ertoghul)—אביו של עות'מאן, מיסד השושלת העות'מאנית—שנדדו באסיה הקטנה קיבלו במאה ה-13 לספה"ג מן השולטן הסלג'וקי של קוניה מרחבים למרעה-קיץ-וחורף, חלף נאמנות צבאית, בהתאם למנהג התורכי הישן¹:

גם ארטוגול בן סולימאן—היחיד מארבעה אחים שקנה לו חשיבות כלשהי לגבי ההיסטוריה העות'מאנית—מופיע עדיין כראש שבט נודדים, שסמוך לאחר מכן הוא מתגורר עם כמה מאות משפחות באיזור שממזרח לארזורום, אבל אחרי-כן הוא בוחר לתור לו משכן שקט ומכניס יותר במלכות הסלג'וקים הרומיים, שאז שלט עליה עלא אל-דין השני מקויגיה, כאשר הזדמנה לו שעת-כושר לעזור לעלא אל-דין השני בשעת-דחק כלשהי, ולסייעו כנגד גייסות מונגוליים אדירי כוח, נעשה משען ועמוד לשליט זה ונתקבל כשכיר לשירותם של הסלג'וקים. צבא השכירים שלו הנחיל לו את דומאניץ' אַלְמֶן ואת ארמני דאג למישב-קיץ ואת מישורי סוגוד למשכן-חורף.

אבן-בטוטה, הנוסע הערבי בן המאה ה-14 מטנג'יר, מתאר בספר-מסעותיו את ביקורו במחנה השולטן התורכי מוחמד אוזבק, שחנה ליד העיר אלמאצ'אר שבאסיה הקטנה. השולטן עצמו אינו יושב קבע אלא נודד עם מחנהו ממקום למקום, אף כי יש ערים ומרשבות בתחום-שיפוטו. מחנה השולטן נקרא אורדו (Ordu) וכל המחנה נראה בעיני הנוסע הערבי כעיר-בירה הנמצאת בתנועה מתמדת. השולטן והאורדו שלו נעים² ונודים לתור להם מרעה ואינם מתישבים בערים או בכפרים שבמחוז שיפוטו של השולטן.

על השולטן אורח'אן, בנו של עות'מאן מיסד השושלת, שבזמנו של אבן-בטוטה נחשב גדול השולטנים התורכיים באסיה הקטנה, אומר בעל-המסעות שאינו נוהג לשהות במקום אחד למעלה מחדש-ימים והוא נעזב יחד עם מחנהו.³ את השולטן של העיר בירג'י, מוחמד, בנו של אידין המפורסם, אבי שושלת אידין אגלו (Aydin Oghlu), מצא אבן-בטוטה יושב על ההרים במחנה-קיי (יאילאק—Yaylak).⁴ אבן-בטוטה מספר גם כי השולטן מוחמד היה ברגז מאד משום שבנו סולימאן בגד בו, נטשו וברח אל חותנו אורח'אן, השולטן של מג'יש. כתוצאה מהפרות הנאמנות הצבאית, שחלה על בני השולטן אשר קיבלו ממנו אחוזות, הפסיד סולימאן את אחוזתו.⁵ השולטן אורח'אן בן עות'מאן, אשר אבן-בטוטה מספר לנו על יצר-הנדודים שלו, החזיק חיל-פרשים גדול וחילק קרקעות בין אנשיו. בימיו התפתח מאד חיל הסיפאיהם. את הענקת הקרקע חלף שירות צבאי החלו לכנות בשם הערבי אקטאע או מוקאטעה, ושם זה אפשר למצוא גם כיום בקושאנים של אדמות "מירי"—ובייחוד בקשר לאחוזות "ח'אץ הומאיון", כפי שיוסבר בהמשך הדברים. הקרקעות שנמסרו לפרשים הסיפאיהם היו פטורות ממס כי הללו גבו את כל ההכנסות הנובעות מהן. קרקעות אלו נקראו גם מוסלמיאט (Musallamiyat), חפשויות ממסים, "מסורות" לידי הסיפאיהם.⁶ השם אקטאע, או מוקאטעה, שניתן לשיטת ההפקדים בתקופה המוסלמית, היה מקובל בכל הממלכות בהן שלטו שליטים ממוצא תורכי, כולל הממלכה העות'מאנית, הממלוכית והפרסית.⁷

השימוש במונחים אקטאע ומוסלמייה מופיע בפירמאנים הפרסיים מן התקופה הצפונית. פירמאן של השאה תחמאספ (Tahmasp), הדן בסויגורגאל על אדמות באזארבייג'או לזכותו של אדם בשם ח'לפה דרוויש מוחמד, קורא לקרקע "Muaf u Musallam Ast"⁸ (משוחררת וחפשיה ממסים). יש לציין כי בפירמאן הפרסי לא הוענקה הקרקע במקרה זה בעד שירות צבאי אלא בעבור החייאת קרקע מתה. גם מבחינה זו דומה היה אפוא המצב בממלכה הפרסית והעות'מאנית. בממלכה הפרסית היה קיים המוסד של זכיהה ב"תצרוף" של קרקע מתה בעבור החייאתה.⁹

שיטת ההפקדים, הענקת הקרקעות לפרשים הסיפאיהם, התפתחה במיוחד בימי השולטן העות'מאני מוראד הראשון (1389—1352) וזכתה להסדר מקיף. האחוזות שנמסרו לסיפאיהם נתחלקו לאחוזות גדולות וקטנות ועברו בירושה לזכרים במשפחה. אם לא היו יורשים לסיפאיה המתה, היתה קרקע ההפקר חוזרת לממלכה וזו היתה חוזרת ומעניקתה לסיפאיה אחר. הסיפאיהם היו מקבלים את הזכות לגבות את כל המסים מהאחוזות שנמסרו להם, ולשם כך מינו אנשים מיוחדים שנקראו עמיל או מולתום או מוחצל. מכאן גם באו ביטויים אלה לחוקי-הקרקעות העות'מאני. כבר בימי ניזאם אל-מולף, וזירו של השולטן הסלג'וקי הידוע אלף ארסלאן, במאה ה-11, הונהג אצל הסלג'וקים שגביית המסים במחוזות הצבאיים נמסרת לידי הסיפאיהם. כאמור, התבססה אצל התורכים בתחילה שיטת ההפקדים במסירת שדות-מרעה לידי ה"הורדות" של הפרשים; ולאחר-מכן, משהצליחו התורכים לכבוש הרבה

ארצות-תרבות וערים מפותחות. בייחוד בטראנס־אוקסאניה, החלו לחלק ללוחמים מחוזות לשם ניצולם—חלף משכורת צבאית.

לדברי ההיסטוריון הפרסי עמאד אד־דין אל־אצפהאני, שכתב ספר על תולדותיה של ממלכת הסלג'וקים, נהוג היה עד ימי אַלֶפ אַרסלאן ובנו מליכ שאה שלא לחלק את הקרקעות המעובדות בין החיילים. והנה. בימי שני השולטנים הסלג'וקים האלה, ובייחוד בימי מליכ שאה, הסדיר ניזאם אל־מולכ את ענייני השלטון והמשטר בפרס ובכל הממלכה הסלג'וקית. ניזאם אל־מולכ הוא שהשליט במאה ה־11, לדברי ההיסטוריון עמאד אל־דין, את השיטה של חלוקת הקרקעות המעובדות כהפקדים בין הסיפאחים כדי שייהנו מהן ויגבּוּ את המסים ואת היבול מיושביהן. המקרקעים הפכו חלק משלל־המלחמה והמשפורת של אנשי־הצבא, ומכאן השמות הפרסיים זעאמה (שלל מלחמה) ותימאר (פנסיה לאנשי־צבא).¹⁰ ניזאם אל־מולכ השתמש אפוא בשיטה התורכית הישנה והחיל אותה גם על האדמות הפוריות המיושבות. הוא חשב שאם יימסרו המקרקעים המעובדים בידי אנשי־הצבא ישגיהו הללו עליהם, יטפחום ויפריחום. ואמנם אומר ההיסטוריון אל־בונדרי כי השיטה הצליחה ועם מסירת המקרקעים לידי אנשי־הצבא באו ימי פריחה לקרקעות הממלכה הפרסית.¹¹

את השיטה של ניזאם אל־מולכ למדו העות'מאנים מן הסלג'וקים; בתחילה היו העות'מאנים ואסאלים של השולטן הסלג'וקי שבקוניה. כבר הזכרנו את התפתחות השיטה בימי אורח'אן ובימי מוראד הראשון. פירמאן מימי סולימאן המפואר מיוני 1559 פונה אל ה"ביילרביג" (Beylerbey) של פלך דמשק בקשר לתפיסתו של הנסיך ביאזיד שמרד באביו. סולימאן מבטיח הפקדי־קרקע למי שיתפוס את בנו הבוגד; מי שיביא את ביאזיד וישבהו יקבל את המענק הבא:

(א) אם הוא סנג'אקבג, הרי יהיה לביילרביג.

(ב) אם הוא בעל זעאמה, ייעשה סנג'אקבג.

(ג) אם הוא בעל תימאר, יהיה לבעל זעאמה.

(ד) אם הוא "רעיה" (איכר פשוט), ישוחרר ממסים.¹²

ההפקדים הצבאיים התחלקו אפוא בהתאם לדרגת ההכנסות בעת ההענקה. ההפקדים הגדולים ביותר היו הזעאמה, שהכניסו למחזיקים מעשרים־אלף עד מאה־אלף אקצ'יה לשנה;¹³ אחריהם באו אחוזות התימאר הכבדות ("אגיר תימארל"), שהכניסו כנראה מאלפים עד ששת־אלפים אקצ'יה לשנה.¹⁴

פירמאן מחודש ספטמבר 1568 מראה כיצד הסתאבה שיטת ההפקדים הצבאיים בממלכה העות'מאנית. הפירמאן מופנה אל ה"אלאיבג"¹⁵ של דמשק, שהיה ממונה על ההפקדים הצבאיים בסנג'אק של דמשק. בפירמאן מסופר כיצד קיבל הממונה על ההפקדים צו מלכותי לגייס חיילים למלחמה בתימן; והאלאיבג, תחת לגייס את בעלי ההפקדים ואנשי־חסותם לצבא. לקח מהם כסף ושיחרר אותם משירות צבאי. דמי השיחרור, שהיו מעין שוחד, נקראו Bedel Akchasj, והיו תשלום בלתי־חוקי. השולטן מצווה על ה"בג" להחזיר את הכספים שגבה שלא־כדין אצל הסיפאחים בעלי התימאר

הזעאמה.¹⁶

פירמאנים מינואר 1583 ומאפריל 1579, שהופנו על-ידי השולטן מוראד השלישי אל הביילרביג של דמשק, עוסקים בגיוס סיפאהים למלחמות שניהל השולטן עם הפרסים. בפירמאן משנת 1583 מאיים השולטן על הביילרביג כי יפטרנה ויענישו אם לא יעמיד לרשות הוויזיר פרחאד-פחה, מפקד החזית המזרחית, את כל הסיפאהים בפלך שלו לצרכי מסע-המלחמה.¹⁷ נראה שגם במקרה זה קיבל הבג שוחד מבעלי ההפקדים הצבאיים והם ניסו להשתמט משירות צבאי. בפירמאן משנת 1579 מצווה השולטן על הבגים של הסנג'אקים האסיאתיים של הממלכה העות'מאנית (Anadolu) לגייס את הסיפאהים למלחמה בפרס. הפירמאן קובע כיצד לחלק את בעלי ההפקדים בקשר לתפקידים המוטלים עליהם. ביחס לסנג'אק של עזה, בו היו בעת היא שבעה בעלי זעאמה ומאה יוחמישה או מאה ושמונה בעלי תימאר,¹⁸ מצווה השולטן על הסנג'אק'ביג להשאיר מחצית מהם במקומם על-מנת לשמור על המחוז ואילו השאר חייבים לצאת יחד עם הסנג'אק'ביג לחזית הפרסית. ביחס לסנג'אק שכם, בו היו שבעה בעלי זעאמה וארבעים ושבע בעלי תימאר,¹⁹ יישארו 15 בעלי תימאר במחוז לשמירה והשאר יילכו לחזית; ובאשר לסנג'אק ירושלים, שבו תשעה בעלי זעאמה ו161 בעלי תימאר,²⁰ יישארו עשרה בעלי תימאר במחוז והשאר ייצאו לחזית.²¹

פירמאן משנת 1614, מימי השולטן אחמד הראשון בן מוחמד השלישי, קובע כי על בעלי הזעאמה והתימאר בסנג'אק ירושלים להוסיף ולהגן על עולי הרגל למכה הנוסעים מירושלים ומחברון וחוזרים אליהן וכן להגן על עולי-הרגל לקברו של הנביא משה בחגיגות "נבי מוסא". בזכות שירותם זה פטורים הסיפאהים הלו מתפ-קידים צבאיים אחרים.²²

כפי שכבר ראינו, גם הממונה על המחוז עצמו היה למעשה בעל הפקד צבאי. המחוז היה נמסר לסנג'אק'ביג והפלך (Eyalet) נמסר לביילרביג חלף שירותם ונאמנותם לשולטן. הבגים היו חייבים לכלכל את כל המינהל של המחוז או הפלך בכספים שנבעו מן המסים וההכנסות של אותו פלך. ההפקדים של בעלי המשרות הגבוהות נקראו "ח'אץ", כלומר הפקד מיוחד; בעוד שהפקדי הזעאמה והתימאר עברו בירושה לזכרים, לא עברו הפקדי החאץ ליורשים אלא עברו מנושא-משרה אחד למשנהו על-פי מינוי.²³ השולטן נהג להשאיר גם לעצמו אחוזות-קרקע גדולות שנקראו "ח'אץ הזמאיון" או "ח'אץ ח'אקאני", כלומר אחוזות מיוחדות לקיסר. אחוזות אלו היו נמסרות לעמיל, סוכן לגביית מסים, שהיה משלם תשלום שנתי קבוע ותמורת זאת זכאי היה לנצל את האחווה. השיטה נקראה "מוקאטעה", ועד היום רשומים בקושאנים שטחים רבים כ"מירי מוקאטעה"—שריד לשיטה שנהגה במאות הטי' והי'ו. לימים נהגו השולטנים להחכיר את האחווה לגובי-המסים, המולתום או המוחצל, שלאחר מותם היתה עוברת ליורשיהם. שיטה זו נקראה מאליקאנה (malikane). בסביבות יפו, לוד ועזה היו אחוזות מאליקאנה שנמסרו לגובי-מסים בירושה.²⁴ שיטת המאליקאנה היתה נהוגה גם במצרים, שם סירבו השולטנים למסור את הקרקעות לבעלי הפקדים צבאיים, וזאם משום שחפצו לנצל לתועלתם את היבול החקלאי הגדול של מצרים.²⁵

אוליה צ'לבי (Chelebi), הנוסע התורכי בן המאה ה־17, בספרו Seyahetnamesi²⁶, מתאר את עזה תחילה כאחוזת הפקד צבאי ולאחר־מכן כאחוזת מאליכאנה שנמסרה למולתזם ולמוחצל במורשה. עם התפוררות שיטת ההפקדים הצבאיים החלו אפוא השולטנים להפוך את אחוזות הממלכה להפקדים שנמסרו לגובי־מסים, שחכרו את האחוזת חלף תשלום קבוע.²⁷

בתקופת־הזוהר של הממלכה העות'מאנית נהגו גם הסיפאהים להשתתף בתהלוכות חגיגיות באיסטנבול הבירה כשהם מקושטים בעדי־עדיים, וזאת נוסף על התפקידים המלחמתיים שמילאו.²⁸

שיטת ההפקדים הצבאיים היא שגררה אחריה את שיטת רישום המקרקעים בממלכה הפרסית, העות'מאנית והממלוכית. כשהיו יוצרים הפקד צריך היה לרשום את מקבל המתנה בספרים מיוחדים על־מנת לקבוע את תיאור הקרקע שניתנה בהפקד. מצד שני, היה בעל ההפקד עצמו מעניק חלקים באחוזתו לאיכרים ולמחזיקים אחרים, שמהם היה גובה את החלק ביבול על־מנת לקיים את עצמו ואת החיילים הנוהגים אחריו. הפירמאן של השאה תאחמאספ לטובת ח'ליפה דרוויש מוחמד ביחס לאדמות באזורביגיאן, שאותו כבר הזכרנו למעלה, קובע כי יש לרשום את הסוֹיורגאל הזה כך:

"Rakm in atiyara dar dafatar khulud muthbat u marqum kardanida az shayah taghyir u tabdil mahrus danand".²⁹

ה"דפתר־ח'ולוד" היו רישומי־קרקעות שמורים היטב, שנהגו בממלכה הפרסית הצפ־וית, בדומה לספרים של ה"דפתר ח'אקאני" שהונהגו אצל סולימאן המפואר. מעניין להשוות את הדמיון בין נוסח הפירמאן של השאה תאחמאספ עם הנוסח של סעיף 1737 במג'לה, הדין ב"דפתר ח'אקאני".

גם בעלי ההפקדים הנהיגו שיטה משלהם לרישום קרקעות. הם היו מחלקים את המקר־קעים בין בני־חסותם על־מנת לגבות מהם מסים וחלק מן היבול. כשהעניקו הסיפאהים את הקרקע למחזיק פלוני נהגו לגבות ממנו תחילה סכום חד־פעמי, כעין דמי־מפתח, בעד הזכות להחזיק בקרקע.

התשלום שנקבע על־ידי בעלי ההפקדים חלף הענקת החזקה בקרקע היה נקרא בתורכית טאפו (tapu). בעלי ההפקדים נהגו גם להעניק למקבל־החזקה תעודה המעידה על זכות חזקה, ולפיכך כינו בתורכית־עות'מאנית אף את תעודות־הקנין בשם טאפו המשרד בו נרשמים תעודות־קנין נקרא טאפו עד היום.³⁰ סעיף 3 בחוק־הקרקעות העות'מאני מכנה את התשלום שלאחר חיקוקו של החוק שולם לפקיד־הממלכה בעד החזקה בקרקע בשם מועג'לה, כלומר תשלום מואץ הניתן מראש בעד הרשות להחזיק בקרקע. תשלום המועג'לה בא על מקום תשלום הטאפו שניתן לבעלי ההפקדים בעבר. את המועג'לה נהגו גם לכנות "טאפו מתל", כלומר תשלום בדומה לתשלום הטאפו שהיה קיים פעם.³¹

מקורה של אגרת־ההעברה המשולמת בקשר להעברת־קרקע הוא למעשה בתשלומים

שנהגו לשלם לבעלי ההפקדים בעת קבלת הזכות להחזיק במקרקעים. הסיפאהים מילאו אפוא תפקיד נכבד בהתפתחותו של רישום-הקרקעות, ולפיכך חוזר המחוקק העות'מאני ומזכיר אותם שוב ושוב בקשר לכך.³² השיטה של חלוקת ההפקדים היתה נהוגה גם במצרים בתקופה הממלוכית והיא שהיתה יסוד לרישום הקרקעות אף במצרים:³³

"בימי הממלוכים התפתחו ניצילן וניהולן של אדמות השולטן הממלוכי משיטה של הפקדה ב'אימאנת' לשיטה של אלתיואם בראשית המאה ה'14/8 ולבסוף, במאה'וחמישים השנים האחרונות לשלטון הממלוכי, לשיטה בה שרר הטימאר, זו שהיתה השיטה המושלת בכיפה בעת הכיבוש העות'מאני. הטימאר, שבשימוש הממלוכי הוסב עליו המונח הכללי יותר אקטאע, הוחזק על-פי שטר-קנין (מנשור), שאותו קיבלו מן השולטן קציני-צבא ראשיים על שטחים נרחבים, והם חילקום לאחוזות קטנות יותר שאותן נתנו לעושי-דברם במידרג הצבאי הממלוכי".

הכוחות הממלוכיים נחלקו לשלושה סוגים, והחשובים בהם נקראו הממלוכים השול-טניים (אל קמאליכ אל-סולטאניה) ולהם היו ההפקדים הפיאודליים הגדולים ביותר במצרים:

"הממלוכים המלכותיים היו עמיד'השדרה ותעילית של החברה הצבאית. הם קיבלו אימון ממדרגה ראשונה, ובתקופת בחרי (1382/748-1250/648) מנו לאיפחות מ'10.000 חיל; בתקופה הצ'רקסית (1516/922-1382/784) מעולם לא עלו על מספר זה, ובדרך-כלל מנו הרבה פחות מכך. בקרבות הגדולים שניהלה השולטנות הממלוכית היו הממלוכים המל-כיתיים נושאים בעיקרו של נטל הלחימה, והם היו הכוח העיקרי בכל מסעי-הצבא החשור בים. לדבריו של אל-קלקשנדי, 'הממלוכים המלכותיים הם החלק החשוב והמכובד ביותר בצבא, הקרובים ביותר אל השולטן, ובעלי האחוזות הגדולות ביותר, ומתוכם מתקנים האמירים בדרגות שונות'.³⁴

כאשר כבש השולטן העות'מאני סלים הראשון בשנת 1517 את ממלכת הממלוכים הטיל על המושל הראשון של מצרים, ח'יר בג, לערוך סקר של אדמות מצרים ורי-שומים של מחוזיקי הקרקעות ובעלי ההפקדים. אותה עת היה קיים רישום מדויק של מחוזיקי הקרקעות שערכו הממלוכים לצרכי מסים, אולם הפקידים הממלוכים ססירבו לשתף פעולה עם השלטון העות'מאני העלימו את הרישומים.³⁵ אבן-איאס, ההיסטוריון המצרי המפורסם בן המאה ה'16, מספר על הסקר שערכו העות'מאנים לצורך רישום אדמות מצרים ומתאר סקר זה של גובי-המסים מטעם הממלכה התורכית כפעולה שלוחה מעשי-אכזריות אין-קץ. גובי-המסים העות'מאנים אסרו את האיכרים בשלשלות-ברזל, היכו אותם והטילו על כל חלקת-אדמה מסים והיטלים כפי ראות-עינם. החקלאים הנפחדים נמלטו מן האדמות ומהכפרים וכל משתתפי הסקר גרפו רווחים שמנים.³⁶

בימי שלטונו של אחמד-פחה, הוואלי השני של מצרים, הסכימו הפקידים המצריים לגלות את גנזכי השליטים הממלוכים, ובכך הוקלה גביית המסים, כי רישומי השולטנים הממלוכים ביחס להפקדים של אדמות מצרים היו מדויקים.³⁷ העות'מאנים השלימו את הרישום רק בשנת 1608, בימי השולטן אחמד הראשון, ואז אסרו את השי-מוש ברישומים הממלוכיים.³⁸ רישומי-הקרקעות של הקיסרות הממלוכית נשמרו

במשרד־האוצר שהיה מפקח על כל העניינים הפיננסיים של הממלכה ונקרא "דיוואן אל־נִטִ'ר" (diwan an-nazar). את ההפקדים או הצווים של השולטנים בקשר למקרקעים היו רגילים לרשום בדיוואן אל־נִטִ'ר, כפי שנובע מצו מלכותי בנוגע לזכויות הנזירים הנוצרים במנזר סנטה־קתרין שעל הר־סיני משנת 1199, שניתן עלידי השולטן האיובי אל־אֶפְדִל, הקובע שהצו יירשם כך: "ליונסח' פי דיוואן אל־נִטִ'ר אל ח'אן אל־מצרי אל־מעמור אן שא אלה".³⁹

משרד־הפיקוח (דיוואן אל־נִטִ'ר) המצרי, שהיה למעשה המשרד שעסק בענייני כס־פים בממלכה האיובית והממלוכית שבאה אחריה, אסף את רישומי הקרקעות. ביחס לתקופה הממלוכית די אם נפנה לצו שהוציא השולטן הממלוכי בייברס הראשון במאה ה־13, גם צו זה נוגע לזכויות הנזירים הנוצריים על הר־סיני, וגם ביחס אליו נאמר שהופקד בדיוואן אל־נִטִ'ר.⁴⁰

ג. שיטת המיסוי באמצעות בעלי הפקדים צבאיים ומוכסים

במצרים סירבו העות'מאנים לחדש את שיטת ההפקדים הצבאיים של הממלוכים. היבול הרב שנתנה אדמת מצרים הפוריה, והתפוררות שיטת ההפקדים הצבאיים בחלקים אחרים של הממלכה העות'מאנית, גרמו לעות'מאנים שימסרו את המקרקעים לפקידים שהעבירו לשלטון המרכזי את המסים, חלף תשלום קבוע שקיבלו מן האוצר המצרי. גובי־מסים אלה נקראו במצרים "אמין", נאמני הממלכה. אווליה צ'לבי כותב בספר־המסעות שלו, שאותו כבר הזכרנו, כי "אין במצרים זעאמה או תימאר משום שבעת עריכת הקדסטר במצרים רשמו את כל הכפרים באוצר־הממלכה ואין שומעים שם על בעלי תימאר או זעאמה או אלאיבג או צ'ריבאשי (cheribashi—ראש כוח צבאי)".⁴¹

אולם במאה ה־17 נחלשה במצרים השפעת השלטון המרכזי והקסטות הצבאיות הש־תלטו על הממלכה. "השער העליון" היה נאלץ למסור את גביית המסים לידי מולת־זמים ומוחצלים, ברובם אנשי־צבא. המסירה של גביית המס לידי המוחצל והמולתום היתה שונה מן המסירה לידי האמין. הראשונים, בניגוד לאמין, לא קיבלו תשלום קבוע ושילשלו את כל המסים לכיסם, ולאוצר המלכות נתנו סכום שנקבע בינם לבין השלטון המרכזי. וכך אומר שו (Shaw) על שינוי השיטה של ההפקדים במצרים:⁴²

"העברת השליטה על המוקאטעאת מן האמינים מקבלי המשכורת בשירותו של משרד־האיצר אל אנשי האלתוזאם שבצבא הפגינה החזקה את עלייתו של המידרג הממלוכי למעמד של שליטה במצריב העות'מאנית. בסוף הרבע הראשון למאה ה־17/11 היתה האלת־זאם הצורה המכרעת של הפקעת המוקאטעאת של הרכוש הכפרי וכמעט בכל האלתוזאמים האלה החזיקו היילים וקצינים".

ואילו את היהסום בין המולתום ואוצר־המלכות מתאר שו בזו הלשון:⁴³

"אם לא מילא המולתום את התחייבויותיו לדאוג לעיבוד האדמה ולשלם את המסים הנד־רשים ממנו לאוצר, אפשר היה לתפוס בו, לענותו ולשימו במאסר, ואת האלתוזאם שלו וכל שאר קנייניו אפשר היה להעביר לרשות האוצר ולמכרם. אם התפטר או מת היו מעקלים את האלתוזאם שלו, וגם את שאר קנייניו, אם היה חייב חוב לאוצר. ובלי הבדל

מה היו המסיבות שבהן נתפסו נכסיו ונמכרו. לאחר שנפרע חובו לאוצר בשלמותו מן התקבולים, הועברה היתרה לא לאוצר גם לא ליורשיו של הנפטר אלא לאוצרו הפרטי של השולטן בקושטא".

הזכות לרכוש אלתזאם במקום פלוני היתה נמכרת במכירה פומבית למרבה במחיר, והסכום ששילם המולתזום כ"דמי-מפתח" בעד הזכות במקום פלוני נקרא "בדל אלתזאם". סכום זה היה חלק מן ההכנסות הפרטיות של השולטן ולא נכנס לקופת המדינה.⁴⁴

בממלכה העות'מאנית היו אפוא שני סוגים של גוביי-מסים: היה מולתזמים או מוחצ-לים, שמונו על-ידי בעלי ההפקדים הצבאיים ושכרו מהם את הזכות לגבות מסים מן המעבדים את אחוזות הזעאמה או התימאר, והיו גוביי-מסים, שקיבלו הפקד מאוצר הממלכה ולא היו כפופים לבעלי הפקד צבאי. מסעיף 10 להוראות בדבר תעודות-טאבו משנת 1276 (1859 לספה"נ) יוצא כי שיטת הסיפאהים, המולתזום והמוחצל התקיימה עד לתנוימאת של שנת 1263 (1846). משנת 1846 ביטלו את שיטת הסיפאהים כליל, ואילו ההפקדים של גוביי-המסים והמוכסים הוסיפו להתקיים עד שנת 1858 לספה"נ, משכוננס חוקי-הקרקעות העות'מאני לתקפו.⁴⁵

כפי שאמרנו, היו הסיפאהים וגוביי-המסים יוצריה של שיטת רישום-הקרקעות העות'מאנית משום שהרישומים הראשונים של הקרקעות נשמרו לצרכי גביית המס. הידיעות שסיפקו גוביי-המסים יצרה את הקדסטר העות'מאני. מתוך פירמאן מחודש אוגוסט 1564 ביחס לעיר צפת ברור כי עיר זו היתה רשומה בדפתר-ח'אקאני הממלכתי שבקושטא, שחובר מתוך הרישומים של גוביי-המסים. הפירמאן עוסק בתלונה של תושבי צפת המוסלמים על שגובים מהם מס-בתים מיוחד שלא-כדין. השולטן מצווה על פקיד-האוצר לבדוק את הרישומים של שכונות צפת בדפתר-ח'אקאני ולהשוותם עם מצב הזכויות כפי שהוא למעשה.⁴⁶ באשר לקרקעות מולף, הרי רישומן התנהל על-ידי בתי-הדין השרעיים וכאן חל החוק המוסלמי.⁴⁷

בעוד ששיטת ההפקדים עזרה לגיבוש השיטה של רישום-קרקעות בממלכה העות'מאנית, הרי תוצאותיה הכלכליות היו חמורות ביותר. גוביי-המסים של הסיפאהים היו מטילים שרירותית תשלומי-חובה על מחזיקי הקרקעות. פירמאן פרסי פירט כחמישה-עשר מיני מסים שהטיל העמיל על תושבי המחוז הנתון לפיקוחו. גם בממלכה העות'מאנית המציאו גוביי-המס מסים שונים שנקראו "תכאליף עורפיה". הוטלו מסים על הארובות שבבתים, והיטל כזה נקרא "מס-עשן" (הרווקים אף הם חויבו בתשלום מיוחד), והיו גם מסים שהוטלו על הבאים בברית-הנישואים שבלי לשלם לא היה החתן יכול לבקר אצל הכלה. הם גם נטלו כרצונם מן היבול. גוביי-המסים לא התחשבו בבצורת, רעב או מלחמה, והיו עורכים ממש מסעות-מלחמה לשם גביית המס התושבים היו נמלטים כל עוד נפשם בסם.⁴⁸ הסעיפים 72 ו-130 בחוקי-הקרקעות העות'מאני הם הד לאותה תקופה בה נאלצו תושבים לעזוב את אדמותיהם מחמת המציק. בפירמאן מנובמבר 1565 מצווה הביילרברג של דמשק להורות לגוביי-המסים שלא להעסיק שומרונים—לגירסת הפירמאן, הריהם נמנים על היהודים—משום

שהללו מתאכזרים במיוחד ומציקים ללא גבול לתושבים המוסלמים, וגובים את המסים בתחבולות ואמצעי־רמייה.⁴⁹ לאחר ביטול שיטת ההפקדים ביטלו השלטונות העות'מאניים את המסים השונים שהטילו הסיפאהים וגובי־המסים על המקרקעים והטילו במקומם את מס ה"ורוקו" (vergi) לטובת המדינה. בשנת 1303 למנין ההיג'רה (1886 לספה"נ) יצא חוק המאחד את כל חוקי הוורוקו השונים ושמו Vergisi Nizamnamesi.⁵⁰ כידוע, בתקופת המנדט הבריטי ובימי מדינת־ישראל הוחלף הוורוקו במס־רכוש. מקורו של מס־הרכוש בארץ הוא אפוא במס־המקרקעים שהטילו גובי־המסים בעלי ההפקדים מן התקופה העות'מאנית.

שיטת ההפקדים הצבאיים שפיתחו התורכים הזיקה קשה לתושבים ולפיתוחם ועיבודם של המקרקעים בממלכות בהן שלטו. לסיניורים הצבאיים לא היה כל יחס לקרקע, וכל שאיפתם היתה לנצלה ולסחוט מיושביה יבול וכספים עד קצה גבול היכולת. כפי שנראה, היתה זו השיטה של הקסטות והסיניורים הצבאיים ששלטו במזרח במשך הדורות עוד בטרם יופיעו התורכים בארצות כפרס, הודו, סוריה או מצרים. גם באי־ראן הסאסאנית שלפני הכיבוש המוסלמי השתלטו קסטות צבאיות פיאודליות על מקרקעי הממלכה והטילו מסים כעולה על רוחן. ידועים הכרגא והטקסא הנוכרים בתלמוד. כאן נביא את דברי הפרופיסור גירשמן בספרו "איראן", המתאר במלים אלו את המצב בממלכה הסאסאנית:⁵¹

"אך אם גם למראית־עין היה המשק האומי בכללותו עולה כפורה, הרי מנת־חלקו של האיכר הלך ורע. היחס הנאור אשר זכה לו בתקופה ההלניסטית היה נחלת העבר. הוא היה מדופא. תלוי וחסר־השכלה, מרותק לקרקע, קנין למדינה, לאציל גדול או לבית־מקדש, להוציא מקרים מעטים שבהם שמר על איוו עצמאות תלויה־בשערה, פחות או יותר, ככל שגדל כוחו של בעל־הקרקעות הגדול, הוצרך בעל האחוזה הקטן לבקש את חסותו מפחד משבר כלכלי והסגת־גבול מצד המדינה. לפי שהיה אחראי לגביית מסים מטעם המדינה, שוב גדל מספר האנשים הנחונים לשליטתו של האיש הגדול. אף כי הקל הדבר על גביית מסים ארנוניות, נעשתה המדינה תלויה באדונים הפיאודליים, ונסיינותיה לשים סייג להשפעתם עלו בתוהו. בסופו של דבר, כה האדיר כוחם של האצילים עד שהיה המלך תלוי בהם מבחינה כספית וצבאית."

נטל המסים בממלכה הסאסאנית האיראנית בעת ההיא כבד היה מנשוא ודמה למצב בממלכה הפרסית התורכמנית כפי שתואר בפירמאנים שהזכרנו למעלה. על נטל המסים אומר הפרופיסור גירשמן:⁵²

"השיטה הפיסקאלית של המדינה היתה נטולת־רחמים. בהיותה את המסורת ההלניסטית, הכבדה על הארץ ועל היחיד בהיטלים שהיו למעלה מכו־סבלו של אדם וסחטה את התש־לומים בחוזק־יד. גם מס־עקיפים שונים הגבירו עוד יותר הלחץ על העם. כל שלא תש־תייכו למעמד המירוס נאלצו לעשות כל מיני שירותים. הם היו צריכים לבנות את ארמונות המלכות, לספק חמרים ועבידה מקצועית, להחזיק בתחנות־הדואר, להמציא אכסניה לצבא, ולרעות את עדרי המלוכה. האיכר היה צריך לתת את סוסיו לשירות הדואר, ראש השיירות את בהמות־המשא שלי, הקרר את עגלתו, והסוואר את סירתו. המדינה קנתה תוצרת במחירים גמוכים מאלה הנהוגים בשוק, וחרף האמצעים שנקטה המלכות לעקור את השחי־תות הרשמית מן השירש היתה זו אוכלת כל חלקה טובה."

המסים שמפרט הפרופיסור גירשמן ביחס לממלכה הפרסית הסאסאנית מתקופת התלמוד דומים מאד למסים שהטילה הממלכה הפרסית המוסלמית בימי השאה עבאס במאה ה־16, כפי שמתואר גם בפירמאן מימי אותו שאה המונה לא־פחות מ־15 סוגי מסים והיטלים שהוטלו על מחזיקי־קרקות: היטל להחזקת פקידים, היטל להחזקתן של בהמות הפקידים, היטל לשעשוע הפקידים, שירות הובלה בהסעת פקידים, היטל לאספקת בהמות־ההובלה, שירות של רדיפת חיות בעת הציד, מס־גולגולת, תשלום בעד החזקת בית, חיוב לקנות את חלקו של הפיאודל במחיר שרירותי, היטל־הג, היטל לקראת השנה החדשה, מתנות־יד שרירותיות, ותשלומים בהתקבל בשורות טובות על שלום השליט (בשורות אלו היו, כמובן, בשורות־איוב למשל־המסים). השמות המשונים של מסים אלה נמצאים בפירמאן הפרסי כפי שפורסם על־ידי מרטין באוסף הפירמאנים הפרסיים שלו, הוצאת אוקספורד עמ' 201, 202. המסים הללו מהתקופה הסאסאנית נזכרים בתלמוד פעמים רבות בשמות "טקסא", "כרגא", "אנגריא" (ראה בבלי בבא בתרא, נה א, וכן בבא מציעא עה א). המלה ח'ראג', המציינת מס־קרקע בלשון חכמי המשפט המוסלמי ובלשון חוק־הקרקות העות'מאני (ר' סעיף 2 לחוק בדבר אדמות מולפ ח'ארג'יה), מקורה במלה כרגא מן התקופה הפרסית הסאסאנית.

התאווה לסחוט מסים ממחזיקי־הקרקות, שפרחה אצל הקסטות הצבאיות במזרח, כה עזה היתה מאז־ומתמיד עד שחכמי הודו העדיפו את צבא האויב על צבא המדינה משום שצבא המדינה מעיק יותר מן האויב במסים הכבדים שהוא מטיל⁵³:

"מבין השנים—צבאך שלך וצבא האויב—צבאך שלך קשה יותר לפי שעריצותו ומסיו כבדים יותר ואי־אפשר להתגונן מפניו. כנגד זאת הרי צבא האויב, אומרים חכמים, אפשר להילחם בו או להיחלץ ממנו על־ידי מנוסה או קבלת־הדין".

הדעה המעניינת שהביעו חכמי הודו במאה השלישית לפנה"ס היתה שהאויב אפשר להתפשר עמו או להילחם בו אולם אין כל אפשרות להתפשר או להילחם בגובי־המס. כה גדול היה תאבונם של גובי־המס עד שבימי קאוטאליה היו חכמים מתומכי השלטון שאמרו כי טובה מגיפה מרעב לפי שבעת מגיפה נאלצים גובי־המס להפסיק גבייתם ואילו בעת רעב עדיין זכאים הם לגבות מסים מן הבקר האסור באכילה בהודו.⁵⁴ הרעב, שהיה מכת־מדינה בהודו, לא עצר בגובי־המס, ורק מגיפה עצרה בהם; לכן העדיפו ההמונים את המגיפה על הרעב. בחיבור ההודי הקלאסי ("מאה שבילים לבראמאנה") (Shatapatha Brahmana) מתוארת שיטה של גביית המס על־ידי הקסטת הצבאית בוו הלשון:

"כל־אימת שחשקה נפשו של הקשאטריה [איש הקסטת הצבאית], היה קורא לוואישיה [האיכר] ומצוה: 'הבא הנה את מה שאתה מסתיר ממני!' וכך היה מרושש אותו, כל אשר חפץ עשה בו".⁵⁵ נציין כאן כי הודו לא ניצלה מן הכיבוש התורכי והמונגולי, ושיטת ההפקדים הצבאיים היתה נהוגה בה כמו בממלכה העות'מאנית ובפרס. בהודו נהגו לכנות את הפיאודל הצבאי בשם הפרסי זמינדאר.⁵⁶

לשם השוואה, מעניין לקרוא את תיאוריהם של ההיסטוריונים הספרדיים, שאחדים מהם ליוו את קורטס במסע־הכיבוש שלו במקסיקו. כותבי־הזכרונות הספרדיים תיארו בהרחבה את המוכסים או חוכרי־המסים של מונטזומה מלך מקסיקו, שאזרויותם ומעשי־הזוועה שביצעו גררו שבטים רבים לצד הכובש הספרדי והביאו לנפילת הממלכה. שם במקסיקו התגשמה חכמת־החיים של הפילוסופים ההודים, שהעדיפו את צבא האויב על שרי־המסים של הממלכה. חוכרי־המסים המקסיקאים נקראו Calpixques או בספרדית Recaudadores.

סלוואדור דה־מאדאריאגה, ההיסטוריון הספרדי הידוע, שקיבץ את תיאוריהם של כותבי־הזכרונות ממסעו של קורטס במקסיקו, מספר איך היו חוכרי־המסים האלה סוחטים, אונסים, הורגים ועושים כעולה על רוחם ברכושם וגופם של הנתינים.⁵⁷ והנה תיאור הפגישה הראשונה בין גובי־המסים לבין הספרדים:

“Mientras el capitán y sin duda también sus compañeros cavilaban así sobre la situación, vieron a los cinco calpixques desfilar ante sus ojos, llenos de orgullo y arrogancia, indiferentes a la presencia de los extranjeros, revestidos de ricas mantas bordadas, con bragueros de lo mismo, el cabello lucio atado en la coronilla, oliendo rosas, aireándose con mosqueadores de pluma que movian sus criados, cada uno con un bordón como garabato en la mano, y companados de numeroso séquito. Con esta altiva prestancia, los calpixques mejicanos se dirigieron a su morada, disfrutando del banquete que los aterrados tomonaques les habían aderezado; helco lo cual, convocaron al Cacique Gordo, que compareció ante ellos con los ojos todavía húmedos de las lágrimas que había vertido ante Cortés. Los calpixques le amonestaron severamente por haber dado hospitalidad a los blancos barbudos, imponiéndole como castigo la entrega de veinte hombres y mujeres para sacrificar a Uitchilipochtli.”⁵⁸

מובן שהחקלאים המעונים והנפחדים העדיפו את השוט הספרדי על העקרבים של הקאלפיקס. חוכרי־מסים אלה היו אחד הגורמים הראשיים בנפילת הממלכה האצטקית.

המוכסים או חוכרי המסים היו ידועים לשימצה גם אצל היוונים הרומאים, והם נזכרים לרעה בתלמוד ובברית החדשה. ביוונית נקרא חוכר־המסים telones. באתונה נהגו להחכיר את המסים במכירה פומבית לכל המרבה במחיר כפי שנהגו העות'מאנים או הממלוכים.⁵⁹ אצל פוליביוס, ההיסטוריון היווני בן המאה השנייה לפנה"ס, היה בכך משום גנות לזמות אדם למוכס והכינוי "מוכס גס־רוח" (telones banausos) היה כינוי־גנאי שגור בפי היוונים.⁶⁰ אצל הרומאים נקרא חוכר־המסים Publicanus. חוכרי־המסים הואשמו במעשי־זוועה בפרובינציות. מושלי הפרובינציות קצרה ידם למנוע התעללויות ומעשי־זוועה מצד חוכרי־המסים רבי־השפעה.⁶¹ בספר ה־Digesta יש פרק מיוחד העוסק בפובליקנים והוא ה־Titulus הרביעי מספר 39. הפרק עוסק באדיקט מיוחד שיצא כדי להגן על הנתינים מפני מעשי השוד והגזל של הפובליקנים ובני־בתם. וכך ספר הדיג'סטטה מגדיר את הפובליקני:⁶²

"PUBLICANI AUTM SUNT QUI PUBLICO FRUUNTUR: NAM INDE NOMEN HABENT, SIVE FISCO VECTIGAL PENDANT, VEL TRIBUTUM CONSEQUANTUR; ET OMNES, QUI QUID A FISCO CONDUCCUNT RECTE APPELLANTUR PUBLICANI".

חוקרי־המסים פשטו בארץ־ישראל בתקופת התלמוד, וכאמור הם נזכרים לרעה בתלמוד ובברית החדשה: המקור היווני של הברית החדשה מכנה אותם *telonai* והם נזכרים בה כעשרים פעם. בדרך־כלל נזכרים הם בנשימה אחת עם פושעים ופרוצות.⁶³ התלמוד אף הוא מרבה להזכיר את אכזריותם של גובי־המס. בתלמוד הם נקראים מוכסים,⁶⁴ ושם הכינוי מוכס ברדף לגולן: "אין פורטין לא מתיבת המוכסים ולא מכיס של גבאין ואין נוטלין מהם צדקה".⁶⁵ הסיבה: "אין פורטין להחליף סלעים בפרוטות מיד מוכסין ליטול הפרוטות מתיבתן שנותנים בה מעות המכס והן מכיס של גבאי המכס שגובה כסף גולגולת וארנוא לפי שהם של גזל".⁶⁶ הגמרא משתמשת גם בכינוי "מוכס שאין לו קצבה"⁶⁷ הנוטל ככל הצפון.

מעניין לציין כי בדומה לאדיקט הרומאי הנזכר בדיגסטטה, הבא להגן על הנתנים לא רק מן המוכסים עצמם אלא מפני בני־משפחתם, כך גם התלמוד קובע כי כל בני המשפחה נחשבים מוכסים (גזלנים) אם יש במשפחה מוכס אחד.⁶⁸ חוקרי־המסים הראשיים היו רגילים להחכיר את המסים בחכירת־משנה. דוגמה של חוזה להחכרת מסים בין המוכס הראשי למוכס־המשנה מוצאים אנו בפאפירוס יווני ממחוז ארסינואי שבמצרים משנת 145 לספ"ה, בשנה השמינית למלכותו של הקיסר הרומי אנטונינוס־פיוס. לפי החוזה הנ"ל מינה אדם בשם סטוטאטיס בן 26, שזוהה לפי צלקת ברגלו השמאלית ושהיה מוכס⁶⁹ מטעם המדינה בכפר היראקליאה שבמחוז ארסינואי, אדם אחר, סאטורנילוס שמו, שזוהה לפי צלקת במצחו, לגבות בשבילו את מסי הכפר היראקליאה. סאטורנילוס התחייב לשלם לאוצר שלישי מכל מה שיגבה, וכן לנהל ספרים ולשאת בהוצאות הכתיבה והנייר.⁷⁰

כידוע, היו גם המולתומים והמוחצלים של הממלכה העות'מאנית רגילים להחכיר את זכותם בהחכרת־משנה. כבר הזכרנו את השומרונים, שחכרו את גביית המסים ונזכרו לגנאי בפירמאן עות'מאני על שהתעללו בתושבי הכפרים. סעיף 80 לחוק הנהל האזרחי העות'מאני מכליל, כידוע, בין החוזים שנהוג לעשותם בכתב את חוזה האלתזאם (חכירת המסים), שהיה מקובל מאד באימפריה.

דואים אנו כי גובי־המסים וחוקרי־המסים המיטו חורבן על ממלכות לא מעטות, ואולי כדאי שעובדה זו גם תשמש חומר למחשבה לעומדים בראש מנגנון־המסים בימינו. אמנם כיום אין המסים יורדים לכיסיהם הפרטיים של החוכרים כפי שהיה נהוג פעם, אולם הלחץ של גובי־המס בעידן החדש אינו נופל ממה שהיה בממלכות בהן נהגו לחכור מסים. מצאנו כבר בחוק העות'מאני הד לעובדה שכפרים ואזורים שלמים היו נשארים נטושים ועזובים מפקד חוקרי־המסים, והנה בזמן המודרני מוצאים אנו לעתים שאנשים נמלטים מעבודה מחמת לחצם של מסים והיטלים.

ד. הערות השוואתיות על הפקדים צבאיים

לסיום, כמה הערות השוואתיות. כדאי להפנות את תשומת-הלב למוסד יווני קדום בשם Klérouchoi. כשהיו היוונים כובשים מושבה חדשה נהגו להפיל על אדמותיה גורל בין החיילים הכובשים וליצור מושבה של חיילים-איכרים. מוסד זה דומה קצת לחלוקת אדמות-המרעה שהיתה נהוגה בין הלוחמים התורכים הקדמונים. יש לציין כי לא תמיד היו החיילים שקיבלו חלק באדמות מעפדים את הקרקע. היו גם מקרים בהם מסרו החיילים הזוכים את חלקיהם לעיבוד לתושבי המקום וגבו מהם מס. כך מספר ההיסטוריון היווני תוקידידס על כיבוש לסבוס בידי האתונאים. את אדמת לסבוס חילקו האתונאים לשלושת-אלפים חלקות; שלש-מאות מהן הקדישו לאלים ואת העודף חילקו בין ה-Klérouchoi, שהיו חיילים-מתישבים. הלסבים עיבדו בעצמם את האדמה ושילמו את שכר הקרקע לאתונאים.⁷¹ גם הירודוטוס מספר על האתונאים שניצחו את הח'לקידיאים בקרב ושלחו 4000 חיילים להתישב על הקר-קעות של מגדלי הסוסים.⁷²

בפאפירוס מצרי מן התקופה ההלניסטית משנת 251 לפנה"ס מתוארת שיטת הקלי-רוכיה במצרים. כותב מפקד צבאי אחד בשם פאניאס אל מפקד אחר שהיה תחת מרותו בשם אנטיפאטר, והוא מצווה עליו לדאוג לכך שתעובד האדמה שהוקצתה לפרשים בגורל. פאניאס מצווה על אנטיפאטר להביא לידי כך שכל צרכי הפרשים יסופקו מעיבוד הקרקעות הללו, וכי הפרשים יתיצבו לפני המלך כשהם רכובים על סוסים ומצוידים בכל הדרוש להם.⁷³ פאניאס גם מבטיח לאנטיפאטר העלאה-בדרגה אם ידאג לכך שהפרשים העומדים תחת פיקוחו ימלאו את חובתם ויעבדו את האדמה כיאות. להתישבות צבאית זו קורא פאניאס בפאפירוס הזה בשם Klérouchia.⁷⁴

צבאות החיילים-האיכרים שקיבלו את הקרקעות חלף שירות צבאי היו, כנראה, חזון נפוץ בעולם הקדמון. ידוע מתוך ההיסטוריה הישראלית כי כבר במאה ה-5 לפנה"ס היתה התישבות צבאית יהודית ב**יב** (אלפנטינה) שבדרום מצרים. בתקופה הסאסאנית ניסו גם מלכי פרס לפתח צבא של חיילים-איכרים, דבר שאותו למדו גם הביזנטים.⁷⁵

"איראן לא היתה הארץ היחידה שסבלה מחוסר איוון זה. בכל רהבי הקיסרות הרומאית, באיטליה, גאליה, מצרים וצפון-אפריקה קמו עתודי-חקלאות. מוסדו הראשון ביקש לבלום את בכורתם זו הגוברת של האצילים בריפורמות קיצוניות ובהקמת צבא של איכרים. צעדיהם של הסאסאנים השפיעו על רומא וחיקה אותם הקיסר היראקליוס, שהקים גם הוא מעמד של איכרים-חיילים, אבל הריפורמות שלו איחרו את המועד ולא יכלו כבר לעמוד בפרץ מול הסתערותו של האיוב הנכרי".

השיטה של חלוקת קרקעות חלף שירות צבאי, שכאמור נפוצה היתה כבר בעולם הקדמון, היתה נהוגה, כמובן, בימי-הביניים באירופה המערבית. השיטה הפיאודלית באירופה המערבית התבססה על הענקת אינטרסים במקרקעים תמורת נאמנות צבאית. למעשה, אין דמיון בין השיטות שהתפתחו באסיה המרכזית, במזרח התיכון, בהרוד ובפרס בעקבות ההתפשטות התורכית והמונגולית לבין השיטות של המזרח

הקדום ואירופה המערבית בימי הביניים. באשך לשיטת החיילים עובדי-האדמה של המזרח הקדום, הרי עקרונותיה היו שונים ביסודם משיטת הסיפאהי או כל שיטה תורכית אחרת. התורכי המונגולי היו לחמים שבזו לעבודת-האדמה ולא היה להם כל יחס-כבוד אליה. הם העדיפו את הנודדים ממקום למקום, ומבחינתם היתה לחלוקת הקרקעות משמעות של חטיפת שלל בלבד.

אין גם להשוות את המשטר הקרקעי שיצרו הממלכות התורכר-מונגוליות למשטר-הקרקע הפיאודלי שהתפתח באירופה המערבית. באירופה המערבית יצרו היחסים הפיאודליים קשר הדומה לנאמנות המשפחתית. יחסי-האמון ההדוקים בין הסיניור לוואסאל גררו אחריהם מאמצים מצד המחזיק בקרקע לשמרה, לעבדה ולטפחה. אצל הלורד או הברון במערב-אירופה היתה זו גאון להיות אדון של אחוזה פלוגנית, והוא דאג דאגה מרובה לטיפוחה ולרווחתם של מעבדיה. ההבדל הגדול בין השיטה הפיאודלית האירופית לשיטת ההפקדים והמשטר הקרקעי שהתפתח במזרח התיכון כתוצאה מהשלטון התורכי מתואר יפה בספרה של דורין וורינו, *Land Reform and*

Development in the Middle East : 76

"בארצות-אירופה היה הציר של החברה הפיאודלית זיהוי הזכויות הפרטיות על הקרקע והעבודה עם התפקיד הציבורי. מסירת קרקע בהכירה, תמורת שרות בצבא, העניקה ייחוס ופונקציה מדיניים; את הזכות להטיל מס, לעשות משפט, להוציא שירותי-עבודה או תשלומי-תוצרת מן הצמיתים. מבחינה מדינית היה זה מכשיר להאצלת שררה כשהיה השלטון המרכזי חלש— 'le désordre érigé en système'. מבחינה כלכלית היתה זו מסגרת להתפשטות. 'אין קרקע בלא אדון' היתה מדיניות-פיתוח כמו גם שיטה גולמנית של בטואן מדיני ומידרג חברתי. בחברות פיאודליות ותיקות מתקיימות העמדות החברתיות גם לאחר שהתפורר המשטר עצמו: תחושה של אחריות מדינית, או 'האצילות מחייבת', אצל האצולה, יוקרה הנקשרת לבעלות קרקעית והמרצים עזים, אצל האיכרים, לחסוך ולאגור כדי לרכוש קרקע.

בשהרון הפורה העמדות האלו נעדרות. ווילרוה הדגיש את הפאראדוקס, המעורר פלצות אצל איש-המערב, של 'אוכלוסיות האיכרים המשוללות אטאביזם איכרי, בעלי-קרקעות שאין להם רגש לקרקע גם לא יחס של כבוד אליה, חקלאים הבזים לעיבוד חקלאי, פועלים השונאים את המחרשה וכפריים ההופכים עורף לכפר כדי לשמוך אמונים לשבט'. בשביל בעלי-הקרקע האדמה היא אמצעי נוח להחזיק בעושר; בשביל הפלואח היא אמצעי עלוב של קיום. אף כי יש פטריוטיות עירונית חזקה, אין אצל בעלי-קרקעות יחס של זיקה לאיזה מקום כפרי, ואין תחושה של התחייבות מדינית או אחריות חברתית הקשורה לבעלות הקרקעית, אלא במידה שזוררים עדיין קשרי-נאמנות שבטיים. 'אין אצולה קרקעית באסלאם, אין אדון דה-...', אומר ווילרוה. הוא סבור כי מחמת היעדר 'חוש לקרקע' הציביליזציה הערבית היא יוצאת-מגדר 'הרגיל, ואולי יהידיה-במינה, לפי שהיא ציביליזציה שאין לה בסיס בקרקע. גם חוקרים אחרים מקבלים אותה השקפה. עיירוט מצטט מאצל אבן-ח'לדון מימרה של מוחמד, שלעולם אין המחרישה נכנסת לבית בלי להביא עמה השפלה".

לעומת תיאור השיטה הפיאודלית האירופית כפי שתוארה למעלה, כדאי להביא את תיאורה של שיטת הסיפאהי בקיסרות העות'מאנית מספרו של דייויסון, *Reform in the Ottoman Empire* :

"בצורה דימה לזו נסתאבה השיטה להעמדת סיפאהים מאחזות-חכירה צבאיות, והיו לכך

תוצאות רציניות לא רק לגבי הכוח הצבאי העות'מאני אלא גם לגבי כל המשטר של החוקת הקרקעות ולגבי האיכרות שביסודו של המשטר. הרבה מאחוזות-החכירה לא הוקצו לאנשי-מלחמה אלא למי שמצא חן וחסד בעיני השולטנות, בכלל זה נשי הרמון ופקידים של המנגנון. שאחדים מהם הגיעו לכמה וכמה אחוזות ונהנו מן ההכנסות אך לא העמידו היילים מתוכם. "אחוזות-חרב" הפכו להיות "דמי-נעליים" בשביל נשי הארמון. אף כי מצד החוק עדיין היו אחוזות מעין אלו בבעלות המדינה, הרי יותר ויותר נהגו בהן כאילו היו רכוש פרטי לכל דבר. בתוך כך החלו גם המדינה וגם מחזיקי האחוזות להשתמש בשיטה של החכרת מסים, שלפיה הויכיון לגבות מסים באיזור נתון נמכר לכל המרבה במחיר. המוכס היה יורד או לחיי האיכרים כדי להשיב לו את מחיר קנייתו וצולח קרקעית של אציאן, לסכום המגיע למדינה בצורת מסים. בהרבה מקומות קמה אצולה קרקעית של אציאן, או נכבדים. נכבדים אלה, לבד מזה שהבטיחו לעצמם קניין קבע כמעט של קרקעות, גם ריכזו בידיהם מידה ניכרת של סמכות מדינית מקומית. היו מהם שהתחזקו עד כדי כך שהתגרו בשלטון המרכזי.⁷⁶

הפיאודליות של מערב-אירופה התבססה על העקרון של יחסי הוואסאליות (Vassa-litas), שהיו יחסים הדוקים המושתתים על גורמות משפטיות בין הסיניור למעבדי-הקרקעות.⁷⁸ הסיניור מערב-האירופי היה בעל כוח שיפוטי ופוליטי (Immunitas) באחוזתו והוא דאג לשמרה. אצל התורכים, לעומת זאת, התבססה השיטה בתחילה, כאמור, על חלוקת מרחבי-מדינה, שהוחלפו במהירות לאחר שנוצלו עד-תום. עם הכיבושים הגדולים של המונגולים והתורכים חולקו בין הלוחמים אדמות מעובדות ומתורבתות לרוב, אולם היחס של הלוחם התורכי בעל הטבע הנוודי אל הקרקע לא השתנה. ההפקד היה מכשיר לניצולם של מחזיקי אדמות-ההפקד ולא עוד. שרשיו של חוק-הקרקעות העות'מאני נעוצים אפוא במשטר הקרקעי של התורכים המונגולים הלוחמים כפי שתואר למעלה. זהו משטר-הקרקעות שהתפתח עצמאית מן המוסדות המשפטיים והחברתיים של שבטי לוחמים ונוודים תורכים, ולא הושפע מן השיטה הפיאודלית מערב-האירופית אף לא מן המשפט המוסלמי.⁷⁹

חוק-הקרקעות העות'מאני מ-1858, שחוקק בתקופת התנוימאת או הריפורמה בממלכה העות'מאנית, ניסה לשנות את המשטר הקרקעי, אולם כפי שהראינו למעלה מהדהדים מסעיפיו ומלשונו ללא הרף המוסדות החוקים התורכיים הישנים, כל-יך הם ספוגים בו עד שלפעמים נדמה לראות בו כעין קובץ של אותם מנהגים ודינים קדומים כפי שהתפתחו במשך הדורות בממלכה העות'מאנית.⁸⁰

הערות

¹ Kissling, Das Osmanische Reich bis 1774 (Geschichte der Islamischen Laender), Brill, 1

Leiden—Koeln, S. 3—4.

² אבן-בטוטה, "תוחפת אל-נט'אר פי ע'ראיב אל-אמצאר וענאיב אל-אסראר", חלק שני, ע' 381.

³ אבן-בטוטה, חלק שני, עמ' 322—321.

⁴ אבן-בטוטה, חלק שני, עמ' 302—298.

Lemerle, l'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Paris 1957, p. 36. *
 Belin, Du régime des fiefs militaires dans l'Islamisme, Journal Asiatique, 1870, tome 15, *
 p. 225. בקשר להתפתחות שיטת ההפקדים הצבאיים בזמן אורח'אן, ר' דברי קיסלינג במאמרו

"ההיסטוריה של הממלכה העות'מאנית", ע' 8:

"גם נתונים על התנאים של חיל-השכירים, שעליו נבנתה ממלכת העות'מאנים המאוחרת יותר, הסתמנו כבר בימי שלטונו של אורח'אן. קרקעות שנכבשו זה-מקרוב נמסרו לעיבוד ללוחמים הראויים לכך, שכנגד זאת חויבו להעמיד לרשותו של השליט מספר מסוים של פרשים במקרה מלחמה. לפי הגודל מבדילים היו אחוזות קטנות וגדולות, ולימים אפילו זעירות (טימאר, זיעאמת, ח'אץ").

⁷ באשר להפקדים הממלוכיים, ר' Becker, Zur Kulturgeschichte Nordsyriens in Zeitalter der Mamluken, Der Islam, 1910, Bd. 1, p. 97.

⁸ Martin, Documents from Islamic Chanceries, Oxford, p. 189. מעניין הכינוי שניתן לזוכה בקרקע, הנקרא בפרסית "אפאדת פאנאח" — "מקלט האושר".

⁹ ר' סעיפים 6 ו-103 עד 105 לחוק-הקרקות העות'מאני בדבר קרקעות "מוואת".
¹⁰ דברי עמאד אד-דין אל-אצפהאני מובאים בספרו "תאריך דולת אל-סלג'וק" (ההיסטוריה של הממלכה הסלג'וקית), שעובד מחדש על-ידי ההיסטוריון הפרסי קוואם אל-דין אל-בונדארי אל-אצפהאני, שכתב בשנת 1226 את עיבוד ספרו של עמאד אד-דין. שם ספרו של אל-בונדארי הוא "זובדת אל-ניצרה ונוח'בת אל-עוצרה", שפירושו "השמנת שבנצחונות והמובחרות שבתקופות".
 Becker, Steuerpacht und Lehnswesen, eine historische Studie über die Entstehung des Islamischen Lehnswesens, Der Islam, 1914, Bd. 5, S. 89.

¹¹ Becker, op. cit., S. 89; Belin, op. cit., p. 216.

¹² הד, פירמאנים, ע' 66.

¹³ האקצ'יה הייתה יחידת-הכסף העות'מאנית שערכה השתנה לפי הזמן ולפי מחוץ הממלכה.
 Joseph von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Berlin 1834, Bd. 2, בספרו S. 341 מעריך את האקצ'יה כרבע פראנק צרפתי באותה תקופה. באשר לשער-החליפים של האקצ'יה בארץ-ישראל ביחס לפלורין-הזהב ולגרוש, ר' הפירמאנים משנת 1574 ו-1588 בספרו של הד, עמ' 121—120.

¹⁴ ראה הד, פירמאנים, ע' 66, הערה 10. ור' בן-צבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העות'מאני, מוסד ביאליק, 1963, ע' 101.

¹⁵ האלאיבג היה השני בדרגה לאחר הסנג'אקבג והיה בעל ההפקד הגבוה ביותר בדרגה בין בעלי ההפקדים בסנג'אק פלוני.

¹⁶ הד, פירמאנים, ע' 70.

¹⁷ הד, פירמאנים, ע' 74.

¹⁸ הד, פירמאנים, ע' 75, הערה 3.

¹⁹ הד, פירמאנים, ע' 75, הערה 5.

²⁰ הד, פירמאנים, ע' 76, הערה 6.

²¹ הד, פירמאנים, ע' 75.

²² הד, פירמאנים, ע' 76.

²³ Bernard Lewis, Notes and Documents from Turkish Archives, Jerusalem, 1952, pp. 15—20.

²⁴ ר' בן-צבי בספרו על ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ע' 102.
 Stanford J. Shaw, The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517—1798, Princeton University Press, 1962, p. 39. (ספר זה יקרא להבא (Shaw, Ottoman Egypt).

- ²⁶ ר' עשרת הכרכים שיצאו באיסטנבול בין השנים 1938—1898. החלק העשירי (יצא ב־1938) מתאר את מצרים, ואילו התשיעי (יצא ב־1935) מתאר את סוריה ובתוכה את ארץ־ישראל.
- ²⁷ אווליה צ'לבי, כרך תשיעי, ע' 449 וגו', וכן ע' 512.
- ²⁸ Sipahilar pul pul yanan elbiselerile yol achmagha ughashiyorlardi ("הסיפאהים בעלי לבוש הנוצץ מקיטוטי כסף עמלו לפנות את הדרך"). Suzan Sözen, Batmayan güneş, Istanbul, 1963, p. 364.
- ²⁹ "העתק ממתנה זו יופקד ויירשם ברישומים הנצחיים על־מנת להגן עליה מהשחתה, זיוף או שינוי". (ר' נוסח הפירמאן אצל מרטין, ע' 189).
- ³⁰ מקור המלה tapu אינו ברור; כבר בתורכיה הקלאסית קיימת היתה צורת־היסוד של הפועל tapin או tapun — שפירושו להרכין ראש לפני מישהו או לחלוק לו כבוד (ראה Gabain, S. 338). לכן אפשר שמקור המלה הוא תורכי ופירושו הכסף ששילם האיכר המחזיק בקרקע לאדונו כמחווה של הודאה באדנותו ובעלותו על הלז על הקרקע. מצד שני, קיימת בפרסית המלה המתחילה באיות הערבי של הפרסית בת"ו, כלומר תאפו, בניגוד לטאפו, המתחילה באיות התורכ־העות'מאני בטי"ת. פירוש המלה הפרסית—כלי עשוי אדמה (ראה שטיינגס, ע' 272). נראה שבפרסית ציינה מלה זו את הקרקע או האדמה, ואולי מכאן השימוש במלה טאפו אצל העות'מאנים.
- ³¹ Karakuch, Sarkiz, Arazi Kanunı, Istanbul (1340—42), p. 179.
- ³² ר' סעיפים 3 ו־129 בחוק־הקרקעות העות'מאני. וכן סעיף 11 לחוק הטאפו (טאפו־נוזאמ־נאמסי) 1275 (1858), הפוטר מתשלום טאפו־מתל את המחזיקים בקרקעות מכוח שטרי־קנין שנתנו הסיפאהים או המולוזמים או המחצלים. ראה גם סעיפים 9 ו־10 מן ההוראות בענין שטרי טאפו 1276 (1858); סעיפים 9 ו־10, העוסקים אף הם בערכם של שטרי־קנין שהוענקו על־ידי בעלי ההפקדים ומסתמכים על סעיף 11 לחוק הטאפו הנ"ל. וראה הנוסח התורכי של החוקים הללו בספרו של רפעתלו נקולא אפנדי נקאש (ביירות, 1813, בהוצאת הנויריים היישועים).
- ³³ Shaw, Ottoman Egypt, pp. 27—28.
- ³⁴ D. Ayalon, The System of Payment in Mamluk Military Society, Leiden—Briel, p. 42.
- ³⁵ Shaw, Ottoman Egypt, pp. 16—19.
- ³⁶ אבן־איאס, "בדאיע אל־זוהור פי וקאיע אל־דוהור", הוצאת פאול קאלה, ביבלייתקה אסלא־מיקה, לייפציג ואיסטנבול, 1932, כרך ה, ע' 258.
- ³⁷ Shaw, Ottoman Egypt, pp. 18—19.
- ³⁸ Shaw, Ottoman Egypt, p. 19.
- ³⁹ "יש לרשום צו זה במשרד הפיקוח (דיוואן אל־נט'ר) המיוחד המצרי, הפורח בעורת האל". ר' נוסח הצו המלכותי במאמרו של Stern, Two Ayyubid Decrees from Sinai, documents from Islamic Chanceries, Oxford, p. 29.
- ⁴⁰ Hans Ernst, Die "אות'בת פי דיוואן אל־נט'ר". ראה נוסח הצו המלכותי בספרו של Mamlukischen Sultanurkunden des Sinai-Klosters. הספר הנ"ל מכיל עוד הרבה דוגמות דומות.
- ⁴¹ צ'לבי, "סיאהת תאריח־י", כרך 10, ע' 138.
- ⁴² Shaw, Ottoman Egypt, p. 33.
- ⁴³ ibid, p. 34.
- ⁴⁴ אווליה צ'לבי מתאר מכירה פומבית של זכות אלתזאם בכרך העשירי של ספרו, ע' 134.
- ⁴⁵ דעיבס אלמור, "אחכאם אל־אראדי", עמ' 13—14.
- ⁴⁶ הד, פירמאנים, ע' 122.
- ⁴⁷ ראה בקשר לכך דברי ספרו של הנוסע האנגלי, Sandys Travels, London, 1670, p. 49.

וכן גם A Waqf document from Sinai שהוציא המלומד הפיני Aapeli Saarisalo, הלסינקי, 1933. שם מסופר על רכישת קרקעות בשנת 1064 למנין ההיג'ירה (1654 לספה"נ) בהרסיני, והעיסקה בוצעה בבית-הדין השרעי.

⁴⁸ ר' ספר המסעות של סנדיס, שם, ע' 40; וכן ספרו של בן-צבי, ע' 20. הד, פירמאנים, ע' 172.

⁴⁹ Padel et Stieg, Législation foncière ottomane, Paris, 1904, pp. 329—332. Ghirshman, Iran, Pelican Books, p. 344.

⁵² גירשמן, שם, ע' 345.

⁵³ דעה זו הביעו חכמי הודו בימי קאווטאליה, ראש וזיריו של המלך צ'אנדראגופטה, לערך מאה ג' לפנה"ס. קאווטאליה, שכתב חיבור במדע-המדינה, שלל את דעתם של חכמי דרו. ראה ספרו של Friedrich Wilhelm, Politische Polemiken im Staatsbuch des Kautalya, Harrassowitz Verlag, 1960, S. 114. בדברי פרשנותו אומר פרידריך וילהלם (ע' 144):

"אולם לא כך מוצגת השאלה ב-43, בו קובעים החכמים כי צרת הצבא שלך קשה מצרתו של צבא זר, שהרי צבאך שלך יורד לחייד בעריצות ובמסים כבדים-משוא. אשר לבני-נאנדה, ידוע כי החזיקו בצבא גדול. כדי לצבור את אוצרותיו ולהחזיק בפוח העצום, הוצרך המלך להטיל מסים כבדים".

⁵⁴ פרידריך וילהלם, משנתו של קאווטאליה, ע' 113. קאווטאליה עצמו שלל דעה זו.

⁵⁵ תרגום מתוך Shatapatha Brahmana 1, 3, 2, 15. ראה גם Rau, Staat und Gesellschaft im alten Indien, Harrassowitz Verlag, 1957, 40, 2, b.

⁵⁶ המלה זמינדאר עברה מפרסית ללשון אורדו; ראה Chapman, Urdu Military Texts, Crosby Lockwood and Son, London, 1910, p. 40. השימוש בכוני הפרסי זמינדאר היה נהוג גם בממלכה העות'מאנית. שם כינו את המס ששילם המחזיק בקרקע לזמינדאר בשם איג'ארה זמין—כלומר, דמי שימוש תמורת הרשות שהעניק הזמינדאר להשתמש באדמה. בסעיפים 32 ו-82 של חוק-הקרקעות העות'מאני מוצאים אנו את המושג איג'ארה זמין או איג'ארת מקטועה (סעיף 82), שהוא המס השנתי שהוטל על בוני בנין על אדמת מירי. המס הנ"ל בא על מקום המעשר שהיה משתלם מן היבול אילו היתה אותה קרקע-מירי מעובדת. "זמין" בפרסית— "אדמה".

⁵⁷ Salvador de Madariaga, Hernán Cortés, Editorial Sudamericana, Buenos Aires, quinta edition, pp. 188, 191.

⁵⁸ Salvador de Madariaga, כנ"ל, ע' 193, ותירגומו: "בעוד הקפיטן [הכוונה לקורטס] ומרעיו הוגים במצב, ראו את חמשת גרבי-המס [קאלפיח'קס] עוברים בשורה לעיניהם, מלאי גאווה ושחץ בגלותם אדישות כלפי הזרים, עוטים מעילי-רקמה מפוארים ואבנטים רוקמים. שערים נצץ והיה קשור בציצית כלפי-מעלה. ריח-שושנים נדף מהם ונעריהם השיבו עליהם רוח במנפות-גוצה. כל אחד מהם החזיק מטה בידו והיה מוקף בני-לווייה לרוב. בהתנשאות איו"קץ פנו גובי-המס למשפנם והתענגו על המשתה שערכו להם הטוטונקים הנפחדים. לאחר-מכן קראו אליהם את הקציק [ראש העדה] גורדו, שעניו עורן זולגות דמעות ששפך קודם-לכן לפני קורטס. גובי-המס התרו בו קשות בשל הכנסת-האורחים שגילה כלפי הלבנים מגודלי-הזקנים. כעונש על כך הטילו עליו למסור ליריהם עשרים גברים ונשים להעלותם קרבן לאל אויצי-לי-פוצ'טלי".

⁵⁹ ראה הערך telonai ב-Dictionary of Classical Antiquities, Oskar Seyffert, Meridian Library.

⁶⁰ פוליביוס, היסטוריה, ספר 12, 13.9.

⁶¹ ראה Seyffert ערך publicani.

⁶² ותירגומו: "הפובליקני הם אלה הבהנים מן הציבור, ומכאן שמם; הם מוסרים לאוצר

את ה־ *vactigil* (בעד השימוש במקרעי המדינה) וגובים את ההיטלים. כל אלה החוכרים מאוצר המדינה נקראם פובליקני". *Digesta, Liber 30, tit. 4, 1*. הדברים מובאים בדיג'סטא מתוך חיבורו של היווריסטן אולפיאנוס, ספר 55.

⁶³ ר' מתי יא, 19, וכן כא 32—31; מרקוס ב, 16—15; לוקאס ה, 30 וכן ז, 34, יח, 10.

⁶⁴ השם הארמית־הסורי מוכסא מופיע במקום *telones* בגירסה הסורית של הברית החדשה.

⁶⁵ בבלי, בבא קמא, קיג, עמ' א (משנה).

⁶⁶ דברי רש"י, בבא קמא קיג, עמ' א.

⁶⁷ בבא קמא קיג, עמ' א.

⁶⁸ שבועות לט, א.

⁶⁹ בפאפירוס הנ"ל נקרא המוכס ביוונית גבאי־כספים *praktor argyrikon*, ראה *Select Papyri*, Loeb Classical Library, vol. 2, p. 436.

⁷⁰ ראה הוצאת לב, כנ"ל, חלק ב, ע' 435.

⁷¹ תוקידידס, ההיסטוריה, ספר שלישי, פרק נ: *"épi de tous allous sfon autón klerouchous touis laxóntas apépemsan..."* ותרגומו: "אל החלקות הנותרות שלחו האתונאים חיילים מתישבים משלהם שזכו בחלקות בגורל"...

⁷² *"...nikesantes dé kai touútous tetrakischilious klerouchous épi ton ippobotéon tei chorei leipousi..."* ותרגומו: "הם ניצחו והניחו על אדמתם של מגדלי־הסוסים ארבעת־אלפים חיילים מתישבים..." הירודוטוס, ספר חמישי, פרק עז.

⁷³ *Katabainein prós tón basiléa éfippoí kai tois allois angkafois kateskeuasménoi* "סלקט פאפירי", כרך ב, ע' 558.

⁷⁴ "סלקט פאפירי", שם, שם.

⁷⁵ גירשמן, איראן, ע' 344. על המצב בממלכה הביזנטית כותב ראנסימן בספרו *Byzantine Civilisation*, Metheun, 1961, p. 207.

"כפרים נכנעים היו שכחים יותר בימיהם של בעלי־הקרקעות הגדולים של ראשית הקיסרות; אבל באנדרלמוסיה של שלהי המאה הששית וראשית המאה השביעית אורגנה החברה הכפרית מחדש וקהילות חפשיות נעשו הכלל. במיוחד היתה המדינה נוהגת לשלם לחיילים במתנות־קרקע, שהחוקתן מותנית בשירות צבאי, וכך נוצר מעמד של אנשי־צבא בעלי משקים זעירים המורשים את נחלתם".

⁷⁶ Doreen Warriner, *Land Reform etc.*, Oxford, 1962, pp. 60—61.

⁷⁷ Roderic Davison, *Reform in the ottoman Empire, 1856—1876*, Princeton, 1963, p. 170.

⁷⁸ על השיטה הפיאודלית של מערב־אירופה כפי שהתפתחה גם בממלכה הביזנטית ראה דברי ארנסט בארקר, בספרו *Social and Political Thought in Bizantium*, Oxford, 1957, pp. 5—6.

⁷⁹ באשר לחוסר־השפעתו של המשפט המוסלמי, ראה דברי המזרחן ההולנדי הדגול סנוק הורח/רונה, *Le Droit Musulman*, Leiden, 1957, pp. 246—247, 262. יוצא מדבריו כי המשפט המוסלמי היה למעשה אות מתה אצל השליטים המוסלמים וכי בעצם שררו המנהגים הישנים ורצונם של השליטים.

⁸⁰ ראה דברי דיייוסון בחיבורו הנ"ל, "הריפורמה בממלכה העות'מאנית", לענין חוק־הקרקעות העות'מאני:

"לא כך היה הדבר לגבי קודקס החוק הקרקעי, שאף הוא תוקן ב־1858. אותה ועדה ששקדה על החוק הפלילי שקדה גם על הקודקס הזה, אבל כאן לא היתה אמורה להנהיג עקרונות מערביים. תחת זאת היתה המטרה לסווג ולווסת את הצורות המקובלות של החוקה הקרקעית (בעיקר באשר לאדמות המדינה) שהתפתחו מתוך מנהגיהם של השולטנים העות'מאניים מראשית הימים, לאסוף ולכנס סעיפי 'קאנונים' פזורים, ולהתאים להווה כללים ומונחים שנתישנו מאז שקעה שמשו של משטר האחוזות הפיאודליות".

יהודה קרמון: תמורות בגיאוגרפיה העירונית של חברון בנאה הי"ט

יסודות כלכליים

1. הבסיס החקלאי

בהמשך התקופה העותומאנית היה משקה של ארץ-ישראל מבוסס בעיקר על חקלאות-מחיה, ולכן היו היישובים העירוניים צריכים להסתמך על אספקת מזון משלהם בדומה לכפרים; לפיכך גם חשוב היה שיהיה לכל עיר שטח נרחב של אדמה חקלאית. השטח אשר ברשותה של חברון, שהוגדר במפות רק בתקופת המנדט הבריטי, הגיע ל-70,000 דונם לערך. אף שלכאורה זה שטח גדול אין שיעורו יוצא מגדר הרגיל בהרחבת חברון, מקום שהיה הכרח ביישובים גדולים ולהרבה כפרים שעל במת-ההר היו שטחים גדולים הרבה יותר. אולם רק חלק מן האדמה היה בר-עבוד, שכן רובה טרשים ויכול הוא לשמש למרעה בלבד. אחוז האדמה המעובדת בחברון היה תמיד גדול בהרבה מאשר בכפרים האחרים. רוב קרקעותיה של חברון נמצאות על במת-ההר המישורית, ובייחוד בעמקים הרחבים.

הבעלות הקרקעית היא גורם חשוב בניצול הקרקעות בחברון ובכפרים וסביבה. עם הכיבוש המוסלמי הוכרוזו כל הקרקעות סביב חברון בחזקת נַקֵּף; הכנסותיהן יחדו להחזקת מסגד אל-ח'ליל ומוסדותיו. הווקף הגדול ביותר, וקף תמים אל-דארי, מקיף לערך 60% מכל הקרקעות השייכות לחברון, 38% מן האדמה, בעיקר בעיר עצמה, שייכים לווקף אל-ח'ליל אל-רחמאן, ו-2% הם "אוקאף" * משפחתיים. בעלות הקרקע על-ידי הווקף, שברבות הימים נעשה כמעט ענין שלהלכה בלבד ויצר תנאים דומים לקנין פרטי, מנעה יצירת אחוזות גדולות או משטר פיאודלי, ושימשה אמצעי לשמירה על חזקת-הקרקע של תושבי חברון. היא הנחילה למשפחות חברון הרגשה של בטחון בהחזקת האדמה ואיפשרה להן להשקיע בהשפחת קרקע ובנטיעות, שפירותיהן מובטחים היו אפילו לדורות הבאים.

תנאים אלה שררו גם בכפרים וסביבה, אך לחברון היה יתרון נוסף. המשפחות החמולות המלופדות הקיפו לא רק איכרים אלא גם אנשים העסוקים במשלח-ידי עירוניים, כגון סיוטנאים וסוחרים, ונמנו עליהן אפילו השכבות החברתיות הגבוהות ביותר כגון מנהיגים וקאדים. התערובת החברתית במסגרתה של משפחה סיפקה לאיכר כספי השקעה ומקורות אשראי שלא יכלו כפריים להשיגם, והיא שמנעה תלות ממונית אשר בשאר חלקים של הארץ הביאה לעתים קרובות לצורה של תלות פיאור-דלית. בחברון הפכה אספקת ממונות בדרך-כלל להיות צורה של שותפות, שעודדה

* ריבוי של "נקף".

השקעות נוספות בחקלאות. דבר זה לבש צורה של מטע (בעיקר ברסתנים של עצי פרי מעורבים), אף כי לגפן ניתנה עדיפות ברורה. יש להטעים כי גם תנאי הטבע והרגלי התזונה מעודדים גידול גפנים במקרה שלפנינו; לפיכך תפסה חברון מעמד ראשון-במעלה בתחום זה.

עץ-הזית, לעומת זאת, מילא רק תפקיד מיצער בחקלאות של חברון. עציזית גדולו בתוך הבוסתן אך לא בריכוזים גדולים יותר, ושימשו בעיקר את צרכי המשפחה עצמה. גידול דגנים נדחק מדרך-הטבע לשטחים שוליים, שבהם אין התנאים יפים לגפן. הרבה איכרים העדיפו לחכור קרקע בהבלים מרוחקים במערב או בדרום, או לקנות דגנים מיושבי הכפרים שבסביבה.

2. מסחר וחרושת

אף שבדרך-כלל היה משק-המחיה מושל בכיפה משך התקופה הערתומאנית, עדיין נותרה דרגה ידועה של פעילות עירונית בערים המעטות שהיו בארץ-ישראל. במר-כזה של פעילות זו עמד בעיקר המסחר המבוסס על דרכי-מעבר או על החיבור של שני חבלים כלכליים שונים. חברון שימשה בעיקר מקום שיווק לברווים שבסביבתה. הואיל ובהמות-המרעה שלהם היו עזים וכבשים, נעשו בהמות אלו ומוצריהן עיקר סחורתם של שוקי העיר. לפי האומד היה מספר הכבשים בלבד במאה הי"ט באזור חברון עולה על 200,000. צמר וגבינה היו המוצרים העיקריים, והם נקנו לא רק על ידי צרכנים בלתי-אמצעיים אלא גם על-ידי סיטונאים, שהובילום לירושלים ולחוף. פעילות מרובה של שוחטים התנהלה ליד הבריכות הגדולות, ועיבוד עורות היה ענף החרושת העיקרי של העיר. גם הבורסקות התנהלה סמוך לבריכה, שאת מימיה ניצלה, ומשך מאות-שנים היתה חברון ידועה כמקום היחיד בו עושים נאדות-מים משלחי עזים. המסורת של חרושת זו מתבטאת כיום בענף גדול של סנדלרות. המיצרת למעלה ממצצית מכל הנעליים המיוצרות כיום ביהודה ובשומרון. הברווים מכרו גם שטחים ומלבושים העשויים שלחי כבשים.

חשיבות מיוחדת נודעת למסחר עם הרי אדום ומואב. איזור זה יושב מחדש במאה הי"ז על-ידי יוצאי חברון, שהביאו לשם גם את הגפן; עיירות כגון פרך או שובאך, או אפילו סלט (גדור), מיושבות הרבה משפחות מחברון, שהשתלטו על המסחר כולו. אורחות-מסחר מאזורים אלה היו באות קבע לחברון וממשיכות ממנה בדרך-ירושלימה.

מיגוון הסחורות שנסחרו בשוקי חברון היה, בעצם, רחב הרבה יותר, וגם סחורות ממצרים או מערב מצאו דרכן לעיר הזאת, אם גם בהפסקות ארוכות הרבה יותר. עוד סממן המיוחד לעיר היה חרושת הזכוכית, שהיתה מוגפול חברוני למעשה עד למאה הי"ט לגבי כל החלק הדרומי של הקיסרות העותומאנית ואשר תוצרתה נשלחה בעיקר למצרים. חרושת הזכוכית הוכנסה בתחילת המאה הי"ג על-ידי יהודים מווי-נציה, אך לימים עברה לידי מוסלמים. בתחילת השלטון העותומאני התישבו בחברון הרבה יהודים פליטי ספרד, והם הביאו עמם עוד תעשיות כגון צביעה ואריגת משי.

3. מרכזיות אזורית

כבר צוין כי במשק המבוסס על חקלאות-מחיה מועטה התלות של יישובים כפריים בשירותיה של עיר מרכזית. לכן היה כוחה הכלכלי של עיר תלוי במעמדה על דרכים חשובות יותר מאשר במרכזיותה באיזור. מלבד זאת היו רוב הערים הגדולות מבוססות על מתן שירותים לאיזור רחב יותר: למשל, נמלים, ששימשו עורף נרחב המשתרע מחוף הים התיכון הרחק עד עיראק, או ערים אשר עם שפת המדבר, ששימשו מוקדים לכל הפעולות המתנהלות בשטח מדברי רחבי-ידיים. חברון יכולה להימנות על הסוג הזה האחרון, הגם שהעורף שלה השתרע רק עד לאגנים של באר-שבע וערד ולהרי אדום.*

עם זאת מילאה חברון עוד תפקיד מרכזי אחד בו שירתה איזור רחב הרבה יותר; היא היתה מרכז דתי שיוקרתו גבוהה ביותר וכוח-משיכתו מספיק להפנות את עולי החאג' אל העיר: מסגד אל-ח'ליל, הוא קבר אברהם ושאר האבות. מקום קדוש זה רם מעמדו בין המקומות הקדושים של האסלאם, ובתחום ארץ-ישראל שני הוא, כידוע, רק לכיפת-הסלע ולמסגד אל-אקצא שלידו. מאז הכיבוש הערבי (637 לספירה) נחשבה חברון בעיקר נוסרת המקום הקדוש, שמסגד אדיר בנוי עליו לתפארה (על יסודות הירודיאניים) ומצודה מגוננת עליו. המסגד היה מקום של חכמה מוסלמית, ומשך הרבה מאות-שנים דאג לצרכיהם של עולי-רגל. כפי שכבר צוין, הפכו כל הקרקעות בהרי חברון נחלות וקף, שהכנסותיהן יוחדו להחזקת המוסדות האלה. במאות הראשונות לשלטון הערבי הכירו הערבים בזכויותיהם של היהודים לבקר במערה ולהתפלל באולם שמעל לקברים. אך לאחר מסעי-הצלב הוציא בייברס, ששיקם וחזק את המסגד ב-1266, צו האוסר על יהודים ונוצרים להיכנס למסגד; צו זה עמד בתקפו 700 שנה, עד 1967. מאז ימי בייברס נעשתה מניעת ביקורם של זרים במסגד מקור של קנאות דתית, שבה נתפרסמה חברון במרוצת כל הדורות. יוקרת המסגד ומנהיגיו הדתיים (עולמא)--שהתישבר בשכונות הסמוכות אל-קלעאה, חידמה ואל-מדרסה--כה גדולה היתה עד שאחדים מן המנהיגים האלה קנו להם עמדה דומה גם בירושלים; רבים מכלי-הקודש הנכבדים ביותר במסגד אל-אקצא קרויים בשמות המעידים על מוצאם החברוני. בכל ירסו' היו האיכרים מכפרי יהודה מבקרים במסגד, ובמיוחד בחודש רמזאן. הרבה עולי-רגל בדרכם למכה וממנה התעכבו בדרכם בחברון כדי לבקר במסגד. כיום כל מסגדי חברון להוציא שנים עודם מצויים בתחומי העיר העתיקה. שלושה-עשר הם במספרן, אבל נוסעים מן התקופה העותומאנית מוסרים על מספר גדול הרבה יותר של מסגדים.

מצד שני, לא הפעילה חברון שום מנהיגות מדינית באיזור שסביבה. הסבר לכך אפשר למצוא קצת בהיעדר תלות-גומלים אזורית בין עיר וכפר במשק-מחיה וקצת בהיעדרו של מינהל אזורי לאמיתו בתוך הקיסרות העותומאנית, שכן הסמכות המיני-

* אפשר לציין כאן שרק לעתים רחוקות ביקרו בדווים בנגב הדרומי ובערבה--בעיקר בדרכם מחצי-האי ערב למצרים--וכי עקבה לא מילאה שום תפקיד כנמל.

הלית לא היתה נתונה בידי פקידי־משלה אלא בידי תקיפים מקומיים, בפרט חוכריי־המסים. ואולם יש סיבות נוספות. שנבעו מן המצב הגיאוגרפי המיוחד של הר חברון. הסכנה המתמדת של התקפות בדווים אילצה את האוכלוסים להתרכז ביישובים גדרי־לים ולקיים כוח־הרתעה צבאי חזק. כוח זה אפשר היה לחזק על־ידי הקמת קואליציות בין מספר כפרים. שמספר תושביהם המשולב עלה בהרבה על מספר תושביה של חברון. ובגלל טיב פנייה־שטח לא היתה חברון מסוגלת להגן על כפרי־ההר, שבהגנתם הסתמכו בעיקר על הטופוגרפיה הקשה של סביבתם.

קואליציות לוחמות אלו, המבוססות על יחסי־משפחה, קנו להן חשיבות מיוחדת במאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"ט, בימי המלחמות הכלליות בין קואליציות מעין אלו בארץ־ישראל, שנודעו בשם "קייס" ו"ימן". הקואליציה ה"ימנית" ביהודה היתה מבוססת על העיר בית־לחם וסביבותיה, ואילו בני־קייס נחלקו מבחינה גיאוגרפית למספר קבוצות. הכפרים שעל במת־ההר השתייכו לקואליציה של ןף אל־ג'בל, שבראשה עמדה המשפחה העיקרית של הכפר דורא (הגדול ביותר על במת־ההר). זוהי משפחת עמר, שעד היום היא המעמידה מתוכה את המוכתר של כפר זה.

העיר חברון לא השתייכה לשום קואליציה, ולעתים קרובות תקפו אותה כוחות של הכפרים; מן המאה הי"ט יש בידינו ידיעות על התקפות מצד הכפרים שעיר, אל־שיוך ויטה.

חברון במאה הי"ט

1. ניתוח דו־חות של נוסעים

המקור העיקרי לידיעות על ארץ־ישראל במאה הי"ט הם דו־חות של נוסעים. מספר הנוסעים לארץ עלה במידה ניכרת עם התחדשות הענין באיזור לאחר הכיבוש הנפו־ליאוני. יש חשיבות מיוחדת לשינוי באפיים של הדו־חות. במאה הי"ט לא היו מניי־עיהם של הנוסעים ברובם דתיים בלבד, ולכן לא הסתפקו א־ר־ק בביקורים במקומות קדושים או בזיהוי מקומות המוזכרים בכתבי־הקודש. רוב הנוסעים קנו להם איוו ידיעה בטבע או בהיסטוריה, ואפילו בשדה הארכיאולוגיה גברה התודעה המדעית בעת ההיא.

עם זאת יש לקרוא את רוב הדו־חות מתוך הסתייגות, בפרט במה שנוגע למספרים; לא היה בסיס סטטיסטי לשום מספרים, והללו התבססו כולם על ציטוט מנוסעים קודמים או על אומדן שלעתים קרובות היה אישי עד מאד. רק המספרים בנוגע ליישוב היהודי מהימנים יותר. יהודי חברון התרכזו ברובע אחד צר וכמעט כולם היו מקבלי־כ סיוע כספי מיהודים בחוץ־לארץ. סיוע זה (חלוקה) חולק על־ידי ראשי העדה, שלפיכך ודאי ידעו את מספרם המדויק של אנשיהם המתפללים בקביעות בבתי־הכנסת. באמצע המאה הי"ט אפילו נערכו מפקדים.

נוסעים מן העשורים הראשונים של המאה הי"ט מוסרים בדרך־כלל שחברון היתה עיר פורחת, מוקפת שדות ומטעים. זה היה בניגוד לשדה־הארץ שתואר בשממותי.

ולפנים שתוארו כהרוסים בחלקם—תוצאה, מן־הסתם, מן המלחמות המתמידות בין הקואליציות. שוקי חברון היו מלאים מזון אל זן ושימשו מרכז־תחבורה חשוב. אין יסוד לפקפק בדו־חות האלה. מלחמות נפוליאון החריבו כמעט לגמרי את כל היישובים והחיים הכלכליים במישור־החוף, אשר בו עבר הצבא הצרפתי פעמיים: בדרכו לעכו, ובנסיגתו למצרים. בפרק האחרון במיוחד ניתנו פקודות להרוס הכל. הנה כך היתה עזה הרוסה לגמרי; והוא הדין ביפו, ששיקומה לא החל אלא בעשור השני של המאה הי"ט, בימי המושל אבן־נבוט. גם רמלה סבלה הרבה בימי הכיבוש הצרפתי. כתוצאה טבעית מכך הועתקו נתיבי המסחר אל ההרים, מקום שהיו מחוץ להישג־ידו של הצבא הצרפתי. השיירות ממצרים בחרו נתיב דרומי יותר בתוך סיני שהוליך מסואץ לקוציימה וממנה לבאר־שבע, חברון וירושלים.

לפי הנמסר עבר גם החאג' את חברון. הדברים מתישבים עם המחקר על גובה המים ביס־המלח, אשר משך שלושים השנים הראשונות למאה הי"ט הגיעו לאחת מנקודות השפל שלהם: 402 מ' מתחת לפני־הים. לכן אפשר היה לעבור ב"לשון" לעבר־הירדן, אל כרף, שובך ופילה, שכבר הזכרנו את קשריהן החזקים לחברון.

עדות מסייעת אנו מוצאים אצל נוסעים שמסרו כי ראו שיירות חוצות את מצרי הלשון. רק לאחר זמן (1817) יש ידיעה מאת אירבי ומנגלס המוסרים כי החאג' שינה את נתיבו והרחיק מחברון בכיוון יריחו, מן־הסתם משום ששוב אי־אפשר היה לעבור בלשון.

מקור חשוב לידיעות על המסחר והחרושת בחברון הוא הנוסע הגרמני זצן. הוא מסר כי היו אז בחברון 26 כבשנים לייצור זכוכית (4 לזכוכית ירוקה בשביל מנורות, 12 לעדיים, ו־10 לחרוזים) שבסך־הכל העסיקו כ־150 איש. בשים לב לתנאים הכלכליים של אותה תקופה אפשר לראות במספר כזה של עובדים ביטוי לתעשייה חשובה. את הסודה הקאוסטית הדרושה לייצור זכוכית הביאו בדווים מקליפות ושיחים שליד חוף יס־המלח, החול הובא ממדבר יהודה והדלק מן השיחים שבהרים. פרט לזכוכית מציין זצן עשיית נאדות משלחים וכן ייצור סבון. נוסעים אחרים מאותה תקופה מוסרים על טוויית כותן; ראוי לציין שגידלו כותן במקומות אחדים בארץ־ישראל עד שנדחק מן השוק מחמת התחרות של הכותן המצרי בשנות ה־30 למאה היי"ט.

בורקהארט, שביקר בארץ שנים אחדות אחרי זצן, ראה צביעה וייצור של סחורות תמרוקים ותרופות, אשר בשבילן היו בדווים מביאים צמחים או תבליים מעמק־הירדן. הוא מקור הידיעות העיקרי שלנו על הקשרים לעבר־הירדן, מקום שם הוא מציין במיוחד את כרף, שובך ואפילו מעאן (מעון). מדי חדשיים היתה אורחה יוצאת לירושלים, טעונה סחורות שהובאו מהרי־אדום; מתוך הסחורות הוא מציין קרני יעלים, שבחברון היו מפיקים מהן כל מיני מוצרים.

מעטים מן הנוסעים מזכירים קשרים כלשהם לפנים שבסביבה; אפשר שלא הבחינו במגעי־היומיום הללו, אך ניפרים הדברים שהמסחר עם עבר־הירדן וחרושת־המעשה היו הבסיס העיקרי למשקה של העיר.

תנאי־חיהם של היהודים בחברון היו רעים. זצן מספר שכ־50 משפחות ממוצא

ספרדי התגוררו בחצרות הצפופות של ה"גיטו". לעת ביקורם של אירבי ומנגלס (1817) עלה מספר בתי-האב ל-100. אולם באותה עת מסר טרנר שרוב היהודים היו אנשים זקנים. הרכב הגילים של התושבים היהודים היה בלתי-מאוזן, שכן רובם באו לעיר להתפלל ולמות בה. לכן אין לראות ב"בית-אב" משפחה שלמה. התמותה היתה גבוהה מאד, מן-הסתם, ולפיכך יש לצפות לתנודות חריפות במספר היהודים, שכן מאזן הריבוי הטבעי היה מן-הסתם שלילי עד מאד, והיישוב גדל רק מפוח גלים מחודשים של הגירה מבחוץ.

2- חירידה באמצע המאה

עם כיבוש ארץ-ישראל בידי אבראהים פחה (40--1832) שונה מצבה של חברון כליל. אף כי השלטון המצרי קצר-הימים הביא רווחה ליישובים ולאוכלוסים של מישור-החוף והעמקים הפנימיים שנפטרו מענשם של הבדווים, הרי ההרים נחלו חורבן בלבד. אזורי החר, שהתנגדו לצבא המצרי, הובסו בתחילת המערכה אך שוב התקוממו ב-1834. הואיל וחברון לקחה חלק פעיל בהתקוממות, שם אבראהים מצור עליה ובעת המצור נהרסה המצודה באש תותחים. העיר נלכדה ונבזזה, והרבה מבתיה חרבו. חורבן נוסף הביא על העיר הרעש של שנת 1837, שהיה קשה ביותר בגליל ובטבריה אך נתן אותותיו גם בחלקים אחרים של הרי ארץ-ישראל. אפילו אחרי יציאתו של הצבא המצרי לא שבה העיר לקדמותה. סמוך לסוף הכיבוש המצרי מינו התורכים את מנהיג הקואליציה הקייסית, השיך עבד אל-רחמאן עמד מפפר דורא, להיות מושל ה-רחברון, כולל העיר עצמה. הוא הטיל מסים קשים על העיר ואיים לגרש את היהודים ואת הנוצרים המעטים שישבו בה, ואפילו מנע מן הקונסולים הבריטי והאוסטרי בירושלים את הכניסה לעיר. הוא גם חידש את המלחמה נגד הסיעה הימנית, שמרכזה היה בבית-לחם. בחומרתו העלה עליו לבסוף את חמתו של המושל התורכי, מוחמד פחה, ששלח צבא נגד עמר, שהתבצר בעיר (1846). תותחי התורכים פרצו את חומות הבתים החיצוניים, ולאחר הכיבוש קיבלו החיילים יד חפשיה לבוז בו.

כאשר הוחזר השלטון התורכי על כנו התמעט יישובה של חברון כדי 5.000 לערך, והעיר נחרבה במידה רבה. ירידתה של העיר הורגשה בכל שטחי החיים. נתיבי המסחר בין מצרים לסוריה חזרו למישור-החוף, ורק מעט שיירות מצריות נכנסו לעיר. נוסעיהן היו צריכים לבלות ימים אחדים בתחנת-הסגר, שבשבילה הוקם בנין גדול מעל לקצה בית-הקברות שמדרום לעיר.¹

חרושת הזכוכית נעלמה כמעט לגמרי. טעם אחד לדבר היה המחסור בדלק, שכן אבראהים-פחה השמיד כמעט את כל היערות שנותרו בארץ; טעם נוסף היה התחרות מצד הזכוכית האירופית, שבפניה פתחו מצרים את שוקיה, ובכך נגזל השוק העיקרי מתוצרתה זו של חברון.

¹ הבנין נעשה אחר-כך קסרקט תורכי.

בינתיים ונתיבי החאג' שוננו לגמרי. אף לאחר שהוצף המעבר ביס-המלח היו שיירות שעברו את חברון בדרכן לנגב על-מנת להצטרף לשיירות המצריות בעקבה. עתה אירגנו המצרים את העלייה-לרגל, שאליה הצטרפו גם עולי-רגל מצפון-אפריקה. ושוב נזקקו לנתיבי-הים מסואץ לג'דה; השיירות מסוריה עברו כולן לאורך דרב אל-חאג' בעבר-הירדן ועולי-הרגל מארץ-ישראל הצטרפו אליהן שם. כשהם עוברים את הנהר בדאמיה (אדם-העיר) או ליד יריחו.

רק ליהודי חברון היתה רווחה קצרה בעת השלטון המצרי. קצת קודם-לכן, ב-1820, גדלה הקהילה עם הקמתה של קהילה "אשכנזית"; זו מנתה תחילה 15 משפחות מצפת, שאליהן נוספו אחרי-כן אנשים מיוצאי מרכז-אירופה. המשטר של אבראהים פחה נהג סובלנות עם מיעוטים דתיים וגם כמה נוצרים התיישבו בעיר. המתישבים היהודים החדשים עסקו במפעלים כלכליים והנוסע לורטה מציין פעילות נוספת באריגת משי, שהתנהלה בשכונה נפרדת מדרום לחארת אל-שייך. אחרים מציינים גם את ענף הצביעה המסורתי של היהודים. יהודים פעילים היו גם בעיבוד ענבים לצימוקים ואפילו ליין. אומדן משנת 1839 נוקב מספר של 700 יהודים, שמהם 60% אשכנזים.

למרידות נגד אבראהים פחה נתלוו רדיפות על היהודים, שרבים מהם נאלצו להסתלק. הזמן הקשה ביותר לקהילה היהודית היה שלטונו של עבד אל-רחמאן עמר. כתוצאה מן השינויים האלה התרוששה הקהילה לגמרי; לפי אומדנות מראשית שנות ה-50 היה מספרם 300 בלבד.

3. התאוששות ברבע האחרון של המאה

בסוף המאה ה"ט השתנו בהדרגה התנאים בארץ-ישראל. עם פתיחתה של תעלת-סואץ נתחדשה התעניינות המעצמות האירופיות במזרח התיכון בכללו. ובארץ-ישראל נוספו על ההשפעה המדינית פעילות מיסיונרית והשקעות כספיים. השלטון התורכי חיזק את המרות המרכזית ופתח בתכנית-פיתוח של דרכי-מרכבות ויישובי-ספר (צ'רקסים) כמחסום נגד הבדווים. בפרט בחורן ובעבר-הירדן. בהקשר זה ראוי לציין את הקמת באר-שבע, ששימשה בסיס לריסון הבדווים באיזור שמדרום לחברון. אפיני הדבר לרווחה של חברון שחלק גדול מן הסוחרים שהתיישבו בעיר החדשה היו ממוצא חברוני.

הודות לשיפור במצב הבטחוני יכלו יושבי חברון להרחיב את שטחי הכרמים בסביבת העיר. שווקים חדשים נמצאו לענבים ביישוב הגדל במהירות בירושלים ובערי השפלה. אוכלוסיית העיר גדלה מעט-מעט מכוח הריבוי הטבעי, והידיעות משנות ה-70 נוקבות מספר של 8,000 עד 10,000, ובסוף המאה יש נוקבים אפילו מספר של כ-14,000. הגידול באוכלוסיה חייב שיקומם של בתים הרוסים או בנייה חדשה; הואיל ולא היה מקום בתוך עיר-החומה, צריך היה להקים קומות עליונות בבתים הקיימים. לכן תרוממו רוב הבתים לגובה 3-4 קומות. חללים ריקים נתמלאו עד כדי כך שמחוץ שוק לא נותר מקום אפילו לסמטות; לכן הצטמצמו הקשרים בין הבתים בגרמי-

מדרגות שנחצבו בסלע או במנהרות תתי־קרקעיות. הצפיפות בעיר גברה עד כדי כך שאנשים היו מוכרחים להעתיק מגוריהם אל מחוצה לה. דבר זה נתאפשר רק משום שהבטחון השתפר כדי־כך ששוב לא היו החיים מחוץ לחומות בחזקת סכנה. התנועה אל מחוץ לעיר הוחשה עם בנייתה של דרך־העגלות לירושלים בשנות ה־90 למאה שעברה. הנסיעה בדרך זו לירושלים ארכה כ־5 שעות. תחילתה היתה בקצה הדרומי של העיר, ליד המאגר של ברכת אל־שולטן, שתמיד שימשה נקודת־מוצא לשיירות.*

לאורך הדרך הזאת התפתחו האזורים הבנויים הראשונים מחוץ לעיר העתיקה. בזמן הסקר של הקרן־לחקירת־ארץ־ישראל היה רק בנין אחד מחוץ לעיר: המנזר הרוסי (מוסקוביה). שהוקם ב־1871 מהלך שני קילומטרים ממערב לעיר, במקום הידוע בשם "אשל אברהם". בשנות ה־80 נבנו כמה מחסנים וחנויות של סיטונאים בקצה המערבי של הגרעין העיקרי של העיר העתיקה, ונפרץ פרץ בחומת הבתים בשלוחה המערב־בית של השוק, כדי לחברה לבתים האלה. איזור זה, המכונה באב אל־זאווייה, נעשה המרכז המסחרי ה"מודרני" הראשון של העיר, ובתפקידו זה הוא משמש עד היום. הקהילה היהודית התברכה בבטחון המוגבר ובהתפתחות המסחרית ועד ל־1900 גדלה במספרה כדי 1,500 נפש.

אולם תנופת גידולה של העיר ויישובה לא נמשכה, כי בסוף המאה הי"ט החלו לחול שינויים במצב הגיאופוליטי של ארץ־ישראל לחלקיה השונים. פתיחתה של תעלת־סואץ ושיפור השיט באגן המזרחי של הים התיכון, ראשית פיתוחן של מסילות־הברזל, כניסתם המוגברת של יהודים ששוב לא באו רק להתפלל ולמות בארץ אלא לחיות ולעבוד בה—כל אלה סייעו להתפתחות שיטות חדשות של חקלאות וחרושת והעתיקו את מרכז־הכובד של הארץ אל החוף. בעוד אשר בשנות ה־80 תפסה חברון את המקום השלישי ביישובה לאחר ירושלים ועזה הרי בעשור הראשון של המאה ה־20 הדביקה יפו וחיפה.**

למעשה פסק גידולה של העיר כאשר השתוותה ההגירה לריבוי הטבעי, ומאז ההגירה היא תופעה חברתית ראשונה־במעלה בחברון. גם הקהילה היהודית הגיעה לשיאה בשנות ה־90 והחלה לרדת במהירות, שכן חדשים שמקורב־באו העדיפו חלקים אחרים של הארץ.

תבודות האוכלוסיה והכלכלה בחברון משך המאה הי"ט מעידות אפוא בבירור שאפילו עיר הררית מרוחקת אינה בודדת במועדיה אלא היא משקפת את התמורות בניהולה הכולל של ארץ או במצבה הגיאופוליטי.

* עד היום שמר איזור זה על תפקידו; כיום נמצאת בו תחנת האוטובוסים הבינעירוניים ונקודת היציאה לאוטובוסים הכפריים.
** במפקד הראשון שערך השלטון הבריטי ב־1922 נמנו בעיר 16,500 תושבים, והיא תפסה את המקום השביעי בגודל האוכלוסיה.

נרדכי אליאב: האינטרסים הגרמניים והיישוב

היהודי במאה הי"ט

פעילותן המחודשת של המעצמות הגדולות בארץ-ישראל החל מראשית שנות ה-40 למאה הי"ט, שהתבססה על אינטרסים מדיניים ודתיים, הביאה לידי הקמת משלחות דיפלומטיות שיכלו לנצל את זכויות הקאפיטולציות גם בארץ-ישראל. זכויות אלו העניקו למעצמות מעמד מיוחד בממלכה העותומאנית. מן המאה הט"ז והלאה, מתוך שהקנו לקונסולים סמכויות שיפוטיות ומדיניות נרחבות. עוד בימי הכיבוש המצרי של הארץ, כאשר השתפר המינהל בארץ-ישראל וגדל היישוב הלא-מוסלמי, שאפו המעצמות לפלס להן דרך לארץ-ישראל על-מנת להגן על נתיניהן ולהתחרות זו עם זו על מעמד פטרונם של האינטרסים הנוצריים בארץ-הקודש תוך כדי הגברת השפעתן בקיסרות העותומאנית, שלכאורה היתה נוטה ליפול. המעצמות הגדולות לא ידעו מעולם שעת-כושר יפה יותר להשתלטות על ארץ-ישראל מזו שנודמנה להן ב-1840, כשהונח עתידן של סוריה וארץ-ישראל על שולחן הדיונים; אבל התוצאה היתה ההיפך הגמור: מעצמות אירופה סייעו לחזק מחדש את השליטה התורכית בארץ-ישראל והסתפקו בהקמת קונסוליות בארץ כמאחזי-כוח מיוחסים בתוקף הקאפיטולציות, שאחרי-כן באמת הופעלו במלוא המידה.

ראשונה להקמת קונסוליה בירושלים היתה אנגליה, שכבר נתנה דעתה על הנושא ב-1834. במרס 1839 נפתחה הקונסוליה בראשותו של סגן-קונסול, ו. ת. יאנג, שהועלה לדרגת קונסול ב-1841. קודם בואו לירושלים נמסר לו רשמית, בשם הלוורד פארמרטון, שעליו לגלות ענין מיוחד ביישוב היהודי ולהעניק לו חסות מללית. הקונסוליה הוקמה לחיזוק ההשפעה הבריטית בארץ-ישראל, ובאין עדה רוססטאנית בארץ נחשבו היהודים בסיס מתקבל-על-הדעת לפעולות ומשקל-כנגד לקאתולים ולאורתודוקסים, שפטרוניותיהם המסורתיות היו צרפת ורוסיה. מתחילת 1841 הציע פארמרטון לכונן משטר-חסות בריטי ליהודים בארץ-ישראל, הצעה זו נדחתה בתוקף. פארמרטון היה מעוניין בכל צעד שיגביר את ההשפעה בריטית, והמדיניות המחושבת הזאת נסתיעה גם בפעילותו של המיסיון הבריטי, כבר שימש קודם-לכן ראש-גשר לחדירת ההשפעה הבריטית לארץ-ישראל.

ראה במפורט במאמרי: "הקונסוליה הגרמנית בירושלים והיישוב היהודי במאה הי"ט", "הציון"
1911, מס' 1, לחולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בא"י, כרך א', אוניברסיטת ת"א.
1911, ראה גם שם את ציון מראייה-המקימות ואת המובאות מתוך תעודות הקונסוליה הגרמנית.
ישו מקור עיקרי לדברים שלהבא.

המעצמה השניה שגילתה ענין במצב בארץ־ישראל היתה פרוסיה. חוזה־הידידות הראשון בין פרוסיה לתורכיה נחתם ב־1761 על־ידי פרידריך הגדול ("קאפיטולציה או חוזה־ידידות־ומסחר"), מתוך מניעים מדיניים טהורים. שתי המעצמות ראו עצמן בעלות־ברית נגד אוסטריה ורוסיה במלחמת־שבע־השנים. אף־על־פי־כן השפיע חוזה זה מיד על המצב בארץ־ישראל, ורק לאחר שנסתיים השלטון המצרי אכן קמה פרוסיה כגורם פעיל בארץ. המלך פרידריך־וילהלם הרביעי, אדם בעל השקפות דתיות רומנטיות, שעלה לכס־המלוכה ב־1840, גילה עוד מנעוריו ענין במעמדם של הנוצרים בארץ־הקודש, ותמך בשאיפותיהם המיסיונריות. בדיונים בדבר עתידה של ארץ־ישראל הציע להקים משטר־חסות אירופי משותף על הערים הקדושות בארץ־ישראל, תוך כדי הבטחת אוטונומיה לאומית לכיתות הנוצריות השונות והענקת חסות ליהודים. תכנית זו ניטשה ע־דמהרה מחמת התנגדות עזה מצד אוסטריה ורוסיה, שביקשו למנוע את חיזוק ההשפעה הפרוטסטנטית בארץ־ישראל. אותו זמן לערך פירסם ה. פון־מולטקה, ציר צבאי לתורכיה מ־1835 עד 1841, תכנית להפיכת ארץ־ישראל ל"מדינת־חיץ בין תורכיה למצרים, ועדיף—תחת פיקוח גרמני". לפי התכנית צריכים היו להמליך על ארץ־הקודש נסיך ריבוני, בן האומה הגרמנית. אם גם מועטה היתה ההתלהבות להצעה, שבתוך השאר הדגישה את חשיבותה האסטרטגית של תורכיה האסיאנית כגשר בין־ייבשתי, יש לראות בפון־מולטקה את אחד מנושאי־הדגל הראשונים של הפן־גרמניות, אשר ביקש לנצל את יתרונותיה של גרמניה על אנגליה וצרפת כנימוק במאבק להשפעה מכרעת בחצר השולטן. ביזמת חוגים מיסיונריים בריטיים בלונדון וביזמתו של הדיפלומט הפרוסי הברון פ. פון־בונוז נסללה הדרך לשיתוף־פעולה בין המעצמות הפרוטסטנטיות להקמת בישופות פרוטסטנטית בירושלים. מלך פרוסיה תמך בתכנית, ובאפריל 1841 נשלח בונזן ללונדון לעשות למען הגשמתה.

אחת מפעולותיו היתה הגשת תזכיר המדגיש כי "הרבה יהודים ונוצרים בגרמניה הפרוטסטנטית משתוקקים להתישב בארץ־ישראל". שלוחו של מלך פרוסיה מדבר היה אפוא בשמה של כל גרמניה הפרוטסטנטית. השיחות הביאו לידי הסכם (אוגוסט 1841) שלפיו תוקם במימון משותף בישופות בירושלים, בראשותו של בישוף שיתמנה לסירוגים על־ידי ממשלות בריטניה ופרוסיה ויהיה כפוף לארכיבי־שוף של קנטרבורי. מטרתה של תכנית זו היתה להפוך את ירושלים למרכז דתי פרוטסטנטי חשוב. בהצרת הארכיבישוף של קנטרבורי מיום 9 בדצמבר 1841 הוגדרה פתיחת הבישופות כצעד לקירוב־לבבות בין הכנסיות הפרוטסטנטיות, ואגב כך צוינה המרת דתם של יהודים בפירוש כמטרה ראשית של הבישופות, כשם שהודגשה שאיפה לסייע לפרוטסטנטים שיבקשו להתישב בארץ־ישראל. ההנחה היתה כי מתוך רגשות דתיים יימשכו הרבה אנגלים וגרמנים לארץ־הקודש. יש להעיר כי ההסכם בין שתי הארצות העניק יתרון ברור לפנסיה האנגליקנית ולא־ינ־טרסים הבריטיים, ואילו עיקרו של הנטל הכספי הוטל על שכמה של פרוסיה. העמדה הוותרנית המתמיהה הזאת מצד פרוסיה גרמה מרירות גוברת־והולכת עד שבשנות

ה־80 בוטל ההסכם, הבישופות נעשתה אנגליקנית בלבד, והפרוטסטנטים הגרמנים הקימו להם קהילה דתית משלהם.

למרות התנגדות המעצמות הקאטוליות ורוסיה, הוחלט לפתוח את הבישופות מיד. מיכאל אלכסנדר סלומון—יהודי מומר—נתמנה בישוף ראשון, והוא החל בפעולתו ב־21 בינואר 1842. למרות התנגדות מצד הקונסוליה הבריטית, הכריז עם בואו כי שליחותו היא בראש־וראשונה אל היהודים. מלכתחילה לבשו הבישופות וכנסייתה, שנקראה "כנסיית המשיח העברית", אופי אנגליקני. רק נוצרים גרמנים מעטים השתייכו לקהילה, אך במרוצת הזמן גדל מספרם, ובשנות ה־80, לפני פרישתם מן הבישופות, היו הם רוב בקהילה, בעוד אשר רוב החברים ה"אנגליים" היו יהודים מומרים—פרי מאמציו של המיסיון.

ממשלת פרוסיה החליטה שלא להסתפק בקיבולת דתית משותפת ולכן נקטה צעד נוסף והקימה נציגות קונסולרית עצמאית. לפי המלצתו של בונזן נתמנה ב־20 במאי 1842 המזרחן הצעיר א. ג. שולץ סגן־קונסול ל"טוריה וארץ־ישראל" שמושבו בירו־שלים. זמן קצר אחרי הקמת הקונסוליה הפרוסית נפתחו בירושלים קונסוליות נוס־פות: ב־1843 על־ידי צרפת וסרדיניה, ב־1844 על־ידי ארצות־הברית (קונסוליה פרוטסטנטית שלישית), וב־1849 על־ידי אוסטריה. לפי־שעה היתה רוסיה המעצמה הגדולה היחידה שלא הקימה קונסוליה בירושלים אלא הסתפקה בקונסוליה־כללית בבירות ובקונסוליה ביפו. הקמתן של שש קונסוליות בירושלים בפרק־זמן כה קצר היתה נקודת־מפנה מכרעת במעמד האוכלוסייה הלא־מוסלמית, ובמיוחד סייעה להת־קדמות הקהילה היהודית שעד אז היתה שרויה בדחקות ובמצוקה.

בחירתו של שולץ לתפקיד הנציג הפרוסי הראשון היתה מוצלחת ביותר. המלומד הצעיר, שכבר יצאו לו מוניטין וידע ערבית ועברית, היה איש נעים־הליכות ומשחרר ממשפטים קדומים. שולץ ניגש לפעולתו בהתלהבות, ובמיוחד קירב אליו יהודים ממוצא גרמני שהתארגנו ב־1837 כ"כולל הו"ד" (הולאנד ודויטשלאנד), מסגרת פארטיקולריסטית ראשונה בעדה האשכנזית. הוא גם עזר הרבה לקהילה היהודית בכללותה, ולא יצאו שנים מעטות והקונסוליה הפרוסית נעשתה גורם בעל השפעה גדולה בירושלים. מלבד יהודים ממוצא גרמני שניהנו מחסותה ביקשו גם יהודים חסרי־נתינות את חסות הקונסול הפרוסי. מטרתו של הקונסול היתה להרבות בבני־חסות, ולכן לא תמיד הקפיד לבדוק את מהימנות המסמכים שהוגשו לו על־ידי יהודים שאינם ממוצא גרמני דווקא. כך הוענקה חסות גם ליהודים ספרדים ששמותיהם העידו על מוצאם ושלא ידעו גרמנית כלל. בקיץ 1841 הועלה שולץ לדרגת קונסול לאחר ביקור ממושך בגרמניה, שאותו ניצל גם לצורך מסע־הרצאות נלהב על הארץ הקדושה. היקף פעולתה של הקונסוליה התרחב עם מינויו של סוכן קונסולרי ביפו, הארמני ס. מוראד, ששימש שנים רבות בכהונה זו ולאחר זמן הועלה לדרגת סגן־קונסול. שולץ עצמו לא האריך ימים בכהונתו ומתה חסופה ב־1851.

מעשה ייצגה הקונסוליה הפרוסית גם את יתר המדינות הפרוטסטנטיות בגרמניה והגנה על האינטרסים של אזרחים הולנדים. המדינות הקאטוליות—ובפרט באוואריה

— גם הן היו מעוניינות במקומות הקדושים ובקניית אחיזה בארץ־ישראל. ב־1843 חודשה "הנציגות למען הארץ הקדושה", ובבאוואריה הוחל במגביית למען כנסיית הקבר הקדוש. אוסטריה ובאוואריה שיגרו ב־1845 משלחת מיוחדת לארץ־ישראל. משלחת זו עיבדה תכנית מפורטת לרכישת בניינים ולהקמת מוסדות קאתוליים לשם "הרמת קרנה של הנצרות בארץ הקדושה", אולם בגלל המהומות של 1848 נדחתה הגשתה של תכנית זו. משהוקמה הקונסוליה האוסטרית ב־1849 קיבלה עליה ליצג גם את המדינות הקאתוליות של גרמניה. הסדר זה נתקיים עד להקמת הרייך הגרמני, ומאותה שעה ייצגה הקונסוליה הגרמנית בירושלים את כל מדינות הרייך.

ב

הקונסולים ששירתו בירושלים מ־1852 עד 1880 עשו כמיטב יכולתם להגברת ההשפעה הגרמנית בארץ־ישראל. ניכר הדבר שנבחרו בקפידה מרובה, והצלחתם היא עדות לכך. הקונסול השני, ד"ר גיאורג רוזן, בא מן השירות הדיפלומטי, אך הוא היה גם מזרחן שנודע בחיבוריו הלמדניים ומנעוריו היה מצוי בעניינים יהודיים. זמן קצר לפני בואו לירושלים נשא לו רוזן לאשה צעירה יהודיה, ולא היה זה מפתיע שבתקופת שירותו הממושך בירושלים (1852—1867) נעשה ידיד־אמת לקהילה היהודית, סייע לה בעתות צרה ועזר בהתפתחותה. אחריו בא לירושלים החוקר הנודע, הפרופיסור היינריך פֿטרמן, שבימיו הורחבה הקונסוליה להיותה מיצגת את "ברית צפון־גרמניה". אף כי רק שנה לערך עשה פטרמן בירושלים, זכתה המשכת מדיניותם של קודמיו להערכה מרובה, הואיל וכמה פעמים התערב בתוקף לטובת בני־חסותו ותמך ביישוב בזמנים קשים. הקונסול הרביעי היה הברון פון אֶלטן, גם הוא דיפלומט מקצועי ותיק. קונסול זה, שפיהן בירושלים מ־1869 עד 1873, שקד ללא לאות לחזק את קשריו עם הקהילה היהודית בארץ־ישראל ועם יהודי גרמניה, שהירבו בתמיכה פעילה ליישוב. אישיותו הדינאמית של אֶלטן הטביעה חותמה על פעולותיה של הקונסוליה, שהורחבו אחרי־כן במידה רבה. אֶלטן גם התערב תכופות הרבה יותר מקודמיו בעניינים הפנימיים של היישוב וניסה לשפר את מצבו. לסייע בהבראתו הכלכלית ולהעלות את רמתו התרבותית. בתקופת כהונתו התבצר מעמדה של הקונסוליה ועתה ייצגה את הרייך הגרמני, שמגביר היה בתמידות את משקלו המדיני במזרח ושקד על פתיחת נציגויות קונסולריות ביפו ובחיפה.

הקונסול החמישי היה הברון טאנקמאר פון־מינכהאוזן, שהגיע לירושלים לאחר ששימש בשגרירות הגרמנית בקושטא. אף כי הצטיין במרצו ובפעלתנותו, נוטה היה עוד יותר מקודמיו להתערב בעניינים יהודיים, מתוך שאיפה לזרז את ה"גירמון" של היישוב היהודי. אם פעל אֶלטן במתינות ומתוך ידידות־אמת, הרי נהג מינכהאוזן בתוקפנות וכמעט בקוצר־רוח. למקרא תעודות הקונסוליה, שנכתבו וסוגגנו על־ידי שני הקונסולים, אין מנוס מן המסקנה שֶאֶלטן פעל מתוך שאיפה לצדק ומשאלה כנה לשפר את תנאי־חיינו של היישוב ואילו מינכהאוזן מעוניין היה בראש־וראשונה בקידום האינטרסים הגרמניים באיזור. היישוב היהודי אכן שימש מכשיר יעיל לחי

זוקם של האינטרסים האלה, אבל הנמקתו חדורה לפעמים קרובות נעימה עוינת, אנטישמית כמעט. אף-על-פי-כן לא גרעה גישה זו מחשיבות פעלו משך תקופת כהונתו (1874—1881) בה הצליח במיוחד להחיש את המודרניזציה של החינוך היהודי.

משך שלושים השנים האלו התפתחה גם הקהילה הגרמנית-הנוצרית בקצב מהיר—כמובן, בעזרתה הפעילה של הקונסוליה. בתקופת כהונתו של רוזן הוקס אושפיז (הוספיץ) לעולירגל. מלבד זאת הוקמו מוסדות בריאות וסעד בשביל האוכלוסיה הערבית על-ידי המיסדר הדתי "קייזרס-זוורתר די אקאדמיס", שהחל בפעולותיו ב-1851 ולימים הקים מוסד חינוכי גדול ליתומות ערביות שנתקרא "טליתא קומי". בתוך כך הוקם ב-1860 בהנהלת הפסטור לודוויג שגלר "בית-היתומים הסורי". שם המוסד בא לו מיתומי הפרעות, שנערכו בנוצרים בסוריה אותה שנה, שנתקבלו אליו. בתום תקופת כהונתו של רוזן החלו הטמפלרים בפעולותיהם בארץ-ישראל. הללו עתידים היו להיעשות מרכז הפעילות הגרמנית בארץ-ישראל, ולא אחת שימשה הצלחתם בהתישבות דוגמה מעודדת לנסיונות התישבות יהודיים, בפרט משנות ה-80 הלאה.

כאשר אושר ביוני 1868 החוק של ה-16 ביוני 1867, שהעניק לנתינים זרים "את הזכות לרכוש רכוש עירוני וכפרי בכל חלקי הקיסרות העותומאנית, בתנאים של שוויון עם נתינים עותומאנים הרוכשים קרקעות", נפתחה הדרך להתישבותם החק-לאית של הגרמנים, שהיו-אז כמו גם לאחר-מכן—הנוצרים היחידים שהתישבו בארץ-ישראל בפועל-ממש. ב-7 ביוני 1869 חתמה פרוסיה, בשמה של "ברית צפון-גרמניה", חוזה מיוחד עם תורכיה המתיר את התישבותם של גרמנים בארץ-ישראל. מושבות הוקמו בקצב מהיר—ב-1869 במושבה האמריקאית לשעבר ביפו ובחיפה; ב-1871, שרונה, צפונית ליפו; ב-1872, עמק-רפאים, מחוץ לחומות העיר העתיקה בירושלים; ובשנות ה-90, ואלהאלה ליד יפו ונוויהארטהוף ליד חיפה.

משך אותן שנים הוקמו גם עוד מוסדות בריאות וסעד בירושלים: ב-1867 בית-חולים למצורעים (מוסד שחינוי היה באין כל דאגה למצורעים בעיר); וב-1872 בית-חולים לילדים, "מאריין-שטיפט". משנת ה-60 הלאה ניהל ה"ירזולם-פראיין" פעולות מיסיונריות בקרב הערבים, במיוחד בבית-לחם, בית-ג'לה, חברון, חיפה ויפו. עם ריבוי המתישבים הגרמנים הוקמה רשת בתי-ספר בערים השונות. נתוספה גם פעילותה המדעית של "Deutscher Verein für Erforschung Palästinas", שהוקמה כמשקל-שכנגד ל-Palestine Exploration Fund. החברה הגרמנית פתחה בפעולה מדעית-ארכיאולוגית ענפה, שתרמה לחיזוק ההשפעה הגרמנית.

בסוף שנות ה-70 חידשו גם הקאתולים הגרמניים את מאמצייהם והקימו את "האיגוד הפלשתינאי של הקאתולים בגרמניה", שנועד להבטיח את האינטרסים של הקאתולים הגרמניים בארץ-ישראל, לבנות אושפיז עם כנסייה ובית-ספר, ולהגביר את הפעולה המיסיונרית באוכלוסיה המקומית. על-פי הדו"ח הקונסולרי לשנת 1880 הגיע אותה שנה מספרם הכולל של הנתינים הגרמניים בארץ-ישראל ל-1358, מתוכם 702 בירר-

שלים, 414 באזור יפו ו־242 באזור חיפה. מספרים אלה כללו כ־300 יהודים (בני־חסות שלא היו נתינים לא הוכללו, כפי שיוסבר להבא).

פעולות הקונסול למען היישוב היהודי היו מגוונות ביותר, ומטרות הומאניטריות שימשו בהן בערבוביה עם אינטרסים גרמניים של השפעה. בעזרתו של רוזן הוקמו בתים למשפחות נצרכות ("בהי־מחסה") בעיר העתיקה בירושלים. היתה זו היוזמה היהודית הראשונה של בניית שיכון בירושלים להקלתה של בעיית הדיור למשפחות מעוטות־אמצעים. רוזן ראה במפעל זה אמצעי חשוב להגברת ההשפעה הגרמנית הואיל ומיסדיו היו מיוצאי גרמניה, ורוב הכספים להחזקתה של השכונה החדשה ולהרחבתה באו מגרמניה, באמצעות ועד מרכזי בברלין שנוהל על־ידי הרב עזריאל הילדסהיימר. מראשיתו היה למפעל אופי גרמני, ובפי הבריות היה האיזור קרוי אפילו "דויטשה פלאץ". בסוף המאה ה־19 כבר כללה השכונה כ־100 דירות, שניתנו חינם למשפחות נצרכות, ובזכות סידוריו, סדריו ונקיונו נחשב היה ציִן־תפארתו של הרוזע היהודי בעיר העתיקה.

רוזן פעל גם ב־1866 להקלת המצוקה כאשר השתוללו רעב ומגיפה בעיר. בהנהגתו אורגן ועד־סיוע על־ידי הקונסולים השונים. הוא גם עזר למגבית להשלמתו של בית־הכנסת המרכזי ב"חורבת רבי יהודה החסיד", ותמך באשכנזים במאבקם על הזכות להפריד את השחיטה הפשרה שלהם משחיטת הספרדים. הודות לעזרתם הנמרצת של רוזן ושאר קונסולים נתמלא מבוקשם של האשכנזים.

המדיניות הגרמנית כלפי היישוב היהודי משתקפת יפה בוויכוח שהיה בין הקונסול פון־אלטן לשגרירות בקושטא בנוגע להיקפה של החסות הגרמנית על היהודים. הגרמנים נהגו תמיד כמנהג המקובל על הקונסוליות האירופיות שפרשו חסותן לא רק על נתינים שלהן אלא גם על אחרים שנקראו "Schutzbefohlene" וקיבלו תעודות מתאימות כבני־חסות בפועל. ב־1866 הוציא ד"ר רוזן אנשים אחדים מן הרשימה של בני־החסות. בטענה שאין הם ראויים לחסותה של הקונסוליה משום שמוצאם אינו ברור; אך הם עירערו על המעשה לפני השגרירות בקושטא והממשלה בברלין. אחדים הורשו להישאר ברשימה, ורק מעטים מאד הוצאו ממנה.

אלטן החליט להמשיך במדיניותו של קודמו וניסה לצמצם את מספר מקבלי־החסות לחברי כולל הו"ד והקשורים אליהם, רוצה לומר שביקש להתנות את החסות הקונסולרית בהשתייכותו של יהודי לארגון הנפרד של יוצאי גרמניה, או לפחות בהסכמתו של זה. אלטן ביסס את טיעונו גם על ההוראות לקונסולים בנוגע למתן חסות בקיסרות העותמאנית, שלפיהן הרי להוציא נתינים גרמניים בפועל־ממש תינתן חסות בפועל רק לצאצאים של בני מדינות הרייך או לפקידי הקונסוליה ומשפחותיהם. בהתאם לכך הוציא מן הרשימה מספר ניכר של יהודים שמוצאם הגרמני מפקפק. אולם לא כך היתה דעתה של השגרירות בקושטא, שמשעמים מדיניים היתה מעוניינת להגדיל ככל האפשר את מספר בני־חסותה. אלטן נאלץ לקבל את פסיקתה והחזיר למערערים את החסות הגרמנית. עקב הוראות ישרות מלשכת הבונדס־קאנצלר (כחצי שנה לפני הקמת הרייך הגרמני), בהן נאמר במפורש כי "נמצא צורך להשאיר את

החסות צפון-הגרמנית ליהודים המתגוררים בגלילות השער העליון... מטעמים מדיניים לאחר עיון חוזר בדבר".

לפי סקר שערכה על בנייהחסות בארץ-ישראל ב-21 ביוני 1872, היתה הקונסוליה הגרמנית פטרוניתם של 210 נתינים ו-987 בני-חסות, לעומת 250 נתינים ו-950 בני-חסות של הקונסוליה האוסטרית, 180 נתינים ו-720 בני-חסות של הקונסוליה הבריטית, ורק 50 נתינים ו-170 בני-חסות של הקונסוליה הרוסית. בקרב הנתינים הזרים היה מספר ניכר של נוצרים, ואילו בנייהחסות בירושלים היו בעיקר יהודים. אולם בקרב בנייהחסות של הקונסוליה הגרמנית היה כבר מספר רב של סמפלרים והנלווים אליהם. מכאן אפוא שאם גם היה לקונסוליה הגרמנית מספר בנייהחסות הגדול ביותר, עלו האוסטרים והבריטים על הגרמנים במספר היהודים שתחת חסותם.

אלטן עשה רבות לפיתוח בתייהמחסה וכולל-הוד, ואפילו התערב באורת פעיל בעסקי ה"חלוקה", עד שבקש ליטול לידי-הוא את ההשגחה על חלוקת הכספים הנאספים בגרמניה—הצעה שאפילו המתנגדים למשטר ה"חלוקה" עמדו על מסקנותיה המרחיקות לכת. משנתבררה לאלטן התגובה הקרירה על הצעתו—שבלי ספק באה מתוך שאיפה כנה לחסל את אייהסדרים—חזר בו מתכניתו ולא ניסה עוד להתערב בענין העדין הזה. הודות להמלצתו הוענקה חסות גרמנית רשמית לבית-החולים "ביקור חולים" ב-1871, שמעתה והלאה נתקרא "דויטש-איוראליטישס הוספיטל". גם בענין זה לא רצה הקונסול הגרמני להחמיץ את ההזדמנות להרחיב את ההשפעה הגרמנית על מוסד יהודי נוסף, ולאחר-מכן פעל הקונסול הגרמני כפטרונו של בית-החולים ולפרקים אפילו התערב בהנהלתו או במינויים של חברי ההנהלה.

בדצמבר 1870 נתפרסם אלטן בעולם היהודי בזכות התערבותו הנמרצת בפרשה של עלילת-דם שאירעה בירושלים. הודות לפעולתו המיידית הובהר כי היתה זו דיבה-ביודעים, והאחראים באו על ענשם. מנהיגי היהדות החרדית בגרמניה הודו לקונסול על הגנתו הנמרצת, אשר בה התגלה כ"ידיד כה אציל ואבהי הניצב בשורה הראשונה במאבק למען התרבות וזכויות האדם". לכבוד נצחונה של גרמניה על צרפת, וביום-הולדת הקייזר ובני-משפחתו כמו גם בחגים גרמניים אחרים, היו תפילות מיוחדות נערכות בבית-הכנסת של "כולל הוד", בליווי נאומים מפי הקונסול וסגן-הקונסול, שהדגישו את הקשרים ההדוקים בין הקונסוליה לבנייהחסותה. השוכות ומעניינות במיוחד הן פעולות הקונסולים בשדה החינוך היהודי. רוזן היה הראשון שעמד על הצורך במוסדות-חינוך חדשים כמתכנתם של בתי-ספר אירופיים. אלטן המשיך בקו זה וב-1872 הגיש תכנית להקמת בית-יתומים יהודי בירושלים. כאשר הוקמה בברלין ועדה לתכלית זו נתבקש אלטן להוציא גילוי-דעת על הצורך הדחוק במוסד מעין זה, שכן "כה ידוע שירותו לקידום מצבם החברתי של יהודי פלשתינה והרמתו". יתר על כן, דעתו היתה מבוקשת ביותר באשר: "דברך כבדה-המשקל... מועיל במיוחד נגד ההתקפות של סיעת היהודים הקנאים שאין לה תקנה, המוכרת לד, שהחינוך התקין של ילדי היהודים בארץ-הקודש נראה להם פסול מעיקרו".

למעשה קם בית-היתומים רק בימי יורשו של אלטן, הברון פון-מינכהאוזן, שגם נתן תמיכה פעילה למפעל, שהיה בעל אופי גרמני מובהק. מינכהאוזן עשה מאמצים גדולים למען המודרניזציה של החינוך היהודי, וחתר למתפונת מודרנית ולגרמנית כלשון-הוראה, כבסיס להגברת ה"גירמון". היה גם בתכניתו לשלוח צעירים מארץ-ישראל לגרמניה להשתלמות, במיוחד בבתי-מדרש למורים, כי בזאת ראה את הדרך היעילה ביותר למודרניזציה של החינוך היהודי. הקונסול ניסה גם לשדל ראשי משפחות מכולל-הר"ד להעביר את ילדיהם לבתי-הספר המודרניים, שהוחרמו על-ידי חוגים קנאים יותר, ורמזו כי לעתיד-לבוא יהיה מתן החסות מותנה בהוראת הגרמנית. אולם נסיון זה העלה חרס: רוב חבריו של "כולל הר"ד" הוסיפו לתת חינוך מסורתי לילדיהם. מתוך המכתבים המרובים שכתב מינכהאוזן בשאלות חינוך רואים אנו כמה היתה בעיה זו קרובה ללבו, שכן במתן חינוך מודרני לנוער ראה אמצעי לחינוכו של "יהודי אדוק, אך אזרח שומר-חוק וחרוץ", ופעמים רבות חזר על השקפתו בדבר הקשר בין חינוך מודרני להענקת החסות.

כשעזב מינכהאוזן את ירושלים בנובמבר 1881, לאחר שבע שנים של שירות, יכול היה לסכם בסיפוק ניכר את מאמציו בשדה החינוך היהודי. אף כי לא הצליח לשדל את רוב בני-חסותו לשלוח את ילדיהם לבית-ספר מודרני, בכל-זאת הצליח לפרוץ את חומת ההתנגדות. מראשית שנות ה-80 גדל בהתמדה מספר האשכנזים החפצים בחינוך מודרני לבניהם, ובמידה לא מעטה בזכות פעולותיו של הקונסול. אולם שאיפותיו מכוונות היו לא לשיפור החינוך לשמו אלא להעמקת ההשפעה הגרמנית באמצעותו. בית-היתומים, שלימים אוחד עם בית-הספר "למל", סלל את הדרך לגידול הרשת המסועפת של מוסדות חינוך מיסודה של "חברת העזרה של יהודי גרמניה", שבמאה העשרים נעשתה גורם חשוב בחיזוק האינטרסים הגרמניים בארץ-ישראל.

ג

משנות ה-80 והלאה גדלו האינטרסים הגרמניים בארץ-ישראל ונתחזקו קשרי גרמניה אל היישוב היהודי, ובפרט אל יוצאי גרמניה. הקונסול הששי, ד"ר יוליוס רייץ, גם הוא דיפלומט מקצועי, בעמדתו כלפי היישוב היהודי שונה היה תכלית-שינוי מן השנים שקדמו לו. אף כי גילה גם הוא ענין רב בבני-חסותו, ובשעת הצורך הגן עליהם בתוקף, הרי בדרך-כלל הצטמצם בתחום הפעילות הדיפלומטית הרגילה ונמנע מהתערבות בעניינים פנימיים, ואין צריך לומר שלא יזם תכניות משלו. בארבע השנים בהן שירת (1882—סוף 1885) רבו פעולותיה הכלכליות של הקונסוליה, בהשתתפות אנשים מבני היישוב היהודי. במיוחד ראוי לציין את עזרת הקונסול למתישבי פתח-תקוה בזמן שהיו השלטונות התורכיים חורשים מזימות נגד המושבה. הנתינים הגרמניים מתוך מתישבי פתח-תקוה הצליחו לעורר את הקונסוליה לפעולה, לאחר שנים של סבל ורוגז.

רייץ היה הראשון שמסר דין-וחשבון על הגבלת הכניסה לארץ-ישראל, שהחריפה משך שנות ה-80, והשתדל מאד שלא יסופנו האינטרסים של יוצאי גרמניה. במדיניותו

זו המשיך הבא אחריו, ד"ר פאול פון־טישנדורף, שעשה בירושלים של־שעשרה שנה (1886—99). קונסול זה, שהיה מפורסם כמלומד וכמזרחן, סייע הרבה לפעולותיהם של יהודים גרמנים, אך בדומה לקודמו נמנע מהתערב שלא־לצורך בעניינים הפני־מיים של היישוב. הוא שמר בקפידה על האינטרסים הגרמניים ועל שלומם של בני־חסותו, עזר בהקמת בית־החולים "שערי־צדק" בירושלים (מיסודם של יהודים־גרמנים) ונלחם נגד כל הפליה הנובעת מן ההגבלות על הכניסה לארץ ועל רכישת קרקעות. ב־1894 הצליח להשיג את ביטולם החלקי של חוקים שאסרו על מכירת קרקעות וכך היה בידו להודיע בסיפוק לשגרירות כי "מאז הסתיו אשתקד לא הגיעו לידיעתי שום תלונות מצד נתיני הרייך או מקבלי־חסות בנוגע לרכישת קרקעות". כפי שנרמזו במכתב מאוחר יותר, לא נקפו הקונסולים האחרים אצבע בענין זה ולא התערבו לטובת היישוב היהודי. זאת משום שהיו מעוניינים לרכוש קרקעות בשביל המוסדות הנוצריים ושאלו להיפטר ממתחרים בלתי־רצויים ולמנוע עלייה במחירי המקרקעים. עמדה זו לא נעלמה מעיניו של היישוב, שהחזיק טובה לקונסוליה הגרמנית בעד עזרתה חסרת־הפניות.

לאחר טישנדורף נתמנה ד"ר פרידריך רוזן לשמש קונסול. רוזן היה יליד ירושלים, בן הקונסול ד"ר גיאורג הנזכר למעלה, ובדומה לאביו הצטיין בכלשונות ונדע כמזרחן חשוב. הוא היה דיפלומט מצוי, שכעבור זמן עלה לדרגים הגבוהים ביותר של שירות־החוץ הגרמני. רק שנתיים שימש בירושלים, וכפי הנראה לא יצר מגע של ממש עם היישוב היהודי. בספרו "זכרונות מזרחיים" (אנגלית. לונדון, 1930), מבצבצת בין השורות האשמה שההתישבות החדשה והגידול בעליה לארץ הכניסו אליה מודרניזציה שלא היתה לפי רוחו; הוא מבנה את הציונות בכללה מנקודת־הראות של האינטרסים הגרמניים. ואולם כאשר נשאל לדעתו על ההצעה ליסד את חברת־העזרה של יהודי גרמניה ועל תכניתה להקים בתי־ספר בארץ־ישראל השיב בחיוב, לפי שראה בתכנית זו אמצעי למנוע את עליית ההשפעה הצרפתית בארץ־ישראל ולהגביר את התפשטות לשונה ותרבותה של גרמניה, שלדעתו היתה שרויה בירידה ביישוב היהודי. הקונסול האחרון שלפני מלחמת־העולם הראשונה, אדוארד שמיט (1901—1916), שקדם־לכן שימש סגן־קונסול ביפו, כיהן בתקופה בה חלו שינויים מכריעים במדיניותה של גרמניה כלפי הקיסרות העות'ומאנית. מדיניותו של הקייזר שאפה לחזירה כלכלית וחברתית לכל חלקי הקיסרות העות'ומאנית ולחזיוק הקשרים הצבאיים. גרמניה נעשתה "אומה מועדפת ביותר" ועובדו תכניות הרחבה בכל התחומים, תוך כדי תחרות עזה עם יתר המעצמות. "הידידות הרשמית" באה לידי ביטוי מובהק בביקור הרשמי של הקייזר וילהלם השני בקיסרות העות'ומאנית, כולל ארץ־ישראל—מסע שלבש חשיבות מדינית גדולה. עלייתה הנמרצת של ההשפעה הגרמנית בארץ־ישראל הלמה יפה את המגמות המדיניות הכלליות.

על חמש המושבות הגרמניות במאה ה־19 נתוספו וילהלמה (1902), בית־לחם (1906) וואלדהיים (1907). ב־1910 מנו שמונה המושבות יחדיו קרוב ל־1400 תושב־ים. התרחבו פעולותיהם של המוסדות הדתיים. המיסיון הקאתולי של ה"פולסטינה"

פראיין" פתח שורה של בתי-ספר לאוכלוסיה הלא-יהודית, קנה אדמה בטבח'ה ובאמאוס, וב-1895 אורגנו כל הקאתולים בהסתדרות כללית בשם "האיגוד הגרמני לארץ-הקודש", שהצליח להגביר את ההשפעה הגרמנית-הקאתולית בארץ-ישראל. בהכרעתו של הקייוז קיבל הארגון את המקום הקדוש של הדורמיציין בהר-ציון, בנה לו כנסיה מפוארת שנחנכה ב-1910, ובסמוך לה הוקם מינזר בנדיקטיני. אושפיו גדול על שם פאולוס הקדוש נבנה ליד שער-שכם, ולידו מוסדות מחקר ומדע. הרבה ניזירים ונזירות שקדו על פעולה מיסיונרית ענפה.

גם המוסדות הפרוטסטאנטיים התרחבו במידה ניכרת. ב-1894 נפתח בית-החולים בעיר החדשה בחסות ה- *Kaiserswerther Diakonissen* ואותו מיסדר הקים גם, בין 1907 ל-1910, על הרהזיותים מוסד בשם קייוזין אוגוסטה-ויקטוריה שטיפטונג. (במלחמת-העולם הראשונה היו שטענו כי למעשה הוקם מוסד זה לצרכים צבאיים, שכן היה משקיף על העיר כולה, בדומה לבניינים הגבוהים והמבוצרים של כנסיית הדורמיציין ואושפיו-פאולוס-הקדוש. לענין זה, ראה "הדרך הגרמנית למזרח" [אנגלית, לונדון, 1916], מאת איוונס לוי, אשר לו כותרת-המשנה האפיינית: "תיאור ה'דראנג נאך אוסטן' ומטרות הטבטונים במזרח הקרוב והתיכון").

גם הפעילות הכלכלית התרחבה, וחשיבותה של הקהילה הגרמנית-הנוצרית עלתה בהרבה על כוחה המספרי. לזכותה אפשר לזקוף התקדמות ניכרת במיכון החקלאות; בשיפור התובלה; בפיתוח המלאכה, המלונאות והמסחר ובהרחבת היבוא והיצוא. עם הקמת ה"פאלסטינה-בנק" כסניף של ה"דויטשה אורינט-בנק", בהון יסודי של 100.000 מארק, "לקידום האינטרסים הכלכליים הגרמניים ולטיפול בכל העסקות הקשורות בהם", נתוסף מכשיר ממוני רב-ערך—המוסד הבנקאי הראשון שהוקם על-ידי גורם זר בארץ-ישראל.

אפילו מחברים צרפתיים כגון ורניי ודאמבמן הטעימו, בספרם "המעצמות הזרות בלבאנט, בסוריה ובארץ-ישראל" (צרפתית. פאריז, 1900), שהשפעת גרמניה עולה כפורחת, בדרך-כלל על חשבון השפעתה של צרפת. הודות ליהודים היתה הלשון הגרמנית מקובלת מאד בירושלים. היישובים החקלאיים והארגונים הדתיים השונים העניקו לגרמניה יתרון ניכר על יריבותיה—קיצורו של דבר, "הגרמנים הגבירו את השפעתם". קאריקטורה צרפתית מלאחר שנים אחדות מתארת את כל המעצמות הגדולות כשהן נאחזות בפרה התורכית הזקנה ומתוכן רק גרמניה יודעת לחלוב אותה. לאחר זמן יכול היה האנס רודה לציין בסיפוק כי "אנו הגרמנים יש לנו מלוא היסוד להתגאות על מלאכה זו" ("גרמניה בקדמת-אסיה". גרמנית. ברלין, 1916). רודה הדגיש גם שמחוץ להתישבות הגרמנית קידמה גם ההתישבות היהודית בארץ-ישראל את הלשון הגרמנית ותרבותה, ולכן היא ראויה לתשומת-לב נאותה. קשריה של גרמניה עם הציונות, הוסיף, הם לתועלתה של גרמניה.

• בעת ביקורו של הקייוז נחנכה גם בעיר העתיקה, סמוך לכנסיית הקבר, הכנסיה הפרוטסטנטית. "כנסיית הגואל" (Erlöserkirche)—העילה הרשמית לביקורו של הקייוז בירושלים.

אף-על-פי-כן לא היה כל בסיס לאמירה זו. לא די שהמושבות העבריות רחוקות היו מלשקוד על אינטרסים גרמניים אלא שינויים מהירים חלים היו גם במדיניות גרמניה כלפי הציונות. בעת ביקורו כבר תפס הקייזר כי התמיכה בציונות עלולה להזיק ליחסים עם השער העליון. השגרירות בקושטא הכתיבה למעשה לברלין את המדיניות בירושלים, והיתה זו מדיניות המנוצרת משאיפות הציונים. בדו"חות של הקונסול מארץ-ישראל גברה בהדרגה עמדת האיבה לשאיפות הלאומניות המוצהרות של התנועה הציונית, משום שאין שאיפות אלו תואמות את האינטרסים הגרמניים. עמדה זו היתה אפיינית לתקופת שירותו של שמיט, כאשר ערב המלחמה העלתה הקונסוליה לדרגת קונסוליה-כללית ואילר המשלחות הדיפלומטיות ביפו ובחיפה הועלו מדרגת קונסוליות-משנה לקונסוליות. נציגים אלה (ד"ר לויטווד-הארדג בחיפה וד"ר ברודה ביפו) הגבירו את העמדה האנטי-ציונית בדו"חותיהם ולא החמיצו שום הזדמנות להעלות האשמות נגד התנועה הציונית ולהזהיר מפני שאיפותיה.

לעת הזאת היתה הבחנה ברורה בין המחנה הלאומי ובין היישוב הישן. בפעולת הקונסוליה ניכרה המגמה להגביר את האינטרסים הגרמניים ולטפח מפעלים הומאניים טריים וכלכליים בשביל היישוב הישן. הקונסוליה סייעה במיוחד להרחבת הפעילות החינוכית של חברת-עזרה, לפי שראתה בה את הבסיס הראשוני להשפעה גרמנית לעתיד-לבוא בארץ-ישראל. כשפרצה "מלחמת-השפות" סביב תכנית הקמתו של הטכניון בחיפה (1913/14) גילתה הקונסוליה סיוע פעיל יותר על-מנת להציל מה שאפשר, ואין ספק שסיוע זה איפשר לחברת-עזרה להמשיך בפעולה, שנצטמצם לאחר-מכן בשל התנגדותו של רוב היישוב.

עד היכן קישרו הגרמנים את פעולותיהם בעדה היהודית עם שאיפותיהם המדיניות הרחבות יותר יכולים אנו לראות מן הדין-וחשבון של אניית-המערכה "Goeben", מיום 31 במאי 1913, בו נאמר בפירוש כי "ביסוד היהודי בארץ-ישראל יש לה לגרמניה צלי ספק אמצעי להגביר עוד יותר את האינטרסים שלה החוקים ממילא. גורם תרבותי גרמני-יהודי בארץ-ישראל ישליך יהבו בשמחה על הגנה גרמנית בשעת התפלגות מדינית של האוכלוסיה".

לסיום נוכל לומר כי בראשית המאה הנוכחית יכלה הקונסוליה הגרמנית להתגאות על פעילותה השקדנית בחיזוק האינטרסים הגרמניים בארץ-ישראל, שפללה גם פעילות נמרצת למען מוסדות ומפעלים יהודיים. היהודים יוצאי גרמניה שיתפו פעולה ברצון עם הקונסוליה, הן מתוך נאמנות פטריוטית הן מתוך הבנה שהקונסוליה תוכל לעזור להם להגיע להישגים ניכרים. היישוב היהודי הפיק תועלת מפעילות זו שכן תרמה הקונסוליה תרומה רבת-ערך לביסוסו ולהגברתו עד למלחמת-העולם הראשונה.

דן גלעדי: עיונים בהתפתחות החקלאית

של שלש נושבות [1914 - 1882]

אחד-העם, ברצותו להדגיש עד כמה היה מפעלו של הברון רוטשילד כושל, ערך חשבון שבו הוכיח, כביכול, כי ביסוס משפחה אחת במושבה הסתכם בסכום המדהים של 400 אלף פראנק (במאמרו "הישוב ואפוטרופסיר").

מפרספקטיבה היסטורית, אין ספק שטעה אחד-העם בהערכתו את המושבות, וכי ההשקעות של "הנדיב הידוע", העצומות כשלעצמן, הניבו פירות והניחו את הבסיס ליישובה המחודש של הארץ ולבניינה.

אם נביא בחשבון את מכלול המסיבות והתנאים בשנות ייסודן של המושבות הראשונות בסוף המאה ה-19, בהכרח נשתומם על הדבקות, הסבל והגבורה של המתיישבים. לכן אין למדוד את הישגיהם באמת-מידה רגילה. יש לזכור כי היה עליהם להתמודד עם קשיים, שלא היו מנת-חלקם של מתיישבים אחרים במקום כלשהו בעולם באותה תקופה: ארץ נשמה-למחצה ומופת-מגיפות; שלטון עזין, רקוב ומושחת שאסר על עליית יהודים וניסה למנוע כל פעולת בנין והתישבות; היעדר תנאי-בטחון ומיזער של שירותים רגילים; חוסר-צניונים של המתיישבים בעבודת-האדמה; ולבסוף, לא עמד מאחריהם גורם ממלכתי או תנועה לאומית בעלת עמדה ומשאבים. (אין לשכוח כי תנועת "חייבת-ציון" אמנם הרבתה מלל, אך האמצעים שברשותה היו דלים ותמי-כתה הממשית במושבות זעירה).

בנתונים אלה אין להתפלא שהיו לא מעט כשלונות בחלק מנסיונות ההתישבות הראשונים, אלא כיצד הצליחו מושבות רבות-ביחס להחזיק מעמד ולהתבסס מבחינה משקית. גורמים רבים ומגוונים, אובייקטיביים וסובייקטיביים, קבעו את גורל המושבות השונות לשבט או לחסד, וספק אם אפשר להגיע להכללות חד-משמעותיות בהקשר זה.

לכן בחרתי ללכת בדרך הפשוטה ולתאר שלש דוגמות כאירועים (case studies): פתח-תקוה, כסיפור של הצלחה; קסטינה, כסיפור של כשלון; מטולה, כמקרה-ביניים. (גם מבחינה גיאוגרפית מיצגות השלש מושבה אחת צפונית ביותר, אחת דרומית ביותר ואחת ממרכז הארץ).

קסטינה (באר-טוביה)—סיפור של כשלון

בשנת תרמ"ז (1886/7) ביקשו כמה משפחות יהודיות משתי עיירות בבסאראביה מן הברון רוטשילד שיעזור להן להתישב בארץ-ישראל. הברון ניאות להן, וכל אחת מן המשפחות הפקידה ביד פקידי סך 1.500 רובל במזומן.

כעבור שנה הגיעו אנשי הקבוצה לארץ-ישראל, אך התברר שהאדמה עדיין לא נרכשה.

הם שהו ארעית ביפו, וכירסמו את הסכומים הזעומים שהביאו עמהם. ישיבת-ארעי זו נמשכה שבעה חדשים. בסופו של דבר רכשו הפקידים שטח של 4.000 דונם במרחק כ־12 ק"מ דרומית לגדרה, במקום שמבחינה מינהלית השתייך למחוז עזה. אך בטרם תספיק הקבוצה להתישב שם הגיעו יחסיה עם הפקידים עד משבר חמור. כפי שמספר סמילנסקי¹ רצו המתישבים להיעשות מיד איכרים לכל דבר, שבידם היומה והבעלות על הקרקע ועל הציוד החקלאי. אולם הפקידים אמרו שעליהם לעבוד תחילה משך תקופת-מעבר כפועלים שכירים בהשגחתם של מומחים ובהדרכתם. הפקידים הציעו שיעבדו יחד שנים אחדות את האדמה כפועלים של הברון וכי רק אז תחולק הקרקע ביניהם. הצעה זו לא מצאה חן כלל בעיני המתישבים. הם ראו בה את הפרת כל ההבטחות שנתנו להם פקידי הברון בחוץ-לארץ וטענו כי זו מזימה לשעבדם. הם טרבו לחתום על התווים שהביאו לפנייהם הפקידים. לאחר מריבה מרה—ולאחר שהירבתה העתונות לשים לב לפרשה²—התיאשו רוב הבסאראבים. עשרים משפחות קיבלו את ממוגן בחזרה ועזבו את הארץ.

רק חמש משפחות הסכימו לתנאיהם של הפקידים, ויחד עם עשרים פועלים רווקים התישבו על הקרקע שהוקצתה להן.

העבודה היתה קשה. השכר היה מועט, והפקידים לא טרחו לספק למתישבים בהמות-עבודה במספר מספיק כדי להקל עליהם. יתר על כן, היה מחסור רציני במים. בתנאים אלה לא ארכו הימים וכל העובדים הרווקים עזבו. כעבור שנתיים הסתלקו גם חמש המשפחות, וקסטינה נעזבה בפעם הראשונה.

הפקידים החפירו את הקרקע לערבים השכנים. בשלב ידוע הוקצה חלק ממנה לאיכרי גדרה כתוספת לאדמתם שלהם, אבל מחמת המרחק בין שתי הנקודות לא הביא צעד זה כל תועלת וקסטינה עמדה בשממונה.

באמצע שנות ה־90 החליטו חובבי-ציון שברוסיה להקים "מושבה לדוגמה" שממנה יוכלו ללמוד אלה המבקשים להמשיך במפעל ההתישבות. תכניתם התבססה על שלושה עקרונות: (1) המושבה תתבסס על גידולי-שדה ולא, כמושבותיו של הברון, על מטעים; (2) היא תתקיים על עבודה עצמית ולא על עבודה שכירה; (3) ינהלו אותה איכרים מנוסים, אנשים שכבר הוכיחו את טיבם והם מוכנים לחיות בתנאים קשים. חובבי-ציון הביעו נכונותם לקנות את אדמת קסטינה מן הברון, והוא מכר אותה להם בתנאים נוחים מאד.

חוקם "ועד מומחים" ובחר את המועמדים להתישבות מתוך כל אלה שהביעו נכונות להצטרף. בשלב הראשון נבחרו עשרים-וארבע משפחות. בסתיו 1896 התישבו על הקרקע והמקום קיבל שוב את שמו ההיסטורי, באר-טוביה. לוינ'אפשטיין מוסר כי אמת-המידה העיקרית לבחירת האנשים היה מספר המבוגרים המוכשרים בגופם במשפחה, וניתנה עדיפות למשפחות גדולות.³ המשפחות קיבלו חלקות-אדמה ששטחן בין 180 ל־300 דונם. סיפקו להן בהמות-עבודה וכלים וקבעו להן קיצה חדשית של 3 עד 57 פראנק, כפי גודל המשפחה, עד לשעה שיפרנסו את עצמם. האגרונום ברגין תמנה על המושבה כמומחה ומדריך חקלאי.

שוב לא עלתה ההתישבות יפה. צרות היו מלכתחילה. האדמה, שהתרוששה עקב עיי-
 בוד ממושך בידי ערבים וחוסר זיבול, לא נתנה גמול על המאמצים שהושקעו בה ;
 יבול השנה הראשונה גרם מפח־נפש. אף כי לאחר־מכן הושגו יבולים מתקבלים־על-
 הדעת משך כמה שנים רצופות, לא די היה בכך להעמיד את האיכרים על רגליהם
 המצב הלך הלוך ורע. בשנת תרנ"ט (1898/9) היתה התנגשות עם ערבים מפפר שכן
 וכה נהרג אחד מן התוקפים הערבים. ברגין, שהואשם בהריגה, ברח מן הארץ, והמור-
 שבה הסתככה במשפט ממושך, שהיה כרוך בביזבוז רב של זמן וממון. בתוך כך
 היתה בעיית המים חריפה ביותר ; אי־אפשר היה לגדל ירקות ולבסס את הנקודה על
 משק מעורב.

בקונטרסו "קסטינה" מציין א. יזראלית עוד כמה סיבות לכשלונה של המושבה. הוא
 טוען שהיא סבלה ממחסור רציני בשטחי־מרעה, ומשום כך לא יכלה להחזיק עדרים
 גדולים וגם לא להשיג את הזבל החיוני לשדות ; חוץ מזה היה עול המסים כבד,
 והאיכרים המעטים חסרי־אונים היו לעמוד בפני גובי־המס שירדו לחייהם. שאר
 פגעים שהוא מציין היו מגיפות תכופות ורציניות במקנה ובעופות והניפוח המיותר
 של ההוצאות המשותפות על ידי פקידים פורניים.

יזראלית מאשים את מיסדי המושבה שלא הקפידו די־הצורך בכבירת מועמדים
 ולבסוף היו המתישבים אנשים ירודים ברמתם, חסרי אידיאליים. הנקודה האחרונה
 שהוא מעורר היא יציאתם של הצעירים, והתברר כי אכן זאת היתה המהלומה הסור-
 פית. משגדלו הצעירים והתחתנו מצאנו פתאום כי בית הוריהם קטן מדי. ההורים
 לא יכלו לחלוק להם מאדמתם, ומאחר שאדמה נוספת לא היתה מצויה־בעין נאלצו
 הצעירים לעזוב את המושבה. כך התרוקנה באר־טוביה מצעיריה, והמתישבים נתקפו
 דיכוד־נפש. נראה כי שוב לא התאמצו בעבודתם ואת אדמותיהם עיבדו "חרתים"
 ערבים, שקיבלו בשכרם חלק מן היבול.

מצבם של המתישבים, כאמור, הורע־והלך בתמידות. הגיעו הדברים לידי כך שצריכים
 היו ללוות כסף מערבים בריבית של 70 אחוז לאחר שמוצו כל האפשרויות להשיג
 הלוואות מיהודים. מובן שלא היה להם כל סיכוי להיחלץ ממצב זה ; יזראלית כותב
 כי רק החובות בממון הם שמנעו את המתישבים מלעזוב את המושבה. מלבד כל אלה,
 הרי כתוצאה מן הרוח הירודה פרצו מריבות בין המתישבים לבין עצמם.

אחד־העם ויהושע אייזנשטט ראו את שורש הרעה בשיטה האבהנית של חובבי־ציון.
 שחזרו על אותן שגיאות עצמן שנעשו במושבות של חברון. האיכרים נשענו על
 תמיכות ולא ניצלו במלוא המידה את האפשרויות שניתנו להם לביסוס משקיהם.

ב־1912 נעשה עוד נסיון לשפר את המצב. חברת הכשרת־היישוב רכשה 1.000 דונם
 ממתישבים־עוזבים והקצתה שטח זה לעיבוד לקבוצה של פועלים שהיתה קודם
 בחולדה. משהגיעו הצעירים האלה שבה המושבה לתחייה והתעורר תקוות להתחד-
 שותה. בתוך כך ניאותו עוד כמה איכרים לעזוב ; הקרן־הקיימת שילמה להם פיצויים
 והוסיפה את אדמתם לאדמות הקבוצה. הלוואה בשביל הקבוצה נתקבלה מחברת
 "עזרא".

אך גם הקבוצה לא האריכה ימים הרבה (ממש כעוד הרבה קבוצות של פועלים בימים ההם) וחבריה החלו להתפורר. בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה היתה קסטינה יישוב עלוב ומתנוון.

בסך-הכל היה כאן נסיון לקיים מושבה בתנאים שמלכתחילה לא היה עמהם שום סיכוי להצלחה. הקמת מושבה קטנה המבוססת אך-ורק על גידולי-שדה, שהוצאותיה הכלליות אינן עומדות בשום יחס להכנסה הנקיה, היתה פריה של מחשבת-בוסר. יתר על כן, שיטות העיבוד היו שמרניות והמתישבים חסרים היו את היוזמה והגמישות שנמצאו בקצת מן המושבות האחרות. לכן סיפורה של קסטינה רצוף אכזבה וכשלון.

פתח-תקוה—סיפור של הצלחה

כנגד זאת, סיפורה של פתח-תקוה הוא סיפור של הצלחה, בראש-וראשונה בזכות היוזמה, המרץ והתושיה של מתישביה, שבתנאים בלתי-מעודדים כל-עיקר הקימו והוסיפה את אדמתם להדמות הקבוצה. הלוואה בשביל הקבוצה נתקבלה מ"עזרא". התנאים הגיאוגרפיים נוחים היו לעומת אלה של רוב המושבות הוותיקות האחרות: אדמה פורייה, עם אפשרויות לרכוש שטחים נוספים בהמשך התפתחותו של המקום; מים בשפע; קירבה אל יפו, מרכז מסחרי ונמל. את תולדות המושבה משך אותה תקופה אפשר לחלק לשלושה שלבים.

1. גישושים ראשונים (1857—1878)

ראשוני המתישבים, מן העיר העתיקה בירושלים, הקימו את בתיהם ב-1878 ליד בצות הירקון. הם החלו לגדל דגנים (חיטה, שעורה, דורה) וירקות, כלומר הגידולים הרגילים בחקלאות העברית, בהתאם למטרתם "להוציא לחם מן הארץ". הנסיון נכשל לאחר שפשו מחלות בין המתישבים. אחדים מתו והנותרים שבו לירושלים. עם ראשית "העליה הראשונה" (1882) באה קבוצה מביאליסטוק ונטלה לידיה את אדמות פתח-תקוה והקימה את המושבה מחדש, בשיתוף-פעולה עם אחדים מן המת-ישבים המקוריים. הם נושבו ליד הכפר יהוד כדי להתרחק מביצות הירקון, וכך צריכים היו לעבור דרך רבה כדי להגיע אל שדותיהם. הגידולים העיקריים שוב היו פלחה. מעניין לציין שמיזמתם שלהם החליטו המתישבים להעסיק מדריך חקלאי וש אחד מהם ניסה להקים תעשיית-בית קטנה של טוויה ואריגה. פעולות אלו מעידות על היוזמה והעזוה של המתישבים, על נכונותם לתור אחר דרכי פעולה מתאימות יותר, בלי לשקוט על השמרים. חוסר ידע, חוסר כספים וכל מיני תקלות אילצו אותם לבקש סיוע מוועד חובבי-ציון, אך העזרה שקיבלו היתה מעטה ביותר ומצבם אכן היה בכל רע. בתוך כך נעשו נסיונות בודדים להכניס מטעים: כרמי גפנים, כרמי שקדים, ופר-דסי ההדרים הראשונים, אולי היה זה בהשפעתן של מושבות הברון. על-כל-פנים, הצעדים הראשונים נעשו על-ידי איכרים בלתי-תלויים.

2- תקופת הברון (1887–1900)

ב־1887 קיבל עליו הברון לדאוג לצרכיה של המושבה, וכמו בכל מושבותיו עבר הניהול לידי פקידיו. הוועדים המקומיים קיפחו את מעמדם, והוראות חקלאיות ניתנו מגבוה. עם זאת יש לציין כי שיעור ההתערבות של הפקידים היה מועט כאן מאשר במושבות האחרות שתחת חסותו של הברון, מה־גם שהדברים היו אמורים רק בעשרים־ושמונה משפחות בעוד שהאחרות קיימו בידן מידה ידועה של עצמאות. השינוי מצא את ביטויו בעיקר בנטיעה נרחבת של כרמים על שטח של אלפי דונמים. נוסף על כך ניטעו, בהיקף קטן יותר, זיתים, שקדים והדרים, וכן גם עצי־תות לגידול תולעי־משי. האגרונום חיים כה־רייס, שעבד אצל הברון, ניהל כל מיני ניסויים בנטיעות. המטעים לא באו, כבמושבות אחרות, על חשבון גידולי־שדה; בעצם הורחב השטח הנעבד על־ידי רכישת קרקעות נוספות, וכך יכלה להתפתח כלכלה של משק מעורב.

בסוף התקופה חל משבר בגפנים, בגלל עדפי תוצרת וירידת מחירים. היקב בראשון־לציון, שאליו היו כורמי פתח־תקוה מביאים את ענביהם, הוריד את המחירים על־פי הוראת הברון. המדיניות החדשה התבטאה בעקירה, אגב תשלום פיצויים. נעקרו למעלה ממחצית הכרמים, ותחתיהם ניטעו עצי הדר ושקד.

כשעברה האחריות על המושבות לידי יק"א (האגודה להתישבות היהודים) פרשה את חסותה גם על פתח־תקוה. אולם בזכות התבססותה המהירה, בעיקר עקב הצלחת המטעים, כמו גם עקב שאיפת העצמאות של המתישבים, היה בידה לפרוק מעליה עד־מהרה את עול החסות הזאת.

3- עצמאות (1901–1914)

האפייני לפתח־תקוה בראשית המאה היה גידולה המהיר, שמשך אליה הרבה משפחות, הן של מתישבים הן של "תושבים" בעלי אומנויות שונות. התפתחותה המהירה היתה תוצאה מהשקעות פרטיות על־ידי עולים חדשים וחקלאים שהשקיעו את רווי־חיהם בחזרה, יחד עם כסף שלרו מבנקים. הענף העיקרי היה גידול הדרים. כמחצית מכל הפרדסים שנטעו יהודים בארץ היו בפתח־תקוה (לערך 5,000 מתוך כ־10,000 דונם בתום התקופה). ההכנסה מיצוא פרי־הדר היתה מקור עשרם של האיכרים. ענף השקדים גם הוא נועד ליצוא והכנסה נאה. ענף הגפנים התאושש לאחר משבר ממושך, וכורמי פתח־תקוה הצטרפו לחברת "כרמל מזרחי" של אגודת הכור־מים עם ייסודה.

הקואופרטיב החקלאי הראשון בארץ־ישראל, אגודת "פרדס" לשיווק פרי־ההדר של מושבות יהודה, נוסד בפתח־תקוה ב־1900. הוא גם דאג לרכישת חמרים לעבודה ולהשגת אשראי, ופעולותיו הסתעפו. הוקם גם קואופרטיב לשיווק שקדים, "השקד". נעשו הכנות להקמת מפעל־מים גדול להשקאת שטחים נרחבים. גם אדמות הפלחה הוסיפו להתרחב; רק ירקות נקנו מן הערבים השכנים, הואיל וזולים היו מאד ולא היה כדאי לגדלם.

ערב מלחמת-העולם הראשונה הגיעה המושבה לשיא של פריחה. האוכלוסיה מנתה 2,000 נפש, והלך-הרוח הכללי היה של בנין ופעילות ערה. התוצרת של 1913 כללה 400,000 תיבות הדרים, 500 קנטר שקדים ו-1,500 קנטר ענבים. שאר פירות שגודלו במקום היו זיתים, תאנים ורימונים. היו 5,000 דונם פלחה, והיה גם ענף של תוצרת חלב. ניסויים בייצור בשמים מפרחים העלו חרט.

לסיכום ייאמר כי פתח-תקה—הידועה בשמרנותה ובנוקשותה החברתית, שהשתקפו במאבקים בין צעירים לזקנים ובין פועלים לאיכרים—במישור הכלכלי הצטיינה דווקא ברוח של פיתוח וחדשנות. אותם איכרים שעשו ככל יכלתם לקיים בידם את השליטה על המושבה הגדלה, גם אם היה פירוש הדבר הרחקת התושבים האחרים מניהול הענינים, גילו מידה מופלאה של גמישות וכושר-הסתגלות בכל הנוגע להתקדמות הכלכלית.

מטולה—מקרה-ביניים

אדמות מטולה נרכשו על-ידי הברון מדרוזים שבסביבה. המושבה נועדה לשיים פועלים ותיקים ובני איכרים, מחציתם בעלי-משפחות ומחציתם רווקים. כל מתישב קיבל 150 דונם אדמה, פרה ובהמות-עבודה, וכן קיזבה כספית חדשית קבועה לפי מספר נפשות ביתו. בשנים הראשונות ישבו המתישבים בבקתות הישנות של הדרור זים, בתנאים קשים ביותר, ורק כתום שבע שנים בנו להם בתים חדשים.

עד-מהרה התברר שחלק מן האדמות אינן ראויות לעיבוד, וכך נותרו לכל מתישב פחות מ-100 דונם תבואות. שהספיקו בדוחק לצרכי האדם והבהמה, מה-גם ששיטת העיבוד היתה על-פי דוגמתם של הפלחים הערבים השכנים והיבול ליחידת-שטח היה זעום. קושי נוסף היה המחסור במים, שאותם צריך היה להביא בדליים על-גבי חמורים ממעיין שבסביבה. במיוחד לא היה סיפוי לגידולי-שלחים, ולכן צריך היה לבסס את המושבה אך-ורק על גידולי-שדה וגידול בהמות במרעה טבעי.

השדות שברמה הצליחו, אך אלה שבעמק, שאדמתם כבדה ופוריה, צפויים היו להצפת מי-גשמים. נסיונות לניקוז העלו חרט, וכפעם-בפעם היו הזרעים נרקבים. הקציר בשדות הגבוהים קשה היה בגלל ריבוי אבנים הפוזרות בשטח. גם ההקפדה על מצוות הדת בנוגע ל"לקט, שכחה ופיאה" גם היא גרמה הפסדים גדולים לאיכרים.

אבל חמור מכל היה הנוק שנגרם לגידולים מחמת גזל שכנים ופשיטות עדריהם. הטרדת המתישבים—שעלתה גם בכמה קרבנות-אדם—לא חדלה עד שבאה יק"א ופיצתה את תושבי הכפר הקודמים בסכומי-כסף ניכרים. הרבה למעלה ממחיר האדמה ששולם לבעליה.

יתר על כן, אפילו בשנות-ברכה, כאשר נשאר ערפיס באסמים, היתה ההכנסה הנקיה, לאחר תשלום מסים ופירעון חובות שונים, מיצערה בגלל מחירי-השוק. בסוף הקיץ היו שוקי סוריה הדרומית מוצפים סחורה וזלה של סוחרים מעבר-הירדן. מן החורן ומן הגולן, כתוצאה מכך היו איכרי מטולה צריכים למכור את ערפיהם, אם היו

להם בכלל, במחירי התוצרת הערבית שבאיזור, ולכן לא היתה הכנסתם גבוהה מזו של שכניהם. לולא עזרת הברון, ולאחר־מכן עזרת יק"א, שנשאו בהוצאות השי- תופיות (שמירה, בריאות, חינוך, מוסדות־דת) וגם עזרו למתישבים בודדים, לא היו מצליחים להחזיק מעמד. גם לאחר שקיבלו סיוע ניכר היה מצבם קשה מאד, ולכן כמעט אי־אפשר לדבר על התקדמות ממשית.

אחד המדריכים במושב היה אהרן אהרנסון הצעיר. הוא הציע שילוב של מטעים וגידולי־שדה, אך הנהלת יק"א דחתה את ההצעה בטענה שהיא מצריכה הוצאות מופלגות וכי על המתישבים להצניע לכת ולהתרגל לתנאים קשים.

נעשה גם נסיון לעבד את אדמת־הטרשים של תל־חי. הואיל והמרחק מן המושבה היה גדול הוצרכו המתישבים שקיבלו עליהם אותה עבודה לחצוב מערות בהר ולגור שם שנים אחדות יחד עם בהמות־העבודה. אחדים מהם מתו בקדחת צהובה, והנסיון נכשל. לאחר־מכן הוחכרה האדמה לאיכר אחד, שעבד אותה בעזרתם של הערבים.

על פגעי הטבע שעמהם הוצרכו המתישבים להתמודד נמנו עכברי־שדה, ארבה, ורוח־קדים לוחטת.

משך כל אותה תקופה נעשו ניסויים בגידולים שונים, שקצתם עלו יפה מנקודת־ מבט חקלאית אך לא היה בהם כדי לחולל שינוי ממשי במצבם של האיכרים. האג־ רונום דן בריל ניסה ללא הצלחה לטעת קקטוסים חסרי קוצים כמזון לבהמות. הוא גידל לפת בהצלחה, אך בגלל מיעוט הבהמות במקום לא נמצא שימוש ביבול הגדול־ביחס.

ב־1900 הוחל בגידול טבק מזן אירופי מעולה. היבול עלה על המצופה, אך הנה צריך היה למסרו לידי הממשלה, שהעניקה מנופול על יצוא; המחיר ששילמו בתי־ החרושת המקומיים לסיגריות היה נמוך מאד, וכך שוב לא באה הישועה המקווה. יחסו השלילי של השלטון נשתקף גם מן הצורה בה גבה את המעשר בשנות בצורת. מתוך חוסר־התחשבות גמור במצבם של האיכרים.

לאחר 1900, משנמסרו מושבות הגליל לניהולה של יק"א, נעשה נסיון לבסס את מתולה על־ידי העברת חלק מן המתישבים למקומות אחרים כדי לאפשר בכך לנותרים לעבד שחתי־אדמה שיספיקו לפרנסתם. למרות ההתנגדות של אחדים מן המתישבים, שפחדו מפני הפחתת מספר התושבים מטעמי בטחון, הועברו עשרים משפחות לגליל התחתון והקרקע חולקה מחדש בין ארבעים המשפחות הנותרות, שכל אחת מהן קיבלה 300 דונם.

ב־1901 הוכנס ענף חדש, גידול צאן. כל מתישב קיבל חמישה־עשר ראש, אבל מחלת־הפה־הטהלפיים עשתה שמות בעדר. התקפות השכנים נמשכו, וכתוצאה מכך הוזנחו שדות מרוחקים. נעשה נסיון לגדל עצי־תות לייצור משי, אך הללו יבשו מחוסר מים. יק"א השלימה את בניית בתיהם של המתישבים, אבל פרט לכך לא ביצעה שום עבודת־פיתוח, וכך הוסיפה המושבה להתבסס על פלחה בלבד. פסקה גם העזרה הכספית הישרה למתישבים, והם נאלצו ללוות כסף בריבית גבוהה מסוחר־ רים מקומיים.

לאחר בריל שימש במטולה גנן שהמשיך בניסויים החקלאיים. בתוך השאר עודד את המתישבים לגדל ירקות, והיו כמה יכולים נאים, אך שוב לא היה שוק מחמת התחרות מצד הכפרים השכנים, שמכרו את תוצרתם בזיל-הזול.

משתפסו המתישבים כי לא האדמות שנלקחו מחבריהם-לשעבר גם לא כמה שטחים שנרכשו זה-מקרוב לא הושיעום. היו בהם שהתיאשו. היו שעזבו את המושבה, ואחרים שוב לא גילו כל יזמה; היו שאך בדוחק ניצלו ממית-רעב. גם השיעבוד לנושכי-נשך הוסיף על הסבל.

רואים אנו איפוא שעשרים שנה לאחר ייסודה עדיין היתה מטולה "מושבה פרובלית-מטית", אשר מתישביה רובם אינם מבוססים די-הצורך ובחלקם הם חיים מן היד אל הפה, תלויים במלוות בריבית קצוצה.

הטרדה מצד שכנים, היעדר שווקים לעדפי תוצרת ויחסם של השלטונות הצרו את צעדיהם של המתישבים, והניסויים החקלאיים המרובים לא היה בהם כדי להמציא תקנה למצב. חוסר ההצלחה הכלכלית הביא לידי הרבה עזיבות ומריבות פנימיות. הברון ויק"א אחריו הוציאו כסף רב על מפעל-מים וניקוז, אך לא בצורה שתבטיח משק בעל כושר-קיום; רוצה לומר, המים לא הובאו מן המעיין בכמויות מספיקות להשקאה, והניקוז של אדמות מרגי-עיון בעמק הפורה גם הוא הכויב. כך הושקע ממון רב בלי די ידע ושיטה, ולפיכך היו התוצאות דלות.

כאשר נוסדה מטולה ב-1896 אמרו שכוונתו של הברון "להקים מושבה חקלאית שלא יהיה בה אף אחד מן החסרונות שמצאו בעלי-בקורת במושבות הישנות יותר, למען תהיה דוגמה ומופת למושבות אחרות שאולי ירצו יחידים וחבורות להקים בארץ-אבותינו". המציאות שאותה תיארו כאן לא הצדיקה את תקוותיו של הברון.

¹ מ. סמילנסקי, פרקים בתולדות היישוב, הוצאת דביר, תל-אביב, תרצ"ט, עמ' 82-85.

² ראה "החבצלת" מס. 7 תרמ"ט, ע' 49.

³ הלוי לויין-אפשטיין, זכרונותי, על ידי האחים לויין-אפשטיין, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 294-302.

צבי א. פוקרוק: אהרן שלוש נוכר נוגרש

פ"נ

הרב ר' אהרן שלוש זצוק"ל
 ארץ המערב ילדתהו וארץ הצבי גדלתהו
 הווי נא לי אמרה העיר יפו כי אבדתהו
 רוזני ארץ וגדולי התורה לפתחו השכימו
 נועם מזגו ונדיבות רוחו הכל הקסימו
 שממה ומשמה היתה יפו העיר לפניו
 להחיותה הקדיש עתו ומאדו ויאר לה פניו
 ועוד עשה כטוב בעיני אלהים ואנשים
 שם עולם נתן לו ויברכוהו ישנים וחדשים

נלב"ע יום י"ט ניסן התר"פ

האיש, אהרן שלוש, ששורות אלו חרוטות על מצבתו, היה נחשון. הוא שקפץ קפיצה ראשונה מיפו ויזם הקמה של שכונה יהודית חדשה מחוץ לסמטות יפו. וכך, תחילה בכוחות עצמו ואחר עם חיים אמזלג (קונסול בריטניה ביפו) ויוסף ביי מויאל, רכש קרקעות, שהיו כרמים, מידי בעלים מוסלמים ונוצרים. על קרקעות אלו נבנו השכונות העבריות הראשונות שמחוץ ליפו—נווה-צדק, נווה-שלום, חלק ממחנה-יהודה, חלק ממחנה-יוסף, שכונת אהרן (על שם אהרן שלוש) ושכונת התימנים במחנה-ישראל. הוא גם רכש שטח-קרקע מרוחק מן השכונות להתקנת בית-קברות יהודי, הוא בית-הקברות הישן ברחוב טרומפל-דור. כעבור שנים, ב-1893, העבירו מבעלותו כמתנה לקהילה היהודית. בשכונות אלו היו הורתה ולידתה של אחוזת-בית, שראשיתה ב-1909, ושכונות אלו הן כיום חלק מתל-אביב העיר.

השטחים שרכש אהרן שלוש היו נרחבים גם במושגים של אותם ימים, והוא הצליח לרכשם לא רק בשל עשרו וממונו אלא גם הודות ל"שיטת" הרכישה של אז. בימים ההם כשחפץ אדם לקנות קרקע היה יוצא עם המוכר לשטח וקובע את המחיר במטחויי אבן; כלומר, היה מידה אחת ומתבונן היכן נפלה ועד מקום נפילתה היה משלם את המחיר שקבעהו עם המוכר מראש. מחיר יידי נוסף היה כמחיר קודמו. שלוש מיטיב היה לזרוק, הרחק-הרחק... וזה סיפור-חיו של אהרן שלוש: סמוך לשנת 1833 טבעה ליד חוף חיפה

ספינת־מפרשים שעל סיפונה יהודים מאלג'יר ומארוקו בתוך הניצולים שהגיעו בשחייה אל חוף הכרמל, היו בני משפחת שלוש: אבי המשפחה, אברהם שלוש, אשתו שמחה, בנו אהרן, ובנותיו ריקה וחנה, בניו יוסף ואליהו טבעו. תלאתיהם לא נסתיימו באותה שחייה אל החוף, ועוד הרבה נדודים מעיר לעיר מעותדים היו להם בארץ הקדושה תוך שהם מנסים לתקוע יתד בה. יום אחד קבעו מושב ביפו ובכך הקימו את הקהילה היהודית הראשונה ביפו מאז חרבה הקהילה בימי־הביניים. הם היו יהודים "ספרדים". ה"אשכנזים" הראשונים הגיעו ליפו לאחר כשש שנים, ב־1839, והקימו בה את קהילתם.

אהרן שלוש ביקש ללמוד תורה, ואביו ביקש את הרבנים דוד בן שמעון ושלמה חזן לרדת מירושלים ליפו וללמדו. שילב אהרן תורה ועבודה ושלח ידו בצור־פזת כסף וזהב ובחלפנות. שימש שוליה אצל גיסו (בעל אחותו חנה) אלתר לוריא, שהיה צורף־כסף מצאצאי האר"י הקדוש מצפת, ועד־מהרה למד את המקצוע ופתח חנות תכשיטים ברחוב החלפנים, ליד כיכר־השעון ביפו, שם עסק גם בחלפנות. כן התקין מעבדה להתכת כסף וזהב ומכר מטילי־זהב וסחר עם בית־העסק הלונדוני הנודע סמואל מונטגיו וקנה ממנה מטבעות־זהב. עשה אהרן חיל בעסקיו בהיותו סוחר חריף וממולח ובקיא בחלפנות, היא הבנקאות של ימי־עברו (בהתאם לסעיף 121 למג'לה, החלפנות היא מכירת מזומנים במזומנים). מספרים עליו כי פעם, בהגיע שיירה גדולה של בדווים ליפו לערוך קניות, הביאו הללו עמם שני מיני מטבע, הבישליק והוזורי, ולאחר שהוציאו כספם אצל סוחר העיר ורוקנו חנויותיהם, באו הסוחרים למחרת אל החלפנים להחליף את המטבעות בזהב. בתחילה התנהל הכל כשורה והמטבעות הוחלפו בזהב, בהפרש של פרוטות. אהרן, שראה כי זרם החליפים גדל־הולך ובשל כך מאמיר מחיר הזהב, שהיה לו ביקוש גדול, בדק את הרפב שני המטבעות וגילה שבוזורי כמות כסף גדולה יותר מאשר בבישליק. החליט לרכוש רק את מטבע הוזורי. כעבור כמה ימים ירד ערך מטבעות הוזורי עד למי־נימום, בשל היצע גדל־ההולך וביקוש גובר לזהב, שאז אצל החלפנים. החל שלוש לרכוש, במחיר הנמוך ביותר, לבדו ובאמצעות מתווכים, את כל כלאי הוזורי שהיה בעיר, וכך השתלט על כל מטבעות הוזורי שהיו, כאמור, בעלי תכולת כסף גבוהה מזו של הבישליק. משלא הספיקו פקידיו לספור את המטבעות ציזה לשקול אותם במקום לספרם, כי בחינת הרכבם הראתה שכמעט אין הבדל בין מטבע למטבע, ולא שינה הדבר הרבה לגבי המחיר, שממילא היה נמוך מאד. כעבור שבוע שלמה המלאכה וביתו של אהרן, שניצב ליד הכנסיה הצרפתית ביפו העתיקה, מאחרי החמאם, התמלא מטבעות וזרי מפה לפה. מחוסר מקום החל אהרן להתיך את המטבעות ולהפכן לכסף טהור. כך אפסו כל הוזורים מן השוק והיו בידי אהרן לבדו. עיסקת "פיחות" זו מתוארת בפרוטרוט בספר שכתב בנו, יוסף־אליהו שלוש, "פרשת היי".

לאחר שבגר והתבסס נשא לאשה את שרה בת ברוך מצלית, מראשוני היהודים

יוצאי בגדאד, שהשתקע ביפו. היה ביתו בית-ועד לחכמים דורשיתורה וגם תלמוד-תורה היה בו. הוא גם הקים בית-כנסת, שאחר-כך הועבר לביתו בחר-לות נווה-צדק, אותו בית ברחוב שלוש הידוע כבית-כנסת שלוש עד היום. שלוש היה פטריארך עבדקן, לבוש חלוק-פסים וחגור אבנט. את ביתו הקים על גבעה בודדת, מוקף חומה ובתוכה חצרות ומבנים, כעין טירה בודדת. ביתו היה הראשון שנבנה מחוץ ליפו, ורק לאחר שנים נוסדה על שטחי האדמה הנרחבים שהיו בבעלותו מסביב לביתו שכונת נווה-צדק.

לביתו זה העביר את משפחתו הענפה ושם גם הוסיפו לגור בניו, שנישאו והולידו לו נכדים. כל אחד מהם גר במדור נפרד, וכאשר צר המצע מהשתרע יצאו משפחות-משפחות לגור בבתים הסמוכים, אך נשארו קרובים אל אביהם. כעבור זמן, כשהוקם והופעל בית-החרושת של האחים שלוש לחמרי-בנין, בהמשך לביתו, היתה אחוזת המשפחה בנווה-צדק לרחוב שלוש של תל-אביב העיר.

מדי-יום היה אהרן יוצא ליפו, בכרכרתו הפרטית, רתומה לשני סוסים, ועגלון יושב לפניו, לבית-מסחרו, שנשאר ברחוב-החלפנים. בדרכו, סמוך לביתו, חצתה כרפרתו ואדי בו עברה מסילת-הברזל הראשונה בארץ, יפו-ירושלים. יום אחד, בדהור הסוסים בוואדי, התהפכה הכרכרה ואהרן נחבל בגופו. שמע הקאימקאם, הלא הוא המושל התורכי, על פציעת אהרן, מיהר לבוא אצלו לדרוש בשלומו. בביקורו שמע מפיו על התלאות העוברות עליו בעשותו דרכו מדי-יום מנווה-צדק ליפו, בדרך הוואדי. לשמע הדברים ציוה הקאימקאם, מתוך כבוד ואהדה לשלוש, לבנות מיד גשר-ברזל על הוואדי, הוא הגשר שבהמשך רחוב שלוש, הניצב שם גם היום ושמו נקרא מאז גשר-שלוש.

ועוד על מסילת-הברזל. כשהניחזה היה אהרן מיצג בנקים צרפתיים כשם שהיה סוכנה של מסילת-הברזל, ובביתו הפקידו מדי-יום ממון למשפורות העובדים ולהוצאות התקנתה של המסילה. וזה נוסף לכספים ולזהב שהיו בביתו תמיד, בשל עסקיו. שמועה על כך הגיעה לאזני שודדים ולילה אחד הקיפו את חומת הבית הבודד, ביתו של אהרן שלוש, ולאחר שטבחו את כלב-המשמר ועקדו את השומר, ביקשו לפרוץ לבית ולשדוד. סימני החבטות של מטילי הברזל ניפרים בדלת הברזל של הבית עד היום. אהרן, שאיש אמיץ היה, הרגיע את בני משפחתו, יצא אל חצר הבית, נכנס לבית-הכנסת, הוציא מתוכו אחד מספרי-התורה העתיקים, ניצב סמוך לחומת הבית, מול פני השודדים, הגביה בשתי ידיו את ספרי-התורה כשהוא פתוח, והחל להתפלל בקול גדול ולקרוא לעזרת שמיים. למראה המוזר הזה ולשמע זעקותיו, נחרדו השודדים וינוסו. ולא עוד אלא כאשר שמע הקאימקאם את סיפור-המעשה חשש לשלומם ולממונם של בני המשפחה להבא. לכן ציוה להציב יחידת-משמר של 12 חיילים ליד ביתו של אהרן שלוש, על-תנאי שתהיה כלכלתם על שלוש. חשו החיילים בטוב, בהיותם נוזנים ממשכח המשפחה, ולא רצו לעזוב את המקום. כשהיה

הקאימקאם מבקר בביתו של אהרן היה זה מנסה לשכנעו שחלפה הסכנה ואולי טוב יעשה אם יציב את החיילים במקום בו הם דרושים יותר, אך החיילים בשלהם: "טוב לנו, ולמה נעזוב?" ארכו הימים עד שארזו הפציהם וחגורם ויצאו באשר יצאו.

לבניית השכונה נווה-צדק נחלצה אגודת "עזרת ישראל", מיסודו של שמעון רוקח, שגם לו היו תכניות לישוב יהודים תושבי יפו בשכונת נווה-צדק. יחד עם חבריו רכש מאת אהרן שלוש 48 מגרשים במחיר סמלי; שטחו של כל מגרש היה 300 אמות רבועות והתנאים הנוחים שהציע אהרן שלוש לקונים עודדו וקידמו את הקמת השכונה.

באביב 1887 נוסדה השכונה החדשה, שחלק גדול ממנה נבנה בחמרי-הבנין ובאבנים שעוצבו בבית-החרושת של האחים אברהם-חיים ויוסף-אליהו שלוש, שהיו גם קבלנים ורב היה חלקם בבנייה בשכונות, וכעבור שנים גם בבניית 60 הבתים הראשונים באחוזת-בית והגימנסיה העברית "הרצליה".

על נווה-צדק נאמר בזמנו שנבנתה שורות ארוכות של בתים מעין קסרקט, ולכל בית שני בעלי-בתים. ברצות אחד מהם להודיע לשכנו חדשה כלשהי לא היה צריך לצאת מפתח ביתו אלא די היה לו שידפוק בכותל שכנו ומיד החלה שיחה בין השנים. כך עברו בשורות וחדשרת בכל שורה של בתים.

הוסיף אהרן לעודד אנשים מתושבי יפו וגם חדשים-מקרוב-באו לרכוש קרקע עות ולהקים בתים. תמיד היה מנסח את שטר-המכר לבדו, כשהוא מתאימו למסיבות המכירה. בתצלום המלווה רשימה זאת נראה אחד משטרי-המכר הראשונים שהיה שלוש רושםם בקנה-סוף דק מחודד בקצהו טבול בדיו, בסגנון שהיה מקובל על היהודים-הספרדים—באותיות רש"י, ב"חצי-קולמוס". מבחינה משפטית נראה ששטר-המכר הוא גם חוזה-מכר שלפיו, במועד מאוחר יותר, לכשיתאפשר הדבר מבחינה חוקית, יהיה הקונה זכאי לקבל קושאן על שמו ולרשום את המגרש בספרי-האחוזה (טאבו) כבעליו החוקיים של המגרש. עד אז יחזיק במגרש ויבנה ביתו עליו, וכל אלה בתנאי שכל ההוצאות "הצריכים לקושאן הם של הקונה", ואילו, מצד שני, "מוכנים המוכרים לעשות המוצאדקא כנמוס הממשלה יר"ה". המוצאדקא היא כלל התשלומים ההיטלים החלים במהותם על המוכר, והסידור והדאגה לקבלת האישור החוקי לעיסקה, וכל זאת כדי שתסכים הממשלה להעביר את המגרש רשמית משם המוכרים לשם הקונה. "כנמוס הממשלה"—כל מה שתדרוש, ירום-הודה...

המגרש שהוא נשואו של שטר-המכר הזה היה, כאמור בו, בבעלותם המשותפת של חיים אמולג ואהרן שלוש ונמכר לאחד ושמו שמואל-משה גרינברג. שטחו "שלש מאות ושמונה ועשרים אמות מרובעות" ופירושו האמה כאמת הבנין. אלא ששטח זה אינו התוצאה של הכפלת 18 אמות אורך ב־18 אמות רוחב, כפי המפורש בו. הפרש של ארבע אמות. לטובת הקונה. נובע כנראה

מכך שהצדדים היו מעוניינים להשאיר את המידה 18 (ח"י) בשלמותה ולא יידקדקו בארבע אמות, עדות נוספת לרוחב-לב כטעם אותה תקופה. המגרש תואר לפי הגובל בו בארבע רוחות השמיים ומחירו הועמד על אחד-וארבעים ל"פ—לירות פרנקיות (פרנסווי כלשונו), והכוונה לנפוליאונים-זהב צרפתיים שהיו אז הילך חוקי בארץ.

למקרה שיפגרו הקונה בפרעון שטר-החוב "מהזמן המוגבל" התחייב הקונה בתשלום ריוח למוכרים של אחד-וחצי לחודש. סכום שהוא גבוה קצת כריביבת, ועל כן נראה שהיה מעין קנס מרתיע שהותר להתנותו או. עיון בשטר-המכר מלמד כי למעשה השפיל אהרן להכניס בו את כל היסודות

 נכס החוט מרדו הא' ת"ס אמלצא נאיהן ק'טלוס ה"ו את חלקה אשר מזהב-588.
 שלש מאות ושמנה עשרים אמות מרוכשות באמת הכתן אל הארץ סה"ל משה גרינברג י"ו
 כה"ו אורך 18 כמותה 18 אמות המ' המוגבלת מזהב, אמת המונים הנ"ל עש"ב חנה
 ארץ נכר המספקת קליין הנכס ה"ו כרום אמת המוכרים הנ"ל בסך אחד וארבעים
 ל"ף מהם נכלו המוכרים כחזונון מן ארץ עש"ים ל"ף והמתר עש"ים ל"ף נטשה הם
 את שטרי עקף הא' נכס הארץ אמלצא ה"ו כעשרה ל"ף והכ' נכס הארץ עש"ים ה"ו
 עשרה ל"ף ושתיהם שלש אמות למטר ארבעה חמשים מה"ו כלמטף כליח אחד ל"ף
 למטף וא"י נאמר התשלומין מזמן המוגבל הלאה א"י יחסב כל הינוח נאמר ומ"ל למטף, וא"י
 חלום כל הכסף המוטע עש"ף מוכנים המוכרים לטעות המולצק"ף וימנע הממשלה
 י"ה נכס הכוללות הכריבים לקוסאן הם נכס הקונה רשום וניכרה הנ"ל ולח"ה נעמנה
 מנו העסקות ביד הקונה נהחוכרים כ"ס ארץ א' שנת ה"תר והכל סביר ונכס נק"ס
 הקונה Samuel Grünberg

נכס טל"ב הנ"ל

המוכרים
 י"ו
 ק"ט

ובכ' לכ"א ב' כה"ו ט"ו חלקה אמתה ל"ה"ל ו"י נכדו ה"ה אשר מזהב-588 שלש מאות ושמנה
 עשרים אמות מרוכשות המוגבלת מזהב אמת המוכרים י"ו מ"ל מט"ב, א"פ אמת הקונה הנ"ל כרום נכר
 המספקת אמת ומוכרים בסך אחד וארבעים ל"ף מהם נכלו המוכרים כחזונון מן ארץ עש"ים ל"ף והמתר
 עש"ים ל"ף נטשה הם את שטרי ע"ב הא' כעשרה ל"ף נכס הא' אמלצא והכ' כעשרה ל"ף נכס הארץ
 ע"ש"ים שלש אמות למטר ארבעה חמשים ומ"ל מה"ו ויתר מתנאים הכריבים לקמה כנוכרים למטף
 ב' זר הארץ ימות נכס א"י כ' סטר
 הקונה Samuel Grünberg
 המוכרים
 י"ו
 ק"ט

הדרושים לאותה מכירה, אמנם בנוסח תמציתי אך באופן ברור ולענין. ידוע שהיה מנסח את שטר־המכר לבדו ולפי תבונתו ונסיגונו, וכותבם בכתב־ידו, ולא נזקק למשפטנים של אז, וכנראה לא החטיא את המטרה. נוסף לחתימות הצדדים על שטר־המכר נראות גם חתימות שני העדים, ולשם חגיגות הוסיפו את המלה "נאום".

חתימתו של שלוש בעברית, הקיצונית בצד שמאל, מקפידה על ציוריות כלשהי וכך לשונה:

הצעיר אהרן

שלוש

סט'

הדגש ב"הצעיר"—כביטוי לענוה של אותם זמנים. סט'—לא "ספרדי טהור", כמקובל לחשוב, אלא "סימנא טבא", כלומר: סימן טוב.

נראה שהמוכרים הצליחו לעניין את אחיהם ולהלהיבם לקניית מגרשים, כי אך בוצעה העיסקה הראשונה וכבר ביקש אותו קונה לרכוש מגרש נוסף, ובהתאם לכך נעשה שטר־מכר נוסף, בהמשך לראשון, ועל אותו גליון עצמו, ושלוש מציין מחדש בתבונה את התנאים העיקריים הספציפיים, ובאשר לנותרים, הרגילים, הוא מאמץ את אלה הנזכרים בשטר־המכר הראשון ומתיחס אליהם.

בצוואתו לא שכח אהרן שלוש להזכיר לבניו שידאגו לסדר ללא דיחוי קושא־נים לאלה שרכשו מגרשים מידי ולרשמם בספרי־האחוזה, וזאת תמורת "המוצאדקא" שעשה בעבורם בשעתו, ובלי לגבות מהם הוצאות נוספות. ואכן, זמן קצר לאחר מותו, לאחר מאמצים שהשקיעו בניו, הוצאו, בבת־אחת, 740 קושאנים לכל אלה שטרם הועברו המגרשים על שמם ושנמצאו שמותיהם ברשימותיו כזכאים לקבל קושאן בהתאם לשטר־המכר שנערכו בידו והיו בידיהם.

קברו של המנוח אהרן שלוש נמצא בבית־הקברות הישן ברחוב טרומפלדור בתל־אביב. באדמה שקנה בצעירותו ובאחוזה־הקבר של משפחת שלוש.

שולחנית לסקוב: יוסף טרונפלדור בארץ־ישראל

מגדל

ב־1911, כאשר ניגשו טרומפלדור וחבריו ברוסיה להגשמת רעיונם להתישב בארץ כקבוצה שיתופית, החליטו לשלוח לפנייהם מעין חלוץ בהרכב ארבעה חברים, שיבדקו את התנאים ויכשירו את הקרקע לבואם של היתר. הראשון לארבעה היה צבי (גרישה) שץ—לימים משורר וסופר בישראל ובימים ההם צעיר בן 21 שאינו שומע עברית ואשר יחד עם טרומפלדור, הגדול ממנו בעשר שנים, הגה את המחשבה להקים בארץ יישובים שיתופיים לפי תכנית משלהם. שץ כבר ישב בא"י כשנה ורבע, התלהב ממראה־עיניו, וחרף תלאות רבות שפקדו אותו חזר לרוסיה לעשות נפשות לעלייה. עתה נלוו אליו זלמן ליפשיץ, פעיל בהפצת תרבות עברית וחבר המפלגה הציונית־סוציאליסטית s.o.s., שהמשטרה הרוסית עקבה אחריו, דוד צירקין—מורה עול־ימים לרוסית, שאישיותו של שץ קסמה לו כמעט כמו הרעיון גופו, ועוד צעיר אחד. בארץ הצטרף אליהם בחור בשם הלל אתין שעשה בקאופרציה של מרחביה, אשר נוסדה סמוך לפני כן.

לאחר שיקולים וחיפושים והחלפת מקומות־עבודה קבעו את מושבם בחוות מגדל שעל שפת הכינרת, אשר בעת ההיא שימשה מקור התעסוקה החקלאית החשוב ביותר בגליל.

אדמתה של חווה זו נקנתה בשנת 1910 מאת גרמנים טמפלרים, בכספה של קבוצת ציונים אמידים ברוסיה בראשות יחיאל צ'לנוב. על ניהול החווה נתמנה משה גליקין, שעודנו חי אתנו כיום והוא בן 95. גליקין אמר להקים ליד מגדל שיכונים לפרעלים למען יתישבו במקום דרך־קבע ויתפרנסו מעבודתם בחווה. היה בדעתו אפילו לשתפם ברווחים במרוצת הזמן, אם יתנהל הכל למישרים, אולם המציאות טפחה על פניו ומנעה ממנו להגשים את תכניתו. לראשונה נתעוררו הקשיים משנת־גלעו חיכוכים בינו לבין העובדים, הוא היה מחמיר בדרישותיו ורוגז כאשר לא נתמלאו, והפועלים—אנשי "העליה השניה", שרובם נטשו את ספסל־הלימודים למען האידיאל של עבודת־האדמה בארץ—ראו בו מנהל נוקשה, שאינו מבין לרוחם. א. ד. גורדון, שעשה פרק־זמן במגדל כפועל, כתב לו בנושא זה מכתב ארוך בו הוכיחו על פניו שהוא מתיחס לעובדים כאל נחותים ממנו בעוד שלאמיתו של דבר חותרים הוא והפועלים, שכם אחד, לקראת בנין הארץ, מתוך שוויון מלא. "מנהל הוא רק מנהל המקהלה", כותב גורדון, "שעל־פי תנועות הקנה שבידיו מתאחדים כחות רבים לכח הרמוני אחד".

אולם גם ה"מקהלה" עצמה לא סייעה הרבה לאותה הרמוניה. על אף התנאים הטובים־

ביחס, לא התקשרו הפועלים למקום, ואין הדברים אמורים במגדל דווקא. האנשים היו צעירים, חסרי-כל—תכופות משום שמאסו בכלל בקנין פרטי מטעמים עקרוניים—חלקם הגדול רווקים אחוזי רוח נדידה, מתאווים לסייר בארץ, ולאחר שבתם בנקודה מסוימת חודש, חדשיים היו נוטשים אותה. משום כך עלתה התמחותם בקושי, על-הרוב, ותפוקתם היתה זעומה.

ארגוני-הפועלים לא התעלמו מחלקם של חבריהם בתקלות. כדי לקדם את פני הרעה, ניסו לחייב פועלים שלא לעזוב את מקום-עבודתם בלי לקבל הרשאה לכך מוועד-העובדים. אולם ארגונים אלה היו עדיין באיבם והשפעתם רופפת.

חיפוכים בין פועלים למנהל לא היו מנת-חלקה של מגדל, החווה הפרטית, בלבד. גם בחוות כינרת, שהוקמה על אדמת הלאום בכספי הלאום, חלו התרחשויות דומות, אלא שכאן גרמו תמורות נכבדות ביותר.

ב-1908 החל לפעול, בראשותו של ד"ר ארתור רופין, המשרד הארצישראלי—הגוף עליו הטילה ההסתדרות הציונית העולמית לנהל ולפתח את העבודה המעשית בארץ-ישראל. ביזמתו של רופין הוקמה עוד אותה שנה חברת הכשרת-הישוב, שתפקידה היה לרכוש קרקעות בהון פרטי ולאומי וגם לאפשר לפועלים יהודים להכשיר עצמם לעבודה חקלאית על קרקעות אלו כשכירים, כדי שעם הזמן יגיעו לכלל קיום עצמאי בחקלאות. אז רכשה הכשרת-הישוב את אדמת דלייקה—אום-ג'וני על שפת הכינרת ועליה נוסדה חוות כינרת.

העבודה בחווה, בהנהלתו של אגרונום מומחה, התחילה במאי אותה שנה, עם קבוצת פועלים מנוסה למדי שנקראה "הקומונה הרומנאית"—יוצאי רומני שבאוקראינה.

אף כי המשק התפתח וגדל עד כדי שהעסיק ב-1909 45 פועלים—מספר גדול לפי המושגים של ארתם ימים—רבו החיפוכים בין המנהל לעובדים, שהתרעמו על שוניהגים בהם ביד רמה ואין משתפים אותם בהנהלה. משהחל המנהל להעסיק ערבים בעבור דות העונתיות, הגיבו על כך הפועלים בהכרזת שביתה, כי חששו שגם כאן, על "אדמת הלאום", מקום התעסוקה החקלאי היחיד הפתוח לפנייהם, תשתלט עבודה ערבית כבמשקי האיכרים במושבות. מוצא מן המצב ראה רופין בנסיון חדש: העלאת קבוצת פועלים על חלק מאדמת כינרת, באום-ג'וני, שתעבד את השטח בשיתוף ובאורח עצמאי. לאחר שנת-נסיון מוצלחת בדרך זו, עם קבוצה בת ששה אנשים, שבכל-זאת לא רצתה להמשיך בדבר, נקראה לכאן "הקומונה הרומנאית"—שביתיים עזבה את כינרת מתוך מחאה עם פרוץ השביתה—לחזור וליטול עליה את המשימה. היא התחילה בדבר בנובמבר 1910 והסבה את שם היישוב לדגניה. חברי "הקומונה הרומנאית" הם-הם ראשוני דגניה, שאחדים מהם עודם בחיים ויושבים בקבוצה עד היום.

בינתיים הוסיפו יחסי-העבודה בכינרת להידרדר, ולכסוף נאלץ רופין להעמיד את החווה על בסיס אחר. לאחר שהחפירוה ב-1912 ל-12 בוגרי בי"ס חקלאי בארה"ב, שקראו לעצמם "האיכר הצעיר" וגם הם לא החזיקו מעמד, נמסרה ב-1913 לקבוצת פועלים מנוסה, שניהלה אף היא את המשק באורח עצמאי, מתוך שיתוף.

ב־1910, בה בשנה ש"הקומונה הרומנאית" נאחזה בדגניה, החל בארץ נסיון חדש של התנחלות על דרך השיתוף. ההחלטה על כך נתקבלה בקונגרס הציוני התשיעי, לפי הצעתו וזימתו של הכלכלן והסוציולוג הנודע פראנץ אופנהיימר. התכנית היתה להקים מושב שיתופי לדוגמה בשלושה שלבים: ראשית—הקמת משק גדול בהנהלת אגרונום, תוך תשלום שכר לפועלים ושיתופם ברווחים; שנית—העברת החווה להנהלתם של הפועלים, לכשיחסכו כסף וירכשו נסיון; שלישית—הרחבת המושב השיתופי עד לקליטת בעלי־מלאכה ושאר בעלי־מקצוע.

את התכנית החלו להוציא לפועל על שטח 3500 דונם של אדמת פּוֹלָה—הרכישה הראשונה של הקרן־הקיימת בעמק־יזרעאל. המושב נקרא מרחביה, וגם כאן מונה אגרונום כמנהל. בדומה לכינרת החלו אף פה החיכוכים, שהגיעו לשיאם כאשר הזמין המנהל עבודה ערבית. כארבע שנים נמשך המאבק ולבסוף, בשנת 1914, הוחלט למסור גם את מרחביה להנהלתם העצמית של הפועלים.

הנסיונות וההישגים האלה לא היה בהם כדי לספק את טרומפלדור וחבריו. אנשי דגניה, כינרת ואחרים הגיעו לצורת ההתישבות השיתופית בעקיפים: מטרם העי קרית היתה כיבוש העבודה, ולאחר שמאבקם על העבודה העברית במושבות נתקל בקשיים, מצאו באותה צורת התישבות דרך ופתרון לבעייתם. ואילו טרומפלדור וחבריו ראו בחיי־קומונה אידיאל כשלעצמו.

משנתלקטה סביב טרומפלדור ברוסיה קבוצת אנשים להגשמת רעיונו זה, כינסו הוא וצבי שץ, בקיץ 1911, ועידה קטנה באותה רומני, בה השתתפו בסך־הכל שבעה אנשים. בפגישה זו עובד תקנון, לפיו "המטרה בבנין המושבות [הקומוניסטיות] בא"י היא השתחררות משיעבוד כפול: לאומי וסוציאלי". כדי שמושבות אלו תוכלנה להתקיים באורח עצמאי, מצא טרומפלדור שעליהן להתבסס לא על חקלאות בלבד אלא גם על מלאכה ותעשייה. ולא עוד אלא שביקש להקים תנועה שראשיתה ברוסיה וסופה בארץ־ישראל, שעל־ידי ייסוד מושבות שיתופיות בחוץ־לארץ תכשיר את העולים בחקלאות, ורק לכשיהיו מאומנים ומנוסים בה יבואו לארץ ויקימו גם בה מושבות שיתופיות. דרך זו היתה רחוקה מהלך־הרוח של אנשי "העליה השנייה", אשר לא רק לא שמרו על קשר כזה אל הפזורה אלא קמו ובאו לארץ ללא כל מסגרת מאורגנת. אפילו אנשי קבוצתו של טרומפלדור, ובעיקר צבי שץ, לא קיבלו את דעתו בדבר ייסוד המושבות ברוסיה לפני היציאה לארץ־ישראל וטענו לעליה מיד. כתחליף לתכנית המקורית הוסכם על הקמת חוות־הכשרה ומרכז ברוסיה, שישמש מקשר אל אנשי התנועה בארץ, יאסוף כספים ויעשה נפשות לרעיון בחו"ל. על כל החברים הוטל להכניס 250 רובל לקופה הכללית למען הקמתה של המושבה. הנשאר רים ברוסיה היו צריכים לרכוש להם מקצועות מן הדרושים לחיים בארץ.

ובעוד אחת נבדלה דרכו של טרומפלדור מזו של בני דורו: אף־על־פי שהוא וחבריו דגלו ברעיון של "גאולת הקרקע" על־ידי הקרן־הקיימת, לא היו רובם מוכנים להקים את הקומונות שלהם אלא על אדמה שתירכש בכספי החברים או בכספי הלואאה שתינתן על בסיס מסחרי טהור.

מכל זה לא יצא מאומה לפועל. החווה ברוסיה לא הוקמה. האנשים לא רכשו את המקצועות הדרושים. כספים לא עלה בידי הנשואים בחוץ-לארץ לאסוף, ואפילו הרעיון לקיים ברוסיה מרכז-פעולה ראוי-לשמו לא התגשם. גם מספר החברים שנתנו ידם למפעל היה קטן מן האומדן (בזמנו דובר על 100–200 איש).

במכתבו לחברים בארץ לפני עלייתו מונה טרומפלדור עשרים-ואחד חברים שבדעתם לבוא אף הם ולהצטרף לקבוצה. יחד עם אלה שכבר עלו מנה חילו אותה שעה עשרים-וששה. שבעה מתוכם לא יצאו לדרך כלל. ששה עשו בארץ אך לקבוצה לא הצטרפו, ולמעשה מנתה הקבוצה רק 13 חברים בלבד (בפרק מסוים הגיע המספר ל-15).

לכלל יצירת משק עצמאי דוגמת דגניה לא הגיעו. כל שכן להקמת מושבה "שלא על יסוד השנוררות", כפי שהתבטא טרומפלדור, כי לא עלה בידם לגייס את ההון הדרוש לרכישת קרקע. טרומפלדור הציע לשבת ליד דגניה לשם הכשרה במשק שכבר רכש לו נסיון, אך החברים בארץ התנגדו לדבר משום ששאלו להיות תנועה ואילו דגניה לא נתנה דעתה אלא על קיומה-היא כקבוצה. באין ברירה פנו למגדל, אשר שם חיפה לבואם "החלוץ" שלהם.

תכניתם היתה ללמוד במגדל עבודה חקלאית ורק אחר-כך לצאת להתישבות על אדמה משלהם, ואילו בחיי שיתוף התחילו מיד. הם הגיעו בחג שמחת-תורה—אות לטובה. טרומפלדור, באופטימיות המיוחדת לו, כתב עוד מן הדרך (בלי שיפריעו לו הסערה הגדולה בשעת המסע וחוליה-הים שתקף את הכל ואתו בכלל) כי "יש ודאות חזקה ושקטה שנגיע ונמצא מעשה לעשותו". בא לפגוש שמואל דיין, חבר דגניה. אף כי לא יכלו להידבר ביניהם, משום שדיין, כאיש "הפועל הצעיר", סירב לדבר כל שפה אחרת מחוץ לעברית ולא נמצא בחבורת הבאים שומע-עברית, בכל-זאת הצליחו להסתדר אתו. למגינת-לבו של טרומפלדור נאלץ צבי שץ לצאת קודם לרוסיה לשירות הצבא ולא יכול להיענות לבקשתו לחכות לו בארץ עד שיגיע.

"גרישה, גרישה חביבי", כותב לו טרומפלדור עם בואו, "מדוע אינך עתה אתנו?!

מדוע אין אנו יכולים לשתף אותך בשמחת התחלת חיינו בארצנו האהובה?!" בתחילה עזר להם גליקין בהרבה. הוא סידר לבחורות חדר נוח וטוב, שחלונותיו נשקפים אל הים וסיוודו לבן ונקי מאד, עד שהיו מציגים אותו לראון לפני תיירים מבקרים. הוא גם איפשר לקבוצה לארגן לה מטבח משלה וסייע בידי חברה בסיודור חייהם השתפניים, בהעמידו לרשותם חדר נוסף. כאן היו מתכנסים בערבים אף אחרים מפועלי מגדל הדלה בחיי תרבות, שמצאו פה פינה נעימה ומקום לויכוחים מרחיבי-אפקים. הם השתדלו לדבר רק עברית, אף כי בקושי רב עלה להם הדבר. כתמיד היה טרומפלדור זה שהגדיל לעשות. כדי לא להפר את כלל הדיבור העברי, היה מכין הרצאות-בכתב ברוסית ומטיל על מי מן החברים לתרגמן ולהשמיען בעברית. כך נהג גם כאשר רצה להשמיע דעה באסיפות הפועלים. בשבתות היו החברים מטיי-לים בהרים ובערבי-שבת עשו על הגורן או על שפת הפינת, משתרעים על שכמייתו של טרומפלדור, שהיה שוטחה על הקרקע, וחרף ההקפדה על העברית היו משתפכים בשירים רוסיים נלבבים.

אנשים שלא הכירו את טרומפלדור התיחסו אליו בכבוד ובהערצה גם בטרם יחליפו עמו מלה אחת. היה בכל חוותו, בקומתו הזקופה ובהילוכו האמיץ, משהו שגרם לאנשים לפנות לו את הדרך, כביכול. אכן, שמעו הלך לפניו, אבל גם אלה שלא ידעו עליו מאומה נהגו בו כך. אף כי עם כל אדם דיבר כעם שוה לו, בנועם ובנחת, היה חיץ מתהווה בינו לבין שאר בני-אדם, חיץ של יראת-כבוד.

מעשיו הוסיפו על ההערכה שרכשו לו הבריות. למרות נכותו קיבלו גליקין לעבודה ללא היסוס, והוא לא הכויב. גליקין היה אומר עליו שאם ביד אחת עושה הוא עבודה של הטוב בפועלים, הרי לו היו לו שתי ידיים היה יכול להתמודד עם שלושה. הוא ביצע ביעילות כל עבודה חקלאית—חריש, דיש, קציר. בקומונה היתה נהוגה תורנות בוקר במטבח, להגיש תה לחברים לפני צאתם לעבודה—טרומפלדור לקח חלק גם בזה. צירקין מספר שביקש פעם אחת לעזור לו להעביר את המיחס, בעל שתי הידיות, מן הכירה לשולחן, אך בטרם יספיק לעשות דבר כבר הניף טרומפלדור את המיחס ובהחזיקו זיקו בכנו בידו האחת העמידו במקום הדרוש. הוא היה סולד מכל עזרה שניסו להגיש לו בשל מומו.

לא הכל יכלו לעבודה בה-במידה אולם הבחורים עשו מאמצים גדולים להשתלט עליה. התחילו מאל"ף—למדו להחזיק מעדר, להניף חרמש, לתקוע מחרשה. מפיון שהיו ירוקים כלי-כך, היה מין תום בהליכותיהם, ביחס-הקדושה שלהם לכל הכרוך בעבודה. זלמן ליפשיץ, למשל, שהוטל עליו לטפל בפרידות, היה מנקה את פרידותיו במסירות נפש כמש, וכאשר פועלים ותיקים יותר עשו לו תעלול והחליפו בלילה את פרדותיו הנקיות באחרות, מלוכלכות, לא נרתע מלרחוץ היטב גם את אלו. הוא התיחס לבהמות כאל בני-אדם, היה מחזיק שוט בעגלה בלא להשתמש בו. כאשר שאלוהו לשם מה לו השוט, אמר שחלילה לו לפגוע בבעלי-החיים אך לא יזיק אם יידעו כי יש שוט מן המוכן. ודאי תדרבנם ידיעה זו בלבד.

צירקין זכר כיצד ניסה פעם פועל מקומי מן הוותיקים ללמדו לעבוד במשנה-מרץ כשנראָה מרחוק המנהל ולנוח בהיעדרו. וכל-כך למה? משום שהוא, צירקין, נהג בדרך הפוכה; כל הזמן עבד בכל כוחותיו והניח ידו מן המלאכה רק כדי להסתכל במנהל המתקרב.

הבחורות עשו מאמצים עצומים לקיים את המטבח ולהאכיל את החברים באמצעים הדלים שעמדו לרשותן ובידיעתן האפסית כמעט בבישול.

בזמן הראשון היו המכתבים שנשלחו לחברים ברוסיה מלאי התלהבות והקשר נשמר יפה בין שני הפלגים. בשולי מכתבים לטרומפלדור, הכתובים כולם רוסיית, יש גם תוספת לבביות בעברית, כגון: "שלום וברכה לאהובי, מה שלומך? אקווה כי כבר תבין את שפתנו". או: "ברכה חמה לארץ היפה ולאחים הנעימים".

כך התנהלו העניינים משך כחדישיים, כאשר חדלו המכתבים מן הקבוצה במגדל ולא באו תשובות לקריאות החרדה מחו"ל השואלות מה קרה. בלוצרקובסקי, שנשאר ברוסיה כדי להשלים את לימודי החקלאות באוניברסיטה ("האגרונום שלנו לעתיד", כותב עליו טרומפלדור לחברים בארץ, לפני עלייתו), פונה לקבוצה ב-14.12.1914 ושואל

מדוע אין מכתבים. הוא מבקש הנחיות כיצד להמשיך. מסקנתו מן השתיקה המזוהה: ודאי טוב מאד, או שרע מאד. במכתבו המלא תרעומות על היעדר מכתבים הוא מתחנן ממש לאות־חיים.

בפסח 1913 הגיעה דוסיה (טובה) חסקינה ארצה. גנת היתה לפי מקצועה, אך הצטרפה לקבוצת טרומפלדור שהתארגנה ברוסיה מתוך מטרה ברורה—לחיות ולעבוד עבודה פיזית בקומונה. היא היתה גיבנת, אך מומה לא מנע ממנה להחזיק בהחלטתה. לימים עברה לתל־אביב וקנתה לה שם כאחת הגננות הטובות בארץ. היא לא צפתה התפתחות עניינים כזאת כאשר ירדה באניה באודיסה. עמה היה צבי שץ, שהקדים בינתיים להשתחרר מן השירות הצבאי בגלל קוצר־ראות.

כנראה היה אז בדעתו של שץ להישאר זמן־מה ברוסיה, לכתוב דברי־שירה, להרחיב את אפקיו. אולם משנודע לו כי טרומפלדור וחבריו קיבלו מגליקין הסכמה להתחיל בקבוצה אוטונומית־למחצה במגדל, החליט כי "חובתי היא ומקומי שם עתה. המחשבה על 'ההתפתחות שלי', 'אני', על 'הכשרון הפיזי', אני עכשיו הצדה... הלאה הספקות". לא היה לו כסף לנסיעה והרבה חכך בדעתו מניין ימצא לו. משנודע הדבר לטרומפל־דור בארץ, הריץ לו מכתב בזה הלשון: "אדם משונה אתה! כלום לא תתבייש? כלום באמת אתה חרשב כי כך מתנהגים קומוניסטים? ² יושב בלי כסף ואינו יכול לשוב הנה; משתוקק לשוב; אנו מחכים לו בכליון־עיניים, ואתה אינך רוצה להודיע לחבריך מה הדבר המעכב אותך. לא. אין זה כלל מנהג קומוניסטים. צבי! ברגע זה אני כותב לאחי מיכאל בפטרבורג ומבקש ממנו לשלוח לך 40 רובלים".

אם קיבל שץ את הצעתו של טרומפלדור או שמא נמצא לו הכסף הדרוש ממקור אחר, זאת אין אנו יודעים. מכל־מקום יצא, כאמור, לדרך. "שרידי החורף עדיין נראים", מתארת חסקינה אותו מעמד, "והוא, גרישה שץ, בא... לאודיסה בבגדי חצי־חורף וחצי־קיץ; מעיל־סתיו שחור וכובע־קש גדול, עגול, פשוט, עם שוליים גדולים, כובע ארצישראלי, משדה העבודה. ואם אצרף לזה מיחס־ניקל גדול (שקנינו בשביל חברינו בקבוצה) אשר צבי רצה דווקא לשאתו... עד לעלותנו לאניה, הרי זוהי תמונה אוריגינלית מאד... לא מבט אחד של צחוק, לעג ותמהון ליוו אותנו ברחובות אודיסה, אך מה לגרישה ולכל הלהג הזה? הלא אנחנו עוזבים את כולם ואת הכל ונוסעים הביתה".³

ואז, כבואם מלאי התלהבות למגדל, התגלה המצב לאמתו. "כעבור שמונה חדשים [מאז הוקמה הקומונה]", רושמת חסקינה, "מצאתי לפני שני מחנות: כמעט כל החברים מצד אחד ואוסייה מצד שני".⁴

ואכן, פני הדברים לא היו מעודדים. היו לכך גם סיבות אובייקטיביות: הלל אתיו, אותו חבר מרחביה שהצטרף לרביעיית־החלוץ של קבוצת טרומפלדור והיה חביב על הכל בטוב־לבר ובמאור־פניו, חלה בדלקת־ריאות ומת. אחר, מאיר ברנשטיין, שכתב בזמנו לטרומפלדור עברית ש"כאין וכאפס המה ייסורי הגו ששם [בארץ] מייסורי הנפש שאתה מרגיש פה [ברוסיה]", חלה בקדחת ובעצת הרופאים חזר לרוסיה. עוד אחד, זלמן סוכריאר, חזר אף הוא מאותה סיבה. חוסר־העבודה החל לתת אותותיו.

מגדל לא יכלה לספק עבודה לכל החברים, וחלקם נאלצו לפנות למקומות־פרנסה אחרים—דגניה, מרחביה, פוריה—דבר שוודאי לא תרם להתבססות. אך אלה לא היו הגורמים היחידים שהביאו לתמורות מן הקצה אל הקצה. לא מעט הסב בכך טרומפל־דור עצמו. הוא היה קיצוני בדרישותיו. חשב שמה שיכול הוא לדרוש מעצמו חובתו לדרוש גם מן האחרים, חובתו למען רעיון הקומונה, ציפור־הנפש. הוא לא ביקש שררה אך תבע שררה לאידיאה וראה עצמו מיועד לשרתה ולשמור עליה מכל משמר.

בדרישותיו הקיצוניות לא ידע ויתור ולא נשא פני איש, לרבות מקורביו ואוהביו המסורים ביותר. הדבר הביא לאי־הבנות וחיפוכים עם החברים אף היה לרועץ לקשרי האהבה שלו עם בלה קובנר, חברת הקבוצה שעלתה עמו ארצה, שידידותו עמה החלה מכבר, בעוד שניהם ברוסיה. הכל ראו בהם זוג. הוא הכירה בפטרבורג, כאשר באה לשם ללמוד רוקחות. בעסקו של קרוב שלה, ציגמן, עבד טרומפלדור כפקיד בזמן לימודיו באוניברסיטה, ומפי אחד מבני משפחתה, ששירת יחד עמו בצבא במלחמת יפאן—רוסיה, שמעה עליו בלה גדולות ונצורות. שנים לאחר המלחמה היה עוסק במסירות בענייני החיילים היהודים המשוחררים, שהיו מרבים לפנות אליו לעזרה ועצה וראה בו מנהיג ומושיע. את בלה היה טרומפלדור פוגש במסיבות ערב־שבת שהיה עורך קרובה והיא העריצה אותו ועלתה ארצה בגינו, שכן לא היתה ציונית נלהבת לפני הכירה אותו. היא השפיעה גם על ידידתה, אניה, לעלות. יתר על כן, שני אחיה אף הם הצטרפו לקבוצה ברוסיה בהשפעתה, אף כי ארצה לא הגיעו. טרומ־פלדור דיבר עליה בחיבה ובהוקרה במכתבי ההערכה שלו על האנשים שגייס למפעלו: "בלה ק., עוזרת־רוקחים, קומתה נמוכה וגופה דק...; עלמה זריזה, חזקה ומלאה מרץ; בהירת־שער. יפה, עיניה גדולות ונוהרות... היא מסורה מאד לרעיוננו". והנה, במגדל, בא אליה ואל אניה בדרישות שלא יכלו לעמוד בהן, וזאת בלי לכבד או לציין לפחות את מאמציהן הגדולים למלא את המוטל עליהן, על אף שלא הורגלו בעמל הגופני ובאקלים הקשה; ואם לא תמיד הצליחו בתפקידן היתה הצדקה לכך, בייחוד כאשר מי מן החברים חלה ולא השתכר והסכום שהוקצב למצרכי־מזון קטן עוד יותר. אולם טרומפלדור לא התחשב במאומה. כאשר לא יכלו להסתדר בתקציב הזעום, דרש בתוקף לחסוך בפרודוקטים והיה מציע קימוצים שהיו מגוחכים בעיניהן: להכין דייסה בכוס חלב אחת לשניים־עשר איש; לקמץ בפלפל ובמלח, ועוד. היה דורש בקטנה ככגדולה באותה מידה של חומרה. בלה נעלבה עד מעמקי נפשה מחוסר־הערכה זה דווקא מצדו של אוסיה, שהיה האדם הקרוב לה מכולם.

לבסוף הוגדשה הסאה. חיפוכים מתמידים אלה קמו כחיץ ביניהם. בטחונה של בלה בריאליות הגשמתו של רעיון הקומונה נתערער והלך, ודבר זה קומם נגדה את טרומ־פלדור ביתר־שאת. היא היתה צעירה תקיפה, נבונה, בעלת הכרת ערך עצמה, ולא יכלה עוד למחול על כבודה. משנבעה הפרץ ביניהם החלה להתידד עם אדם אחר. טרומפלדור ראה בכך בגידה כפולה: בו, ובעיקר—ברעיון. הסתבכות זו נתנה את אותותיה בכל חיי הקבוצה הקטנה.

כשם שלא התחשב בקשייהן וברגישותן של הבחורות, כך לא הקל על הבהורים. אחד

מהם, משה שפירא, היה צעיר מאד, כבן שמונה-עשרה. דווקא אותו היה טרומפלדור שולח לעבודה בפוריה, ואילו הנער היה מלא געגועים לביתו שברוסיה ומצא תחליף-מה בפניה החמה שהשתדלו הבחורות להכין למענו במגדל. מחמימות זו לא נתן לו ליהנות אלא אחת לשבוע, בשבת, בשוכו מן היישוב המרוחק. הוא לא עמד בקשיי החיים—עבודה פיזית מפרכת של שמונה שעות ביום בלהטו של קיץ ארצישראלי; המזון המועט והגרוע הוסיף לכך. החברים לא מתוך רוע-לב אלא מאהבת הצחוק סתם היו מהתלים בו כאשר היה מתלונן, ואילו טרומפלדור היה מגיב קשה על כל סטייה קלה שלו מן הדרך הקומונלית. יום-ששי אחד, לאחר ארוחת-הערב, נשמע קול ירייה ומשה שפירא נמצא מת. הוא שלח יד בנפשו. היו ססברו שטרומפלדור פגע ברגשותיו בניזיפה חמורה כלשהי והאשימו אותו באסון.

גם מריבות בעניינים של-מה-בכך, כגון אי-הבנה בין הבחורות באשר לחלוקת הבגדים, גרמו התערערות ביחסים. התברר שהאנשים שנבחרו בהקפדה גדולה כל-כך לא התאימו למשימה הכבדה, וטרומפלדור עצמו, הממצה את הדין עד תומו, לא סייע להגשמת רעיונו. אפשר גם שלדמינו ולתנופתו היה המצע צר מהשתרע. היה לו צורך במשהו גדול יותר להשקיע בו את מרצו ולהטו.

גם התנאים הכלליים במגדל לא תרמו לגיבוש הקבוצה ולהתבססותה. בשל חוסר-עבודה מדי-פעם נאלצו החברים, כאמור, למצוא לעצמם עבודה מחוץ לחווה. חרה לו לטרומפלדור שבה-בעת שאנשיו יוצאים החוצה למחיתם מעסיק גליקין ערבים. גליקין, מצדו, ראה צורך לקיים את החווה על בסיס רווחי, ומשנתקשה להשיג את שלו בהעסקת פועלים יהודים נזקק גם לעבודה ערבית.

החיכוכים הגיעו לשלב בו מצא טרומפלדור לנחון לצאת על דעת עצמו לקונגרס ה-11 שהתכנס בווינה כדי להתלונן על המנהל ולהשיג החלטה שבמגדל יועסקו פועלים יהודיים בלבד. מבוקשו לא עלה בידו. במכתב לחבר בדגניה הוא כותב שלא הצליח לדון עם בעלי מגדל בבעיה הואיל ואלה השתמטו בתירוץ של חוסר זמן. משיחה עם ישראל רוזוב⁶ הסיק, בטעות, שיסלקו את גליקין במקדם או במאוחר. דבר זה לא קרה. גליקין נשאר במגדל.

קבוצתו של טרומפלדור התפוררה זמן-מה לאחר שיצא לקונגרס. היה זה כשלון חרוץ, ולא איש אחד היה מתמוטט נוכח מפלה כזאת. לטרומפלדור היתה זו מהלומה כבדה, אך הוא לא נואש. הוא הבין כי במתפונת שעיצב לא יוכל להגשים את משאת-נפשו, וכמו בהרבה מקרים אחרים הלך לקראת הבאות בלי לפנות לאחור.

רישומה של הקבוצה הזאת לא ניכר בהתרחשויות של אותם הימים, בעתוני הפועלים, "אחדות" ו"הפועל הצעיר", אין היא נזכרת כלל ואף שמו של טרומפלדור אינו מופיע, לא כל שכן בעתונות הכללית היומית. אכן, הקבוצה היתה שקועה בתוך עצמה וכמעט לא התערבה במתרחש סביבה.

חלק מחבריה, וביניהם צבי שץ, זלמן ליפשיץ ודוד צירקין, המשיכו זמן-מה במגדל ואחר-כך עברו לבן-שמן, יחד עם עוד שתי חברות שנישאו במרוצת הזמן האחת לשץ והשניה לליפשיץ. גם בבן-שמן קיימו קומונה תוך שהם עובדים כשכירים בחווה.

לאחר פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, ומשהצטרפה תורכיה לגרמניה בחורף 1915, נתפרדה החבילה. זלמן ליפשיץ ומשפחתו נשארו בבן-שמן, אחדים יצאו בחזרה לרוסיה ואחדים חזרו לגליל, בהם צבי שץ ואשתו וצירקין.

עד שקם הגדוד העברי הארצישראלי, ב־1918, עברו עליהם ימים קשים של נדודים, שכר־לחץ בעבודות ציבוריות ולעתים גם חוסר־עבודה ממש, מלווה מחלות וחוסר־בית. ב־1916 נולדה לשץ בתו, מארע שמילא את לבו אושר רב.

ב־1918 שוב עשו שץ ושני חבריו, ליפשיץ וצירקין, יחד בהתגייסם לגדוד העברי. מאותו זמן ועד למותו בטרם־עת כעבור שלש שנים התמסר שץ לשאיפתו מימים־ימימה—לכתוב עברית, דבר שרק אז ראה עצמו כשר לו. את רעיון הקבוצה לא נטש וכל אותן שנים הוסיף לארגן חלומות עליו עם חברו דוד צירקין. לכלל מעשה לא הגיע, כי במאי 1921 נרצח ביפו בידי ערבים יחד עם הסופר י. ח. ברנר.⁷

חיי קבוצה בגילגול שונה־בתכלית הגשימו לבסוף זלמן ליפשיץ ודוד צירקין, בהצטרפם לקיבוץ עין־חרוד עם היוסדו. זלמן ליפשיץ נפטר ב־1952 לאחר שקנה לו שם כחקלאי מעולה, בעיקר בכל הנוגע לעצי־פרי. דוד צפרי, שהפך בוטנאי־חוקר, יושב בעין־חרוד עד היום הזה. הוא וקלה קובנר—שהקימה משפחה בנהלל, עשתה עם בנה באילון והיא יושבת עמו עתה בנהריה—הם שרידיה היחידים של קבוצת מגדל החיים עמנו בארץ עד היום.

סיכוייה של קבוצת מגדל להצליח היו קטנים ביותר. לא היה כל יחס מתקבל־על־הדעת בין תכניתיה, שעובדו בחו"ל, לבין המציאות הארצישראלית. האנשים ערכו את תכניתם המעשית לפי נתונים כתובים, תיאורטיים, תלושים מן המציאות. מאומה מדברי התקנון לא התגשם הלכה־למעשה. יתר על כן, אפילו צעדים ראשונים לקראת הגשתו לא נעשו.

לא לפי כוחם ומספרם של חברי הקבוצה היו ממדיה הגדולים של המטרה. טרומפלדור עצמו הביא בחשבון אפשרות של כשלון: "כשלון והתמוטטות אפשריים הם בדרך הקומוניסטית..." ושוב, בקשר לחברים הנשארים בחו"ל להמשיך בלימודיהם: "לימוד זה יוכל להביא תועלת ללומד עצמו בשעה שיעזוב, למשל, את המושבה או בשעה שהמושבה תתבטל (הכל אפשר...)".

רק שנים רבות אחר־כך, עם בוא "העליה השלישית", התגשם חלק מן העקרונות המובאים בתקנון, לא מעט בהשפעתו הישירה של טרומפלדור, במסגרת פעולתו ב"החלוץ".

דגניה

מן הקונגרס הציוני בווינה נסע טרומפלדור לתקופה קצרה לרוסיה, להתראות עם קרוביו ולעשות נפשות לענין הציוני. את רעיון הקומונה הניח לפי־שעה ועתה לא טען לו.

הוא רואה בציונות שלש מטרות עיקריות: חינוך לאומי, רכישת אדמה לעם כולו, ויצירת קשר אמיץ בין ארץ-ישראל לגולה. כדרכו, נכנס מראש לפרטי-פרטים של הגשמת מטרות אלו. לשם החינוך הלאומי, שהוא השרשת היהדות והקניית הלשון העברית כלשון שימושית, יש להרבות את מספר גני-הילדים ובתי-הספר עד כמה שהיד משגת, לקבוע שכר-לימוד נמוך ומחיר זול לספרי-הלימוד. "החינוך הלאומי צריך לתת ליהודים נשמה יהודית, הוא צריך לעשות את היהודים מצד צורתם ליהודים מצד מהותם". באמרו "הלאמת הקרקע" אין הוא מתכוון לכך שלא תירכש אדמה על-ידי יחידים. היפוכו של דבר—יש לסייע לרכישה כזאת (בתנאי שהעבודה באותה מסגרת תהיה עברית), אולם הגדלת השטח ה"לאומי" תקרב את הגשמת הציונות. באורח מעשי פירושו של דבר—פעולה למען הקרן-הקיימת. את הקשר בין הארץ לפזורה צריך לקיים בעזרת לשכות-מודיעין לשני הפיונים ותנועת נוסעים דורסטרית. שלושה הם סוגי הנוסעים לארץ: תיירים, עולי-רגל וחלוצים. וכאן נכנס טרומפלדור לפרטי-פרטים: כיצד יצטבר הכסף לנסיעה, ולפי איזה תור יסעו האנשים. לחלוצים הוא ממנה להודיע שיק"א עומדת לארגן ליד בתי-ה"ס שלה ברוסיה שיעוריקיץ, שבהם אפשר לרכוש הכשרה ראויה-לשמה לעבודה החקלאית בארץ. צריך להזדרז ולהגיש בקשות להתקבל לשיעורים אלה. וטרומפלדור אינו מתעצל ומנסה גם מכתב-בקשה ואף מודיע על התאריכים בהם השיעורים מתקיימים.

את תכניתו זו הוא שולח במכתב לכמה אנשים ברוסיה, ויש מקום להניח שהגה באותם ימים מחשבות על גיבושה של חבורה חדשה לפעולה בארץ-ישראל. אפשר שנקט גם כמה צעדים מעשיים לקראת מימוש תכניתו ואף מצא לו, בארץ ומחוצה לה, אנשים שהיו נכונים לתת לו את ידם. קשה לקבוע בוודאות עד אנה הגיע; תוצאות של ממש לא היו לגישים אלה.

בינתיים יש בדעתו לשפר, ראשית-כל, את ידיעותיו בלשון. "לא פעם נאלצתי להסמיק", כותב הוא מרוסיה לחבר בדגניה, "אני הפלשתינאי (!) כאשר פנו אלי גם בווינה וברוסיה ולא ידעתי לענות על שאלות שנשאלתי בעברית". לצורך זה הולך הוא, עם שובו ארצה, ליפא, מתוך כוונה לתת כל עתותיו ללימודים. אולם כאשר נודע לו שנרצחו שלושה שומרים יהודיים בדגניה, בכינרת ובסג'רה, שוב אינו מסוגל לעמוד מנגד והוא יוצא לדגניה.

כאן התמכר כליל לעבודה הפיזית ועורר התפעלות בלב החברים בשל הצלחתו, חרף מומו, הודות לרצון-הברזל שלו. רבים תיארו אותו בעבודה. "היה רותם את הפרדות הפראיות ביותר ושולט בהן", מספר יעקב ברקוביץ, מראשוני דגניה. "היה זמן שהיינו חורשים בשמינית. האדמה היתה קשה מאד ודרוש היה מאמץ רב בכדי להחזיק את המחרשה שלא תקפוץ למעלה. אולם כאשר טרומפלדור היה מניח את ידו על המחרשה, היתה זו 'טובעת' באדמה... לא האמנתי למראה-עיני בראותי כיצד היה תופס קלשון בקצה הפרוטיוזה (שהיתה עשויה צינור בעל צבתות שאפשר לפתחו ולסגרו). נרעץ אותו באדמה, מוסיף להחזיק בידו זו בראש הקלשון ואילו ביד האמתית תופס את הקלשון באמצע. מרימו ומעמס את הערימה על העגלה".⁸ ותיאורו של שמואל דיין:

"לפעמים היו הבהמות נעצרות באשר היה קשה עליהן למשוך את המחרשה הנעוצה באדמה בידו האחת, יד־הברזל"⁹. ודבריו של אליהו גולומב: "היה רותם יחידי שלישיה של פרדות (לאו דוקא מן השקטות ביותר) אל הדיסקוס... היה יוצא יחידי לשדות המרוחקים כשהוא מזוין במאזר שהיה מכניס בו מחסנית כדורים בידו האחת..."¹⁰ ועל חזותו בעבודה—נחום בנארי: "דרך ישיבתו על המגוב הסבה מיד את שימת־לבי לאיש זה. הרתמה היתה מונחת על שכמו והוא, כצמוד אל מושבו, היה מכוון בידו האחת את הפרדה... היה איזה הוד בעצם ישיבתו הבלתי אנוסה על המגוב ובאותה דרך שהיה מכוון את בהמתו באצבעות ידו האחת והפרדה נשמעת לו... והוא זקוף וצמוד על מושבו"¹¹.

לדברי הכל היה בעל כוח פיזי בלתי־רגיל, ואף שמעולם לא התפאר במעשי־גבורה מתרברב היה בעצמתו הגופנית, הן בעבודה הן במשחק. היה מתגושש עם החזקים שבבחורי דגניה ומכריעם לקול צחוק עליו, ונוהג תכופות כנער. ואכן, בחברת ילדים היה מתפרק כליל. בדגניה היה בזמן ההוא רק ילד אחד—גדעון ברץ—ועמו עשה הרבה משעות־הפנאי שלו, כשהוא ממציא משחקי־ילדים שונים בעליצות רבה.

כאשר היה מכוונס בתוך עצמו היתה ארשת־פניו חמורה, אך משהיה בא בדברים עם אנשים "מיד מתרחבים קוי פניו, מתבלטות עיניו האפורות המביטות ישר לתוך עיני המדבר ובחלק העליון של פניו, בקרבת העינים, משתפך מעין חיוך, שעה שהחלק התחתון של פניו, ובעיקר שפתו וסנטרו המרובע, נשארים בחומרתם הקודמת. כאשר פרץ בצחוק רם, הרי צחוקו הוא ילדותי־תמים וכל גופו צוחק עמו"¹².

בהליכותיו ובהרבה מדעותיו היה שונה מיתר חברי הקבוצה והיה מקפיד ללכת לפי דרכו אפילו בעניינים של־מה־בכך. למשל, כאשר עמד הברון לבקר בדגניה וטרחו בניקוי החצר לכבוד המאורע, הרתיח הדבר את טרומפלדור. הוא גם לא הצטרף להולכים להקביל את פני האורח החשוב, בו ראה קאפיטליסט־פילנטרופ.

אותה תקופה היה קיצוני בצמחוניותו. כך, למשל, הקפיד שלא לישון על כר של נוצות אלא על כר של קש. תגורתו היתה עשויה בד ורווחה היתה השמועה שניסה להלך בנעלי־עץ, אולם משהפריעוהו בעבודה ויתר עליהן. לימים ויתר גם על הרבה מן הצמחונות, כאשר דרשו זאת המסיבות.

גם בדגניה התבלט בעקשנותו ובדבקותו בלתי־הפשרנית בדברים. עתה התבטא קור אופי זה בווכחנות מופלגת על דרך הקבוצה ועל תפקידה של דגניה בתחום זה. היה עומד על דעתו ואי־אפשר היה להזיזו ממנה. מיעוט שליטתו בשפה העברית לא מנעו מלהביע את דעותיו (בדגניה היו מדברים רק עברית), והצחוק שהיה מעורר בשיאור־תיו המגוחכות לא הרתיעו.

בדגניה היו שני סוגי חברים: חברי הקומונה, שקיימו קופה משותפת וניהלו את המשק, ושאר הפועלים, ששכרם בזקף לזכותם בכל חודש, בניכוי הוצאות המזון וכד'. אכן, כל העובדים בדגניה נחשבו פועלי המשרד הא"י וממנו קיבלו את שכרם. טרומפלדור השתייך לסוג החברים השני—כלומר, היה חבר זמני שנהנה מכל הזכויות כשם שנשא ככל החובות, אך לא שיתפוהו בהתייעצויות ובהחלטות בענייני משק

וחברה. מצבעניינים זה לא הניח את דעתו. הוא סבר שכל החברים הנמצאים במקום רוצים בטובת היישוב הזה ועושים למענו כמיטב יכולתם, ולכן אין להבדיל בין סוג אחד למשנהו, וכן רע היה הדבר, לדעתו, שההכרעות החשובות מתקבלות בחוג צר ולא על דעת כל היושבים במקום. גם על העקרונות של דגניה חלק: מצא שאין עתיד לקבוצה קטנה ואינטימית כמותה מפיון שהיא צפויה למשברים אישיים שאי אפשר להתגבר עליהם. הרי מבשרו חזה: מה אם לא זה גרם שתתפורר קבוצתו במגדל? עתה נראתה לו קבוצת-כפר ובה אלף איש, דבר שבאותם ימים חרג מתחום הדמיון העשיר ביותר, ובעוד דבר חלק על דעתם של חברי דגניה: בה'בשעה שהם לא ראו בקבוצתם אלא גוף חד-פעמי ביקש הוא לראותה גרעין לתנועה גדולה, בהיקף ארצי, עד שבהדרגה תכסה את הארץ רשת של יחידות שיתופיות כדוגמתה.

עד עתה היו האנשים שבאו עמו במגע מבטלים דעתם מפני דעתו משום שממש הכניעם באמונתו המוחלטת בצדקת דרכו. אולם להטות את קבוצת דגניה לדעתו לא עלה בידו. דגניה לא היתה מוכנה לוותר על המסגרת הסגורה שבחרה לעצמה.

בשנת 1914 באה למקום חבורת גימנזיסטים בוגרי "הרצליה" ועמם אליהו גלומב. טרומפלדור עיין באפשרות להקים אתם קבוצה לפי רוחו. הגימנזיסטים מצדם היו מוכנים לכך, אך גם מחשבה זו לא חרגה מתחומה של תכנית. בקשריו עם התלמידים הגה טרומפלדור גם רעיון תמהוני אחד: הוא מצא לחניכי הגימנסיה תפקיד שראוהו חשוב יותר מעבודה חקלאית בשבילים: תפקיד של מורי-דרך לתיירים. טרומפלדור האמין תמיד שהארץ תהיה מוצפת תיירים ומי מורי-דרך ראויים-לשמש, שתהיה להם השפעה מכרעת על יחסם של התיירים למקום, אם לא הם, בוגרי הגימנסיה העברית, שהתחנכו כאן והם מכירים את הארץ לארפה ולרחבה ובקיאים בכל בעיותיה? אף בענין זה לא נתקבלה דעתו. הגימנזיסטים דחו את הרעיון בסלידה. הייתכן להמיר חקלאות, משאת-נפש, במין עיסוק כזה?

חרף חילוקי-הדעות ומעמדו המיוחד בקבוצה, חש טרומפלדור עצמו בטוב בדגניה. העבודה הפיזית היתה חביבה עליו וודאי שאב סיפוק גם מכך שתוך הצלחתו בה הצליח להתגבר על מומו. יחסיו עם החברים היו מצוינים, ובדרך-אגב ייאמר כי נשא חן רב בעיני נשים. אי-גמישותו לא באה לכלל ביטוי בחיי יום-יום פה, שפן לא היה כאן מנהיג אלא מונהג ובעל-משמעת היה. דומה היה כאילו שקט ונרגע. קשה לומר כמה זמן היה מתמיד במצב זה. ספק אם היה מוצא פורקן למרצו וליזמותיו במסגרת כה מצומצמת, גם לולא פרצה מלחמת-העולם הראשונה. כיון שפרצה, לא יכול עוד לשקוט כאן.

בארץ כבר ניפרו בקרב ה"יישוב" אותות חרדה וחוסר-יציבות שבטרם-מלחמה. בעתון היומי הדתי מאותו זמן, "מוריה", מסופר בידיעה מ-27.6.1914 על עליה אפסית מרוסיה וכנגד זה על עזיבה של משפחות שלמות. ב-10.7.1914 (עדיין אין כאן ידיעה על רצח סאראייבו שאירע ב-28.6.14 ועל האולטימטום האוסטרי) כותבים על 100 איש שעזבו

את הארץ בייאוש גדול, בגלל חוסר־עבודה, ובחוזרים גם כאלה שבאו באותה אניה עצמה ארבעה ימים קודם. ב־6.8.14 כבר נכתב על המחירים המאמירים והולכים, על המצוקה הכספית הגדולה, על האיסור להוציא צרכי־מזון מחוץ לגבולות הארץ. באוגוסט, עוד לפני הצטרפות תורכיה למלחמה לצדן של גרמניה ואוסטריה, כבר נערך גיוס לצבא התורכי.

הציבור היהודי בכללו גילה, לפחות כלפי־חוץ, התלהבות על הצטרפות תורכיה לגרמניה והחלה תנועת ההתעתמנות, כלומר—קבלת אורחות עותומאנית. דבר זה לא מנע מרבים מן הנתינים הזרים להיתפס לבהלת־ברייחה. ה־"קאפיטולציות"—זכויות מיוחדות שהיו לאזרחי־חוץ היושבים בארץ—בוטלו במוראטוריום שהוכרז עוד לפני כניסתה של תורכיה למלחמה, ואנשים חששו שבלי ההגנה שניתנה להם קודם על־ידי נציגויות של ארצות־מוצאם יהיו מופקרים לחסדי התורכים. תנועת ההתעתמנות נתקלה בקשיים נוספים: כל מתעתמן היה צריך לשלם מס לממשלה, ואיימה גם האפשרות שיגויסו הגברים לצבא התורכי, דבר שרוב היישוב לא שש לקראתו. כאשר הודיעה הממשלה כי מי שלא יקבל אורחות עותומאנית ייאלץ לעזוב את הארץ, פתחו יהודים רבים, כידוע, ביציאה מבוהלת.

נגד גל עזיבה זה התייצבו בטאוני הפועלים באורח נמרץ ביותר. בגליון "הפועל הצעיר" מ־1.1.15 מתפרסם כרוז על החובה המוסרית להתעתמן, כי בזה עוגן־ההצלה ליישוב העברי. "לנו אין מולדת אחרת כי אם זו ורכושנו הלאומי הקטן שהספקנו לתקוע בו יתד במקום הזה אסור לו שיהיה למרמס מתוך רפיון ידים וכשלון פנימי מצדנו".

בגליון י"ט בכסלו תרע"ה של "אחדות" מופיע מאמר מאת דוד בן־גוריון בשם "הכשרה אזרחית", בו מובעת הדעה כי רע הדבר שבוני הארץ לא ראו מלכתחילה את הצורך להתעתמן והיו זרים כאן. תורכיה, הרף פיגורה, היא מדינה קונסטיטוציונית, אזרחיה שווים לפני החוק ולא נרדפו בה יהודים, ואילו היהודים לא ידעו לנצל את הזכויות שהיו פתוחות לפניהם ושלא כארמנים לא לקחו חלק בחיים המדיניים, לא תפסו משרות ממשלתיות שהיו ניתנות להם אילו רק ביקשו. עתה ניכר עד־מה מוזיקים מחדלים אלה. גורל הארץ והיישוב צריכים להיות דבוקים זה בזה. התאזרחות היא הדרך היחידה למנוע גירוש וגולה.

בינתיים הוגלו פתאומית 1,400 נפש, נתיני רוסיה. ניתנה להם שהות של שעות אחדות לאסוף את מיטלטליהם ולהסתלק. האנדרלמוסיה היתה כה גדולה עד שבמקרים רבים הופרדו בני־משפחה זה מזה—ילדים נשארו ללא הורים והורים ללא ילדיהם. מבצעי הגירוש פעלו באכזריות רבה. האנשים הועלו על האניה כשבוים ממש. והיה זה רק הגירוש הראשון.

אותו מאורע ודומיו הגבירו את להטם של חסידי ההתעתמנות. זרובבל, שכבר כתב בענין זה מיד אחרי שהצטרפה תורכיה למלחמה, מפרסם ב־"אחדות" מאמר לאחר הגירוש: אכן—הוא כותב—רע הדבר שהמגורשים נדונו ליחס אכזרי מצד השלטונות.

אך הם עצמם אשמים, כי לא עמד בהם כוחם להתעתמן. אין כאן אלא התאבדות ורקבון, התאבדות היישוב. "ברגע זה של השכחה העצמית של הכלל והיסח הדעת מהאינטרסים הציבוריים ההיסטוריים, ברגע זה, כשהפחדנות הפרטית והאנוכיות הפעוטה עשו להן כנפים והתנשאו לנס לאלפים מקהל החלכאים, העומדים מוכנים ומזומנים לקחת שוב את מקל הנדודים ולצאת בגולה מרצונם הטוב ולקבול תמרורים על הגורל המר, ברגע זה, שהמסירות וההתמכרות לאידיאלים חברתיים אפסו מן השוק ונחשבות למעשה הבלים, ברגע זה הרהיבו עוז בנפשם הפועלים המאורגנים ואנשים מעטים מיתר השדרות, לעשות עוד צעד אחד, את הצעד האחרון, לקשור לגמרי את גורל חייהם עם גורל החברה הישראלית בא"י—התאזרחו ומעתה קיבלו עליהם כל מה שעתיד לבוא על הארץ".

אנשי דגניה היו עם המצדדים בהתעתמות, וכמעט כולם הפכו נתינים תורכיים למען יוכלו לשבת במקומם ולהחזיק במשק בו הושקעו מאמצים כה גדולים. בין המעטים שלא התעתמו היה טרומפלדור. מאמצי החברים לשכנעו להישאר עלו בתוהו. בוויכוחים על ענין זה היה טוען, לעומת אלה שנשאו עיניהם למפלתה של רוסיה הריאקציונית השנואה ולקידמה שעשויה גרמניה להביא עמה, כי עם נצחון גרמניה ישתלט על העולם משטר ביורוקרטי מיליטריסטי שאין כמוהו לרוע ואילו אם תנצחנה בנות-הברית, בעיקר אנגליה, יבואו ריות והצלה לכל וליהודים בפרט. טרומפלדור היה בטוח שמעצמות-ההסכמה תנצחנה ושארץ-ישראל תפול בידי האנגלים. קשה להניח כי חוזה שתהיה מהפכה ברוסיה, אף שכמה ממודעיו מאותו זמן טוענים שאמנם ראה זאת מראש. אין רמז לכך בחומר שהניח אחריו בכתובים, וגם בעל-פה לא שמעוהו אומר זאת במפורש.

אין ספק שהאמין בנצחון ההסכמה, אך קשה להניח כי בשל כך עשה את הצעד המכריע ועזב את הארץ. לא איש כמוהו יטוש את המערכה, כפי שמוכח ממעשיו בעבר ומפעולותיו לאחר-מכן. לא איש כמוהו ינוס בפחדו. יש סברה שעשה זאת מתוך "נאמנות למונדיר" (המעיל הצבאי הרוסי) או לפספורט הרוסי. ואמנם אפשר שאדם בעל רגשי-נאמנות כמוהו יראה בגידה בזה שיילחם נגד רוסיה בעודו נושא תואר קצונה של ארץ זו ונהנה מגימלה שהעניקה לו. מצד שני, נשאלת השאלה אם היתה אותה נאמנות קודמת לנאמנות לרגניה? זאת ועוד: הרי חכלית-שנאה שנא את המשטר הצארי, וכיצד יראה עצמו נלחם למענו? יש מפליגים ואומרים שהתכוון להגיע לרוסיה על-מנת לארגן שם גדודים יהודיים כדי שתמורת חלקם במלחמה יזכו היהודים בארץ-ישראל ואף בשוויון-זכויות ברוסיה. אמת, לא פעם היו לטרומפלדור תכניות מרחיקות-לכת, אך ספק אם בשל דבר כה מעורפל היה עוזב את הארץ. לפי דעה אחרת יצא מפני שכאיש-מלחמה מטבעו, חדור כולו רוח-קרבות, נמשך לקחת חלק במאורעות הכבירים המתרחשים בעולם.

מכל-מקום, קם והלך, מסר עצמו לשלטונות התורכיים למען ישלחוהו יחד עם המגור-שים באניה ההולכת למצרים. "התקשט במדליות שלוי", מספר על שעותיו האחרונות של טרומפלדור בארץ שמואל דיין, אותו דיין שבא לפגשו כאשר הגיע ארצה עם

קבוצתו, "לקח את תעודת־הצבא הרשמית, נפרד מאתנו והלך [לטבריה]... מטבריה הגיע לרפכת בצמח כאסיר בין אסירים. שם, בקרוך, ביום חורף ורוח מזרחית בלתי־נעימה, נפרדתי ממנו יחידי, בהגישי לו לחם ותפרוֹז' לדרכו סמוית הגורל. מבטי כנראה הביע דאגה וחרדה והוא נחמני: 'אין דבר, דיינצ'יק, יהיה טוב. הכל אחת. חיים פה חיים שם. מוות פה, מוות שם...'"¹³

הערות

- ¹ עמיתו לרעיון וידידו הוותיק של טרומפלדור מאו מלחמת רוסיה—יפאן. פירסם ברוסית ספר זכרונות על טרומפלדור בשם "חיי יוסף טרומפלדור".
- ² הכוונה לדוגלים ברעיון של חיי־שיתוף ולא לחברות במפלגה הקומוניסטית, שאז עדיין לא נקראה כך.
- ³ מתוך רשימה לזכרו של צבי שץ שנתפרסמה ב"דבר".
- ⁴ השם יוסף בכינוי־חיבה ברוסית, בו נקרא טרומפלדור בפי מקורביו.
- ⁵ מתוך מאמר של חסקינה על טרומפלדור שנכתב רוסית ולא נתפרסם.
- ⁶ מצמרת ההנהגה הציונית ברוסיה בימים ההם.
- ⁷ שירים, גובליות ומאמרים שלו, וכן קטעי יומן ומכתבים, כונסו בספר „על גבול הדממה" בעריכת מנחם פוזננסקי, הוצאת "תרבות וחינוך". (שנת ההוצאה לא צוינה).
- ⁸ מתוך ראיון רשום עם ותיקי דגניה השמור במוזיאון "בית יוסף" בתל־יוסף.
- ⁹ מתוך "עם חצי יובל שנים של דגניה" לשמואל דיין, הוצאת שטיבל, 1935.
- ¹⁰ מתוך "חביון עוז", לקט מכתבים של אליהו גולומב, ליקט והביא לדפוס: יהודה ארוז. הוצאת מפא"י, 1950.
- ¹¹ מתוך "ערכי רוח וספרות" לנחום בנארי, הוצאת המרכז לתרבות ולהסברה של ההסתדרות, 1954.
- ¹² שם, שם.
- ¹³ מתוך "חצי יובל שנים של דגניה" לשמואל דיין, ר' למעלה.

"בית ביריחו וקבוצת ילידיס"

אהוד בן־עזר: י.ח. ברנר בין עליבות לצבאיות

ב"מכאן ומכאן" מספר ברנר על הציפיות שמילאו אותו קודם בואו לארץ—לעומת האכזבה הנוראה בלילו הראשון כאן, הפגישה בסימטות חיפה הצרות ונאלחות וב"שק־צים" הערביים.

לפני לכתי הלום נצטיירה ארץ־ישראל בדמיוני משום־מה כעיר אחת מיושבת יהודים חפשים ומסביבה שדות הרבה ריקים, ריקים, המחכים לעוד אנשים שיבואו ויעבדום. לא ידעתי כתיבת־הארץ—תאמר; לא, ידעתי! אבל, כמוך בשיחתך עם אביך, —זוכר אתה מה שסיפרת לי? —לא חפצתי לדעת...

הן זוהי התחנה האחרונה!

אבל הנה אני יורד בחיפה. צריך הייתי לרדת ביפו, אך הים סער וירדתי בחיפה. בערב הראשון אני יוצא לטייל. איזה שבילים צרים, נפתלים ונאלחים! אבל אמונה גדולה מחל־חלת בי, כי באתי ל"ארצי".

מן המושבה הקרובה באים שני פועלים עברים רוכבים על חמורים ומטפחות לבנות על ראשיהם, מטפחות חבושות באופן משונה, מקומיי. "ז'אנר"! רגע אחד נדמה לי: זהו! עולם חדש!

אולם עד שאני עומד ושמח, התנפלה עלינו מאותם המשעולים המאוסים חבורת, "שקצים" ערביים בקלסה. המעשה הישן־נושן: "יהוד" ... "האפה, אכה, רבותי?!" —ניצנצה בתוכי הרגשה אמיצה וגאה, הרגשה של איש הנמצא בארצו, אלא שמיד הזכירוני מלווי, שבתוך עיר שפולה נכרים ורובה נוצרים אנחנו...

ובכן... שוב... יש עוד מין נכרים בעולם, שצריך לסבול מהם... גם מאלה המזוהמים צריך לסבול!

("מכאן ומכאן", תרע"א; כל כתבי י.ח. ברנר כרך א, הוצאת הקיבוץ המאוחד,

1956, ע' 339)

ובהמשך הקטע אומר ברנר:

ועדיין אין אני חוטא בשפתי, איני נותן תיפלה ובורח למושבה אחרת. בא אני לאכסניה. עזובה ורפיין־ידיים. צריך לכבד את החדר, צריך להחם מים, וכל אחד מבני הבית מטיל את העבודה הבלתי־נעימה על השני.

שלושה פועלים—אחד חיגר, אחד זקן ואחד כבן שלוש־עשרה—יושבים חפויי־ראש: הם הלכו בבוקר לעבוד לאשר שלחום, והתנפלו עליהם שני ערביאים והיכום. החיגר מספר, איך ששני הנשארים השאירוהו לבדו, והוא לא יכול לברוח. אחת הבנות, שבשום אופן אינה רוצה לכבד את הבית ותוקעת את המטאטא לאחיה, מעליבה בקול חזק את "גיבורי־ישראל", שנפחדו מפני שני ערביאים...

("מכאן ומכאן", תרע"א; כרך א, ע' 339)

* פרק ממסה, "ארורים הרכים האוהבים", על יחסו של ברנר לערבים ול"שאלה הערבית", והיא גופה מתוך ספר שבכתובים, "צל הפרדסים והרה־געש", העוסק בגילגוליהם של דמות הערבי והיחס לערבים בספרות העברית החדשה מראשיתה ועד ימינו.

גם מאלה המזוהמים צריך לסכול!—מה-עלובה היא הישות היהודית בארץ, מה נלעגת הגבורה, מה-רבים אזלת-היד וחוסר-האונים, ממש כמו שם, בגולה. הנה המעשה באקדה של צבי לפידות, שלא ירה, ובאחיו הגיבן, שנרצח:

זה היה בקצות ההרים התלולים במורד, לא הרחק מן המושבה. האחים יצאו מיפו כאשר רד היום, ובהגיעם לאותו מקום כמעט ששקעה השמש. הגיבן—עם כל ניירותיו לצורך נסיעה בכיסו—הלך כל עוד רוחו בו מעיפות והתפעל מהרי יהודה אשר במרחק. הרוכב הערבי נפגש בהם מעברו של המתפעל, ניצב לרגע, שאל איזה דבר. ההולכים, שלא ידעו אף מלה בשפת הארץ, לא הבינו את דבר-השאלה. הרוכב פנה אליהם עוד הפעם, אך בקול אחר כבר. במקום השובה הוציא צבי את הברונינג. הגיבן עשה שלא מדעת צעדים אחדים של מירוץ ואמר לישוב על הקרקע, כמו שהיה רגיל לעשות תמיד בהפגשו בכלבים. הרוכב הדביקו, תקע בו מאכלתו, כמו לשם לחוק, ובאותו רגע שב, הוציא גם את האקדה הטעון מיד צבי, כיבדה פעם ב"נבוט" ורקע בו פעמים נעלו, לאחר שישב על סוסו. ברגע אחד, כאיש חרוץ במלאכתו, הפך את כל כיסיהם ולקח לו את כל אשר היה להם, שם גם את שני הדברים, את הסכין ואת האקדה, לתוך תגורתו, נוסף על יתר אונגו אשר אתו, וידהר את סוסו ישר אל כפרו הקרוב, השאנן. הגיבן הפצוע נשאר מוטל בשדה. הוא, איפוא, לא עזב את המקום, לא עזב!..

הדבר, כאמור, היה לפנות ערב. עם חשיכה גמורה נפל צבי לתוך המושבה:
— רוכבים התנפלו עלינו... אחי נהרג...

צילצלו בפעמון. רתמו עגלה. מצאו בשדה את הפצוע והובילוהו לבית-החולים שביפו. הרוחות סערו; השנים חרקו. אין בטחון בחיים! הדרכים בתוקת סכנה! מה יהיה הסוף? כך אי-אפשר!.. ואף על פי כן היתה המחשבה השלטת, שלא הובעה בדברים: טוב שלא ירה האקדה ולא נהרג הערבי, שהרי אלמלי שכך, היו הערבים "לוקחים את דמו" מידי כל יהודי המושבה. — — —

("מכאן ומכאן", תרע"א; כרך א, ע' 335-6)

אזלת-היד, חוסר-הישע והעליבות—באפס-יד מתגבר הערבי על שני היהודים, שהאחד מהם חמוש בנשק-חם, ומתעלל בהם. והתגובה? אנחת הרווחה והקלה במושבה—טוב שלא נשפך דמו של הערבי, שאחרת היה כל קהל המושבה עומדת בסכנת "גאולת הדם". ואלה דברי הפצוע בבית-החולים:

הוא אינו פוחד מפני המוות, אך איכה זה נתקיימה קללת התוכחה? והסימן לא טוב הוא... הסימן הוא, שהרוצח הוא בן-הארץ... בן-הארץ... שפתו שפת-הארץ... עומד על ארצו... ממית בארצו... בעוד שהוא... הוא... הנרצח... הוא ואחיו—גרים פה, גרים.

("מכאן ומכאן", תרע"א; כרך א, ע' 347)

גרים! גרים בארץ-האבות. מה-נלעגת היא ה"גבורה" היהודית החדשה בארץ-האבות! וברנר—הוא אינו סולה, אפילו אחרי-מות. בשנת 1920 הוא כותב הספר סרקאסטי על מיכאל הלפרין, בו הוא מספר, בתוך השאר, על מעשה פציעה ו"גבורה" שנתרחש "לפני עשר שנים", כלומר, בתקופת מחלתו של ברנר בבית-החולים ביפו, שקדמה לכתיבת "מכאן ומכאן" (1911) ואשר עקבותיה ניפרים היטב בכל מסגרת הסיפור, ובתכנו.

אחרי מות—נידח ועובר-בטל נשתחרר הוא מכיעור-החיים בבית-החולים בצפת. בזכרונו בני-הישוב ודאי יחיה עוד זמן-מה בהדרת-פניו, בתוכחת-קולו, בתכניתו, בגבורותיו... אבל הוא לא היה גיבור. הוא היה ילד קאפריסי, העליל לוותר על כל חללי דעלמא

בשביל הקאפריסה שלו. הקאפריסה שלו, של המנוח, היתה דבר חשוב, ואילו גלווה לזה גם איזה כוח, גם איזה כשרון, כי אז היה ודאי גם מוריש דבר-מה אחריו. ואולם הוא לא הוריש כלום. כי היה רק ילד. אמנם, בעל-קומה, עם בלורית-רעמה לבנה, עם זקן של "שיך", עם עבאיה, רובה, כדורים, עם מאנירות של מאיור שדחוהו ממשמתו, עם חלומות משיחיים, שאין בהם כל צדדי-קיום וכל אור של רעיון בהיר, עם "מחשבות" של אדם אשר אורי-השכלה לא נגה עליו, בדבר היהדות העתידה לנצח את כל העולם הנוצרי; חלש כילד, מתהדר בחיצוניותם של דברים כילד ולוקח-לב, גם כשהוא מגוחך, כילד.

... לפני עשר שנים ראיתיו בפעם הראשונה. שכבתי או מוטל בקדחת בבית-החולים ביפו. ובאחד-הלילות הביאו שמה אדם זקן פצוע. שומר היה הזקן, שומר את דירת הגימנסיה העברית שביפו על יד המושבה הגרמנית (תל-אביב לא היתה אז), והתנפלו עליו ערביאים באופל-הלילה וגולו ממנו את אקדוחו וחגורת-כדוריו ופצעוהו בסכינים. הזקן הפצוע נגח וצעק בקולי-קולות מעצמת-מכאוביו. בלי כל בושה, בלי כל יופי. וברבעים אשר הוקל לו, דיבר הרבה והתפאר: הם רצו לקחת ממנו את הברונינג... לא, ממנו אין לוקחים ברונינג!...

האם באמת היה כל כך מבולבל, עד שלא ידע, כי את האקדוח לקחו ממנו? או שידוע ידע, ואף על פי כן דיבר מה שדיבר?

("ציונים", אחרי מות, טבת תר"ף, "האדמה"; חתימה: י.ח.ב.; כל כתיבי י.ח.

ברנר, כרך ב, הוצאת הקיבוץ המאוחד והוצאת דביר, 1961, ע' 5—184)

וסופו של ההספד:

ומר-מר היה גם לזקן, כמש כמו לפני שמונה-תשע שנים, כשניחתו בו סכיני הערביאים. ואולם מאיור-אינבאליד זה ניסה להתהלך עדיין זקוף ומלא חשיבות. רבונות לא היו בסנדליו הקרועים, אבל צעדו היה עדיין כמעט בטוח. הוא יבונד בתפקידו? לא כלום... אכסמפלר משונה, אכסוטי... ופעם אחת אחז בו, הוציאני אל השדה, בדרך ל"מיר", וגולל לפני תכנית מוזרה מאד, איך להפוך את לב ג'מל פשה לטובה על היהודים — — — ושוב: הוי, הוי! אילו היה "שגעון" בדברים ההם! וי, וי, בדברים ההם לא היה שגעון! אללי! הדברים ההם היר למטה מ"שגעון"!

ואולם—נאמן עליו הדיון!—גם באותה שעה נשאר הוא הילד המגודל, הילד התמים וטהר-הלבב.

— מ'דארף אַ קרבן... מ'דארף אַ קרבן... ניט אנדערש... וואָס מיינסטו? ... וואָס שוויגסטו? ... (דרוש קרבן... דרוש קרבן... לא אחרת... מה דעתך? ... למה אתה שותק? ...).
שלום לעפרך, מיכאל הלפרין! עכשיו גם אתה כבר שותק. שוכב אתה שם בעפרך בחורשה ושותק. טוב כך. יפה השתיקה.

(שם, שם, ע' 185)

אין אמונה בגבורה יהודית, ובוודאי שלא בנוסח מיכאל הלפרין. עלובים היהודים, עלובות המושבות, והקיום נתון לחסדי הערבים—ולהתעללותם. כך דיוקן מצבה של המושבה ראשון-לציון בשנת 1913. כמתואר בתחילת מאמר פולמוסי של ברנר בשם "למה רגזו?"

בקשו בני יעקב שבראשון-לציון לישב בשלווה, וקפץ עליהם רוגזו של יוסף... אהרונג-נוביץ.

בעצמו של דבר לא היתה השלווה של בני יעקב הללו גמורה ומוחלטת גם מקדם. הנקל לומר "שלווה", כשגויים, גויים ממש, מקיפים אותך מכל העברים, מביאים לך

הכל, כל צרכי אוכל נפשך, בבוקר בשעת השוק ובכל שעות היום והערב, מעבדים את כרמך, משרתים בביתך ושוכנים בכל מחנך... ומה אם הם, הגויים, מתעוררים ומכים (ב"ידיהם הזולות"!) איכר מאיכרין לעיו השמש הנפלאה של ארץ-ישראל; ומה אם הם שומעים מאחורי הכתל, שראשי ועד המושבה צריכים לשוב בעגלה מיפו וכסף בכיסיהם, והרי הם, אחיך בני-שם, מתנכלים ומתנפלים סמוך למושבה על יושבי העגלה וחומסים; ומה אם הם מתישבים פעם, מתגנבים לבית-התפילה ומשליכים את ספרי-התורה ערומים לארץ (המפות היפות הושמו בכליהם...); ומה אם הם שוחטים בליל-תשעה-באב איזה שומר יהודי בסוכתו הבודדה; ומה אם יעשו לך עוד אלפי מעשים כאלה—מה אתה יכול לעשות, אם הם המרובים ולהם הארץ ובידם העבודה ובהם אתה תלוי בכל? —

("למה רגזו?" ירושלים, ט' חשוון תרע"ג; "הזמן", כרך ב, ע' 98)

את עליבות מצבה של ראשון-לציון מטיח ברנר לעומתה כמו מתוך רישעות. ואולם הוא עצמו אינו נלאה מאסוף עדויות, כמוכח מעזבונו—

רישעות—נסעתי ברכבת. מחיפה לסמך. אל הרכבת, כידוע, אין נותנים להיכנס בלי כרטיס. הכרטיסים נבדקו במשך הזמן שלוש פעמים. בתחנה האחרונה נלקחו הכרטיסים מהכל. נלקח גם מאותו צעיר. בעיני ראיתי. ראיתי גם, איך שמתוך הצפיפות נחלץ הצעיר ועבר לפני הקונדוקטור צעדים אחדים. הקונדוקטור ניגש אליו ודרש ממנו כרטיס. הצעיר ענה: הן כרע מסרתי לך. כל הניצבים היהודים העידו כי כן הדבר, ובפרט שכל הזמן, בכל שלוש הבדיקות היה לצעיר כרטיס. הקונדוקטור הוריד את הצעיר בסמך, מסרהו לשוטרים, לקחו ממנו בחזקה את דמי הכרטיס שנית, וכשניסו שנים-שלושה להעיד על הדבר כמו שהוא, מיד נתאסף המון גדול סוער של ערבים, קמה מהומה, ואיזה ערבי, בלש גבוה ועבה, לבוש אירופית, מיהר והוציא חלילו וציפצף כקורא לעזרה... נסעתי מחיפה לראש-אל-עין. בדרך הקצרה הייתי עד לשלושה מארעות:

(א) אחד מפקידי הרכבת, מבושם, דחף לרצונו ולהנאתו עלמה-מפרה בחזה ובאופן מעליב עד מאד, ולית דין ולית דיין.

(ב) אחד שלא מצא חן בעיני הקונדוקטור בגלל התרגונו על המעשה הנ"ל צווה לשבת. הצפיפות בעגלה, כרגיל, היתה נוראה, ואיש עמד על כתף רעהו. האיש אינו מבין איך מלה ערבית, ולא ידע את פירוש הפקודה הגסה. הוא לא הוציא הגה מפיו, וגם ישב באיזה אופן שהוא, כשפירשו לו מה רוצה הקונדוקטור ממנו. ובכל זאת הובא הדבר לפני השוטר בתוספת קובלנה, שהאיש, שאינו יודע אף מלה ערבית, קילל את הקונדוקטור. השוטר רשם את האיש בפנקסו.

(ג) הקונדוקטור התגולל פתאום על פועלים שנסעו לחדרה, כי ילקוטיהם גדולים יותר מדי. עשה להם סקאנדאלים והציק להם. וכשפקיד-התחנה הורה, כי הילקוטים אינם גדולים מכפי החוק, מצא הקונדוקטור עוונם, כי צבע מכנסיהם של הפועלים הוא כצבע מכנסי אנשי-צבא.

לולא הפחד מפני שודדי-דרכים צריך היה לחדש את הנסיעה בעגלות.

("ציונים", תרפ"א, מתוך העזבונו; כרך ב, ע' 207)

ומהי התשובה?

דומה, אין אחרת אלא זו—שראשיתה, בסיפור משנת 1911, בצמיחתו של עמרם, נכדו של אריה לפידות, בנו של המורה הגיבן שנרצח, והוא—"הילד העברי מחרפי דרום רוסיה, שנתגלגל באשמת אבותיו לקיצי ארץ הערביאים"—ואחריתה בדברים על "רעיון הצבאיות", במאמר משנת 1920, כשנה וחצי לפני הירצחו של ברנר. וכן תיאירו של עמרם:

ברם, יש שהייתי מוותר. פורחא, אבל מוותר. יש שאימת ההויה היתה מתנדפת משהו, והגורם לזה היה עמרם, שבינתים מלאו לברא זה עשר שנים, וכרעא דאבוהא שלו לא היה! "אלמלא נבראה כל החיבת-ציון אלא בשביל מין בריה כזו—יש שהיה עולה הרהור" לצון בתוכי—דיינו". זה היה ילד רזה, אבל אמיץ. פעם אחת היכה הוא, הקטן, רועה ערבי כבן שבע-עשרה וקרע גם את ה"עגל" (פתיל-תרבושו) מעל ראשו על ששלח את בהמותיו לחלקת אדמתו של הפרבר, ולא נודע מהיכן עזות גדולה כזו ל"בעל גוף" קטן כזה, אשר גדל עוד תחת השפעת החסידות התמידית של אבי-אביו. הוא היה חפשי בתנו-עותיו כ"ערבי במדבר", מסתפק באכילת מעט ירקות ונכון לטפל כל היום במלמד-הבקר, בבקר ובכל המחובר לקרקע, בין שלו ובין של אחרים. בלילות, ביחוד בחשכים, היה אוהב לישב במעלה-הפרבר ולשאול כל ניגש: "מן הדא?" כלומר: "מי כאן? מי בא לגבולי?" ובין גברא לגברא היה קולו הצעקני פעם מנסר ברמה ופעם מסלסל בנגינה המזרחית:

"לשנה הבאה בירושלים —
הויה, הויה, הויה!"

("מכאן ומכאן", תרע"א; כרך א, ע' 336)

עמרם מעביר את "אימת ההויה". הוא אינו דומה לאביו, שנרצח בבזיון, ש"עשה שלא מדעת צעדים אחדים של מירוץ ועמד לישב על הקרקע, כמו שהיה רגיל לעשות תמיד בהפגשו בכלבים. הרוכב הדביקו, תקע בו מאכלתו, כמו לשם שחוק". הוא לא ירש מאביו הוויית פחדנות בת-גולה זו. ואף לאביו-אביו, אריה לפידות, ולחסידותו ביחסו לערבים ("הן הזקן היה אוהב-ערב כזה"), אינו דומה, ומדרכו אינו מושפע. עמרם הצעיר הוא סמל לצבאיות ולגבורה של הדור החדש הגדל בארץ, אשר "אלמלא נבראה כל החיבת-ציון אלא בשביל מין בריה כזו—דיינו". אמנם, עדיין "גבורתו" הויה מן הרומנטיקה של דמות הערבי. במקום אחר מכנים אותו "הערבי הקטן" כתואר לבן-חיל (שם, כרך א, ע' 367). הוא, היתום, שונה תגובתו מתגובת יהודי המושבה. מה הללו גותנים תודה לאל על שלא נהרג השודד הרוצח הערבי, ואין הערבים "לוקחים את דמו", בא עמרם הנער, כמשה בן-עמרם, ולוקח ברצינות את ענין "גאולת הדם" בפרט ומצב עמו בכלל, כמעשה משה שפגש באיש המצרי המכה איש עברי.

רק על עמרם הקטן סיפרו, שהוא היה רצין מאד... וכעבור ימים מספר, כשהכל שבו מהעיר, אחרי שהובהלו לשם, ואת אביו לא הביאו אתם (לא החזירוהו מבית-החולים!), לא היה יתום זה שומר את ה"קדיש", שלימדוהו בת"ת, בדיקנות יתירה אלא רק בעת הראשונה; אח"כ מאס, מאס ב"קדיש", מאס גם בלימודים, ואפילו כשלמד באותו "תלמוד-תורה" על ערי-המקלט, לא התעניין בפרשה ההיא ביותר. החברים בחצר שוחחו אחר-כך על המנהג של גאולת הדם, והוא שמע ושתק.

— נו, אמרו! פן-טאמער, ירדוף—ט'נאכיאגן, גואל—דער אויסלייזער, הדם—די בלוט, אחרי-נאך, הרוצח—נאכ'ן גולן, כי-ווארום, יחם—ס'ווערט ווארם ווערן, לבבו-זיין הארץ... נו, הלאה: והשיגו—ער'ט'ם חאפן... היכן אנו עומדים, עמרם? עמרם שתק. הילד העברי מחרפי דרום רוסיה, שנתגלגל באשמת אבותיו לקיצי ארץ הערביים—שתק.

("מכאן ומכאן", תרע"א; כרך א, ע' 336)

עמרם השתקן הולך ונעשה אמיץ, בן־חיל, חפשי כ"ערבי במדבר". הוא התקווה היחידה, החיוב האחד־היחיד בסיפור. כי הוא אינו משלים עם העליבות, עם חוסר־האונים. הוא מבקש כוח, נקמה. רעיון הנקמה מתבשל בקרבו שעה שהוא חושב על אביו שנהרג בידי הערבים.

עמרם ישב על המפתח והגה: אין דם לגנב. את דמו לא צריך לגאול... אבל—אבא?.. אבא לא היה גנב. אבא היה "קדוש". הכל אומרים כך. הנה בחגים שעברו היה הוא, עמ' רם, בשעת "הזכרת נשמות" בבית־התפילה (כל חבריו לא היו, להם אסור להיות בשעת הזכרת נשמות, והם כולם קינאו בו!) : הוא—"יתום". את אביו הרגו בדרך. הרגו. בדרך. מן הכפר הסמוך. אביו לא נמצא במחתרת. בדרך. ולמה, איפוא, לא גואלים את דמו! את דם אביו הקדוש—למה לא גואלים?—אין מי?...

("מכאן ומכאן", תרע"א; כרך א, ע' 374)

עמרם ואריה לפידות, הנכד והסב "ויקומו שניהם ויעמדו. ואותו הסוד הגדול היה גם בקוציהם גם בעמידתם. על משמרתם עמדו. על משמרת החיים עמדו הזקן והילד, נעטרי־הקוצים. החמה זרחה כמו לפני הגשם. ההויה היתה הוית־קוצים. כל החשבון עוד לא נגמר" (ש, כרך א, ע' 374).

קו אחד עובר מרצון הנקמה, שהוא חיובי עד למאד בעיני ברנר, והתוסס בעמרם הנער—ועד לשבעת הבן לאמו לנקום את רצח האב ב"הוא אמר לה", שנכתב בשנת 1905, בלונדון. האב, שנרצח בידי איכרים אוקראינים, "טובים ותמימים", נרצח כיהודי די, כלומר—"כפחדן", כאיש הגולה, בדומה לרצח המורה הגיבן:

וכשנטפלו עליו האיכרים הטובים והתמימים—האיכרים הטובים והתמימים מאותו הכפר ומן הכפרים הסמוכים, האיכרים הטובים והתמימים לעשרות ולמאות—לא הראה הוא אותות־גבורה. כי פחדן היה אביו, כאמור. הוא ניסה לברוח, לברוח, להתחבא בקופה של סחי ומאוס. לא יפה היה בשעת בריחה. פיאותיו התנוודו; הקארטו שבראשו היה מלוכלך. הם הדביקוהו.

("הוא אמר לה", תרס"ה; כרך ב, ע' 22)

נשבע הבן:

שמע ישראל! לא עין תחת עין: שתי עינים בעד אחת וכל שיניהם בעד חרפה כל שהיא! הניתני. דעי, כי מן השעה הראשונה להויתי אנכי עומד ומצפה לימים האלה. מה? אין זו תרופה? אבל הלא גם על ניתום־אבלים, על נקמה וכבוד—עולם־האומה עומד!

כי נשבע נשבעתי בחיזור לחיי המארכות של אבי ההרוג, בנדוד־האימה שהיה אז בעיני מהופכות, בעקמה המשונה של שפתי הצהובות, המתחננות... נשבע אני באותו הרגע האחרון האין־סופי, בהתבוססו בדמו ונפשו טרם יצאה, בהכיר נשמתו הגוועת, מתוך דממת הסכסוך, כי ריבון העולמים לא יציל את חסדי מרדת שחת, ובחזות עיניו, ההולכות וכבות, את האבדן הנצחי הפרוש לפניו ולפני כל העולם עי' אין קץ — — נקם אקח!

והיו ביום ההוא, אמי, ונשארה האשה מבעלה ומילדה האחד. הרג רב, אשר לא נשמע עוד כמוהו, יהיה בארץ, והגשם ירד, גשם של אבנים וחצים, של בליסטראות וקלעי מוות. של כדורי שריפה ו"שפייערס" מוריקי אש.

זה הדבר אשר אנכי דובר אליך, אמי!

(ש, כרך ב, ע' 23)

לא עוד תימשך הגלות, ולא עוד ייהרגו יהודים בארץ באותו אופן מביש, כמות אחיהם בגולה, אלא, אחת דעתו של ברנר, עוד משם—צבא נחוץ, "גשם של אבנים וחצים, של בליסטראות וקלעי מוות, של כדורי שריפה ו'שפייערס' מוריקי אש". צבא אף אינו להגנה בלבד אלא במפורש הוא מכון לנקמה, והוא בא לשנות את הגורל היהודי ואת אפיו של "היהודי החדש" הנולד והגדל בארץ-ישראל. וזאת בשנים בהן היתה הצבאיות נדרשת לגנאי בחלקו הגדול של "היישוב", וגם בתנועת-העבודה, ובייחוד במפלגת "הפועל הצעיר". ברנר הוא אקטיביסט נחרץ, אפשר לומר אפילו—מיליטאריסט. והלא באותן שנים נדחו מגמות אלו—אם מפני קוצר-ידי, קוצר-ראות ובטלנות (כבנפילת תל-חי, מאורעות ירושלים 1920, או רצח ברנר עצמו במאורעות מאי 1921), אם מפני העדפת המאבק לכיבוש העבודה, והעדפת "מלחמת-המעמדות" ומלחמת המפלגות ב"יישוב" ובתנועה הציונית—ואם מפני שקיעה בהזיות פאציפיסטיות וחלומות על שלווה-סדר בצל כנפיו של השלטון הבריטי. כנגד כל המגמות הללו יוצא ברנר, בייחוד בשנותיו האחרונות, בכל החריפות האפשרית, והוא מגיע למסקנות אשר מתנגדיהן הוכרחו לחזור ולהודות בנכונותן כעבור חמש-עשרה, עשרים-וחמש ושלשים שנה—מסקנות המורות על מצב שכיום מעצב הוא כמדומה כמעט לכדו את כל קיומנו המדיני והאנושי.

אמנם, מי שבא לפתח בין בני-נעורינו את רעיון-הצבאיות, מי שרוצה לעשות אצלנו קולט דוקא מן השליליות שבחזיון זה, מן הפך לעבודה, מן צדדי-הבטלה, ההתראות, ההתהדרות, הריקניות, האכזריות לשם אכזריות, הדיסציפלינה הקהה והמטומטמת עם עקמומית-הרגש שבה והרדיפה אחר כבוד מדומה לשם כבוד—כל אלו תוצאות הצבאיות הפרופסיונאליות של כל הממלכות האימפריאליסטיות (אמנם, אין ממלכות בלתי-אימפריאליסטיות!) הרי הוא—אצלנו—מגוחך וארור גם יחד. מדינה אין לנו, עבודה אין לנו, וצבאיות הוא אומר לנו: "עשו?!" אבל, מצד שני, מי שרוצה לאסור עלינו את עבודת-הצבא, את השימוש בנשק, אסור ולא יעבור, מפני הראדיקאליזמוס והפאציפיזמוס, כביכול; מי שרואה ביצירת צבא עברי קטן לא רק קאריקאטוריות בלבד (קאריקאטוריות—מפני דלות-הכמות ומפני שעם אלפי החיילים אין אלפי פועלים בעין!), כי אם "חורבן אנושי ואסון לאומי" (ביטוי של נתן חפשי ב"הפועל הצעיר"; ראה שם הערת המערכת); מי שבא להכניס תבן לעפרינו ולהטיף לנו את אידאליה-כבשה", הנותנת את עצמה לטרף מרוב חסידות, את ה"לא בכוח, כי אם ברוח", בתור מידה טובה שאין למעלה הימנה—אף הוא טועה טעות מכאיבה. אדם כזה אינו מבין, שיש בחינה שהיא למעלה מצבאיות, ויש גם למטה ממנה. ואי-הצבאיות שלנו עכשיו היא לא מעלה עליונה, כי אם דיוטה תחתונה שבתחתונות. אנו לא התרוממנו מעל לצבאיות, כי אם עוד לא הגענו לזה. אין לנו מציגים לאומיים היוצאים מתוכנו ועובדים בשבילנו, אין לנו בחור-רים מוכשרים להתמסר כולם לעובדת-העם. הנתפאר, כי אין לנו אגרוף?

(“ציונים”, תר”ף, חשוון, “האדמה”; חתימה: י.ח.ב.; כרך ב, ע’ 180)

ברנר, ה"אקטיביסט"—הוא ידע היטב טעמה של צבאיות. הרבה שירת וסבל בצבא הרוסי (אף כתב על כך בסיפורו "שנה אחת"), ברח, נתפס, התגלגל מבית-סוהר אחד למשנהו, ובדרך לחקירה ולמשפט, שעתידיים היו לחרוץ גורלו למוות כעריק, נחטף על-ידי ידידים-מהפכנים, סוציאלי-רבולוציונרים, שעמם עשה כברת-דרך בעבר, והוברר מרוסיה. על רגישותו מאז לכל מה שאבק צבאיות דבק בו (צבאיות של עמי-

נכר, כי צבאיות אחרת לא הכיר מעודו) מספר שמעון קושניר בספרו "בכור מכורה" ("עיינות", ת"א, 1965). מסיפור-המעשה הקצר, המתרחש בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה, אפשר לעמוד על מידת השנאה והאלרגיה של ברנר לכל מה שמזכיר הווי של צבא.

באורה שבת הזמנתי את ברנר לראות את "החצר" ואת העבודה שאני עושה בירושלים, והוא ניאות להזמנתי. בהיכנסו לחצרנו שמענו את קול החצוצרה של מחנה הצבא התורכי שחנה בחצר בית-הספר "אליאנס" בקרבת מקום. פניו כמו קדרו, הוא הרכין את ראשו והקשיב לקולות המתמסכים, כשנסתיימה תקיעת החצוצרה אמר: "אותה הגעימה ואותה החצוצרה כאשר שמעתי אני בהיותי בצבא".

(ש. קושניר: בכור מכורה, 1965; עמ' 138-9)

למרות הסלידה האישית של ברנר מן הצבאיות בכללה (וחרדתו שמא תידמה לה הצבאיות העברית החדשה)—אחת היא הדרך מ"הוא אמר לה" אל רעיון הצבאיות העברית החדשה. גישתו של ברנר קרובה עד-להתמיה לאחד הקווים הבולטים של תפיסת-העורלם שפירנסה בשנים שלאחר-מכן את מחשבותיהם של פלגים קיצוניים רבים באומה הישראלית, בתוכם גם ה"כנענים". וכך אומר יונתן רטוש בזמורו "ההולכי בחושך", שנתפרסם לראשונה בסוף שנת 1965: "עקור מלב כל הנכרי, / עד יהיה לבב אחד / לכל העם המך הזה / אבק אדם בהסתאב / שברי עדות בהיחנק / בן-אצילים היה לבו / אדירי-עם היו לבו, — / ולהקיא מקרב רעל / זו ינק עם חלב-אם / וכל חכמת זקן זרה / בלה מעובש וישמון" (שורות 347-336). ועוד: "וכל לב תם ונאמן / יתו בדם עלי מצחו / על ימינו יתו בדם / ובדם לבו יאמר אמן— / והתקדש ליום קרב / והתקדש בדם ונפש" (שורות 548-543).—"וכל העם המך הזה / אשר נפשו תלחך עפר / אשר את חנפים לבו / את בריתו נתן לזר— / יקום כבעל מדמיו / כמו תמוז ישוב חיים..." (שורות 694-689). (יונתן רטוש: ההולכי בחושך, מזמור; תדפיס מתוך "קו" מס 2).

במלחמה מתרחשת המיטאמורפוזו הנכספת, בה מאבד "העם המך הזה", היהודי בתור פרט ובתור עם, את מורשתו הגלותית, הפאסיבית והשלילית. את "אידאל-ה'כבשה", ונעשה עם חדש ומלוכד, למוד "צבאיות", אקטיבי, היודע "אגרוף" ו"יום-קרב". גם היחס אל מצב הערבים בהווה, העמדה השלילית כלפיהם, דומים, אף כי שונים הפתרון לעתיד. ברנר אפילו אינו משעשע עצמו במחשבה כלשהי שייתכן שיתוף בין שני העמים, ואין צריך לומר—בניית תרבות משותפת.

השאלה קשה וסבוכה. מצד המציאות—צפויה המלחמה וקיימת היא ככורח אובייקטיבי שאין להימלט ממנו, ואילו מצד האידיאולוגיה כמעט לא ייתכן שינוי ממשי בעם בלי המעבר מסבילות לפעילות היסטורית; כאן מאבק מצוין ומלחמה הם מסימניה הבולטים ביותר של התגברות על "מורשת הגלות" ויצירת טיפוס אדם ודמות עם עברי, צעיר וחדש, בארץ-ישראל.

אך האם המלחמה היא רק כורח הכפוי עלינו מבחוץ, בתוקף המסיבות—או שמא היא גם שלב הכרחי ורצוי בדרך לגיבוש המחודש של העם ושל האדם הישראלי?

ברנר חש בחייו וביטא במותו את מהות הקיום היהודי החילוני בארץ-ישראל. המלח-
 מה בערבים, הזרות והשנאה ההדדית—אלו עתידות למלא את ה"וואקום" (התלישות,
 שרשי הייאוש, כדבריו—"מה לנו ולארץ יהודה בכל המובנים!") שבנפשו של האדם
 הישראלי. צודקת הבחנתו של קורצווייל במאמריו על ברנר: הלאומיות החדשה אינה
 יכולה למלא את הפסד האמונה באלוהים. וברנר (כאדם חילוני מובהק) מתסר
 בלבטי הקיום היהודי בארץ-ישראל בלי לשעשע את נפשו בתקות רליגיוזיות,
 ומשום כך הוא עומד בפני האין, בפני האפס, בפני אימת המוות שאין אחריו כל
 תשועה. הריקנות שבנפש לא תתמלא על-ידי אהבה אלא באופן שלילי, באמצעות
 הארוס החולני, המעוות (לכן גם הערבים הם מושא לארוס שלילי ולא לאהבה רר-
 מנטית); ואילו הריקנות הלאומית לא תתמלא על-ידי חלומות ורודים ואוטופיות
 פאציפיסטיות האמורות להתגשם במציאות אלא באמצעות האימה, המלחמה, הסכין
 והמוות.

כותב ברנר ברשימה משנת 1913, בוויכוח עם העמדה הפאציפיסטית של ידידו ורעו
 הטוב, ר' בנימין—

כי ביחס אידיאלי שכזה אל העולם, בחלומות-ילדות ופינפנש כאלו, שאין להם יסוד
 באינסטינקטים הכי-עמוקים של האדם, יש, לדעתי, אינו אי-מוסריות, כן, אי-מוסריות,
 בהיותם בבחינת אבק פורח, בהיותם נובעים מאי-קליטה כראוי את כל מרירות-המצי-
 אות. ...הרי היינו מאושרים, אילו היתה לנו אינו אפשרות לשפוך את דמנו ודם-אחרים
 על ארץ-מולדת יהודית, אילו היתה לנו אפשרות למסור את עצמנו ואת בנינו לקסרקטין
 של אנשי-צבא יהודים; מה, ר' בנימין, יש לדבר על אהבה לשכנינו בני-הארץ, אם אנו
 אויבים-בנפש, כן, אויבים? מה יש להכניס בכלל אידיאליות ליחוסים שבין עם לחברו—
 והיא לא תצלח? היחס האידיאלי כוונ הוא בכל, מאז ומעולם. והמצב כאן הלא ידעת:
 בארץ-ישראל הקטנה יושבים, מלבד יתר תושביה, לא פחות משש-שבע מאות אלף
 ערבים, שהם, למרות כל ירידתם ואי-קולטוריותם, אדוני-הארץ בפועל ובהכרה, ואנו באים
 לחדור אליהם ולהתגורר בתוכם, יען כי ההכרח יאלצנו לזה. שנאה בינינו כבר יש
 ומוכרתה היות—היא תהיה. הם חזקים מאתנו בכל המובנים, ובידם לשימנו כעפר
 לדוש, אבל אנו, בני-ישראל, כבר התרגלנו לגור חלשים בין חזקים, ועלינו, איפוא,
 להיות נכונים גם פה לתוצאות השנאה ולהשתמש בכל האמצעים שבידינו החלשות
 בכדי שנוכל להתקיים גם פה. הלא רגילים אנו, הלא מוקפי-שנאה ומלאי-שנאה—כן,
 מלאי-שנאה, כך צריך להיות! ארורים הרפים האוהבים!—הננו חיים מאז נהיינו לעם.
 אבל קודם כל—הבנת אמיתות-המצב, קודם כל—בלי סנטימנטאליות ואידאליות.

(מתוך פנקסי, "תרע"ג; כרך ב, ע' 323)

על צד שני אלה—הארס המעוות ("היכן תלון? אה? עם ערבים תלון?...
 עם הערבים?—הה!.. היודע אתה מה יעשו לך הערבים?— — — גויים עושים
 גסות! "מתוך "מכאן ומכאן", תרע"א; כרך א, ע' 343; או: "אני פוחדת פה לשבת!
 עוד יבוא איזה ערבי... נשוב הביתה... אל תפחדי, טיפשה... אני הלא אתך... אני לא
 ערבי... אני לא עושה לך דבר..." מתוך "מהתחלה", נדפס בתרפ"ב; כרך א, ע' 483)
 והלאומיות האכזרית—עומדים הערבים כמי שמחזיר בכוח את תודעת הקיום
 ותחושת המציאות והממשות לאדם היהודי בארץ-ישראל; ממשות זו היא המשכה

של הגלות ("מן הפחת אל הפח, משנאה לשנאה, מחוסר-יסוד לחוסר-יסוד"), ומשום כך היא מורגשת על צד השלילה בלבד, לאמור—כמאבק שבחוסר-ברירה על שמירת הקיום הפיזי, קיום שנעשה ערך יחיד ועליון, בלי שתישאל כל שאלה שמעבר לו. הקיום כערך יחיד הוא הקו המוליך מן הייאוש העמוק, ממצב של סבל ללא מוצא וללא טעם, ומן הפסימיות—אל הקיצוניות האקטיביסטית (שהיא גם שלילת הגלות, על כל המשתמע מכך).

אך אפילו אקטיביזם לאומי זה עדיין היה בעיני ברנר בבחינת שיר-מזמור לעתיד-לבוא ולא מציאות היסטורית. מצב היישוב היהודי בארץ נראה לו כהמשכה של גלות, של הפאסיביות הלאומית, של אותה מידת נשיות "קוקטית" שבכנסת-ישראל. כדי לעצב את ההיסטוריה באורח פעיל יש צורך בכוח, בצבאות—ולא באוטופיות מרגי-עות. שלילת הפאסיביות שבהווה היא תנאי לאקטיביות שבעתיד. על חוסר-האהדה בה נתקבלו תחזיתיו הקודרות של ברנר מספר ש"י עגנון:

בימי הרצל ובעתונו של הרצל די וועלט נתפרסם מאמר נחמד, ובקירוב כך נכתב שם, מיום שגלינו מארצנו כל ההיסטוריה שלנו נעשית על ידי אחרים. כל מה שהעמים בעלי האכסניא שלנו רוצים לעשות בנו הרי הם עושים. אבל עם יסוד הציונות עושים אנחנו את ההיסטוריה שלנו על ידי עצמנו בדינו ובכחנו אנו. רעיון זה קנה לו מיד את לבותיהם של הציונים עד שנעשה הדבר רווח בפי כל מטיף ציוני, שבציונות שאנו עושים—עושים אנו את ההיסטוריה שלנו. בא ברנר בהרצאתו ואמר, שההיסטוריה שלנו מגוחכת היתה קודם לציונות ומגוחכת היא עם הציונות. מעתה קל להבין כמה צער וכמה עלבון גרם ברנר לאותם שראו את עצמם שותפים למעשה ההיסטוריה.

("יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו", "מולד", יוני 1961, ע' 279)

לסיכום:

ברנר היה, בחייו ובמותו, ה"קדוש" החילוני הראשון של ארץ-ישראל. הוא ידע בחוש כי שלילת הערבי והשנאה ההדדית עלולות להיעשות טעם הקיום הלאומי החדש בארץ-ישראל, וכי עתידים אנו להתחנך על גבורת החרב ועל זכר המתים, שבמותם הם מצווים עלינו להקריב את חיבנו כמוהם. הוא הוריש לנו את הפסימיות העמוקה שלו, ואת התשובה (החילונית) של חוסר-הברירה, שהיא אבהנתו ותחזיתו הקודרת כלפי העתיד: "כוח, כוח נחוץ וצבאות", משום שיהא עלינו לעבוד את הלאומיות הישראלית החדשה בהכנעה, באדיקות, בגבורה, באכזריות ובהקרבה, ובתחושת עקי-דה עצמית—של קנאים לדת חדשה;—שעה שכל אחד מאתנו יודע היטב בסתר לבו כי מסירת הנפש והחיים עבור קיומו הפיסי של העם (של הקולקטיב המורכב מאחרים שהם בדיוק כמוך וכמוני)—אין בה שום משמעות טראנסצנדנטית ודתית, שום הישארות-הנפש, שום רמז לגאולה, מאום מתנחומיה של הדת ושל האמונה האמי-תית—אלא שחיקה אכזרית ועיוורת של הפרט בתוך סיטואציה פוליטית של התנגשות בין לאומים. סיטואציה שתרומתה השלילית האחת והיחידה היא שביצרה מצב של מלחמה וסיכוסך בלתי-פוסקים כמעט (נצחיים-כביכול) ובכך היא מסתירה מפנינו את האפסות וחוסר-התכלית אשר בחיינו.

התגשותנו המתמדת עם הערבים נעשתה תחליף לאומי לאבדן האמונה היהודית. ואין התחליף מצוי בספירת החסד והרחמים אלא נופל תחת מידת־הדין הקשה והמכאיבה.

ברנר לא האמין ברומנטיקה העשויה לשרור ביחסים שבין העם היהודי לעם הערבי בארץ. לא רומנטיקה פוליטית. נוסח ר' בנימין ב"מ שא ערב" משנת 1907 שנדפס ב"המעורר" ונוסח "שאלה בעלמה" ליצחק אפשטיין, המורה הגלילי, שנדפס באותה שנה ב"השילוח", ולא רומנטיקה רגשית, נוסח סיפורי סמילנסקי, בורלא, אורלוף, ברכות, צמח, סתוי־סטבסקי, ראובני, ברש, שמי ושנהר וסופרים אחרים, בתקופה ההיא ולאחריה, שהוקסמו במידה זו או אחרת מן ה"אקוויטיקה" של המזרח, וכתבו בהשפעת דמותו הרומנטית של הערבי האציל, הרוכב תגור־נשקו על סוסתו, או של הפלאח שאורח־חיינו "כשל העברי בתקופת התנ"ך", וכדומה לכך גם אורח־חיייהם של שבטי הברווים החיים "כבימי אברהם אבינו".

רומנטיקה פוליטית, משמעותה ופירושה, בהקשר זה—שלום. ברנר ראה את המישור הנמוך והאכזרי יותר—החרב. רומנטיקה רגשית פירושה—אהבה. ברנר לא האמין ביחסי אהבה אמיתית בין שני העמים, גם לא באהבת פרט אל פרט. ("יכול הוא חוג'ה מוסה לכתוב 'מחיי־הערבים' כנפשו שבעו—אני בישוב היהודי קא עסקינא"). הוא ראה רק את הזרות, ובמישור הנמוך, האירוטי והתוקפני—ראה רק את האיום של הארוס המעוות, הפרורטי והבהמי, שסכנתו במיפגש עם הערבים, לדעת ברנר, אינה פחותה מסכנת החרב, ואולי אף מפתה באותה מידה.

הבאתי כאן פרק אחד, ודברי סיכום, מתוך חיבור על ברנר ויחסו לערבים. אולי כדאי עוד לציין, ולו בשמות הפרקים בלבד, את תוכן חלקיו האחרים של החיבור, והם: עקבות הרומאנטיקה והערצת המזרח מול "המורשת היהודית"; תלישות וזרות; שרשי הייאוש: הנוף הארצי־שיראלי והאיום הערבי; היחס האירוטי לערבים; אורח "ילידי־הארץ", סכנת ההיטמעות והשקיעה במזרח; דמות הערבי כסיוט; בין עליבות לצבאיות (אקטיביזם); היחס ההומאני: "יתום עובד! אח צעיר!" על היחס ללאור־מיות הערבית ועל אי־מוסריותו של הפאציפיזם היישובי.

בכרמי חברון

כונחם קפליוק: גריזים

כשהייתי עובר ברחובה של עיר עם הכוהן השומרוני אבישוע בן מלכישוע בן עוזי, אשר שלשלת ייחוסו מגיעה, לפי המסורת, עד לפנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן, היו העוברים־ושבים או העומדים בפתחי חנויותיהם או בתיהם משלחים צרורות של מבטים סקרניים ותמהים בשני ההולכים, כלמראה זוג מזר, יוצא־דופן: ככהן, שקומתו שני מטרים חסר ארבעה, וההולך לצדו, בינוני בקומה, שהיה נראה כגנס המתלווה לאחד ענק. אבישוע תמיר ומתוח כמיתר, ששער זקנו השחור לא ידע תער ומספריים מימיה, וכן גם מחלפות־ראשו העבותות המבהיקות בשחורן, מעשה־מקלעת של עשרות צמות גדולות וקטנות, המכונסות כפקעת סבוכה אל מתחת למטפחת גדולה וכהה, הקשורה לו כריכות־כריכות סביב ראשו החבוש מצנפת אדומה ועגולה, תרבוש ערבי אדום על גדילו השחור. הכוהן לבושו אדרת כחולה־כהה, רחבת־שרוולים ויורדת עד קרסוליו, ואילו אני לבושי קל—חולצה לבנה, מכנסי־חיאקי קצרות וסנדלים ללא גרב, ובלורית פרועה בלא כיסוי־ראש.

פניו של אבישוע דקים ועדינים ונסוך עליהם חירון כהה של אצילות האפיינית לבני עמו הקדמון, הדועך־וכלה לאחר קיום של למעלה משלושת־אלפי שנה בהררי שומרון. אולם בדמות דיוקנו של הכוהן היה מעמעם גון של ניוון המיוחד למשפחת הכוהנים המתחתנים בדרך כלל בינם לבין עצמם במשך הדורות. לפי ספרי קורות־העתים של עם־שומרון עלו בתוהו נסיונות שנעשו בתקופות האחרונות לעירוי־דם על־ידי חיתון עם המשפחות האחרות כדי לרענן ולחזק את עדת הכוהנים המורמים על פני כל בני העדה, ואשר לפי דיני המקרא, שאותם הם מקיימים עד קצו של יו"ד, לא רק הגרושה אסורה עליהם אלא גם האלמנה.

מעמדם הרם של הכוהנים שמור להם עד היום, שכן מכל זבח מפרישים להם כדון תורת משה, המחייבת לתת ליוצאי־ירך אהרן הכהן לדורותיהם "מזבחי הזבח אם שור ואם שה ונתן לכהן הזרוע, הלחיים והקיבה". תרומות ומעשרות מתנובת השדה ומן החי אין הם מקבלים מאחר שבתקופות האחרונות, מאז הסתיר אלוהי־צבאות את פניו מעמו ויושב שומרון, נושלו מקרקעותיהם על־ידי שליטי הארץ ואין להם לא נחלת שדה וכרם ולא עדרי צאן ובקר. וכשקוראים בני עם שומרון את הכתוב, "ראשית דגנך, תירושך ויצהרך וראשית גז צאנך תתן לו", תזלנה עיניהם דמעות כי יזכרו ימי־תפארת קדומים ומה עלתה להם לבני האצולה הדתית שראשיתה בימי יהושע בן נון כובש כנען ובימי השופטים, כאשר היו שכם וסביבתה מרכז המימשל ההכהונה של ישראל והמשפך עמד על מכוננו על בחיר־ההרים, "הר יהוה", הוא־הוא הר־גריזים המבורך. וכיום? מעם גדול ורב שרדו רק מתי־מספר, שבט קטנטן המונה כארבע־מאות נפש, בהן זקן וסף, דלים ומבוזים בגלות ישמעאל.

לראשונה הכרתי את השבט השומרוני, שכהגניו יודעיהספרהמסורת דוחים את הכינוי "שומרונים" ומכנים עצמם "שומרים"—שומרי תורת משה כפי שניתנה מסיני, אשר ממנה לא סרו ימין ושמאל—חלה לפני כמה עשרות שנים, כאשר פקד רעש־אדמה את ארצנו ומוקדו בשכם. יצאתי אז לעיר זו לאחר שעתוני הארץ של אותם ימים הוכתרו בכותרות המספרות על "שכם הפוכה כהפיכת סדום ועמורה" וכיוצא בהן. יום אחד לוחט מימי יולי נמצאתי אפוא בעיר שכם, צועד בין ההריסות שבמקור מות רבים חסמו את המעבר, עד שלאחר יגיעה רבה הגעתי אל משכנות השומרונים.

משכנות השומרונים—בקתות נושנות ומדולדלות, בקירבת הרי־קדשם—התפוררו ברעש כמבני חול ועפר מעשיידיהם של ילדים. מאה־וחמשים הנפש שמנתה או העדה בשכם התגוררו באהלים שניתנו להם מטעם הרשות והם נטו אותם בתחום־הקדושה של ההר, כי שמועות התהלכו בעיר לאמור כי רעש נוסף עומד להתחולל בחרון־אפו של אל־שדי על חטאים ועוונות כי רבו, והשומרונים גמרו ואמר לשכון על ההר. יש שאמרו כי גריזים יצילם מפורענות נוספת, ואלה שהאמינו כי שוב תרעש הארץ אמרו: "מוטב יכסה עלינו עפר־הקודש וניטמן בו בטוחים ושאננים עד בוא יום־הדין־התחיה".

רושם מדכא ודוחה עשו עלי שומרונים שסבבוני והציעו לי כתבי־יד של "תורת ישראל אמת" או קמיעות שהן סגולה לכל מחלה ופגע רע. "קנה את לוחת־הברית, את עשרת הדיברות הכתובות בכתב שמשה רבנו אדון־הנביאים על־יו־השלום חרת בו את לוחת־הברית", דחקו בי רבים שהקיפוני ברכולתם הקדושה. אחד מפרחי־הכהנים, שפלומת שער מבצבצת בלחיו הכחושות, הציע לי לקנות את תבנית המשכן "כמתכונתו בימי משה ואהרן".

זו פעם ראשונה ראיתי במורעניני את כתב ה"דעץ" הדוקרני של ישראל העתיקה, אשר בני שומרון דבקו בו ולא המירוהו בפתב המרובע. הדיוטות שלא מן הכהנים פשטו יד בתחוננים בהצביעם על חורבות בתיהם.

בשובי משכונת־השומרונים העירה נתלווה אלי ערבי שקמי חבוש תרבוש אדום. "מה טיבם של הסאמארה [שומרונים] ? 'שו דינהום' [מה דחם] ?" שאלתיו. "האדול, יא סידי, עבדין אל עגיל [הללו, אדוני, עובדים לעגל]", פסק בבוז ובכעין בחילה.

לשווא ניסיתי לסבר את אזנו שהללו מאמינים באל אחד, כמהו כמוני. "כל־פי־חוץ הם נראים כך", ניסה לתקן את ידיעותי על "עובדי־העגל". "אך אמור־נא לי: מי בעצם יודע את האמת עליהם, אנחנו שגרים אתם בכפיפה אחת דורות על דורות או הנכרי ? גם הקוראן רומז על כך ברורות. בסתר הם עובדי־עגל, ברימנין !" אמר ורקק לצדדים פעמיים בלחשו: "אחסה באללה מפני השטן הארור".

אף שהיתה העיר כולה בצרה אחת בשל הפורענות הקשה, ראיתי למחרת היום נערים ערביים מיידים אבנים בילדי השומרונים. הללו לא ניסו כלל להשיב אבן תחת אבן אלא מיהרו לברוח ולהיטתר בצל אהליהם.

אותו יום הכרתי את אבישוע, שניגש אלי ובנימוס רב הציע לי את עשרת הדיברות,

הכתובים זה מול זה בכתב שומרוני ובכתב עברי מרובע, נקי וברור, בעצם ידו של המוכר. במראהו הנאה ובדיבורו השקט והרך ובלשונו הערבית הצחה נראה לי כמי שניחן במשהו המושך אליו את הבריות. אולם אז לא עלה כלל על דעתי שיתגלגלו הדברים וקשר מתמיד יהדוק יתרם בינינו.

ב

בילדותו התייתם אבישוע תוך חדשים־מספר מאביו ומאמו כאחד וגדל בבית סבא שלו, עוזי הכוהן, ששיפל את ששת בניו, שרופם נולדו פגים או מנוונים ומתו מי בילדותו ומי בצעירותו ורק שנים מהם הניחו לו צאצאים שהיו לו כבנים. עוזי הכוהן אהב את אבישוע מכל נכדיו, כי שוקד היה הלן במיוחד על תורת־אל שהנחיל הכהן הזקן לנכדיו. אבישוע עלה על כולם בצמאונו ללימודי סבא ובכתב־ידו היה מפליא לעשות, וכך היה מסייע עם הישיש שזקן־שיבתו ארוך ומבהיק בהעתקת חמשת הספרים של תורת־משה, פירושים, סידורי־תפילה ופיוטים ומזירות למועדים ולהגיגות־משפחה, וכן פזמונים ושירות למקרי אבל. ועל מה יחיה הכוהן אם לא על משלח־יד זה באין לרוב הכוהנים עסק אחר זולתו?

"הגורל המשחק בחיי אנוש לפי גזירת עליון לא פינק אותי", סיפר לי אבישוע בשעת היפרוטי הראשונה אתו, בערבית מעורבת עברית, כאשר ביקרתי שנית במאהל השומרונים. "בן שש הייתי כאשר מתו עלי אבי ואמי בתוך מחצית השנה. רבים היו אחי ואחיותי, תשעה במספר, ואני האחרון בהם, בן־הזקונים שנשאר לפליטה. כולם נלקחו למוות על־ידי שוכן־מרומים, אלוהי אברהם, יצחק ויעקב, שהסתיר את פניו מעמו שומרי תורתו בהר־קדשו, ואוותר אנוכי לבדי. ויאספני אבי־זקני, יאריך ימים ושנים, אל צל־קורתו ויפנקני, פנק היטב, ואחי לו כבן".

פסוקים ושברי פסוקים נלחשים כמו מאליהם בתוך דיבורו בערבית במבטא שכמי־עירוני כי היו פסוקי החומש שגורים על פיו, ואת רובם ידע על־פה.

הוא ירש את אומנות סבו, שבינתיים הלך לעולמו. בשוק של העתקי כתב־יהיד בשומרונים, שהיא מעין בליל לשון־עבר ולשון־אֶרֶם, רבים המתחרים, אך אבישוע סופר־אמן היה, שכתב־ידו סדור ומושלם בכתב ישמעאל כמו בכתב הרעץ הישראלי הקדום, שבני שומרון שמרו עליו שמור היטב במשך למעלה משלושת אלפים שנה. משגברה מלכות ישמעאל, שלשונה דחקה את הארמית והעברית, רבו פירושי התורה והמצוות שנכתבו בלשון חדשה זו, אך פסוקי התורה שבספרי הפירושים נכתבו בלשונם אֶרֶץ־באותו כתב, כפי שחזר ואמר לי אבישוע, שבו נחרתו עשרת הדברות על לוחות־הברית. אותו הידור ודיוק שנהג אבישוע לגבי כתב הדעץ המקודש עוררו קנאתם של רבים, ובכללם גם של הכהן הגדול, אשר כפי הנהוג בעדת "השומרים" נבחר לכהונה הגדולה אֶרֶץ־בשל יתרונו בשנים ולא בתורה ובחכמה.

"התחלתי לצאת למרחב מבחינת הפרנסה", סיפר לי פעם אבישוע, "כאשר אחד מיקירי ירושלים החל חוקר חקור היטב את תולדות עמנו הקטן והאומלל. הבאתי לו ממבחר כתב־יהיד והייתי מן היוצאים והנכנסים בביתו הוא היה מיחד לי שעות לשיחה על

עם 'השומרים', אַרְחָס־וּרְבַעַם, לְשׁוֹנָם, ספרי־קורותיהם, אגדות, משלים ופתגמים שלהם, וכן התפילות והרגנות, השירות והפוזמונות שהם אומרים בחול, בחג ומועד, בימי שמחה וששון, אֶבֶל ותוגה. והוא החכם המעמיק, האומר כבוד כולו, שתה את הדברים בצמאון והיה כאחד השומע שיחות על קורות משפחתו־הוא מלפני דורות. אומר לך כי לא מצאתי גם בבני עדתנו אחד שפה יִקְרֵי את דברי עמנו וכל השייך להם כאותו חכם גדול תַס־הַלְבֵב. לא אחת שאלתי את נפשי מה פשרה של אהבה זו לְהֵנִי כוּתִיא—'הכותים הללו', כפי שאנו מכוונים בכתביכם הקדומים והמאוחרים. רבות תמהתי על אהבה וקורת־רוח שלו למשמע ולמקרא דברי חכמינו ומשוררינו, כשהיינו יושבים סמוכים אל שולחן אחד בחדר־עבודתו שבצריף־העץ הצנוע שלו; אבל ברבות הימים נתחוררה לי החידה: ידידי ואוהבי זה רואה בי, בכתבינו ובלשוננו ובאגדות ומשלים שלנו, את דמות־דיוקנה של אומתו, אימת בני־יהודה בדמותה ובצלמה הראשוניים, ודמות זו יקרה לו כיום שבעתיים."

"וּאֶף־עַל־פִּי־כֶן", הוסיף אבישוע לאחר הירהור, "אהים אנחנו אפילו מתנגדים אנו איש לרעהו, משה הוא נביאנו ותורתו היא תורתנו ותורתכם, גם אם אנו חלוקים בענייני עיקר שבתורת־משה. בשלומכם־אתם תלוי שלומנו־אנו, כי הישמעאלים שׁוֹט־מִים גם אתכם וגם אותנו ואנחנו המעט ואתם הרבים שיכולים לעמוד בפניהם. אל יחר אפך אם אומר לך כי האמת, אמת תורת משה, אתנו היא, אבל הפוח הוא בידכם, בידי האחים־החורגים."

אבישוע נהנה הנאה חמרית מידידות זו עם החוקר של שבט השומרונים, אבל ההנאה מצומצמת היתה, מעט מלהשביע, כי החכם איש ירושלים לא נמנה עם האמידים ולכן הרבה טרח ויגע איש־חסדו של אבישוע עד שעלה בידו להשיג לו עבודה חלקית בתורת כתב משכם והסביבה באותו יומון בו עבדתי אני. ולמה צריך היה חכם זה לטרוח כה הרבה עד שעלה הדבר בידו? משום שכל השכלתו של אבישוע הצטמצמה בתרבות ימי־קדם של עמו וקצת ידיעות אחרות שאב מספרים דלי־תוכן בלשון הערבים ומעמודי העתונות המקומית, שהיתה אז נטולת כל רמה; משום כך לא הבדיל אבישוע בהווית־עולם בין תפל ועיקר, בין מציאות ודמיון. שכם עיירה קטנה היתה אז וכמעט לא היו בה עניינים בעלי־ערך החורגים מתחום השיגרה המקומית.

לממונה על ענייני הערבים והמזרח בעתוני היה עלי לספל בידיעות ובכתבות שלו, שהיה ממלאן בדברים של כלום שחותם דמיון ואמונות תפלות טבוע בהם. יוצאים מפלל זה היו ענייני העדה, אולם הסיכסוכים שהיו גדולים בה, ללא כל יחס לזעירותה, ברובם לא ניתנו לפירסום, מטעמים שונים.

אם לא ידיעות חברתיות על ביקורו של כבוד־מעלת מושל־המחוז במשרדי השלטון המקומי, ותיאור ארוך של הסעודה בבית־המלון היחיד אז בעיר—אם לא עניינים נעין אלה הרי ה"דבע" (הצבוע), היה רבת־אימים זו, היא שהיתה צצה תכופות בידיעות של אבישוע. מעשה בילדה רועת־כבשים בכפר פלוני הסמוך לעיר, שנעלמה ליומיים וכל עמלם של המחפשים בעזרת גששים ורואי־עתידות עלו בתוהו. ואם כך הוא, הרי אין כל ספק כי "כבר משך אותו צבוע, ישמרנו האל מפורענותו, את הרועה

המסכנה ומצץ את דמה עד טיפה אחרונה וטרף את בשר גופה עד תום ובעוד כמה ימים תהיה חיה-מפלצת זו מכרסמת את עצמותיה והילדה האומללה תהיה כל-כולה נבלעת בכרסה של זו". בחיתוכי סגנון כאלה וכיוצא בהם היה עורך את כתבותיו בלשון ערבית נמלצת, שלא היתה נטולה יופי וענין כשלעצמה.

הצבוע או חיה דומה לה, כגון תן שוטה שפגיעתו אסון, היו מופיעים, כאמור, בכתב-בותיו לעתים מזומנות, למלא את גליון הנייר שהיה עליו לשלוח למערכת אחת לשבוע, לפחות. ואם ילד לא תעה בשדה וגם כל רועי הכבשים, קטנים או גדולים, חזרו בשלום לביתם לעת ערב, הרי היה אבישוע מחבר מעשיה על אבדן ילדים בשדה בשנים שעברו, שאחד מהם נתגלה במחנה צוענים נודדים. נראה היה מן הדברים הנרגשים שהעלה על הכתב עד כמה מעציבות אותו המעשיות שחיבר בעצמו עד שהחל להאמין בהן, כאילו הם מעשים שהיו ואז סיים בשירת-תוגה על בחור-חמד שהלך לקיים מצוות ביקור בבית הורי ארוסתו באחד מכפרי הסביבה וטירופי היללה של הצבוע העבירו את ההלך על דעתו והוא נמשך כסהרורי אל הפח שנטמן לו באותה מערה נידחת בהרים הרחוקים שממנה אין אדם חוזר שוב לביתו.

כך היה עד שבאו מהומות-הדמים שנמשכו שלש שנים תמימות. הכוהן-הכתב, שהיה מהיר בכתובת קמיעות ולחשים מאשר בעסקי כתבות של ממש, נאלץ לבוא אלי מפעם-בפעם כדי לספר לי מן המתרחש ב"הרה-האש", כלומר בשכם וסביבותיה, אזור שהיה ממוקדי המרד בבריטים וב"בני-בריתם הציונים". אבישוע סיפר לי על המתרחש, ואני ערכתיו את הדברים בכתב, ומפיון שהמרד והמהומות נמשכו תקופת-זמן ארוכה הייתי גם אני בא אליו ואז היינו פורשים לפינה חבויה שבביתו ומסיחים בענייני השעה ובענייני העדה, שרבים מבניה נמלטו עם פרוץ המרד משכם ליפו, בה היו שוכנות כמה משפחות שומרוניות. הוא סיפר לי על הסכנה המרחפת על בני עדתו, שמפיון שניתנה רשות למשחית שוב אינו מבדיל בין "כופר" מבני אדום ומבני ישראל; קל-יחומר אנחנו שבעיניהם אנו גם קרובים לבני-ישראל וגם "עובדי-עגל". רק מן הכהנים לא מש אף אחד מ"מקום-הבחירה". כוהן, אמר לי אבישוע, בשום-פנים-יאוּפֵן אינו זונח את "בחירה קדישא" הר-גריזים—הוא "בית-אל".

ג

"ואבישוע בן אחת-וארבעים שנה וטרם ידע אשה", העיד לי הכוהן יום אחד על עצמו כשהוא אומר את המשפט בנוסח קריאת התורה השומרונית. ומן העברית המקראית עבר בשטף-לשון לערבית השכמית שלו, שהרי"ש והקוף ניתזות בה דגושות ועמוקות מן החיך והגרזן, ובה שיטח לפני את בעיות הנישואים של הכהנים בשומרון, שהמנהג לשאת את בת-הדוד ולהקפיד על הייחוס בלי להסיח את הדעת גם מענייני חומר הקשורים בנישואים—כל אלה מערמים הריהורים של מכשולים על דרכם של בני ובנות כוהנים שהגיעו לפרקם. "מספר כוהנינו כרבע מארבע-מאות כלל בני העדה", אמר, "וכלום מצבם של ההדיוטות, שאר אנשי העדה, שפיר מזה שלנו, הכהנים? וכי אין אתה מוצא בשבטנו הקטן עשרות פנויים ופנויות מבני שלושים-ארבעים ומעלה

שנדונו לרווקות לכל ימי חייהם?... ומה פירוש עשרות לגבי קומץ כשלנו יודע אתה בודאי. גדול כוחם של מנהגים עתיקים והריהם כחומה בצורה שאין לעברה. אך יום יבוא ובעל-כרחנו ניאליץ לסלק גדרות וסייגים ללא נשוא המעמידים בסכנה את קיום העדה, שנותרה לפליטה מדורות של השמדה ושמד".

אשה לא ידע אבישוע בן מלכישוע הכוהן, אבל אהבה וייסוריה ידע גם ידע. במרחק-מה משכונת מגוריו עמד לו מובדל ומבודד, כמחמת יוהרה, ביתו היפה והמרווח של אברבאזיל, סוחר ערבי נוצרי, אחד הנוצרים המעטים שבעיר המוסלמית-הקנאית. בן ששים-וכמה נתאלמן אברבאזיל ונשא לו צעירה יפהפיה, בת שייך של שבט בדווים נוצרים במזרח-הירדן, חבל-הארץ היחיד בו שרדו גוויים ערביים בני דת ישו. בת אחת-ויחידה ילדה לו האשה וג'לנאר קורא לה, על שם פרח אחד מופלא הצומח רק בערבת-מדבר-מלודתה. כאם כן בתה, ובהיותה נערה כלילת-יופי כבת חמש-עשרה ראה אותה אבישוע—"ותקח את לבי שבי", כך תיבל במליצה בלשון-הקודש בספרו את סיפור אהבתו.

"מה תדעו אתם שחפשים הינכם להיפגש עם בנות, בתולות ונשים נשואות ככל שתרצו, מהי אהבה ומה ייסוריה אצלנו בעדה, שאפילו התערבות כלשהי בין שני המינים אסורה עלינו?" אמר לי בריגשה תוך שהוא מסיח לפני את פרשת אהבתו הראשונה, שהיתה גם אחרונה.

לאחר שראה אותה אבישוע פעם ראשונה על מרפסת ביתה לא יכול היה לטעום טעם שינה בלילה. כמעט וגילגלה אותו אל בור-שחת, כפי שחרז באחד מחרוזי שירי-האהבה הרבים לג'לנאר, שהוא שומרם כאוצר יקר הגנוז בפינה חבויה בארנו. ככלב-חוצות רעב, המשוטט ומרחרח אחר דבר-מאכל, כך היה משוטט בסביבי ביתו של אברבאזיל כדי לחטוף מבט כלשהו על "קסם הדר פניה ושלמות גיזרתה" של ג'לנאר. ומחמת הסיכונים הכרוכים בכך היתה משאת-נפשו להיות רואה-ואינר-נראה. "ואמנם", סיפר לי, "ניסיתי לשאת על חזי קמיע שמיחסים לה סגולה של רואה-ואינר-נראה, אף-על-פי שלא נתתי אמון בכוחה. כך הייתי עוקב אחריה ויודע את מוצאה ומבואיה בלי שתרגיש בכך".

משהבחין שהיא רגילה לסור לחנות אחת של אריגים בשיפולי ההר הדרומיים נכנס לשם יום אחד כדי לראותה ראייה של ממש. פעם נכנס לשם כשהיתה החנות גדושה קוונים והתחכך לידה בלי שתרגיש. מגע קל זה בגופה של ג'לנאר היה כאש בעצמותיו עד שנפל למשכב. כיסופי-אהבה שלו, שמצצו את לשד-עצמותיו, נתלוו ייסורי חרטה ופחד מפני עונש מן השמיים, שפך הוא, בן-בנו של פנחס בן אלעזר הפהן, אשר קינא קנאת-אלהי-צבאות והרג את זמרי בן סלוא שחטא עם המדיינית—הוא, צאצא שלו, חוטא באהבתו לערלית... גופו חלש-והלך כי תאבדו סר ממנו ושנתו נדדה בלילות. אדיש ומדוכא היה ונהלך כצל. הוא לקה במחלה שרופאי העיר, רופאים ממש ורופאי-אליל מן האצטנגינים, דרווישים ושייכים בעלי-מופתים לא מצאו לה פשר ותרופה. סבו, עוזי הכהן, שעוד היה חי, הביא לו רופא אחר רופא, ידעוני אחר ידעוני—וללא הועיל. כל הימים היה שוכב וראשו שקוע בכר, היו ימים בהם ירד ממיטתו ושוטט לו

בודד וגלמוד על הר־גריזים. הוא היה דועך־והולך ומי־יודע מה היה עולה לו לולא מת אבר־באזיל הישיש. עם מותו עברה המשפחה לעיירה שכולה נוצרים בדרום הארץ ושם אירס לו אחד מעשירי המקום ונכבדיו את ג'לנאר. ועוד ימים רבים, סיפר לי אבישוע, שלטה ג'לנאר על מערכי לבו ורוחו והוא היה שולח מבטניו לאותם מקומות בביתו של אבר־באזיל שבהם היה רגיל לראותה יוצאת ונכנסת באותם ימים "שהאכני לוחו ממרורים והשקוהו מפוס התרעלה", כפי שחרזו באחד משיריו הנקרא "ג'לנאר! אייך?"

כשנה לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה נתבשרתי כי אירס לו אבישוע לאשה אחת נערה בת חמש־עשרה מבנות הכוהנים במשפחתו. ולאחר ששקל על יד אביה "קשיטת כסף כמוהר הבתולות", כמצוות התורה, היתה לו לאשה כדת משה ואחיו אהרן, הראשון לכוהנים הגדולים המוסיפים לכהן עד היום בעדה השוכנת בשיפולי הר־הברכה. בחר הריי־הזה.

ד

ערב אחד מחניק ביותר, בעיצומם של ימי חמסין רצופים ועולפים ואני יושב בחדרי במערכת צילצלה אלי ה"בת־קול", כפי שהיה אבישוע מכנה את הטלפון—תרגום שמו של המכשיר בפי מהדרים שבמהדרים מן הערבים הנזהרים מפני כל מלה זרה בלשונם. הרימותי את השפופרת, והנה קולו של אבישוע בוקע מתוכה. מחשש אוזן רעה, דיבר אתי עברית. הוא האיץ בי. "ידיעה חשובה, חושה־נא וקחה עטך בידך וכתוב את הדברים שאני דובר אליך. המאזין אתה?"

הדיבור משכם היה עמום אך במאמצים שנעשו משני עברי ה"בת־קול" הגיעו סוף־סוף הדברים אל האוזן לאשורם.

"...ובכן, האיזנה לדברי וכתוב לאמור: לעת ערב בשעה השביעית ומחצית השעה נקהלו שובבים משולחים בכיכר העיר וילכו הלוך וצעוד והם מהללים ומגדלים וחרבותיהם וכלי־זינם שלופים בידיהם".

מיד תירגמתי ופירשתי לעצמי את משמעות הדברים והבינותי כי מדובר בהפגנת צעירים בשכם. ואין צעירים בלשונו העברית של אבישוע אלא "שובבים" כמלת "שבאב" ואין "משולחים" אלא "מושלחין"—נושאי־שלח. ומי הם ה"מהללים" אם לא ה"מהלילין", שפירושו: מהללים את אללה בקריאות "אין אללה בלעדי אללה", כשם שה"מגדלים" אינם אלא תרגום מה"מופבירון" (מלשון "כפיר") המכריזים בקול: "אללה אכבר"—"גדול הוא האלהים". ותוך כדי כתיבת הידיעה כמו קפץ מתוך ספר התהלים וניצב לנגד עיני הפסוק "גדלו לאדוני אתי!"

ובעוד אני כותב את הידיעה ותוהה בהנאה על קנקן לשונה המיוחדת־במינה, נפסקה פתאום מסירתה ועל מקומה שמעתי קול גוער־נוזף בערבית והקול קול אבישוע: "אי לך מרג'א! שוב כיבית את ה'קינדיל' (עששית הנפט)!" ובקול צחוק של שמחה על מעשי־לדות של אשתו הנערה ותרעומת על ההפרעה פנה אלי: "ראה־נא גם ראה! סוררה אשתי עד לאי־ישיעור, היא קופצת מדי־פעם על ברכי, תובעת משחקים ואינה

נותנת לי לעבוד. אכן, "שיטאנה ועפריטה" (שדה ומזיקה)—סיים בקול שהדי חיבה עזה לאותה שובבה עלו ממנו.

תעלולים אלה שעשתה הנערה הנשואה לאבישוע, שראויה היתה להיות בתו ולא אשת-חיקו, כאיך-וכאפס היו לעומת הלבטים שנוצרו מזיווג הסתיו המאוחר עם ראשי-חו של אביב פורח, זיווג הבשל עם הבוסר, לבטים שהובאתי בסודם בלי שנתאוותי לכך. עבר זמן וביתו של הווג שומם ללא ילד, "כי מנע האלוהים מאשתי מרג'אן פרי בטן"—היה אבישוע קובל בפני מרות.

"כבר אמרתי את כל התפילות, החל מתפילותיהם של אברהם אבינו ויצחק בנו כשסגר אלוהים את רחמן של אמותינו שרה ורבקה עליהן-השלום, וכלה בתחינות שחזברו בידי צדיקינו בדורות ראשונים ואחרונים לאל-שדי, שיתן זרע-אנשים לשרידי עם-שומרון. כל התחינות והעתירות שאני מתמיד בהן בוקר וערב לא הרעילו לי, וכבר ניסיתי קמיעות ושאר סגולות ולא עמדו לי. והנה שמעתי כי יש בעירכם רופאים מומחים לאותו דבר שאני זקוק לו; בוא-נא אתי אל אחד מהם ותהיה לי מליץ ביני ובינו, כמו המליץ בין יוסף הצדיק ואחיו. הלא תזכור את הפסוק 'והמליץ בינותם'. הבינה, ידידי, כי עלי לחוש ולטפס עצה, הרי מתקרב אני לשנת החמשים וחושש אני שאם לא אודרו אֶאָחֵר ללא תקנה ונמצאתי הולך ערירי כל ימי-חיי".

כאן לחש על אזני דברים שבצינעה, שברצונו להביאם לפני הרופא המומחה כדי שישיאהו עצה טובה.

כל כמה שנקע לבי ממשימה זו שהטיל עלי אבישוע, להתחמק ממנה לא יכולתי. ראיתיו מתיסר במצוקתו, כולו נבוך ומתירא שמא תיפסק השרשרת ולא יקום שם וזכר לאביו שנכרת בדמיימינו הוא, אבישוע הכהן, יהיה אחרון צאצאיו.

קמתי והלכתי אתו לבית-המרקחת הראשון שנקרה לנו ברחוב ושם דיפדפתי בספר-הכתבות של הרופאים למקצועותיהם. לאחר עיון ברשימה בלתי-קצרה של אותו מקצוע רפואי לו נזקק אבישוע, מצא חן בעיני משום-מה שם אחד בין השמות הרבים של רופאים יוצאי גרמניה שנתברכה בהם ארצנו באותן שנים.

הרופא, שהגיע לארץ בשנה ראשונה לשלטון הנאצים דיבר בניב גרמני-דרומי. המק-טרת הקצרה והמגולפת נוסח חבל-הולדתו לא משה מפיו וחלק הגון מדבריו הסתננו בעדה. הוא דיבר וחקר באדישות מיגיעת פרטים בעניינים שבינו לבינה. הרופא קר, ענייני ויבש, ולקוחו היושב מולו כולו רוטט כמו מקדחת למשמע השאלות וההערות תולה בו את עיניו כאחד היושב בדין לפני שופט בדיני-נפשות מחכה למשפטו לשבט או לחסד. תוך כדי שיחה, שאני שימשתי בה כאמור מתורגמן, התגבר אבישוע על התרגשותו והשיב על שאלותיו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון בפרטי-פרטים כפי שנדרש, ודי"ר פילכנפלד השמיע לו במתינות רבה מבחר עצות שאבישוע רשמן בפנסקו בדקדקנות מופלגת עד שיצא ממרפאת הרופא במאור-פנים.

עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה הלך "הר-האש" של שכם וסביבותיה הלוך ודעוך—עד שהוצן לגמרי. המלחמה הזעירה בארץ, שכונתה "מאורעות", אשר נמשכה שלש שנים רצופות, כמו נסוגה ביראת-כבוד מפני המלחמה הגדולה. בתוך כך נתברכה

הארץ ביבולי-ברכה והיוגבים הערבים נשמו לרווחה. מנגנון-המלחמה המסועף אף הוא העסיק רבבות פועלים, שהיו עמלים בהקמת שדות-תעופה וביצורים שונים בכל פינות הארץ. שפע זהב זרם לכיסיהם של ספקים וקבלנים ורבבות נהנו מן השפע. חדלו תגרות והתנגשויות-דמים בכפרי שכם כמו בכפרים אחרים. מדרכו של עולם, ידיים הגורפות ממון אינן מתפנות למהלומות.

גם אבישוע ניצל את השיגשוג והרווחה של שנות המלחמה. כיון ששם ריחיים על צווארו, נאלץ לחפש הכנסות נוספות. הוא החל לעסוק באומנות ישנה של כהנים, אומנות הניחוש והגדת-עתידות וכיוצא באלה, שלפי המסורת של כוהני שומרון היא סגולה העוברת מדור לדור, מאבי אבי אביהם אהרן הכהן נושא האורים-התומים והכוהנים הגדולים שבאו אחריו. כוהני שכם יותר משהם מפורסמים באומנות הניחוש ורזיו בקרב בני עדתם יצאו להם מוניטין בין יוגבי הסביבה, שלא מעטים מהם שומרונים שהועברו במשך הדורות על דתם וקיבלו את דת האסלאם. ועדיין שמורה בלבם הערצה ביודעים ובלאי-יודעים לאחיהם בעבר הרחוק.

באוצר כתיב-היד שהוריש עוזי, סבו של אבישוע, נתקל הכוהן בכתב-יד נושן בחכמת האיציטגנינות והידעונות ומעשי ניחוש לפי קו היד. אבישוע סיגל לעצמו את מקצוע הניחוש לפי קו-היד שהגיע לפרסום רב ובסופו של דבר הצמיח לו הכנסה יפה.

בנוהג שבועלים, כשהפרוטה מצויה בכיסם של הפלחים ופשוטי-עם בעיר, מתרבות והולכות חגיגות-הנישואים. מי שאשתו ניוזקנה או כמשה בטרם-עת מרוב לידות ועמל גשא אחרת, צעירה ויפה, על פניה. הנשים הצרות שנתרבו בבתי כפריים ועי-רוניים צררו אשה את רעותה כנהוג מאז-ומעולם, וכל אחת שאפה להתגבר על ירי-בתה ולבלעה חיים. ההתחרות הגלויה והסמויה במשיכת הבעל אל יצועה הלילי וברכישת לבבו הניעתן לתחבולות ומוזמות. ומי עוד בעל-תחבולות ויועץ טוב בעניי-נים אלה כ"כאהן" שומרוני, שנתפרסם כמנחש בעל סגולות בטוחות ומנוסות? אבישוע הירבה לרשום קמיעות בכתב-רעף, שבעיני הערבים הוא מקובל ככתב-מכשפים-וקוסמים, והעניק סגולות לכל דורש.

מאחר שעסקיו בעיר ובכפרי הסביבה התרחבו מיעט לבוא אלי ורק אחת לשלושה-ארבעה חדשים היה מופיע לקבל את שכרו החדשי הועיר, שמעתה היה רק חלק זעום מהכנסותיו. יום אחד—והיה זה בשנה השניה למלחמה—בא אלי ופניו נוהרים, "אל שדי, אלוהי אבותינו ואמותינו, ראה בעניי והושיעני במצוקתי. אדוני פקד אותה ונפתח רחמה", בישרני עברית. "אמנם בת ילדה", אמר בהתעוררות של מי שלבו עובר על גדותיו משמחה, "אבל לא בני-ערב אנחנו שנהיה בזים לבנות. עמנו הקטן וקוק לבנות רבות למען ירבה ויפרח".

ה

בשורת הדמויות שהכרתי בעדת השומרונים היה אבי-ששת, שהתיחס על שבת אפרים. הנכבד בשבטי שומרון אחרי שבט לוי, שבט הקדושה. אבי-ששת ("אבו-ממדוח" בפי השכמים). שזקנו הצהבהבה-הבהיר הבהיק כשערות אשכול התיירס, היה כולו לוהט

באש קנאה לעדתו. בקנאה רבה היה מביע התנגדות נמרצת ל"אחים ישראלים" אשר גרעו דברים רבים, כלשוננו, מתורת משה או הוסיפו עליה דברים שלא נאמרו מפי הגבורה. "עד בואו של עזרא הסופר היתה תורתנו ותורתכם אחת—ואין תורת משה אלא חמשת חומשי תורה בלבד—כתב אחד ומקרא אחד. לא הוסיפו ולא גרעו ממנה. משנעשה עזרא ראש ומנהיג, המיר את הכתב הישראלי שהיה קיים מימי משה בכתב האשורי והכניס שגגות רבות רבות בתורת משה". ובאמרו כך היה אב־ששת מוריד ממדף־ספרים שלו את החומש ה"אשורי", שהיה מונח יחד עם ספרים חיצוניים אחרים ואת החומש שבכתב־הקודש של ע־שומרון והיה מצביע על שני החומשים, על זה ועל זה. "בשירת־הים אצלכם", אמר לי פעם, "כתוב: 'יהוה איש־מלחמה'. זהו חילול־השם מאין כמוהו. זהו דיבור ההופך את הבורא ליצור־אנוש כביכול. איך אפשר לומר על יהוה שהוא איש־מלחמה? אך ראה־נא מה כתוב אצלנו: 'יהוה גיבור מלחמה'—לא איש, בן־תמותה".

הוא אטם אזנו משמוע תשובה כי "גיבור" ו"איש" אחד הם, שניהם בני־תמותה... אב־ששת דיפדף ודיפדף עד הגיעו לספר דברים, לפרשת "ואתחנן", וקרא בחומש השומרוני קטע שאינו כתוב בחומש הישראלי. הוא קם על רגליו לקרוא, כי אין הוא קורא דברי־קודש אלא בעמידה: "והיה כי יביאך יהוה אלוהיך אל ארץ הכנעני אשר אתה בא שמה לרשתה לך אבנים גדולות ושדת אותן בשיד וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת. והיה בעברכם את הירדן תשימו את האבנים האלה אשר אנכי מצווה אתכם היום בהר גריזים ובנית שם מזבח ליהוה אלוהיך וכו' וכו' ההר ההוא בעבר־הירדן אחרי דרך מבוא־השמש בארץ־הכנעני היושב בערבה מול הגלגל אצל אלון־מורא מול שכם".

"דומה שפרשה זו נמצאת אי־שם גם בחומש הישראלי", הערתי לו. "אמנם כן", השיב ומיהר לדפדף בחומש ה"אשורי" עד הגיעו לספר דברים פרק כ"ו, "אבל איך היא כתובה. הרי פסוקיה לקויים בחסר וביתיר. ראה־נא איך כתוב ומה לא כתוב".

ואב־ששת קרא בקול ובהטעמה שומרונית מן החומש הישראלי: "'והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה אשר אני מצווה אתכם היום בהר־עיבל. שמעת? בהר עיבל, ה־הקללה, ולא בהר־גריזים!..." הוא הניח את החומש המודפס ונטל את החומש בכתב־הדעף וקרא חגיגית בטעמי המקרא את הפסוק בו מתואר הר גריזים: "'ההר ההוא בעבר־הירדן אחרי דרך מבוא־השמש בארץ־הכנעני היושב בערבה מול הגלגל אצל אלון־מורא בשכם. לפסוק זה אין זכר בספרכם. הסיבה לכך ברורה למדי".

בהזדמנויות שונות הוסיף אב־ששת ללמדני פרק בתורת "השומרים" ואמר: "דע לך כי כל המאורעות החשובים לישראל מיום כניסתם לארץ היעודה לא אירעו אלא על בחיר־ההרים, הר־קדישא, גריזים, ודע לך כי על הר זה בנה נוח את המזבח אחרי המבול וקדם־לכן היה קיים שם מזבחם של אדם הראשון ושל בנו. והמשפך בימי יהושע בן־נון, עליו הוקם, הר זה שהרבה שמות לו—'בית אלוהים', 'שער

השמיים', 'אחד ההרים' ועוד ועוד, משמש לנו 'מזרח' בשעת הפילוחינו. את זכרו אנו מעלים בין בשעת שמחה ובין בשעת אבל. הידעת כי יצחק אבינו נעקד על הר-גריזים?

"כיצד תוכיח דבר זה?" שאלתיו כשאל תלמיד את רבו.

"ניתי ספר ונחזה-נביא ספר ונעיין בו", מתרגם הוא לי את חיתוך-הדיבור הארמי שמא אין אני מבין פירושו. הוא נטל את שני החומשים, דיפדף בחומש השומרוני עד שהגיע לפסוק ב' מפרשת העקדה, וקרא: "ויאמר: קחנא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק ולך לך אל ארץ המוראה, ולא כמו שכתוב אצלכם 'ארץ המורי' ה' ועכשיו". הרים קול כמנצח המשתכר מנצחונו, "זכורנא את סוף-הפסוק המתאר את מקום הר-גריזים, 'אצל אלון-מורא מול שכם'. וגם בחומש שלכם נזכר בבראשית י"ב: 'עד מקום שכם עד אלון-מורה'. וכך רואה אתה כי ארץ-המוראה היא ארץ-גריזים".

מקפיד היה אבי-ששת. כשהיה מזדמן לירושלים לרגל מסחרו, לא ללון ב"עיר היבוס", ולא אחת דיבר בגנותו של אבישוע הלך שם תכופות.

בכל הזדמנות היה אבי-ששת מושכני לויכוחים ומלמדני הלכות פסוקות מן המקור הנאמן, מתורת אלוהי ישראל, תורת-אמת הנשמרת כראוי, לדבריו, רק אצל המסתור-פנים בצלו של הר-גריזים.

הוא נהנה מחברתי מאחר שהמעטתי בדברי ויכות, ומחוך לשאלה או הערה קלה הייתי כורה לו אוזן קשבת.

ידעתי יפה, וגם אבישוע אישר לי זאת, כי מצויים בעדה קנאי-דת מתי-מספר ואב-ששת ראש וראשון להם.

אבי-ששת היה בן למשפחת סוחר אמיד, שעסקו עם הערבים הצליחו בידו, משפחת סוחרים יחידה הראויה לשם זה בעדה שרובה תגרים זעירים ורוכלים. אביו של אבי-ששת חריף ובקי בעניני דת, אלא שתמים היה עם אלוהיו ועם גריזים הר-קדשו ולא הירבה לחקור ולדרוש ולהתפלמס כבנו הבכור. תלמיד אחר נאמן היה לאבי-ששת שעליו השפיע מרוחו הקנאית והוא אחיו הצעיר חסן, המכונה בקרב העדה יפת. שירש ממנו את קנאותו לדת "השומרים". עתים היה יפת יושב במחיצתנו ומאזין לדברי התורה והפולמוס של אחיו הבכור ולא אחת היה רושם בפנקסו מחידושי-תורה ששמע מפיו כתלמיד נאמן מפי רבו.

1

מש"גזרו האומות את גזר-דינן על חלוקת ארץ-ישראל", כפי שכתב לי אבישוע באחד ממכתביו האחרונים, אחרי החלטת-החלוקה, ושכם נהפכה לתושבי ישראל כאילו היא מעבר להרי-חושך, הייתי מקבל דרישת-שלום מאבישוע רק אחת לשנה, בשוב השומרונים המתגוררים בחולון שבישראל מזבחי-הפסח הנערך על הר-גריזים. המסופר עליו לא היה בו כדי לשמח. שמעתי כי נרדף הוא על האשמות שמאשימים אותו שהוא כביכול סוכן לציונים ומוסר להם על המתרחש בשכם והסביבה. הוא נעצר.

נחקר ושוחרר, אך הפך מגודה. מטה-לחמו נשבר—סיפר לי אחד מעולי-הרגל, בן משפחתו של אבישוע—ומאחר שנעשה מטופל במשפחה גדולה נאלץ הכהן לאחוז באומנות שאינה מכובדת ביותר והיא עשיית עֶרְק בשביל אותם בני-טובים בשכם הלהוטים אחר "המים המעוררים" (כפי שהיה אבישוע מכנה את המשקאות החריפים על-דרך "המים המאוררים" בפרשת הסוטה), דבר שסכנתו מרובה בעיר דתית-קנאית זו המקפידה על התנזרות מאלכוהל. אך מה לא יעשה אדם לפרנסתו? הוסיף המספר.—הבית מלא ילדים. מרג'אן, אשת הכהן, שהיא במלוא עדנתה, ולדנית היא, יתברך אלוהי משה ואהרן, אשר לא יטוש את עמו 'השומרים' ועתיד הוא לקיים בהם "והיה זרעך כעפר הארץ".

באחת השנים בהן הרשו שלטונות ירדן רק למעטים מן השומרונים שבישראל לעלות לרגל להרגריזים בחג-הפסח, נמסר לי מפי אחד החוזרים כי אב-ששת מת במחלה אנושה. לא הועילו בקשות משפחתו להעבירו לבית-חולים בישראל באמצעות "הצלב האדום". אותו פקיד של הרשות הירדנית שנתבקש לכך השיב כי שכם לא תפסיד הרבה אם ייעדר ממנה "עובד-עגל" אחד. בשנה שלאחריה נמסר לי כי יפת מושל בכיפה במשפחת אביו ונוהג באדיקות ובקנאות כאב-ששת המנוח; אלא הבדל אחד בינו ובין אחיו: את הקנאות ירש ממנו אך לא את תלמודו ובקיאותו.

ז

אכן, בדמינוי הנועז ביותר לא העליתי כי בוא יבוא יום ואהיה נוסע בכביש הסלול והחלק המוליך שכמה. כשבועיים אחרי מלחמת-ששת-הימים מיהרתי אפוא לשוב ולפ-קוד את בירת שומרון.

את אבישוע מצאתי יושב בחדר-עליה שלו הבנוי על הגג השטוח, חדר המיוחד רק לו ולעבודותיו. מדרגות מיוחדות מובילות אליו ואין צורך להיכנס לבית תחילה כדי לבוא אליו. מרחוק הבהיק פתאום לעיני לובן צח של ראשו, מחלפותיו שהיו שחורות ומבהיקות כמראה הזפת הפכו לבן, הזקן שהרחיב מידותיו ונסתרח על חזהו הלבין ללא הותיר שערה אחת שחורה. פניו הקמיטו קימעה, אך הילת העדינות היתה זוהרת על הפנים הרזים-המסוגפים וכולו אומר הדרת-זקנים. מצאתיו שקוע בעבודה ליד ערימת גליונות שנועדו לכתובה ומהם גלולים-מקופלים שכבר נכתבו. הצצתי בגליון הנורע שורות אשר לפניו ובשורה האחרונה קראתי: "יערוף כמטר לקחי תול כטל אֶמְרתי" שבפרשת "האזינו", משמע עומד הוא בסיום מלאכתו.

שהיתי במקומי דקות-מספר בלי שהרגיש בי והסתכלתי בסופר-ס"ם זה שהיה שקוד ותפוס כלי-כולו במלאכתו ומפום לו בחשאי תוך כדי כתיבה את פסוקי השירה. חזותו של אבישוע נראתה לי כשל כוהן-סופר מן הקדמונים מימי מלכות שומרון הישראלית, שפתיבתו מעשה-פולחן. משאולה הדיו בקולמוס-הקנה, שבו כתב את פסוקי הקודש, הרים ראשו והיה כנדהם, כאחד שאינו יודע אם חולם הוא או רואה

מה שרואה. פתאום קרא בשמי, נפל על צווארי ובירך ברכת "שהחיינו" בנוסח עדתו, עברית וארמית במעורב.

שעה קלה ישב דומם עד שננער ואמר: "חי אלהים! אינני מאמין למראה-עיני, כאילו זה חלום חזיון-לילה? לא אדע במה לפתוח אחרי עשרים שנות שתיקה, כמעט עשרים שנה תמימות, שנות דור..."

לאחר מטר שאלות שניתכו עלי, על שלום בני-ביתי ומיידעיו השונים, זכר ימים שקדמו לניתוק וזכר אותו ביקור אצל הרופא שבו שימשהי "מליץ" בין אבישוע ובינו, שילב ידו ברועי ואמר: "בוא ותראה את הילדים אשר חגגו אלהים את עבדו. בואה-נא וראית".

תוך כדי הליכה דיבר-פיזם כקורא בתורה באותו ניגון מתמשך, חדגוני ונוגה של עדת "השומרים": "ואבישוע בן שלש-וארבעים שנה בקחתו את הנערה מרגלית, היא מרגיאן, לו לאשה ויברכהו האל ויתן לו פרי-בטן בנים ובנות ובני-בנים, בנים לי חמישה ובנות לי חמש, שוהב-שוהה, וראה-נא, גם בני בנים חמישה. חמישה מספר של קדרשה הוא בעיני כיום".

הולכני מארחי בחדרי דירתו ונראתה לי הליכה זו כטיוול בבית-נכות לכתבות עתיקות: על הקירות פרשיות והצאי פרשיות מתורת משה, כתובות בכתב הישראלי העתיק של ימי בית ראשון, כתב-הדעץ העשוי חדודים-חדודים ומכל אות נמשכים בו קווים לצדדים שונים. דמו האותיות כציורי עציצים שבהם צומחים צמחים קטנים, בלתי-שגורים ומוזרים.

על משקוף חדר-האורחים התנוססו הפסוקים: "יפתח יהוה את אוצרו הטוב, את השמיים לתת את מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשי ידך. ההלווית גויים רבים ואתה לא תלווה, ונתנך יהוה לראש ולא לזנב והיית רק למעלה ולא למטה".

את הקיר המזרחי קישטו פסוקים משירת "האזינו", השירה שעליה "השומרים" חוזרים תכופות בימי חג ומועד ובהזדמנויות של שמחה ואבל. הפרשה נפתחה בפסוק: "כי בשם יהוה אקרא הבו גדול לאלהינו" ונסתיימה ב"ברוך אלהינו לעולם, ברוך שמו לעולמים" שבו מסיימים בני שומרון את ספר תורתם, מעין "חזק ונתחזק".

"עכשיו", אמר אלי אבישוע, "כשארץ-ישראל כולה, פרט לעבר-הירדן מזרחה, נמצאת בידי בני-ישראל, כולל גם הרה-ברכה, יתקיימו דאי כל דברי הברכה שנאמרו על הר זה לכל זרע אברהם וכל אחד יעבוד את אלהינו בדרכו-הוא".

שמחתו של אבישוע על גאולת שבטו הקטן מידי לוחצים ומשפילים דבקה גם בי ולא היתה אף ברכה המתאימה למעמד זה שנפלה לפי שלא בירכתיו בה. ישבנו ליד שולחן ערוך במיני פיבוד שהמיטב שבו היו פירות וירקות כגון מלפפונים שעתה-זה הובאו מן הגינה והם נאכלים על קליפתם וכן גזר אדום ובשל שמיצו תאנה לחיך.

באירת המסיבה שמחה ולא-שמחה, כי במוחו של מארחי מנקרת השאלה מה יילד יום-המחר הלטט בערפל, "שמא תחזור שכם לשליטים הקודמים, הרי אז כדג יקרעונו", אומר אבישוע. "האמנם יהיה עלינו לעזוב כנערינו ובזקנינו, כנשינו ובטפנו את הר-הברכה וניאלץ כולנו להצטרף אל אחינו בחולון? וגריזים יישאר בלי שומריו הנאמ-

נים מימות יהושוע בן נון? שיסגא אל לבך כי אף כהן לא עזב את המקום הנבחר כל השנים, כולל גם עשרים השנים האחרונות. האמנם ניאלץ גם אנו הכוהנים לנטוש את המקום מחמת סכנת־נפשות? מחשבה זו, המענה אותי לא אחת בלילות, מדידה שינה מעיני ומטרפת את בינתי. אנא, יהוה, הושיעה־נא! הרים את כפות ידיו אל־על כמעתי אל שוכן־מרומים.

אמרתי כמה דברי עידוד וארגעה לאבישוע וכמו הצלחתי להסיח מלבו לשעה קלה את המחשבה על האפשרות שיגלו בני עדתו מבית־זבולם גריזים. מוטב, אמרתי לו, שנדבר בבניך ובנותיך ובני בניהם, כן ירבו.

תוך כדי סיפור על הולדתם של "יוצא־יחלציו" ושמותיהם, הסביר כי לכל שם ושם משמעות הקשורה במאורע שאירע אותה שעה, כמנהג האבות ובניהם מימי אברהם אבינו והלאה.

"בת נולדה לנו ראשונה וקראנו שמה רג'א, שפירושו משאלה ותקוה, כלומר שהאל יחונן אותנו בבן זכר. ואמנם שמע אל־שדי לקולנו ומשאלתנו נתקיימה. כשנולד הבן קראנו שמו עוזי. על שם סבי מורי ורבי, ובערבית קראנוהו עיזת, כי אנו בני עדת השומרים נוהגים, מחמת הפורח לכנות את ילדינו גם בשם ישמעאלי ליד השם הישר־אלי. בגלותא אנן", אמר ארמית.

"לא גלאה אותך בפירוט כל השמות ופירושיהם", המשיך, אלא אספר לך כי בשעת מלחמת־סיני נולד לנו בן ונקרא שמו קשלמה (ובערבית מוסלאם), שם שהשלום מרומו בו, כי נפל פחד הישמעאלים עלינו וחששנו לבאות. אחרון הבנים הוא פנחס, על שם פנחס בן אלעזר בן אהרן שבמקרא, אשר קינא את קנאת אלוהי צבאות והפה נפש את הבוגד זמרי בן סלוא שחטא עם המדיינית, שליחת השטן הארורי."

עד שעה מאוחרת בלילה סיפר אבישוע על רדיפות ותלאות שעברו עליו במשך השנים האחרונות, על מעשי השפלה התעללות בבני העדה וכן על סיכסוכים קשים בתוך העדה עצמה סביב ענין התמיכה הכספית ששולח להם מוסד יהודי מעבר לאוקינוס וסביב ראשות העדה.

רוח קרירה נשבה על המרפסת בה היינו יושבים בדממת־ליל עמוקה של עיר שעם הכיבוש הוטל עליה עוצר החל מרדת החשיכה עד הנץ החמה.

ח

בבוקר נשמעה נעירת חמור מרוסקת וממושכת וקולו של החלבן—פלאח מן העקורים מימי מלחמת־1948, שהתישב בכפר קרוב לא רחוק מגריזים וחי על עדר צאנו—שעורר את בעלת־הבית בקריאות: "חליב, יא אבו־עזת". אותה שעה עמדו אבישוע ובניו הגדולים בתפילת־השחר, קומתם מתוחה כלפי "בית־אל", ההר הנבחר, וגחגו, כרעו והשתחוו בצקון־לחש. מולם ישב בן־הזקונים פנחס הקטן, עקב אחר תנועותיהם ולחש את תפילת "שמע ישראל" השומרנית לאמור: "אימנתי (האמנתי) בך יהוה ובמשה בן עמרם עבדך ובתורה הקדושה ובהר־גריזים בית־אל וביום־נקם־ושילם". לאחר פת־שחרית ישב אבישוע עם שלושת בניו הגדולים על ספר לימוד הלשון

העברית. הצצתי בשער הספר וקראתי "הלשון העברית, דקדוקה וספרותה—ביירות" ללא סימון השנה והמחבר. לפני שנה קנה אבישוע את הספר. השיעור הוקדש ל"אל הציפור" של ביאליק.

כתום השיעור ניגש גזאל, הוא צבי, בן העשר אל אביו ובקול מתחנן ביקש: "אבי! גם אני רוצה ללמוד 'עזראני' [עברית], כתוב-נא לי את האל"ף-בי"ת". התישב אבישוע, שלף מחיקו גליון-נייר ארוך ורשם לו את האל"ף-בי"ת בכתב העברי המרובע וכנגד כל אות מרובעת מקבילתה בשומרונית. פרש הילד לקרן-זווית, הסתכל באותיות, העתיקן אחת-אחת כשהוא לוחש שם כל אות בכינייה השומרוני. כל היום שוטטתי בעיר ובשובי אל בית מארחי הזדמן לי הפלאאח-החלבן שראיתי הבוקר במכרו חלב לכוהן. רכוב היה על חמורו שמשני צדדי תליות תיבות המלאות פחים וכדים שנתרוקנו מחלבם. לפי שידע מהיכן אני, שאלני על כפר-מגוריו הנטוש. עניתי לו מה שעניתי ושאלתיו למצבו.

וכמו אחד המחפש פורקן ממועקה ממושכת, הרבה לתנות לפני את פרשת הסבלות והבזיונות שנחלו העקורים במשך כל השנים מאת תושבי שכם. "נכנס אדם משלנו לחנות, לאטליו או לירקן, הרי המוכר המרגיש כי פליט לפניו מוסיף לו על המחיר הרגיל. כספים מסוכנות או"ם שנועדו בשבילנו המסכנים שולשלו לכיסיהם של נכב"רים עסקנים. ידם היתה במטעני השמיכות והבגדים של חברות-חסד שמעבר-לים, שנשלחו בשבילנו. אנו הפליטים היינו להם כל הזמן כפרה חולבת. חדלי-אישים אנחנו בעיניהם ונזוהרים הם מלתת לנו את בנותיהם, ואילו בנותינו משרתות בבתיים כשפחות חרופות. בעצרות-עם ובהפגנות שהיו עורכים לעתים מזומנות היו פיותיהם פולטים בנדיבות רבה דברי-חיבה לנו: 'אורחים יקרים', 'אחים', 'ידידים' וכיוצא באלה. הם קמו ועשו מעשה רב: החליפו את השם 'פליטים' ב'חוזרים', כאילו בשינוי שם גאולתנו תלויה. שקרנים ומפייחי-כזב שכמותם, פושטי-עור ומוצצי-דמנו, רמאים הם רובם-ככולם. קודם שידלו אותנו בני יפו והסביבה לעזוב את מקומותינו ואף הכריחו אותנו לכך בהבטחות מתוקות מדבש באָמרם: לכשתשובו בעוד זמן קצר לבתיכם עתידים אתם לזפות ולרשת את בתי היהודים ואוצרות זהבם וכספם. וכאשר נכזבו כל אלה ונשארנו תחת כיפת-השמיים בעירום ובחוסר-כל התגפרו לנו פזבונים אלה ונהגו עמנו כעם כלבי-חוצות. לולא בני שנדד לכזויית וחסף מרווחיו ושלח לי כסף, שבו רכשתי לי עדר קטן וחלקת-אדמה ודירה וגן-ירקות לצרכי הבית, כי אז עד היום הייתי מתגולל במתנה-פליטים ונתון לחסדי השכמים טובי-הלב. נואשתי מאחי המוסלמים", סיים תקוף-זעם. "היהודים כבשו את אל-קודס—ולוואי ויכבשו את מפה... אל תשאל כמה בזיונות וחרפות סבלתי במשך השנים מאחי המוסלמים. יענישם אלה!"

ט

בצהרי יום ואני משוטט בסביבות הגריזים והנה לעיני קהל רב של שומרונים מיושבי חולון.

סבור הייתי כי הללו באו לחוג יחד עם בני עדתם כאן את נצחון מלחמת־ששת־הימים. ששיחררה את מקום מקדשם ושוב אין שומרונני שאינו שוכן קבע בצלו של הר גריזים תלוי בגבולות ובשליטים הזרים ברצותו לקיים מצוות עליה־לרגל המצווה על שומרונים שלא מיושבי שכם של רגלים. אך לא כך היה מעשה.

"היום", סח לי שומרונני מבני המקום בהתעוררות בלתי־רגילה, "הביאו בני עדתנו מחולון נפטר משלהם, כדי לטמנו בעפר־הקודש. הנפטר הוא מבני משפחת מרחיב, המתיחסת על שבט אפרים, שהוציא את נשמתו על סף שנתו התשעים ובעוד שעה קלה ייקבר בבית־המועד של בחיר־ההרים. כי חוק הוא ולא יעבור לעדת 'השומרים', הסביר לי המספר בהנאה. "אדם משלנו כי ימות באשר ימות, את גופו יביאו גם ממ־חקים לטמנו במקום הקדוש אשר בחר אלוהי ישראל לשכן את שמו עליו. והעיקר: זהו הנפטר הראשון המוכא אלינו מחוץ לשכם מאז עשרים שנות גלות וניתוק מהר קדשנו וזוכה להיטמן כאן".

עיניו נהרו ובריגוש של שמחה קרא בקול: "אשריך יעקב מרחיב, המכונה פי־אד פראג', שזכית לכך, אשריך ואשרינו. וכי אין זו אתחלתא דגאולה שלנו?" קהל המלווים הלך ורב והלויית המת דמתה לתהלוכת־שמחה, משל הולכים כאן לברית־מילה של ילוד חדש בעדה הקטנטונת שכל נולד מעורר בה שמחה גדולה. הכל הלכו בצעדים מאוששים אחרי מיטת הנפטר שהיה עטוף ב"כסות עולם הבא"—תכריכי הפשתן—ועל ראשו ה"טאקיה" המבחיקה בלבנה.

הכהונים ואחריהם הקהל שרו פזמונות על קץ כל בשר ועל מות האדם שאין מנוס ממנו לרבות גם בחיר הנביאים משה בן עמרם. למרבה־הפלא לא נשמע כל ניגון של עצב או לחן תוגה, הנשמעים כרגיל בהלוויות של שומרונים. כמו בחגיגות של שמחה רינן הקהל: "וימת משה עבד יהוה בארץ מואב", פסוק שאחריו באו שירות והשבחות לבורא־עולם ולבחיר עבדיו אדון הנביאים שדיבר אתו פנים אל פנים כדבר איש אל רעהו.

משסיימו פתחו בפזמונות המעורבים עברית וארמית על החיים החולפים־וגזים כחלום: "כל חיים בטלים, כל דרי עולם נטולים—והקיים הוא אלהים. גדול־הגדולים; מות ימותו גם שרים וגם נשיאים—והקיים לעד הוא מלך־המלכים; גם נביא וגם כהן מות ימות גם אם ימאץ—והקיים לעד הוא האל הנאמן" וחרווי פזמון כיוצא בהם. גם פזמונות־אבל אלה, שכרגיל הם נאמרים בעצבות חדגונית ממושכת, אולם ההולכים אחרי מטת הנפטר עשאו כמין זמירות של חדוה הנשמעות בחגיגות אירוסים. ברית־מילה ופדיון־הבן. המנצחים הראשיים על זמרה מעודדת זו היו שומרונני חולון, ונאמני הר־גריזים החרר־החזיקו אחריהם.

במיוחד גבר קול התרועה כשפתחו בשירת "האזינו" והמלווים נראו אחווי־התלהבות בהגיעם לפסוקים "בהנחיל עליון גויים, בהפרידו בני אדם, יצב גבולות עמים למספר בני ישראל, כי חלק יהוה עמו, יעקב חבל נחלתו—ישראל..." "כי גוי אובד־עצות המה ואין בהם תבונה. לו חכמו ישפילו זאת יבינו לאחריהם. איכה ירדוף אחד אלף ושנים יניסו רבבה".

ערבים שכמים שבשכנות להר־גריזים שלחו מבטים חשדניים ועינים אל תהלוכת ההלוויה. אחד מהם סינן מבין שיניו: "ראה־נא כמה גדולה שמחתם! גם בשעה שהם קוברים מתיהם הם עליוזים־מתרוננים. לא אחת נכחתי בהלוויותיהם ותפילותיהם ושירותיהם כמה עצובות היו, נוגות מאד־מאד, ועכשיו עליות ושמחות הן. וי, וי לימים שבאו עלינו".

לאחר תום ההלוויה נזדמן על דרכי פנחס נועמאן, אחד מפמליית הכוהנים הקשישים, שבתורת הזקן בחבורת הכוהנים הוא מועמד לרשת את מקומו של הכוהן הגדול לאחר שייאסף הלז אל עמו. הריהו שותפו של אב־ששת, ועסקיו עם אנשי שכם, ובהודמני אתו בימי ביקורי בשכם לפני שנים היה עורם לפני ערימות של פסוקים להוכיח לי כי בני עדת שומרון הם־הם "בני־ישראל של אמת". כיון שראני שמח בי וביקשני לסור לביתו, לשתות קפה ולאכול פת־ערבית.

התנצלתי על שלא אוכל להיענות לו שכן אורחו של אבישוע אני ואיך אעזוב את בית מארחי. הלכנו זה לצד זה והוא שוחח אתי על הנסים והנפלאות שאירעו לפני כשבור עיים שישראלי אחד הניס אלף ושנים רבבה.

משניסיתי להסב את השיחה לענין פירושם של פסוקים לגרסותיהם שבהם נחלקו בני יהודה ובני שומרון, גילה פנחס הכהן א־ירצון רב.

"הבינה", אמר, "הפעם הענין הוא רציני מאד ואין עוד חשיבות לפירושי פסוקים ולמחלוקת על המקום שבחר אלוהים לשכן עליו את שמו. כיום מאמינים אנו כולנו כאחד, ללא יוצא מן הכלל, שאם אתם תחזיקו בהר־המוריה והעיר ירושלים תהיה בידיכם קיים יתקיים הר־גריזים בידינו. גורלנו תלוי בגורלכם; את תשבו אתם בוטחים ושלווים, גם אנו כך. על כן מתפללים אנו לשלומכם ולשלום ציון וירושלים ממרומי בחיר ההרים—הר־אלוהים גריזים, שכיום שוב הוא חלק מארץ־ישראל. ואכן, נתפלל לאל־צבאות, אלוהי אברהם אבינו, כי יתן שלום בחילכם ושלום בארמנותיכם ואז ישרור גם השלום והשלום בתוכנו. החזיקו בשכם ובהר־הברכה, שהם חלק מן הארץ שהאלוהים נתן לאבותינו, שאם לאו—"

הוא הפסיק, וחזר ואמר: "קשה לי, קשה עד למאד, ואף ירא אני להעלות על דל שפתי את אשר ארצה לומר לך: אם לא תקיימו בידיכם את הארץ כולה, הרי הם (ובאמרו כך הצביע כלפי העיר שמעל מגדלי מסגדיה גשמע פסוקו של המואזין: 'אין אלה מבלעדי אלה ומוחמד שליח אלה')—הם עלולים לעשות בנו חס־חלילה מה שעשו שמעון ולוי באנשי שכם לאחר חילול כבוד אחותם דינה. על כן גם אני, איש־שומרון קנאי שואל לשלום ירושלים ומדי־בוקר אני אומר תפילה מיוחדת לשלומה. גריזים שלנו ומוריה שלכם, גורל משותף להם".

ובדברו היבקני ונשקני ועיניו זלגו דמעות. לא ידעתי אם דמעות שמחה הן על ההווה או דמעות של חרדת־עתיד.

גבריאל שפר: נועצבי הנודיניות הננדטורית סטריאוטיפים או בשר ודם?

טיבו של הסיכסוך הארצישראלי גרם שחוקרים שעסקו בשאלת המדיניות הבריטית בתקופת המנדט נטו לתאר באורח סטריאוטיפי את מעצבי המדיניות הבריטית כ"פרוציונים" או "פררעבים". כאשר ניתחו שינויים במדיניותה של בריטניה, פתרו את שאלת מניעיהם של השינויים כהתגברותו של קו פררעבי או פרוציוני בפרק־הזמן הנדון.

ניתוחים כגון אלה, גם אם הם מבוססים על קבלת העקרון שעמדות אישיות של פוליטיקאים או פקידים ששימשו בצמתים חשובים במערכת של קבלת ההחלטות הן גורם בעל־משמעות, ולעתים מכריע, בתהליך של עיצוב המדיניות, לוקים כמדומה בשטחיות בהבנת המורכבות של מניעי הדמויות ולפיכך גם באפיון. יתר על כן, לא רבה הדרך מהזדקקות לסטריאוטיפ מסוג "פררעבי" או "פרוציוני" לגבי אישיות מסוימת עד להכללתה בקטיגוריה של "אנטי־שמיים" או "פילר־שמיים". גם אם אין התייבה "אנטישמי" מופיעה במפורש, הרי אף בספרים רציניים יותר היא מצויה במרומז. בשיחות עם אישים שחיו, פעלו וכתבו באותה תקופה ועם אנשים צעירים יותר העוסקים בנושאים כיום ניתקל לעתים מזומנות בזיהוי של "פרר־ערביים" עם "אנטי־שמיים".

אם קשה ועדין תפקידו של ההיסטוריון כשהוא עוסק בחקר מניעיהן של קבוצות כגון משרד־החוץ או משרד־המושבות בעיצוב מדיניות־החוץ של מעצמה קיסרית, שבעתים יקשה תפקידו כשהוא בא לטפל במניעי הפרטים שתפסו עמדות־מפתח במערכת המדינית. זאת בגלל המורכבות של הדמויות והאינפורמציה החלקית, בדרך־כלל, על דמויות שפעלו מאחרי־הקלעים. מתוך הכרת קושי זה יעסוק המאמר בסוגיה: עמדות אישיות של פרטים בצמתי המערכת של קבלת ההחלטות כגורמים מכריעים לעתים בתהליך של עיצוב מדיניות בקשר לשאלת ארץ־ישראל. במשך הדיון תיבדק שאלת קבילותן ומהימנותן של הגדרות כגון "פרוציוני" ו"פרר־ערי" לגבי אישים מסוימים כהסבר מספק למניעים ערכיים ומעשיים בקביעת עמדותיהם. המאמר יעסוק במספר קטן של אישים בתחילת שנות ה־30. הודות ל"שיחורר" מסמכים של הממשלה הבריטית ואספי מסמכים פרטיים והעמדתם לרשות החוקרים מתאפשרת בדיקה יסודית יותר של סוגיה זו. אכן, עד כה הביא דבר זה לפחות לנסיון חשוב אחד, הוא הנסיון לטפל בשאלת האפיון המסורתי של לורנס כרומנטיקן פרו־ערבי; מסקנת החוקרים שנדרשו לשאלה זו היתה שהאפיון היחידי בעל־המשמעות של אישיות מורכבת כלורנס יכול להיות רק "פרר־בריטי".¹

מבנה המערכת של קביעת המדיניות הבריטית—כמקור לאפיונים המפורטים כאשר בוחנים את המנגנון של קביעת המדיניות הממשלתית הבריטית בבעיית ארץ-ישראל, יש לזכור שהמערכת הייתה מפורזת ולא מרוכזת. חלקו של המנגנון נמצא בארץ-ישראל וחלקו בווייטהול. חרף הפיזור הגיאוגרפי הייתה זו מערכת אחת, ואין לקבל את ההנחה שלמעשה היו אלו שתי מערכות נפרדות שהבכירה בהן הייתה זו השוכנת באנגליה. נכון הוא שהמערכת הייתה מחולקת מבחינת התיפקוד: תת-המערכת הארצישראלית סיפקה נתונים והערכות בקשר לאוכלוסיה הערבית ומגמתיה, היא ביצעה את המדיניות שהתוותה, וכתוצאה מכך סיפקה חלק חשוב מן הנתונים וההערכות המשניים. תת-המערכת הלונדונית עמדה, שלא-מרצונה, בקשר ישר לתנועה הציונית, שהעדיפה מטעמים אסטרטגיים וטקטיים משלה לקיים מגע בלתי-אמצעי עם פקידים ופוליטיקאים בלונדון.² הנתונים וההערכות של שתי תת-המערכות סיפקו את הבסיס להכרעות המדיניות של המערכת כולה. על בסיס הבחנה בלתי-מדויקת, לפיה היו אלו שתי מערכות נפרדות (דבר שנבע במידה לא מעטה מן המדיניות הציונית), תובן הנטייה לאפיין יותר את הפקידות בארץ-ישראל כפרו-ערבית וכנגד זאת לאפיין מספר פוליטיקאים ופקידים בלונדון כפרו-ציונים.

מכאן יובן מה-חשובה היא סקירה מדוקדקת של העמדות האישיות של הפקידות הלונדונית, שרב היה חלקה בעיצוב המדיניות, ושל הנציבים-העליונים שגילמו להלכה ולמעשה את תת-המערכת הארצישראלית. לנציב היה מעמד מיוחד-במינו במערכת כולה: הוא היה מנותק מן הכפופים לו בתת-המערכת הארצישראלית, אולם, בגלל שוני המקום ובגלל השתייכותו הפורמלית לתת-מערכת אחרת, לא היו קשריו בלונדון חד-ערכיים.

מאורעות 1929 והשפעתם על עמדת הנציב העליון

מאורעות 1929, שבאו אחרי הפוגה יחסית במתיחות בין חלקי האוכלוסיה השונים בארץ-ישראל, זיעזעו לא רק את שיווי-המשקל הזמני ביחסים בין ערבים ליהודים ובין ערבים לבריטים, שלמראית-עין התיצבו בתקופת פלומר. הם גם החישו את התהליך של הבהרת עמדותיו של סיר ג'ון צ'נסלור, הנציב-העליון של אז. היכרותו של צ'נסלור עם הערבים או עם הציונים ותביעותיהם, לפני מינויו כנציב-עליון, הייתה מועטה. ערב צאתו למקום כהונתו קיבל תידרוך מפקידי משרד-המושבות ומן הנציב-העליון היוצא—הלורד פלומר. כמושל קולוניאלי בעל-יותק קיבל צ'נסלור באורח טבעי את גישתם של הפקידים ושל הלורד פלומר שצריך לעכב ויהי-מה הקמת מוסדות מיצגים לאוכלוסיה המקומית, שבהם יהיה רוב לערבים. בארוחת-צהריים שנערכה לכבודו בבית-הפרלמנט, ובה השתתפו שרי-המושבות של אז ותומכים לאי-הודיים של התנועה הציונית, הסכים הנציב העליון לדבריו אמרי בשאלה של הקמת מוסדות מיצגים, באמרו: "כאשר מעניקים את השלב הייצוגי הרי נדחקים הלאה, זה יכול להיות רק שלב זמני".³ כוונתו הייתה שאם תיזום

הממשלה הבריטית הקמת מוסדות מיצגים הרי בכך תידחק לקרן־זווית ובמוקדם או במאוחר תוכרח להעניק עצמאות לטריטוריה. בהתאם לתנאים ששררו אז בארץ־ישראל היתה משמעותה של הענקת עצמאות לטריטוריה הקמת מדינה ערבית עצמאית שבה מיעוט יהודי. יצירת מדינה כזאת היתה מנוגדת למדיניות הבריטית באיזור, שאחת מאבני־הפינה שלה היתה המשך שלטון בריטי בארץ־ישראל לתקופה בלתי־מוגבלת.

במשך שנתו הראשונה כנציב־עליון הכיר סיר ג'ון מקרוב את בעיות ארץ־ישראל. בחושו של פקיד קולוניאלי הבחין בעובדה שפדי לאון את האינפורמציה וההערכות של מערכת קביעת־המדיניות עליו "ליצג" את הצד הערבי, שקולו לא נשמע במישרים בלונדון.

בעת פרוץ המאורעות באוגוסט 1929 שהה צ'נסלור באנגליה, לאחר שהעיד לפני הוועדה המתמדת לענייני מנדטים של חברה־לאומים. בעדותו לפני הוועדה טען כי המצב בארץ־ישראל איתן וכי היחסים בין הערבים והיהודים מתיצבים. המאורעות שפרצו במפתיע גרמו לו הלם. עובדה זו הביאהו לעמדה של בדידות וריחוק בקרב הפקידות הבריטית לאחר שובו לארץ־ישראל, למעלה ממה שציין את יחסו לכפופים לו קודם המאורעות—כל זאת משום שנטה ליחס את ההידרדרות שחלה במצב בארץ־ישראל בעת היעדרו לחוסר היעילות, הגמישות וכושר־ההתבוננות של הפקידים, ובמיוחד של המזכיר־הראשון הארי לוק. הרגשת הבדידות ואי־האמון הניעתו לעסוק בעצמו, ללא עצת עוזריו, בחיפוש פתרונות ארוכי־טווח לבעיית ארץ־ישראל—ולא־פחות מכך, לבעיותיו האישיות. השפעת המצב בארץ־ישראל על הנציב־העליון תוארה בהירות במכתבו אל בנו, כריסטופר:

אני כה עייף ושבע־מרירות מן הארץ הו וכל הקשור בה עד כי הדבר היחיד שאני הפץ בו הוא לעזוב את הארץ במהירות ככל האפשר, בלי להיכשל במילוי תפקידי.⁴

בהעריכנו את דברו עלינו לזכור כי לפני בואו לארץ נחשב צ'נסלור מושל קולוניאלי מוצלח.⁵ הוא נבחר ונשלח לארץ־ישראל כממשיך ראוי ללורד פלומר, שגם בשלטונו ראתה ממשלת בריטניה דוגמה מופתית של הצלחה בניהולו של שטח מנדטורי. הרצון ליטוש את ארץ־ישראל בלי שתהיה תקופת כהונתו נחשבת כשלון חרוץ היה, כפי שעוד נראה, קו ומשקולת לפעולותיו ולהצעותיו הבאות של הנציב־העליון.

הרקע הפסיכולוגי לעמדותיו של צ'נסלור ארבע מערכות־יחסים של הנציב־העליון עלינו לבדוק כדי להבין את מעמדו והרגישותו לאחר המאורעות: (א) יחסיו עם הכפופים לו; (ב) יחסיו עם המימשל והמערכת הפוליטית באנגליה; (ג) עמדותיו כלפי יהודים וערבים; (ד) מצבו החברתי והכספי. כך כתב הלורד פספילר, שרה־המושבות של אז, לראש־הממשלה, רמזי מקדונלד, על סיר ג'ון צ'נסלור: "הוא [צ'נסלור] מוכשר וחזק הרבה יותר מכל אחד מעושי־דברו בארץ־ישראל. אלה לא יוכלו לתת את העזרה הדרושה לאדם חדש הנטול

נסיון בניהול מושבת-כתר".⁶ מכתב זה נכתב אחרי שיחה פרטית בין פספילד וצ'נסלור. כאשר שהה זה האחרון בלונדון. הלורד פספילד, שלא הכיר מקרוב את הסגל הבריטי בארץ-ישראל, שיקף בכך, בלי ספק, את דברי הנציב השקפתו על עזוריו.

ביחסיו של הנציב עם הממשלה והמערכת הפוליטית באנגליה היו כמה רבדים. הנציב-העליון, שנהג להצביע בעד המפלגה השמרנית, לא אהד ולא חפץ לשרת את ממשלת הלייבור, מתוך סברה שהמושלים הקולוניאליים לא יוכלו לסמוך על התמיכה הדרושה למילוי תפקידם מצד ממשלת הלייבור. במכתב אל בנו נמצא: "אינני מעוניין לשרת את הממשלה הנוכחית לפי שלעולם אינך יכול להיות בטוח שיעניקו את התמיכה הדרושה".⁷ דומה כי לא היתה זו תחושה שהתעוררה בזמן שהותו בארץ-ישראל והיא לא היתה מכוונת נגד ממשלת הלייבור בלבד; היתה זו הרגשה מודחקת של אדם ששירת שנים רבות הרחק ממרכז-העצמה הלונדוני וסבור היה כי בגלל הריחוק לא נשמעה דעתו ונדחו הערכותיו.⁸ המצב בארץ-ישראל, וההשקפה בדבר הקירבה המיוחדת של הציונים למרכז-העצמה, גרמו לרגשות המודחקים שיצופו ויעלו על-פני השטח. וכך כתב לבנו:

שקבורו [מנהל מחלקת-המזרח-התיכון במשרד-המושבות] אמר: "גראה כמעט כאילו אנחנו (משרד-המושבות) צריכים לתמוך בממשלת ארץ-ישראל!" כמעט ולא יאמן הדבר, אבל הוא מוכיח עד כמה אתה עוזב נפשך כשאתה משרת את הקיסרות בחוץ! דבר זה מחזק את רצוני לעזוב את ארץ-ישראל במהירות האפשרית, משעה שתותר התסבוכת הנוכחית ואוכל ללכת לדרכי בכבוד.⁹

גם יחסו ללורד פספילד, שרי-המושבות, היה דו-ערכי. מצד אחד, שמח שהלורד פספילד שימש שרי-המושבות, לפי שפיתח אתו יחסי-ידידות (שנמשכו גם לאחר פרישתם מהפקידיהם). מצד שני, היטב ידע את רפיפות מעמדו של פספילד בקבינט. אכן, משך חדשים רבים לא היה לו כל מגע בלתי אמצעי עם ראש-הממשלה, והוא הסכים להוסיף ולכהן בקבינט כדי לא להגביר את המתחות בתוך הלייבור, שאמנם התפלג ב-1931, וכדי לא ליצור משבר, שהיה צפוי לבוא אילו פרש מן הממשלה. ההרגשה, הנכונה בעיקרה, שאין הוא נהנה מאמונו של ראש-הממשלה הגבירה את מרירותו של הנציב העליון. שנים רבות לאחר-מכן כתב בטיטוט זכרונותיו:

ההרגשה בדבר איבתו של ראש-הממשלה כלפי הוכחה על-ידי הקטע הבא ממכתב שקיבלתי משאר-בשרי, הלורד הנדון: "היתה לי עוד שיחה עם פספילד, מאז השיחה שעליה כבר כתבתי לך. הרגשתי היא שפספילד מעריך את טיב מעשיך אולם לא כך ר. [רמזי מקדונלד], ובעצם הוא שוטט אותך".

המפתח להבנת עמדתו של צ'נסלור כלפי הערבים, שתוצאתה היחס ליהודים, נעוץ בתהליך פסיכולוגי של "האצלת" עמדת-הוא ביחס לממשלה האנגלית על היחס בין הערבים לממשלת בריטניה. מתוך שחש וסבר כי אין מעריכים את דעותיו והשקפותיו, מצא בנקל הקבלה לכך ביחסים בין ערביי ארץ-ישראל לממשלת

בריטניה. את עמדת הציונים, שנהנו כביכול מגישה בלתי-אמצעית אל פקידי ויטהול, העמיד בניגוד למצבם של הערבים, שאותו דימה למצבו שלו. המאבק להשמעת דעותיו כמושל קולוניאלי הפך אפוא מאבק למען הענין הערבי. וכך כתב לבנו:

"מהקשה הוא מצבו של אדם כאשר ליהודים ניתנת אפשרות של מגע ישיר עם ראש-הממשלה והקבינט? ומסקנתו היתה: "מעניין לדעת שהגוף היהודי הרשמי יילחם נגד מחן מימשל ייצוגי לערבים. אני אלהם למען זה".¹⁰

בנוסף למערכת היחסים המורכבת עם הקבוצות השונות במשוואה, הטריד את הנציב מצבו החברתי והכספי. נראה כי הגיע לכלל מסקנה שהקריירה שלו כמושל קולוניאלי הגיעה לקצה. כל חפצו בעת ההיא היה, כאמור, לפרוש בכבוד מארץ-ישראל ומן השירות הקולוניאלי.

השפעתן המצטברת של מערכות-היחסים הללו מסתכמת בבהירות רבה במכתב אל בנו כריסטופר בראשית 1930:

אתה מעיר על החלטתי להתפטר בקיץ הקרוב. כל יום נוסף בארץ-ישראל מחזק אותי בדעתי. הסיבות לכך מצטרפות אחת לאחת, והרי כמה מהן:

1. אינני אוהד את המדיניות של הצהרת-בלפור.¹¹ אני חושב שהיא אינה צודקת ביחס לערבים והיא מוזיקה לאינטרסים של הקיסרות הבריטית. לכן אינני רוצה להיות מוזהה עמה.
2. אינני שמח לעבוד תחת הנהגתה של הממשלה הנוכחית שכן אין לסמוך על התמיכה הדרושה מצדה.
3. תנאי-החיים כאן אינם נוחים לאמא ולשאר בני המשפחה...
4. מחמת רמת-המחירים הגבוהה לא חסכתי בעת שהותי כאן; לאמיתו של דבר, הוצאני כ-1200 ל"ש מפיסנו.
5. בקיץ אשבור את שיא הכהונה במשרת מושל בדרגה ראשונה.
6. מאוקטובר אהיה זכאי לפנסיה הניתנת למושל.
7. גם אם תנקוט ממשלת הודו-מלכותו מדיניות שאני מסכים לה, הרי היהודים אנטיספתיים בעיני, וכה קשה להסתדר עמם עד שאהיה מאושר לנתק את קשרי עם ארץ-ישראל ובלבד שאצא בכבוד.¹²

המחשבה בדבר חיפוש פתרונים לבעיית ארץ-ישראל שיפתרו גם את מכלול בעיותיו האישיות ויאפשרו לו לפרוש בכבוד לא זזה מן הנציב-העליון בתקופה שלאחר דיכוי המהומות. כשהגיעו לירושלים חברי ועדת-שו, שנתמנתה לחקור את המצב בארץ-ישראל בעקבות המאורעות, ניסה הנציב להשפיע עליהם לעסוק בצד התחוקתי של הבעיה, במגמה להציע פתרון בן-קיים לבעיות ארץ-ישראל בדרך שנראתה לו צודקת. אולם עדימהרה נתברר שאין הוועדה נוטה לעסוק בשאלות-יסוד: "סיר ו. שו, יור' הועדה, אמר לי היום שעל-פי הנחיות שניתנו לוועדה על-ידי הלורד פספילד אין עליה להמליץ על שינויים בשיטת המימשל בארץ-ישראל. אני אמרתי לו [לשו] כי לא אשאר כאן אלא אם כן ייעשה משהו בקשר למתן ייצוג לערבים במימשל".¹³

הצעות צ'נסלור לפתרון ברי-קיים של בעיית ארץ-ישראל

משנתברר לנציב כי הוועדה לא תעסוק בשאלות-יסוד, פנה לניסוח הצעותיו שלו. הוא עסק בכך בעצמו בשל הבדידות שבה היה שרוי בקרב הפקידות ובשל אי-האמון שרחש לכפופים לו. בד-בבד עם זאת הכין גם את הרקע להגשת הצעותיו: על-ידי איומים חוזרים-ונשנים בהתפטרות קיוה ללחוץ על הממשלה לקבלן. הוא אף קבע תאריך להתפטרותו—יוני 1930—מועד בעל-משמעות, כפי שיתברר עוד מעט.

ב-17 בינואר 1930 שלח הנציב-העליון לשר-המושבות את תזכירו בדבר פתרון לטווח ארוך של בעיית ארץ-ישראל.¹⁴ התזכיר חשוב משתי סיבות: (א) הוא כלל ניתוח-מצב שבמרכזו רגשותיהם של הערבים, תוך שהתווה תכנית ברורה לשינויים מהותיים ברוח המנדט. במובלע היה מונח ביסוד התזכיר הרעיון של נטישת המנדט; (ב) התזכיר שימש המרץ לתגובות-שרשרת שהשפיעו על המהלכים הבאים של המדי-ניות הבריטית בארץ-ישראל.

בסעיפי-הפתחה של התזכיר תיאר הנציב-העליון את המצב בארץ-ישראל, לדעתו, היו הסיבות למהומות 1929 דחייה מוחלטת של הצהרת-בלפור על-ידי הערבים, ובעקבותיה דחיית המדיניות הממשלתית של תמיכה בבית הלאומי היהודי; עליה ניפרת ברגשות לאומיים בציבור הערבי בארץ-ישראל; הפירוש הערבי להתחיי-בויות הבריטיות כפי שנוסחו בחליפת-המכתבים חוסיין-מק-מהון; אמונתם של הערבים שהמנדט נוגד את סעיף 22 של אמנת חבר-הלאומים. לדעת הנציב, היו שתי דרכים פתוחות לפני הממשלה בטפלה בבעיית ארץ-ישראל:

1" לבטל את מעמד המועדף של היהודים בהשוואה למעמד התושבים הערבים ולהעניק לתישבי ארץ-ישראל [קרי—לרוב ערבי ולמיעוט יהודי] מידה של מימשל-עצמי, אי—
2" להמשיך במדיניות הנוכחית ללא שינוי ולאכף את סעיפי המנדט על-ידי שיגור כוחות צבא מספיקים לארץ-ישראל כדי לשמור על הסדר ולהגן על היהודים. אני דוחה את האפשרות השניה מכיון שהיא נוגדת בתכלית רגשות מודרניים, ואיננה חלופה, מלבד היותה למעשה דיכוי בכוח-הזרוע, במצב שנעשה מסוכן לקיסרות."

לאור הנחה זו העלה את הצעותיו: אישור תקפה של הצהרת-בלפור (כפי הנראה, מן-השפה-יולחוץ), ברוח הספר הלבן של צ'רצ'יל משנת 1922—אגב תיקון הסעיפים 2, 4, 6, ו-11 של המנדט (סעיפים שעסקו בבית הלאומי) בדרך שתבטיח את "ביטול מעמד המועדף של היהודים".

להצעות אלו נתלו מספר הצעות מעשיות: (1) מתן מימשל-עצמי מוגבל לערבים; (2) הגבלות על הגירת יהודים לארץ ורכישת-קרקעות על-ידי יהודים; (3) הגדלת כוחות הצבא בארץ-ישראל; (4) מינוי ועדת-חקירה בקשר למצב שנוצר בארץ-ישראל.

בכך התווה הנציב-העליון תכנית דו-שלבית: תכנית לטווח קצר, שתאפשר לו להרגיע את הערבים ולסיים "בכבוד" את כהונתו בארץ-ישראל; פתרון לטווח ארוך ובן-קיים לבעיית הערבים "הגטולים ייצוג". הצעותיו של הנציב נגדו את

עמדתה של תת־המערכת הלונדונית, שמטרתה הבסיסית היתה להוסיף ולהחזיק בארץ־ישראל ככל שידרשו זאת האינטרסים הבריטיים. סיר ג'ורג' רנדל, מנהל המחלקה־למזרח־התיכון במשרד־האוצר באותה תקופה, כך הגדיר את המטרות הבסיסיות של המדיניות הבריטית: (1) למנוע השתלטות מעצמות אחרות על הארץ [הפונה לצרפת או איטליה]; (2) לספק אינטרסים אסטרטגיים וכלכליים ושיקולי־יוקרה בריטיים; (3) לספק את דרישות התושבים המקומיים.¹⁵ ואמנם, לאחר דיונים במשרד־המושבות ובמשרד־החוץ הגיעה הממשלה לכלל החלטה בדבר תגובתה על הצעות הנציב־העליון. הלורד פספילד סיכם את החלטת הממשלה במברק לארץ־ישראל:

"ממשלת הוד־מלכותו אינה יכולה לקבל שינוי נמרץ במדיניותה כפי המתרזו מהצעותיך. אולם הממשלה מוכנה לדון בריפורמות מעשיות בנושאים כגון הגנה על החקלאים [הערבים], ויסות ההגירה, וייצוג של הערבים".¹⁶

ראש־הממשלה הכריז בפרלמנט בראשית אפריל 1930 כי אין בכוונת הממשלה לשנות את מדיניותה הבסיסית בקשר לארץ־ישראל. היתה זו תגובה לא רק על תביעות ערביות או יהודיות אלא גם, ואולי בעיקר, תשובה להצעות הנציב־העליון לשינויים מרחיקי־לכת במבנה התחוקתי של המנדט. ביטוי משלים למדיניות שנקבעה נמצא במברק של שר־המושבות ובהצהרת ראש־הממשלה. מברקו של שר־המושבות נועד לפייס לא את הערבים אלא את הנציב־העליון, שהתמיד לאיים בהתפטרות. בהצהרת ראש־הממשלה אפשר לראות את קווי־היסוד למדיניות לטווח ארוך, ואילו במברק—ויתורים לתביעות הנציב ומדיניות לטווח קצר.

הדרך לספר הלבן של פספילד

בינתיים החליטה הממשלה לשגר לארץ־ישראל את סיר ג'ון הופ־סימפסון. הוטל עליו לאסוף נתונים ולעבד הצעות מעשיות, המשלימות את ההצעות של ועדת שו, לפתרון בעיות שנדמו דחופות—מכירת הקרקעות, מצב הפלאחים וכו'. כשם שהתזכיר של סיר ג'ון צ'ינסלור היה חשוב בשמשו המרץ בתהליך של קבלת ההכרעות, כך חשוב גם הדו"ח שהוגש על־ידי הופ־סימפסון. חשיבותו של הדו"ח בעובדה שבאורח פאראדוקסלי הביא לניסוח הספר הלבן, שזכה לכינוי "הספר הלבן של פספילד". כמו שקשה להגדיר את סיר ג'ון צ'ינסלור כפרו־ערבי, במשמעות המסור־תית של המונח, כך גם קשה להסב הגדרה זו כפשוטה על סיר ג'ון הופ־סימפסון, אף כי בעיני היהודים נחשב באותה תקופה כאחד מ"אבות־הטומאה" בין מעצבי המדיניות הבריטית.

עד שנתמנה לחקור את בעיות ארץ־ישראל, שימש הופ־סימפסון בנציבות שהקים חברי־הלאומים באתונה לעיסוק בבעיות חילופי־האוכלוסים בין תורכיה ויוון. הטיפול בבעיות האנושיות הכאובות של חילופי־האוכלוסים הללו הטביע חותם עמוק באישיותו של סיר ג'ון הופ־סימפסון, ועקבותיו ניכרים בטיפולו בשאלת ארץ־ישראל. עוד גורם חשוב שראוי לנו לזכרו בהעריכנו את אישיותו ומניעיו

של הופ־סימפסון היה סלידתו העמוקה מן הקומוניזם, סלידה שהיתה אפיינית להרבה פקידים בריטיים במעמדו של הופ־סימפסון.¹⁷ בלא להבין את שני הגורמים הללו קשה להעריך את מניעיו בהגישו את הדו"ח שלו ואת המכתב הסודי שהיה מצורף אליו.¹⁸ הדו"ח העיד על אהדתו של המחבר לפלאחים הערבים ולגורלם, אך לא עסק כמעט בבעיות לאומיות או בדרישות לאומיות של הערבים. אהדתו לפלאחים הערביים נבעה לא ממניעים "פרר־ערביים" אלא מחרדה לגורלה של אוכ־לוסיה כפרית, שלדעתו עותד לה גורל דומה לזה של האוכלוסייה היוונית בתורכיה. ביישוב העברי, המסכן את מעמדו של הפלאח, ראה הופ־סימפסון נסיון קומוניסטי בקנה־מידה גדול. במכתב הסודי הוא כותב:

"עובדה מעניינת ואומללה היא שכל הפקידים הבריטיים בארץ־ישראל נוטים להפוך פרר־ערביים—א, ביתר־דיק, אנטי־יהודיים. כשלעצמי יכול אני להבין את הסיבות לכך—חוסר־הישע של הפלאח הערבי מדבר אל לבם... משיחותי עם קללים יהודים, ובעיקר עם הנשים היהודיות, נתקבל הרושם שהיהודים מבקשים להקים מדינה יהודית ולפנות את הערבים מן הארץ על־ידי העברתם לעבר־הירדן, כדי ליצור אפשרויות לקליטת יהודים נוספים. שורש הרע הוא בהתישבות יהודית בעלת אופי מדיני, דבר שלא היה כמותו כשהחל המפעל היהודי... מנקודת־מבט יהודית משמשת ארץ־ישראל שתי מטרות—מקום ליישובם של יהודים הנמצאים במצוקה וזירה לנסיון חברתי גדול־ממדים מן הטיפוס הקומוניסטי. הנסיון הקומוניסטי מתבצע על חשבונם של היהודים האמריקאים העשירים".

הנקל לגלות בקטעים אלה את המקורות שהשפיעו על ג'ון הופ־סימפסון בעת ניסוח מסקנותיו והמלצותיו.

יתר על כן, בארץ־ישראל התיידד סיר ג'ון עם הנציב העליון (ידידות שנמשכה תקופה ארוכה לאחר שנותקו קשריהם של השנים לארץ־ישראל). קרוב לוודאי שהנציב השפיע על דעותיו של הופ־סימפסון, לפחות בקשר לייצוגם של הערבים כלפי לונדון. עם זאת לא היסס הופ־סימפסון להתנגד להצעותיו של הנציב בקשר להפסקת ההגירה היהודית, וכן לא היסס למתוח בקורת על חוסר־היזמה של ממשלת ארץ־ישראל, שלדעתו הפכה משקיף סביל במתרחש, המתערב רק בעתות משבר. אפשר שכבר בעת שהותו בארץ־ישראל עלתה המחשבה שהוא ישמש בעתיד מנהל מחלקת־הפיתוח בארץ־ישראל, ואולי גם יחליף את סיר ג'ון צ'נסלור כאשר יפרוש הלו מכהונתו.¹⁹ דומה כי גורם זה חשוב אף הוא בהבנת המניעים שבגללם הדגיש הופ־סימפסון את הצורך בהקמת מחלקה מיוחדת לפיתוח, שתהיה אחראית לתכנית־פיתוח בממדים ניכרים שתקציב נכבד מאד לרשותה.

על־כל־פנים, הדו"ח והמכתב הסודי שהגיש לממשלה מדגישים את הצורך הדחוף בפיתוח כולל של הארץ—שיאפשר התישבות של 40,000 משפחות יהודיות וערביות—ולא את הצורך בהגבלות על הגירתם והתישבותם של יהודים, שאותן הדגיש הספר הלבן של פספילד. הדגשת העובדה שבמצב הנתון אין מקום להתישבות יהודית נוספת באה לתת חיזוק לנושא הפיתוח ולא להפסקת ההגירה, כי מטעמים כלכליים התנגד הופ־סימפסון בתוקף להצעותיו של הנציב להפסיק את הגירתם

של יהודים. מעניין לציין כי ג'ון הופ־סימפסון טרח לקבל למעשה את הסכמתו של מ. ה. הכסטר, הנציג האמריקאי בהנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, לדו"ח שלו.²⁰

הספר הלבן של פספילד—התגלמות קו פרו־ערבי ?

גם לגבי הלורד פספילד נשמעה טענה שנטיותיו הפרו־ערביות או האנטי־ציוניות השפיעו על המדיניות בארץ־ישראל ובאו לידי ביטוי בספר הלבן משנת 1930. ניתוחה של השתלשלות העניינים בקשר לניסוח הספר הלבן שיוחס לו מצביעה על מערכת מגוונת של גורמים. לאחר שהתעוררה הסערה בקשר למסמך ניתחו פקידי משרד־המושבות עצמם את התהליך. המסמך שנכתב בנובמבר 1930, תחת הכותרת "מקורות הצהרת המדיניות 'הספר הלבן' לגבי ארץ־ישראל",²¹ מציין את השלבים הבאים: ב־30 ביולי החליט הקבינט להקים ועדת־משנה מיניסטריאלית לבדיקת נוסחו של הספר הלבן שנועד להתפרסם לאור המלצותיו של סיר ג'ון הופ־סימפסון ובד בבד עם פירסום הדו"ח שלו. הוועדה שהתכנסה ב־8 באוגוסט דנה בטייטת הספר הלבן שנוסחה בידי פקידי משרד־המושבות בלי לדעת את ההמלצות המדויקות שנכללו בדו"ח של הופ־סימפסון (הדו"ח הוגש רק ב־20 באוגוסט). הטייטה הראשונה היתה מנוסחת בהתאם לרוח הכללית של המלצת הופ־סימפסון והדגישה את הצורך בפיתוח כולל של ארץ־ישראל. ב־10 בספטמבר התכנסה ועדת־המשנה ואישרה את טייטת הספר הלבן והעבירתה לדיון בקבינט. תוצאתו של דיון זה היתה מכריעה בקשר לניסוח הסופי של הספר הלבן, מאחר שב־19 לספטמבר הוחלט למנות ועדת־מומחים לבדיקת השאלה של תכניות הפיתוח, שהרי באומדן שהגיש לאוצר העריך הופ־סימפסון ב־8—6 מיליוני ל"ש את מחירה של תכנית־פיתוח כוללת שתאפשר התישבות של 40,000 משפחות נוספות (כולל 10,000 משפחות ערביות שפוגו ככיכול מאדמותיהן עקב רכישת קרקעות על־ידי יהודים—הערכה שהיתה גבוהה בהרבה מן המספרים הריאליים של משפחות שפוגו והיו חסרות־קרקע מכל־וכל. במשך הזמן הסתבר שאין מספרן של משפחות כאלו עולה על 650). שר־האוצר, נוויל צ'מברליין, התנגד באותה ישיבת־קבינט נמרצות להקצאת סכום כזה לפיתוח בארץ־ישראל. ועדת המומחים הגישה את המלצותיה ב־22 בספטמבר. הנחיות הוועדה היו כי לכל היותר יש להקציב 2.5 מיליוני ל"ש ליישוב המשפחות הערביות המפונות, ובמידה מסוימת—לעזרה בתכניות יישובם של יהודים. על־פי המלצות אלו החליט הקבינט כי ראוי לנסח במהירות מחדש את הספר הלבן וכי הלורד פספילד ייפגש עם ד"ר וייצמן לפני פירסום המסמך וימסור לו על רוח הספר הלבן שינוסח מחדש. הקבינט ביקש לסיים את הפרשה מהרה ככל האפשר לפני פגרת בית־הנבחרים ולא להשאיר את השאלה פתוחה עד להתכנס הבית מחדש לאחר הפגרה, שכן צפו קשיים לממשלת הלייבור בשנת 1931. תוצאת הניסוח המחודש, שעובד בעיקר על־ידי או. ג'. ר. ויליאמס ממשרד־המושבות, היתה:

על־פי עדותו:

"עקב הניסוח המהיר" הצהרת המדיניות של 'הספר הלבן' נעשית צולעת ובלתי-ברורה, הניסוח מכיון לכסות על העובדה שבחמש השנים הקרובות תהיה מדיניותנו בקשר לבית הלאומי סטאטית עד כדי סכנה, ולפיכך קשה יהיה להגן עליה מפני התקפות בו'גבה... אולם מכל האמור למעלה נראה כי אכן מיגבלות כספיות הן שהיו הסיבה לדבר. זה הסבר לאי-הבהירות בנוסח של הצהרת המדיניות וכן לבקורת שלפיה ניתן לפרש אח המדיניות כאילו אינה מתישבת עם המנדט".²²

הלורד פספילד אמנם נפגש עם וייצמן,²³ ובשיחה עמו נתקבל הרושם כי ד"ר וייצמן הסכים לרוח ההצהרה. רק לאחר-מכן פורסם הספר הלבן.

"המכתב השחור"—מכתבו של ר. מקדונלד לווייצמן

כאמור, קשה ליחס את ניסוחו של הספר הלבן לנטיות פרו-ערביות או אנטי-ציוניות של פספילד, שכן הגורם שקבע יותר מכל את אופי הנוסח הסופי של הספר הלבן היה, כנראה, התנגדותו של האוצר להקצבת סכום גדול לפיתוח, ובתוך כך היה ללורד פספילד חלק מועט בלבד בעיצוב מדיניותו של משרדו בעת ההיא. כך גם יש מקום לפקפק בממשותה של הטענה לפיה בא "המכתב השחור" כתוצאה מהתגברותו של קו פרו-ציוני או אף כתוצאה מלחץ ציוני על הממשלה.

לאחר שפרצה הסערה בקשר לספר הלבן התעורר משרד-החוץ לבדוק את המסקנות השונות מן המצב שנוצר. מנגנון-הקבע של משרד-החוץ לא גילה התלהבות לטיפול בנושא, שלפי השקפתו היה בתחום טיפולו של משרד-המושב. כנגד זאת גילה שר-החוץ עצמו, ארתור הנדרסון, ענין בפרשה. שר-החוץ התעורר לטפל בנושא למקרא מכתבו של וייצמן שפורסם ב"טיימס" ב-24 באוקטובר 1930, בו הודיע וייצמן על התפטרותו מתפקידו במוסדות הציוניים. אולם עניינו של שר-החוץ לא נבע מהכרות ההתפטרות אלא מן הפסקה הבאה במכתב:

"ועדת-הקבע לענייני-מנדטים הוזהרה מפני מדיניות שתהיה מכוונת להקפיא את התפתח חותי של הבית הלאומי בשלב זה. דעת הוועדה נתקבלה ללא הסתייגויות על-ידי הנציג הבריטי בו'גבה. הצעדים שעליהם הודיעה ממשלת ה. מ. עתה יביאו לאותה תוצאה..." שר-החוץ, שהוא עצמו היה בו'גבה בעת הכינוס השנתי של חבר-הלאומים, דרש מפקידיו לבדוק את הענין. ג'ורג' רנדל, מנהל המחלקה המזרחית במשרד, הכין תזכיר כי הספר הלבן אינו סותר את ההצהרות שנמסרו בו'גבה, שההגבלות שהוטלו הן זמניות ואין בכוונת הממשלה להקפיא את התפתחותו של הבית הלאומי.²⁴ חשוב יותר בהקשר זה היה המכתב שפורסם ב"טיימס" ב-4 בנובמבר בחתימתם של סיר ג'ון סימון והלורד היילשם. מכתבם של שני המשפטנים והמדינאים המכור בדים טען כנגד הממשלה כי ההגבלות של הספר הלבן נוגדות את סעיפים המנדט. הם דרשו להקפיא את הפעולות הצפויות על-פי הנחיותיו של הספר הלבן עד שיובא הענין לפני בית-המשפט הבינלאומי בהאג. הנדרסון נזעק שוב. הנושא הובא לקבינט ב-6 בנובמבר. וכך החליט הקבינט:

"1) אם יהיה צורך לפרסם הודעות בקשר למדיניותנו בארץ-ישראל, צריך יהיה להיעזר עם שר-החוץ, לפי שהוא מיצג את הממשלה במועצת חבר-הלאומים. יותן למשרדו לעיין בכל הצהרה ולבחון את השפעתה על מדיניות-החוץ שלנו.

2) תוקם ועדה בהשתתפות שר־החוץ, שר־המושבות והלורד־הראשון־שלה־אדמירליות לדיון בבעיות ארץ־ישראל.²⁵

הוועדה החלה בדיוניה אותו יום. תוצאות עבודתה, שנמשכה מספר חדשים, תוך התייעצויות עם נציגי התנועה הציונית, מגולמות ב"מכתב השחור", שפורסם בפברואר 1931. יש יסוד להניח כי אכן היו גורמים נוספים שהשפיעו על הקבינט לאשר את איגרת מקדונלד, כגון: חשש ממשכת פקדונות וכספים אחרים עליידי משקיעים יהודיים, בזמן לא־נוח לכלכלה הבריטית. אולם מסתבר שהמניע העיקרי לשינוי המדיניות הבריטית לטווח קצר היה יחסו המיוחד ומעמדו של א. הנדרסון כאישיות מרכזית בחבר־הלאומים ולא התגברותו של קו פרו־ציוני בקבינט. במקרה זה חשובה היתה יוקרתו האישית של שר־החוץ, שחשש שמא הצהרותיו בחבר־הלאומים נוגדות נקודות מסוימות במדיניות הקולוניאלית, והיא שהכריעה את הכף, חרף לחץ שהפעיל הנציב־העליון, שהיה מעוניין, כאמור, בתקופה של שקט כדי שיוכל לפרוש בכבוד מארץ־ישראל. "המכתב השחור" נועד לחתימתו של שר־החוץ, אולם מתוך שיקוליו של השר הועבר המכתב לחתימה לראש־הממשלה.

סיכום

במאמר זה נבדקו מניעיהם של מספר אישים בצמתי המערכת של קביעת המדיניות בתקופה קצרה אך סוערת בתולדות המנדט הבריטי. דומה כי על בסיס הדיון המסקנה היא כי לנטיות "פרו־ערביות" של סיר ג'ון צ'נסלור, ג'ון הופ־סימפסון ולורד פספילד, גם אם היו כאלו, לא היה משקל רב בקביעת עמדתם. כך גם אין להגדיר את א. הנדרסון, שרב היה חלקו בפירסום מכתב הפרשנות לספר הלבן, כפרו־ציוני. הללו, וכן אחרים שתפסו עמדות־מפתח בשנות ה־30, כגון קונליף ליסטר, אורמסבי גור ומלקולם מקדונלד (שנחשבו פרו־ציוניים), סיר ג'ון סיימון וסיר ארתור ווקופ (נחשבו אוהדי המפעל הציוני), או אנתוני אידן, רוברט ונסטרט, ג'ורג' רנדל וסיר ג'ון שקבורו (שתוארו כ"פרו־ערבים" ופעמים כ"אנטישמיים"), אישיותם ומניעיהם מורכבים הרבה מכדי להתאימם לדפוסים הנדושים של "פרו־ציוני" או "פרו־ערבי". סימן כולל אחד אפשר לתת באנשי הקבוצה: כולם "פרו־בריטיים" היו. אם נתעלם לרגע מנטיות אישיות, תחומי־ההתעניינות ופרטי ביוגרפיה של כל אחד מאלה, נראה כי המכנה־המשותף להם היה הרגשה של אחריות לגבי התפקיד שאותו, כך סברו, נתמנו לבצע, והוא—שמירה על קיומה ושלמותה של הקיסרות הבריטית.

הערות

¹ P. Knightley & C. Simpson, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*, London 1969
² ראה ניתוח השאלה בספר המצוין— Ben Halpern, *The Idea of the Jewish State*, Cambridge, Massachusetts, 1961, עמ' 179, 290.

- ³ השיחה התקיימה ביום 26.7.28 בהשתתפות אָמרי, בלאַנש, אַגדייל, זימער אַליוט, יאשיהו וג'וד וצ'נסלור. פרטי כל השיחה נמצא ב־284 Mss. Brit. Emp. S 16/3 (להבא יצוטט כ"ר.ה.).
- ⁴ מכתב מן ה־20.10.1929 ר.ה. 16/3.
- ⁵ הוא שימש מושל במאוריציוס, בשנים 1916—1911, בטרינידאד ובטובאגו 1921—1916, ובדרום־רודזיה 1928—1923.
- ⁶ 23.7.1930, ר.ה. 18/2.
- ⁷ 21.2.1930, ר.ה. 16/3.
- ⁸ במכתבים פרטיים הוא מתלונן על אָמרי, שר־המושבות, שלא טרח מעולם לענות על מכתביו. על־פי רוח המכתבים אפשר לעמוד על משקע המרירות שהיה צבור ומודחק.
- ⁹ 31.12.29, ר.ה. 16/3.
- ¹⁰ 1.6.30, כנ"ל.
- ¹¹ הנציב סבר כי הצהרת־בלפור ניתנה בניגוד להבטחות שנתן מק־מהון לשריף חוסיין בשנים 1915—1916, ולכן פיקפק בבסיס המוסרי לשליטת הבריטים בארץ־ישראל. עמדת הממשלה הבריטית הייתה שארץ־ישראל לא נכללה בשטחים שהובטחו לערבים בהתכתבות. ראה בקשר לכך את פרשנותו של צ'יילדס, מן המחלקה להיסטוריה של משרד־החוץ משנת 1929, בתזכיר שהוכתר: "איי־הכללת ארץ־ישראל בתחום השטחים שהובטחו לעצמאות ערבית בהתכתבות מקמהון—חוסיין 1915—1916", Public Record Office (להבא יצוטט פ.ר.או.). Colonial Office (להבא מ.ה.)—פ.ר.או., מ.ה. 733. 67511.178. הממשלה אף הרחיקה לכת וקבעה כי הקשר בין הממשלה וערביי ארץ־ישראל מקורו בנוסח המנדט ולא בהתחייבויות קודמות כלשהן.
- ¹² 21.2.1930, ר.ה. 16/3.
- ¹³ 7.11.1929, כנ"ל.
- ¹⁴ פ.ר.או., מ.ה. 77050.183.733.
- ¹⁵ שיחה עם סיר ג'ורג' רנדל באוקטובר 1969.
- ¹⁶ פ.ר.או., מ.ה. 77162.190.733 מן ה־29.3.1930.
- ¹⁷ ראה מכתבו לסיר ג'ון צ'נסלור, בו הוא מסכם את דעותיו ביחס לפאשיזם, לקומוניזם ולמצב באנגליה בעת המשבר הכלכלי, 3.1.31, ר.ה. 16/6.
- ¹⁸ 18.8.30, פ.ר.או. 77050.183.733.
- ¹⁹ ראה מכתבי הופ־סימפסון לסיר ג'ון צ'נסלור. אותה עת חזה הופ־סימפסון את סיום כהונתו באתונה וחיפש פתרון לבעיותיו האישיות.
- ²⁰ מ. הכסטר הוזמן ובא לאתונה להיפגש עם ג'ון הופ־סימפסון. הם הסתגרו שלושה ימים לשיחות בנושא. בסיומו יכול היה ג'ון הופ־סימפסון לקבוע שקיבל את הסכמת הסוכנות להמלצותיו.
- ²¹ 24.11.1930, פ.ר.או., מ.ה. 77050.183.733.
- ²² כנ"ל.
- ²³ לא נשתמר פרטי־כל של השיחה בין וייצמן ופספילד. אולם זמן קצר לאחר־מכן כתב ויליאמס: "אני התרשמתי כי באותו מעמד לא הניח ד"ר וייצמן ללורד פספילד שום יסוד לצפות לעמדה של הסתייגות שאותה ביטא לאחר שהועבר המסמך אליו. אינני חושב שקרה דבר שיכול היה להביא את לורד פספילד לצפות להאשמה כי 'קרע את המנדט לגזרים'". הלורד פספילד אישר את הדברים ב־21.11.30. על סמך עדויות שונות אין לשייך את ויליאמס קר־המוגז והציגי למחנה של ה"פרו־ערבים". ויליאמס תפס משך תקופה ארוכה עמדת־מפתח במחלקת־המזרח־התיכון במשרד־המושבות והיה המוח המפעיל של המחלקה ביחס לארץ־ישראל.
- ²⁴ פ.ר.או. משרד־החוץ, 371. 14493.
- ²⁵ החלטות הקבינט (66/30).

הציונות

"הציונות" הוא מאסף ראשון היוצא לאור עלידי המכון להקר הציונות של אוניברסיטת תל אביב. העורך מגדיר את תכליתו בחשיפת שרשיה, מסגרתה ופעלה של "התנועה הלא-מית היהודית" על כל צדדיה; על הישגיה וכשלונותיה, על מעשיה ומחדליה, על ערכי היסוד שאיחדו אותה, ועל הזרמים הרעיוניים שפעלו בתוכה.

המאסף שלפנינו כולל מחקרים, מקורות וסקירות ביבליוגרפיות, שעניינן כמה בעיות יסוד וכמה עניינים שוליים. ברי כי רק מתי מעט מן הקוראים יודקקו לסקירה הביבליוגרפית של הוצאת "מדינת היהודים", או של הספרות והעתונות של יהדות אורוגוואי. מן טבע הדברים ניגש הקורא לקריאה לא מסוידרת של פירוטווי המאסף ופותח במחקרים הנראים לו בעלי ענין מיוחד, אף אקטואלי לא מעט, או מושך לב במיוחד. בעל השורות האלו, על-כל-פנים, פתח ביומניו של נפתלי הרץ אימבר, חשיבותן כתעודה אנושית עולה לאין-ערוך על חשיבותם לתיעוד ההיסטורי. זהו פרק-חיים מסוער ומופלא, משולב נודים על המפה הגיאוגרפית והתרבותית רוחנית של טרובאדור רומנטיקן ומיסטיקן, הידוע בעיקר כמחבר "התקוה". במיוחד מרתקת פרשת היכרותו של אימבר עם הזוג האנגלי לורנס אוליפנט ורעייתו אליס. בלי ספק אחת הפרשיות המרתקות ביותר בתוך הרבה פרשיות מרתקות שארץ-ישראל החדשה משופעת בהן.

קרוב לכאן ברורווי הוא מאמרה של המנוחה גליה ירדני-אגמון על "גיון גולד ותכניתו משנת 1847 ליישוב ארץ-ישראל". הקו

לונל גיון קוקס גילר היה אחד מאותם מיסיונרים פרוטסטנטיים שליוו את הציונות הרומנטית באנגליה קסומת-המזרח. תפסו קסם אלה נחלקו כבר אז לשכורי הערבאות ומליציה-היושר של תחייה יהודית בארץ-ישראל, בין בתוסלב בין בכוננות מדיניות ומיסיונריות שונות. גיון גולר שייך היה למין אלה האחרונים. מתוך קירבה רוחנית מרובה אל אוליפנט הגה גולר רעיון למשוך לארץ מתישבים אירופיים נוצרים אשר יקימו בה חוות חקלאיות אשר תעסקנה יהודים כפועלי חווה, מתוך כוונה שהיהודים ילמדו את עבודת-האדמה המתקדמת מן החוואים הנוצריים "ואולי גם דברים אחרים..."

מאמרו של יצחק מינרבי מגלה לראשונה במלואה את פרשת פעלו של אנגילו לוי ביאנקיני במזרח בשנים 1918-1920. ביאנקיני היה איש-מודיעין איטלקי שמשרד החוץ של ארץ-מולדתו נעזר בו להחדרת אינטרסים איטלקיים לחוף הציונות. זאת אגב פעילותו העיקרית בדיווח על התנועה הפאן-ערבית לממשלה האיטלקית, המזוננת אחר מירוץ המעצמות לחוף המזרח התיכון. לענין זה של החדרת השפעות בדרכי-עקיפים מתיחס גם מאמרו של מרדכי אליאב על פעילותה של הקונסוליה הגרמנית בירושלים. בפעילות זו אפשר להבחין בשני שלבים. האחד, עד 1899, בו ניצלה הקונסוליה את תוקף מעמדה בארץ לשם סיוע ל"יישוב ארץ-ישראל", מחזק בגמה לחזק את עבודת ה"גירמון" בארץ; בשלב השני דן הקונסול הגרמני החדש, רוון, את הציונות "לכף חובה מבחינת האינטרס הגרמני", שלבש אופי מדיני-כלכלי מוחשי יותר ויותר עם מדיניות ה"דראנג נאך אוסטן" של הקייזר וילהלם השני, בו החלה התמיכה בשאיפות הציוניות להיחשב מכשול רציני. עד אותה שעה, מכל-מקום, שימשה השפעתה הגדולה של גרמניה בממלכה העותמאנית אמצעי חשוב לביסוס היישוב העברי ומנוף להתפתחותו.

בתחומים שונים מאלה עוסקים מחקריהם של יעקב רואי, אלקנה מרגלית ויוסף גורני. ממחקרו של רואי, "יחסי רחובות עם

* דניאל קארפי (עורך): הציונות / מאסף ל-תולדות התנועה והיישוב היהודי בא"י (א); אוניברסיטת ת"א / הוצאת היקבוץ המאוחד, 1970; 503 עמ'.

הקורא עשוי אפוא למצוא במאמר לא רק דיון במקורות "השומר הצעיר" אלא במקורות של אירופה בסוף המאה ה־ט. שאר מחקרים שבקובץ הם מאמרו של יעקב טורי על נסיון "תכנית יום־הקהל" בגרמניה בתחילת המאה, תכנית ליכוד שנכשלה והוסיפה מכוכה ופירוד, ומחקרו של אביתר פריזל על "מסדר אבירי ציון" בשיקגו ויחסו עם הפדרציה של היהודים האמריקאיים (1916—1898). על אף השם, העשוי לעורר רושם שלפנינו מאסף כרסנני, דקדקני ומשמם, יש לציין כי "הציגנות" הוא מאסף ביכורים ראוי לעיון לא רק למומחים.

י. ש.

זכרון גליה ירדני־אגמון

עשייתה הספרותית של גליה ירדני־אגמון, שנפטרה בדמי־ימיה, היתה מוקדשת לבקורת, לתיאטרון, לספרות העדות והזכרון, ולחקירת העתונות הארצישראלית במחצית השנייה של המאה שעברה. חוג הידידים ובני המשפחה, שעמלו על הוצאת הספר לזכרה, הלכו אף הם בשבילי יצירתה וליקטו בקובץ ממיטב ירושתה על ספרות ותיאטרון ועל תולדות העתונות העברית בארץ־ישראל. דפים לא רבים הוקדשו לדברי הערכה על אישיותה ופעלה מאת רבקה כץ, אהרן מגד, זרובבל גלעד, רבקה שכטר, ש. ורסה, דב סדן ומנחם דורמן.

אהרן מגד מעיד עליה כי "המגע הרך והנשי היה שרשי בכל עבודותיה שרבות מהן נועדו כאילו לידיים גבריות. היתה בהן מזיגה של תום, הנובע מתוך יחס של כבוד רב לענייני נים ואנשים, עם רצינות ושקדנות של תלמידה חרוצה". בסימן זה נכתבו מאמריה ומחקריה. באחד המאמרים ציטטה מדבריו של ג'ורג' סנטאיאנה: "הפיוט איננו ניתן למריחה על פני דברים, כחמאה, חייב הוא לרצד על פניהם כאור ולהיות כעניינים שבעדן אנו

שכניה הערבים", משתקפים יחסי המרשבות עם שכניהן הערבים, שהם עצמם היו במידה רבה מיצוי של מערכת היחסים בין היישוב העברי ליישוב הערבי בכלל. מתישבי רחובות עמדו בפני ההכרח לקיים מגע עם הערבים והם קיימו אותו ללא הכנה, מנקודת־מוצא של עדיפות תרבותית וטכנולוגית, אגב סיכויים חריפים בין מוסכמות יריבות ואגב תלות כלכלית וחשש בטחוני. הנטייה ברחובות, שדומה כי עברה לשכבות יהודיות רחבות פנימה, היתה "להגיע למיזוג של כוח־הזרוע והיי־מסר", וזאת תוך כדי התנגשות אידיאולוגית ופראגמטית עם תפיסתם של אנשי "השומר", הדוגלים ב"הגנה־העצמית".

גורני דן במאמר רב־ענין בתשתית חברתית של מיתוס "העליה השנייה". לאחר מחקר סוציולוגי מפורט הוא מגיע למסקנה שהעליה השנייה לא היתה עילית חברתית או מדינית אלא שמערכת ערכי־היסוד שלה, וכן סגנון־החיים המיוחד לה, נטבעו עמוק בתודעה הקיבוצית־הינוכית והשפיעו על כלל האוכלוסיה הרבה למעלה מכפי משקלה הכמורתי של אותה קבוצת אנשים זמן רב לאחר שפסק קיומה כקבוצה חברתית־פוליטית. זהו מחקר המתאר איך בתנאים מסוימים קבוצת מהגרים מיוחדת־במינה הופכת להיות מיתוס לאומי. טיבו של מיתוס כזה שברוב השנים הוא נעשה מטרה לחצים אידיאולוגיים וסאטיריים וערכיו נחשבים מיושנים, מאובנים או צבועים. מחקרו של גורני מציין אפוא שלב טבעי בו נבדק המיתוס באמות־מידה לא ערכיות אלא סוציולוגיות.

חשיבות מיוחדת למחקרו של אלקנה מרגלית על שרשיה החברתיים והאינטלקטואליים של תנועת "השומר הצעיר" (1920—1913), זהו פרק מתוך עבודת־דוקטורט ראשונית ומקיפה, הבודקת את מקורותיה הרבים והעיוניים, כמו גם החברתיים, של מיתוס אחר, זה של תנועות־הנוער היהודיות, כאן—תנועת "השומר הצעיר". אכן, בניגוד למחקרים האחרים במאסף, אין מרגלית מצמצם בהוויה היהודית אלא הוא בודק אותה תוך כדי ניתוח מקיף ומעמיק של תקופתה.

* מנחם דורמן (עורך): זכרון גליה ירדני־אגמון, משלה ועליה; הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1970; עמ' 244.

הקורא עשוי אפוא למצוא במאמר לא רק דיון במקורות "השומר הצעיר" אלא במקורות של אירופה בסוף המאה ה"ט. שאר מחקרים שבקובץ הם מאמרו של יעקב טורי על נסיון "הכנית יום-הקהל" בגרמניה בתחילת המאה, תכנית ליכוד שנכשלה והוסיפה מכוכה המאה, ומחקרו של אביתר פריז על "מסדר אבירי ציון" בשיקגו ויחסו עם הפדרציה של היהודים האמריקאיים (1916—1898). על אף השם, העשוי לעורר רושם שלפנינו מאסף כרסנתי, דקדקני ומשמם, יש לציין כי "הציגנות" הוא מאסף ביכורים ראוי לעיון לא רק למומחים.

י. ש.

זכרון לגליה ירדני-אגמון

עשייתה הספרותית של גליה ירדני-אגמון, שנפטרה בדמי"מיה, היתה מוקדשת לבקורת, לתיאטרון, לספרות העדות והזכרון, ולחקירת העתונות הארצישראלית במחצית השנייה של המאה שעברה. חוג הידידים ובני המשפחה, שעמלו על הוצאת הספר לזכרה, הלכו אף הם בשבילי יצירתה וליקטו בקובץ ממיטב ירושתה על ספרות ותיאטרון ועל תולדות העתונות העברית בארץ-ישראל. דפים לא רבים הוקדשו לדברי הערכה על אישיותה יפעלה מאת רבקה כץ, אהרן מגד, זרובבל גלעד, רבקה שכטר, ש. ורסה, דב סדן ומנחם דורמן.

אהרן מגד מעיד עליה כי "המגע הרך והנשי היה שריו בכל עבודותיה שרבות מהן נועדו כאילו לידיים גבריות. היתה בהן מזיגה של תום, הנובע מתוך יחס של כבוד רב לענייני נים ואנשים, עם רצינות ושקדנות של תלמידה חרוצה". בסימן זה נכתבו מאמריה ומחקריה. באחד המאמרים ציטטה מדבריו של ג'ורג' סנטאיאנה: "הפיוט איננו ניתן למריחה על פני דברים, כתמאה, חייב הוא לרצד על פניהם כאור ולהיות כעניינים שבעדן אנו

שכניה הערבים", משתקפים יחסי המושובת עם שכניהן הערבים. שהם עצמם היו במידה רבה מיצוי של מערכת היחסים בין היישוב העברי ליישוב הערבי בכלל. מתישבי רחובות עמדו בפני ההכרח לקיים מגע עם הערבים והם קיימו אותו ללא הכנה, מנקודת-מוצא של עדיפות תרבותית וטכנולוגית, אגב סיכ"סוכים חריפים בין מוסכמות יריבות ואגב תלות כלכלית וחשש בטחוני. הנטייה ברח"בות, שדומה כי עברה לשכבות יהודיות רח"בות פייכמה, היתה "להגיע למיזוג של כוח-הזרוע וחיי-מוסר", וזאת תוך כדי התנגשות אידיאולוגית ופראגמטית עם תפיסתם של אנשי "השומר", הדוגלים ב"הגנה-העצ"מית".

גורני דן במאמר רב-ענין בתשתית ה' חברתית של מיתוס "העליה השנייה". לאחר מחקר סוציולוגי מפורט הוא מגיע למסקנה שהעליה השנייה לא היתה עילית חברתית או מדינית אלא שמערכת ערכי-היסוד שלה, וכן סגנון-החיים המיוחד לה, נטבעו עמוק בתודעה הקיבוצית-חינוכית והשפיעו על כלל האוכלוסיה הרבה למעלה מכפי משקלה הכמותי של אותה קבוצת אנשים וזמן רב לאחר שפסק קיומה כקבוצה חברתית-פוליטית. זהו מחקר המתאר איך בתנאים מסוימים קבוצת מהגרים מיוחדת במינה הופכת להיות מיתוס לאומי. טיבו של מיתוס כזה שברוב השנים הוא נעשה מטרה לחצים אידיאולוגיים וסא'טיריים וערכיו נחשבים מיושנים, מאובנים או צבועים. מחקרו של גורני מציין אפוא שלב טבעי בו נבדק המיתוס באמות-מידה לא ער'כיות אלא סוציולוגיות.

חשיבות מיוחדת למחקרו של אלקנה מרג'לית על שרשיה החברתיים והאינטלקטואליים של תנועת "השומר הצעיר" (1920—1913). זהו פרק מתוך עבודת-דוקטור רא'שונית ומקיפה, הבודקת את מקורותיו הר'חניים והרעיוניים, כמו גם התברתיים, של מיתוס אחר, זה של תנועת-הנוער היהודית, כאן-תנועת "השומר הצעיר". אכן, בניגוד למחקרים האחרים במאסף, אין מרגלית מצ'טמצם בהוויה היהודית אלא הוא בודק אותה תוך כדי ניתוח מקיף ומעמיק של תקופתה.

* מנחם דורמן (עורך): זכרון לגליה ירדני-אגמון, משלה ועליה: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1970; 244 עמ'.

מיסטיזם ומשיחיות, ובדרך זו קצו להגיע לגאולה עולמית. כן העלתה גליה ירדני שה' לשון העברית היתה לשון מדוברת ב"ישב הישן", ולא עוד אלא שימשה את כל הע' דות היהודיות השונות וקיישרה ביניהן.

במאמר מעניין קראה להערכה מחדשת של עתוני בן-יהודה. היא מוכיחה כי אמנם הו' מן בן-יהודה "להבצלת" עלידי י. ד. פרומ' קין, אך לגד עינו של מחייה השפה לא עמדה המחלוקת עם הרבנים ועם הכוללים. על רעיונות של תחייה לאומית נלחם האיש בעתוניו "מבשרת ציון", "הצבי", "האור" ו"ההשקפה". הוא היה העתונאי הראשון שבי' קש להפוך את אבק "השוב" לגרעין של עם. כך נעשה יוחם נגד הבערות, הבטלנות וה' שחיתות של מנהיגים ופרנסים, שהמטירר עליו חרמות, גידויים וגידופים. אומץ לבו הכתיב לו את "הודאתו" הידועה: "הננו מקבלים עלינו את הדין ומודיעים כי נוסף לחטא כאשר חטאנו עד הנה".

גליה ירדני מסבירה את עמדתו של בן-יהודה לצדה של פקידות הברון במאבקה עם האי-כרים בשנת 1887; בדומה לפינסקר וליל-יינבלום הבין בן-יהודה כי הסתלקותו של הברון ממפעל ההתישבות תביא להיסול ב' טרם-עת. ולכן נקט עמדה דומה בשאלת אוגנדה, ובכך הפסיד את שארית תמיכתה של ה"עסקנה" הציונית. אנשי "העליה השניה" התכזרו לו וראו בעתוניו "ניפוח ריק, צעקנות זולה והתנכרות לארץ-ישראל". הם לא ראו את מאבקי הקשים בבמותיו ה' צנועות, ששירתו את רעיונותיו במסיבות המורות ביותר. גליה ירדני יודעת להוציא מתוך ממר והיא מצליחה לשבץ את בן-יהודה במערכי תקופתו. שהייתה "תקופה עשירה מאין-כמות ככשלונות, במפלות ובאכזבות, ש' הגיחו בכל-זאת יסוד לבנין המפואר של עתיד לבוא".

השתתפות ערה של החוקרת-הסופרת בבורלם של אנשים ובלבטיהם היא מסמני כתיבתה של גליה ירדני. יודעת היא לקרב רחוקים ולנער מאבקים ישנים את העפר המכסה אותם, לדון בהם כאילו התרחשו לעינינו, בקירבת מקים ומזן.

מתכוננים". יפה אמרה זו לסגנונה שלה. החן הפיזי שבכתיבתה מרצד בהרבה נקודות אור על גב הנושאים ה"יבשים".

יכן היא כותבת על "מאמש" לדבורה בארון כי סיפוריה הם "תמצית טהורה שכלה לב, בלא שום תערובת, הסופרת מפליאה לפרוט דומה פריטה כזו היתה מדיחה כל סופר אחר אל הסנטימנטאליות. ב'מאמש' אין אף לא צליל אחד צורם או מזויף. הכל כמו מנוגן על פעמוני-כסף זכים..."

ואגב בקורת על ספרה של נעמי פרנקל "שאל ויונה" היא מעירה: "כיצד מעצבת נעמי פרנקל את דמויותיה? היא מעצבת לרוחב היריעה ולא לעומקה. כל אחת מהן מתקיימת מסביב למוטיב המרכזי, מעין תווית היכר מודבקת לדמות. במקום לנסות לחדור לפני-לפנים שלה, לגוונה ולהעמיקה, היא רק חוזרת, תוך שינוי וריאציות ונסיבות, על המוטיב המרכזי האחר..."

גליה ירדני מחפשת בנושאי בקרתה את "התמונה הפנימית" ומצליחה "להבקיע" אל הגרעין של סיפור המעשה או של עיצוב הדמויות. המאמר הראשון בקובץ, "מתתיהו שוהם בחזיונותיו", ממצה בהצלחה את עיקרי הבעיות של המחבר הדגול. המבקרית אינה רואה במחזותיו של שוהם פרשנות של תנ"ך והיסטוריה. "יותר משהוא רב ריב היהדות באלילות, הרוח-באלימות, או הנביא-בכוהן, הריהו רב את ריבר שלו, ריב היהודי בן הגולה, שיצרו הטבעיים סולר ונכבלו, וכן את ריבו של בן תרבות-המערב כמאה העשרים, ששוב אינני יכול לראות בבריאה חטיבה אחת..." עם זאת מציגת גליה ירדני כי באחרון מחזותיו מנסה שוהם לארוג הש' קפת-עולם היונקת מן האידאליזם הנעלים שב' יהדות..."

המחקרים על תולדות ה"יישוב" עוסקים בסג' נונה של העתונות הירושלמית, בהערכה מחו' דשת של עתוני אליעזר בן-יהודה, בתיאורי מסעות, תרגומים וסיפורים באותם עתונים, וכיו"ב. בתוך השאר נגלתה לה לגליה ירדני פרשת אימבר-אוליפנט, ובעקבותיה קבעה כי החוגים הנוצרים שמצאו ענין בהתישבות יהודית בארץ-הקודש היו נמנים על תנועות

קלע דוד

מתן. מעלה גדולה תראויה למלוא ההערכה, אלא שלא כל פוליטיקאי רבי-מעש מחויב לה"יות גם הוגה'דעות מדיני מקורי או מעמיק. גם שמעון פרס, אף שהתאמץ בכך הרבה, אינו נו משמע דברים חדשים משלו. אך, בשל המקום שהיא תופס בחיינו המדיניים, ראוי גם ראוי לדעת מה דעתו ומה התפיסות הסוציאליות הקנחות אותו בפעילותו.

כאמור, מנוסחות תפיסות אלו במידה רבה מאד של מתינוות ואיפוק, שגור המחבר על עצמו, והוא נשמר מכל אמירה העלולה לה"יות חורגת או פורצת מוסכמת. עם זה יש כאן דברים הראויים להישמע. זאת בעיקר משום עקרון הפראגמטיות המנחה את השי"תו ומעשיו, פראגמטיות הגורסת ראייה מי"ת אותית ולא דוקטרינרית של הקיים, והגורסת בתוך כך עשייה מיידית בתחומים הגראים פחות חשובים לכאורה. בענין זה נראה שהוא מקבל את דרכו של שר"הבטחון משה דיין ביחס לדברים שצריך ולא צריך לעשותם ב"שטחים". עיצוב המציאות של יחסי ישראל עם הערבים, וקודס"כל אלה המכונים פל"ת תינאים והנמצאים עתה תחת שליטתה, אינו צריך להיות עיצוב המתחיל מן הצורה הפור"מאלית. "ככלות הכל שמות ניתנים לילדים—לאחר שגלדו". מגמתו היא לחתור לקראת "שיתוף"פעולה פראגמטי" בין אוכלוסים יהודים וערבים בתחומים כלכליים וחברתיים שונים, ושיהיה תשתית לשיתוף"פעולה מדיני לי עתיד"לבוא. הדרך: להביא למודרניזציה חב"רתית וכלכלית בציבור הערבי ולהפכו לחב"רה מובילית, פתוחה, משוחררת מיצרים רא"דיקליים, שהם פרי המבנה החברתי הקיים. פרס אינו נחרד מרוח "העבודה העברית" ה"מרחפת לפעמים על"פני הארץ. כמי שסיסמ"תו "מכונית לכל פועל" היתה פעם וולגרי"זציה של תפיסתו היסודית בדבר הצורך הח"יוני של ישראל להיות חברה טכנולוגית ומ"דעית מתקדמת, ברור לו כי דברים שהיה להם מקום בתחילת המאה אפשר שלא יכירם מקומם בשליש האחרון שלה. כך, למשל, יו"דע הוא כי לא ייתכן פתרון מדיני לבעיית הפליטים כיום וכי אין לישיבם בחבלי יהודה ושומרון השבעים חקלאות כשם שאין לחזו"ת

"קלע דוד" הוא הספר הראשון שהוציאה לאור שלוותתה הישראלית החדשה של ההוצאה הב"ריטית המכובדת "ויינדנפלד את גיקולסון". מסתבר שפתרה לפתוח בספרים כתובים על"ידי מדינאים ופוליטיקאים בכירים בישראל, ששם נושא"י כתיבתם, שהם גם נושא"י עיי"סוקם, שעויים למשור את מירב ההתעניינות מצד קהל הקוראים, בעיקר בחוץ"לארץ. וא"כן, ספרו של שמעון פרס מתאים הרבה יותר לקהל"הקוראים הזר מאשר לקהל"הקוראים הי"שראלי. זאת משום שדברים חדשים לא נמ"צא בו, נהדברים המעניינים באמת אינם מצו"יים בו, בשל מניעות אובייקטיביות. ולא רק אובייקטיביות. שמעון פרס הוא כיום שר ב"ממשלת הליכוד (לשעבר) וכנותנו הרמה, יחד עם שיבתו לחיק המפלגה ממנה פרש כדי לה"קים ביזע רב את רס", כרפה עליו מיגבלות חמורות של כתיבה. מעניין להשוות את הת"בטאויותיו בכתב לפני הקמת ה"מעריך" עם התבטאויותיו בספר הזה. פוליטיקאי השואף למעש מבכר, כנראה, את כלוב"הזהב הכופה עליו איפוק ומיתון על הישיבה מן הצד, המ"אפשרת לו חופש התבטאות ומתיחת בקורת"כלבבו.

"קלע דוד", כפי ששמו מעיד עליו, צריך היה להיות סיפורו של ה"רכש" מאז קום המדינה ועד היום הזה, תחום ששמעון פרס היה מי"פ קד עליו בכהונותיו השונות במשרד"הבטחון ובו הגדיל לעשות. אולם הפרקים שעניינם מאמצי הרכש מאכזבים. לא תמצא בהם סר"דות שלא גידעו עד כה; לכל היותר, תיאור רים מפורטים יותר של פגישות גורליות מי"קודת"מבטו של מר פרס, המצולם בספרו ב"חברתם של גדולי עולם, הפרקים המעניינים באמת הם אלה בהם מפרש פרס את נקודת"מבטו על הסיכסוך הישראלי"הערבי, למיני"עיו ולמהלכיו, ועל סיכויי השלום. מן הדין לומר כי גם כאן אין פרס מתגלה כהוגה מקורי או בעל"חידושים. כוחו היה—והינו—בעשייה, בקניית חונום של אחרים ובהירתמות להג"ש

• שמעון פרס: קלע דוד; ויינדנפלד וניקול"סון, ירושלים, 1970; 261 עמ'.

מתקופת הג'אהליה שלפני האסלאם ושירתם של משוררי התרבות המוסלמית בימי זהרה. ואכן, מדגיש העורך המתרגם בהקדמתו, ובמיוחד בנספחו על "הגבורה בשירה הערבית העתיקה" (עמ' 22–14), כי הכרת השירה הערבית העתיקה עשויה ללמדנו לא מעט על הערבי ועל מערכי נפשו. ומדוע, אפוא, לא זכתה השירה הערבית לתרגום עברי גאות עד עצם היום הזה? נראה כי התשובה נעוצה בקשי־לשונה ובעולמה המיוחד של שירה זו, עולם המרוחק ת"ק פרסה במושגיו והוויותו של האדם המערבי (ובמידה רבה—אף של האדם הערבי של ימינו). זוהי שירת־מדבר בעלת מסורת־התבטאות מדברית (והדבר אמור אף לגבי חלקה זה שנכתב בימי פריחתה של הקיסרות המוסלמית, ובידי משוררים עירוניים!).

דומה, מכל הנסיגות שנעשו לתרגם שירה זו ללשונות זרות דאירה ההצלחה פנים אֶךְ־ורק למזרחנים אנגלים בני המאות האחרונות; אולם ייזכרו לטובה אבירי השירה העברית בספרד שתרגמו בהצלחה מרובה מספר קטעים מן השירה הערבית הקלאסית, ולפעמים אף שיבצו ממנה בתוך שירתם העברית. גורן מגיש לנו בקובץ זה מבחר אישי בהחלט, והדבר אמור במיוחד במשוררים העבא־סיים כאל־מותנפי וְכאל־מערי, שמהם לקח לא דווקא את השירים הנודעים והמיצגים ביותר. מכל־מקום, מעידה הבחירה על טעם ספרותי משובח ועל התמצאות מעולה בספרות הערבית העתיקה. ליד כל תרגום מובא המקור הערבי בניקוד מלא, והמתרגם השתמש לשם כך בגרסות מעניינות שליקטן ממקורות שונים. ניתנת הזמנה להיאמר כי עבודתו כעורך, וכן מבואותיו הקצרים והארוכים כאחד, כולם עשויים ללא רבב.

אולם מלאכת התרגום עצמה לא תמיד היא מתעלה לרמה של תרגום אמנותי. הסגנון העברי מוקשה ומשובץ ביטויים מקראיים נדירים לדוב. למעשה, חש בכך גורן עצמו, כי על כן מוסיף הוא מדי־פעם הערות־שוליים שמגמתן לפרש את המלים העבריות(1) הקשות. אך לא רק הקושי המילוני מסרב את התרגום. עיקר הסיבובל הוא במבנים

רם לבתיהם, שאינם עוד, או שמלכתחילה לא היו להם. יישובם בכפירים־לדוגמה אף הוא, כמדומה, פתרון טוב על־גבי הנייר אך לא במציאות. במציאות יש ליצור תנאים של שיגשוג כלכלי אשר "עשוי לקרוץ לרבים מן הפליטים, שייאותו להחליף את מגוריהם הר אמללים, סיוטאציה שיש עמה פיתוח וסיכוי, ושיעשו זאת מרצון". גם בניינים אחרים אין פרס נתפס לפתרונות "של נייר", בקבעו כי שורש המלחמה בין ישראל לערבים נעוץ במבנה החברתי־המדיני של המדינות הערביות, בשלב התפתחותן הנוכחי. כדי להביח את עצמה, גם כמדינה טכנולוגית ומדעית, כארץ של אוניברסיטאות ומוסדות־מחקר, חייבת ישראל לדאוג לא רק לפיתוחה בתחומים אלה ולשאוף לעצמאות בהם אלא לדאוג גם לבטחונה. "המטרה הראשית היא לשלוט על שטח, שליטה שתאפשר לישראל למנוע אפשרות של התקפה מחודשת".

בשביל הקורא הישראלי ספרו של פרס יפה ככרטיס־ביקור ממותן וזהיר של שר בממשלה, ושהיה מעורב בכמה פרקים מכריעים בתולדות בטחונה של ישראל והמבקש להפוך מה שניתן לספר לסיפור מרתק. זאת, לא בכי הצלחה יתירה. לא אחת פוגמת בפרס השאיפה לאצטלה של איש־הגות משכיל, כשהיא גוררתו לציטוטים לא נכונים (ייחוס מימרה של דידרו לפרידריך הגדול, למשל) ולקביעות פשטניות בתחומי מדיניות־החוץ של המעצמות, ועוד.

י. ש.

משירת ערב

אנתולוגיה זו של שירה ערבית עתיקה בתרגום גמול של המזרחן אשר גורן יש בה כדי להזכיר לנו את העובדה החשובה שלא השירה הערבית המודרנית לבדה ראויה לתרגום ולעיון אלא אף שירתם של ערביי המדבר

* אשר גורן: משירת ערב (תרגומים ורשימות); הוצאת ספריית התרגומים, המכון ללימודי אסיה ואפריקה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1970; 143 עמ'.

מתקופת הגא'האליה שלפני האסלאם ושירתם של משוררי התרבות המוסלמית בימי זהרה. ואכן, מדגיש העורך-המתרגם בהקדמתו, ובמ"י יחוד במסתו על "הגבורה בשירה הערבית העתיקה" (עמ' 22—14), כי הכרת השירה הערבית העתיקה עשויה ללמדנו לא מעט על הערבי ועל מערכי נפשו. ומדוע, אפוא, לא זכתה השירה הערבית לתרגום עברי נאות עד עצם היום הזה? נראה כי התשובה נעוצה בקשי-לשונה ובעולמה המיוחד של שירה זו, עולם המרוחק ת"ק פרסה במושגיו והווייתו של האדם המערבי (ובמידה רבה—אף של האדם הערבי של ימינו). זוהי שירת-מדבר בעלת מסורת-התבטאות מדברית (והדבר אמור אף לגבי חלקה זה שנכתב בימי פרי" חתה של הקיסרות המוסלמית, ובידי משוררים עירוניים!).

דומה, מכל הנסיגות שנעשו לתרגם שירה זו ללשונות זרות האירה ההצלחה פנים אך— ורק למזרחנים אנגלים בני המאות האחרונות; אולם ייזכרו לטובה אבירי השירה העברית בספרד שחירגמו בהצלחה מרובה מספר קט" עים מן השירה הערבית הקלאסית, ולפעמים אף שיבצו ממנה בתוך שירתם העברית. גורן מגיש לנו בקובץ זה מבחר אישי בהח" לט, והדבר אמור במיוחד במשוררים העבא" סיים כאל'מותנפי וכל'מערי, שמהם לקח לא דווקא את השירים הנודעים והמיצגים ביותר. מכל'מקום, מעידה הבחירה על טעם ספרותי משובח ועל התמצאות מעולה בספ" רות הערבית העתיקה. ליד כל תרגום מובא המקור הערבי בניקוד מלא, והמתרגם הש" תמש לשם כך בגרסות מעניינות שליקטן ממקורות שונים. ניתנת האמת להיאמר כי עבודתו כעורך, וכן מבואותיו הקצרים וה" ארוכים כאחד, כולם עשויים ללא רבב.

אולם מלאכת התרגום עצמה לא תמיד היא מתעלה לרמה של תרגום אמנותי. הסגנון העברי מוקשה ומשובץ ביטויים מקראיים נדירים לרוב. למעשה, חש בכך גורן עצמו, כי על כן מוסיף הוא מדי'פעם הערות-שוליים שמגמתן לפרש את המלים העבריות (!) הק" שות. אך לא רק הקושי המילוני מסרבל את התרגום. עיקר הסירבול הוא במבנים

רם לבתיהם, שאינם עוד, אך שמלכתחילה לא היו להם. יישובם בכפריים-לדוגמה אף הוא, כמדומה, פתרון טוב על-גבי הגייר אך לא במציאות. במציאות יש ליצור תנאים של שיגשוג כלכלי אשר "עשוי לקרוץ לרבים מן הפליטים, שייאותו להחליף את מגוריהם ה" אמללים, סיטואציה שיש עמה פיתוח וסיכוי, ושיעשו זאת מרצון". גם בעניינים אחרים אין פרס נתפס לפתרונות "של נייר", בקבעו כי שורש המלחמה בין ישראל לערבים נעוץ במבנה החברתי-המדיני של המדינות הער" ביות, בשלב התפתחותן הנוכחי. כדי להב" טיח את עצמה, גם כמדינה טכנולוגית ומד" עית, כארץ של אוניברסיטאות ומוסדות-מח" קר, חייבת ישראל לדאוג לא רק לפיתוחה בתחומים אלה ולשאוף לעצמאות בהם אלא לדאוג גם לבטחונה. "המטרה הראשית היא לשלוט על שטח, שליטה שתאפשר לישראל למנוע אפשרות של התקפה מחודשת".

כשביל הקורא הישראלי ספרו של פרס יפה ככרטיס-ביקור ממותן וזהיר של שר בממ" שלה, ושהיה מעורב בכמה פרקים מכריעים בתולדות בטחונה של ישראל והמבקש להפוך מה שניתן לספר לסיפור מרתק. זאת, לא בר הצלחה יתירה. לא אחת פוגמת בפרס השאי" פה לאצטלה של איש-הגות משכיל, כשהיא גורתו לציטוטים לא נכונים (ייחוס מימרה של דידרו לפרידריך הגדול, למשל) ולקביעות פשטניות בתחומי מדיניות-החוץ של המעצ- מות, ועוד.

י. ש.

משירת ערב

אנתולוגיה זו של שירה ערבית עתיקה בתר" גומו של המזרחן אשר גורן יש בה כדי להזכיר לנו את העובדה החשובה שלא השירה הערבית המודרנית לבדה ראויה לתרגום ול" עיון אלא אף שירתם של ערביי המדבר

* אשר גורן: משירת ערב (תרגומים ורשי" מות); הוצאת ספריית התרגומים, המכון ללי" מודי אסיה ואפריקה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1970; 143 עמ'.

בית, ארץ־ישראל, כך מסתבר מהקדמתו המאלפת של בלס, פרובינציה תרבותית זרה תה בתחום הלשוני הערבי, וספרותה— פרוֹ בינציאלית במובהק.

מוכן למדי שלאחר 1948 השתלטה על ספרות זו מעין תימאטיקה ייחודית ונימה שהיא מיוג של זעם וגעגועים, ורבים מן הסופרים הצעירים החלו לתאר את חיי ה־פליטים, את "פשעי הציונים", ובאחרונה—את רוח ההתנגדות והגבורה של "האדם ה־פלשתיני".

ספרו של ש. בלס מיצג כהלכה את שני השלבים—או, מוטב, את שתי התקופות העיקריות האלו—כלומר, לפני שנת 48 ולא־חרית, צר לומר שרוב הסיפורים, משתי התקופות כאחת, רמתם חובבנית ואחדים מהם תכ־גם תפל ירדוד.

הסיפורים שמלפני קום המדינה אינם מצליחים לכבוש את דמיונו בתיאור מרהיב של גופי ארץ וארחות אדם, ולא תהיה זאת הגזמה אם נאמר כי בנידון זה, כלומר בתיאור חייהם של ערביי הארץ, היטיבו לעשות כמה סופרים עבריים כיצחק שמי וכיהודה בורלא, ואף סופרים אחרים שאינם מבני המזרח (וראה האנתולוגיה של יוסף אריכא, סיפורים עבריים מחיי הערבים, ת"א, 1963). סיפוריהם של הסופרים הוותיקים אל־איראני ונג'אתי צדקי, המובאים בספרו של בלס, יש בהם אמנם הזכרת שמות גיאוגרפיים וכיו"ב אך מעטה בהם לחלוטית החיים ודלה רקמתם הסיפורית מכדי שיהיו "סיפורים פלשתיניים".

זמה בדבר אותם סיפורים—והם הרויב בספר—שנכתבו בעשרים השנים האחרונות? הש־זנו הבעיות, כאמור, אך ברמה האמנותית, מסתבר, לא חלה כל עלייה מהסכנית; בתוכן ובצורה עדיין התמימות מושלת בכיפה. אמת, אחדים מן הסיפורים התמימים אינם נטולים קסם כלשהו (והכוונה בעיקר לשלושת סיפורי ריה של סמירה עזאם, ילידת יפו, שנפטרה בעבר־הירדן סמוך לאחר מלחמת־יוני), אלא ש"אסון פלשתיני" מתואר תיאור אחיד־כמעט בכמה וכמה מן הסיפורים שלפנינו: תערובת מזוהה של חזיונות־זוועה, אנקות־שבר וקרלי־

התחביריים המסובכים שבטקסט העברי, ש־בגללם התרגום מתקרב, לעתים, ללשון־רויניסטרופים. אודה ולא אבוש: לא אחת היה עלי לשוב ולעיין בלשון הכתוב הערבי כדי להבין את העברית של אשר גורן, ואיי־נגי יודע מה יעשה הוקרא העברי הממוצע (הוא אשר לו, כמדומה, נועדה האנתולוגיה), שאינו רץ באותיות הערביות.

ועוד גורם לסירבול הלשוני: המשקל. גורן המציא לצורך תרגומו אלה מעין משקל שיש בו, כביכול, משום אספקלריה למשקל הערבי הקלאסי: אולם בה־בשעה שהמשקל הערבי מבוסס הן על אורך ההברה והן על ההטעמה, הרי משקליו של גורן מתבססים על משחק ההטעמה לבדו. לשון אחר: בתר־גומו התעלם גורן הן מן המשקל הטוני, המקובל בשירה העברית החדשה, והן מן ה־משקלים הספרדיים, שפרתחו בשעתם על־פי הדגמים הערביים. מכאן שרוב שיריו אינם שקולים למשמע־אוזן, לפחות למשמע־אזניו של כותב השורות האלו.

אולם אין להסיק מן האמור למעלה כי א. גורן נטול חוש לריחמוס, וכי רוב תרגומו לוקים בסירבול. דוגמה לתרגום מוצלח, ומצלצל ביותר היא, למשל, שיריין משל המשורר העבאסי ההולל אבוינואס (עמ' 108).

בסך־הכל לפנינו עבודה חשובה שיש בה כדי ליצור מסורת־תרגום מן השירה הערבית הקלאסית. בתרגומים שלעתיד יש, לדעתנו, להביא בחשבון יותר מה שנעשה בתחום זה בתור־הזהב הספרדי.

סיפורים פלשתיניים

משימה קשה נטל עליו הסופר שמעון בלס בבואו להגיש לנו אנתולוגיה של הסיפור הפלשתיני בימינו, שכן ארצנו מעולם לא הצמיחה סופרים ערבים שיכלו להתמודד עם בכירי הסופרים של הארצות דוברות־הער־

* שמעון בלס (עורך); סיפורים פלשתיניים; הוצאת עקד, 1970; 120 עמ'.

בית. ארץ-ישראל. כך מסתבר מהקדמתו המאלפת של בלס, פרובינציה תרבותית היא תה בתחום הלשוני הערבי, וספרותה— פרו" בינציאלית במובהק.

מיון למדי שלאחר 1948 השתלטה על ספרות זו מעין תימאטיקה ייחודית וגימה שהיא מיוג של זעם וגעגועים, ורבים מן הסופרים הצעירים החלו לתאר את חיי ה- פליטים, את "פשעי הציונים", ובאחרונה— את רוח ההתנגדות והגבורה של "האדם ה- פלשתיני".

ספרו של ש. בלס מיצג כהלכה את שני השלבים—א, מוטב, את שתי התקופות העיקריות האלו— כלומר, לפני שנת 48 ולא- חריה. צר לומר שרוב הסיפורים, משתי התקופות כאחת, רמתם חובבנית ואחדים מהם תכ- נם תפל ירוד.

הסיפורים שמלפני קום המדינה אינם מצליחים לכבוש את דמיונו בתיאור מרהיב של גופי ארץ וארחות אדם, ולא תהיה זאת הגזמה אם נאמר כי בנידון זה, כלומר בתיאור חייהם של ערביי הארץ, הטיבו לעשות כמה סופרים עבריים כיצחק שמי וכיהודה בורלא, ואף סופרים אחרים שאינם מבני המזרח (וראה האנתולוגיה של יוסף אריכא, סיפורים עבריים מחיי הערבים, ת"א, 1963). סיפוריהם של הסופרים הוותיקים אל-אילאני ונג'אתי צדקי, המובאים בספרו של בלס, יש בהם אמנם הזכרת שמות גיאוגרפיים וכיו"ב אך מעטה בהם החלוחית החיים ודלה רקמתם הסיפורית מכדי שיהיו "סיפורים פלשתיני- יים".

זמה בדבר אותם סיפורים—והם הרוב בספר— שזכתבו בעשרים השנים האחרונות? הש- תנו הבעיות, כאמור, אך ברמה האמנותית, מסתבר, לא חלה כל עלייה מהפכנית; בתוכן ובצורה עדיין התמימות מושלת בכיפת. אמה, אחדים מן הסיפורים התמימים אינם גטולים קסם כלשהו (והכוונה בעיקר לשלושת סיפורי- דיה של סמירה עזאם, ילידת יפו, שנפטרה בעבר-הירדן סמוך לאתר מלחמת-יוני). אלא ש"אסון פלשתיני" מתואר תיאור אחיד-כמעט בכמה וכמה מן הסיפורים שלפנינו: תערובת מורזה של חזיונות-זוויה, אנקות-שבר וקרי-

התחביריים המסובכים שבטקסט העברי, ש- בגללם התרגום מתקרב, לעתים, ללשון- רויס'וסתרים. אודה ולא אבוש: לא אחת היה עלי לשוב ולעיין בלשון הכתוב הערבי כדי להבין את העברית של אשר גורן, ואי- נני יודע מה יעשה הקורא העברי הממוצע (הוא אשר לו, כמדומה, נועדה האנתולוגיה), שאינו רץ באותיות הערביות.

ועוד גורם לסירבול הלשוני: המשקל. גורן המציא לצורך תרגומו אלה מעין משקל שיש בו, כביכול, משום אספקלריה למשקל הערבי הקלאסי; אולם בה'בשעה שהמשקל הערבי מבוסס הן על אורך ההברה והן על ההטעמה, הרי משקליו של גורן מתבססים על משחק ההטעמה לבדו. לשון אחר: בתר- גומו התעלם גורן הן מן המשקל הטוני, המקובל בשירה העברית החדשה, והן מן ה- משקלים הספרדיים, שפותחו בשעתם על- פי הדגמים הערביים. מכאן שרוב שיריו אינם שקולים למשמע-אוזן, לפחות למשמע- אזניו של כותב השורות האלו.

אולם אין להסיק מן האמור למעלה כי א. גורן נטול חוש לריחמוס, וכי רוב תרגומויו לוקים בסירבול, דוגמה לתרגום מוצלח, ומצלצל ביותר היא, למשל, שיריין משל המשורר העבאסי ההולל אבו-נואס (עמ' 108).

בסך-הכל לפנינו עבודה חשובה שיש בה כדי ליצור מסורת-תרגום מן השירה הערבית הקלאסית. בתרגומים שלעתיד יש, לדעתנו, להביא בחשבון יותר מה שנעשה בתחום זה בתור-זהב הספרדי.

סיפורים פלשתיניים

משימה קשה נטל עליו הסופר שמעון בלס בבואו להגיש לנו אנתולוגיה של הסיפור הפלשתיני בימינו, שכן ארצנו מעולם לא הצמיחה סופרים ערבים שיכלו להתמודד עם בכירי הסופרים של הארצות דוברות-הער-

* שמעון בלס (עורך); סיפורים פלשתיניים; הוצאת עקד, 1970; 120 עמ'.

בהחלט, דבר העומד בניגוד גמור לכל שאר סיפורי הקרבן, הנוטפים קדרות ובכיינות נצח. בסיפור "נשק בכפר" יש אף מסממני חיי הכפר באורח-פלא! סיפור אחר של כנ"פאני, "ארץ התפוזים העצבים", הפותח את האנתולוגיה, מצליח להעלות את רגעי הזווה והאבדון בכלים אמנותיים ובנימה לירית; ואילו סיפורו "מעבר לגבול" מרתק הן ב"בשלותו הצורנית והן בהעזה שבתכנון. זהו סיפורו של פליט, המטיח דברים-כדרבנות נגד המימסד השליט בארצות-ערב, ומאשימו, ללא כחל ושרק, בחלק נכבד מן התלאות שבאו על עמו.

מגמתו של בלס באנתולוגיה זו היתה להגיש תמונה מיצגת של הסיפור הפלשטיני. "לא ביקשתי", אומר הוא בהקדמתו, "את הטוב שבמצוי בלבד, אלא גם את הטוב שבמיצג. משום כך לא ראיתי מנוס מלכלול סיפורים בעלי רמה בינונית, ואולי הרבה מתחת לה". נראה לנו שאפשר היה, במקרים מסוימים, למצוא סיפורים טובים יותר שאף היסוד ה"ייצוגי" לא יחסר בהם. יש אף סיפורים אחדים שלא יוצגו בקובץ על אף שרמתם, כמדומה, מעל לבינונית. הכוונה לסופרים כראשד אביר שאוור (שאהד מסיפוריו הפיע ב"קשת" מו) וכג'ברא אבראהים ג'ברא. יושב העיר בג' דאד.

ש. פ.

הדימוקרטיה באמריקה

ספרו של אלקסיס דה-טוקוויל משמש מורה-דרך לדוגמה. כשם שאין טוב להבנת המהפכה הצרפתית מעיון ב"המשטר שהיה והמהפכה" תחילה, כך אין טוב להבנת טיבה של הדימוקרטיה האמריקאית מעיון בחיבורו הקלאסי השני, "הדימוקרטיה באמריקה". ולא רק ל"משטר האמריקאי משמש ספרו של טוקוויל

* אלקסיס דה-טוקוויל: הדימוקרטיה באמריקה; תרגום: יוחנן טברסקי וישראל מרגלית; הקדים מבוא: יהושע אריאלי; מוסד ביאליק, 1970; 307 עמ'.

אות-קרב-ותהילה—הכל בכפיפה אחת, כפי המצוי בסיפוריהם של אל-אנשאצי, אלי-א-עורי, פיאד ועוד.

הטכניקה הסיפורית אינה חכמנית, בדרך-כלל. פה-דושם ימצא הקורא סיפור או קטע שלמבט ראשון הם נראים מודרניים משהו; אולם למבט שני יתחזר כי לפניו ציפוי דק של "מודרנה" שלא יצלה לכסות ולו במעט את התכנים והגישות השחוקים. הנה דוגמה מסיפורו של עבד-אל-חמיד אלי-אנשאצי, "הבריחה מטולירכס", שנכתב לאחר מלחמת-יוני.

יחיא כמעט ופרץ בועקת-שבר (קולות מ"בפנים: מדוע נחלגו תבוסה מבישה? בשחר האסלאם היו הערבים גוש נלהב, רב-פעלים ועז-נפש. הם יצאו מן הישימון וכבשו ארצות. למען האסלאם פלגו חללים רבים, ושיבקשו להיכנס לגן-העדן ולזכות במאכלים משופחים ובנשים יפות! והנה אנו יצאנו מגן-העדן שלנו, גן-עדן שופע כל-יטוב! עלינו להילחם בחירוף נפש למען גן-העדן האבוד שלנו! עלינו להיות בעלי אמונה. כל המשליך יהבו על האנשים הפשוטים יורד לרמת-מחשבתם. מן הדין להקדיש יותר תשומת-לב ויותר הערכה למשכילים היוצרים, כי הסיים החושפים את נגעי החברה והמציעים את התרופה היעילה, אם לא תעודד החברה את המשכילים היוצרים, ובמיוחד את הגאונים שבהם, היא תישאר ישויה בחולי ובבערות, במסכנות ובפיגור, ולא תזכה לעלות בסולם הפיתוח והקידמה!)

(ע' 67)

על רקע זה של היעדר כשרון-המספר ורדי-דו-תצורה-ותוכן מודקרים לעין כתופעה יר-צאת-דופן סיפורי המצוינים של ע'סאן פנ'פאני, עתנאי וסופר צעיר היושב בלבנון. בקובץ מובאים שלושה מסיפוריו של כנפאני וכולם מפתיעים לטובה ברעונות תכניתם וב"צורתם הלא-שגרתית. סיפוריו שופעים אמנם רוח מיליטאנטית אך רחוקים הם מהיות סיפורי-תעמולה; וחשובה מזאת: אין הם שקו"פים או תמימים מן הבחינה האמנותית. לפנינו סופר היודע מהי סיטואציה ומהו שימוש-לשון. תחושת המבנה אצל כנפאני מעולה, ומדייפסם מבצבץ בסיפוריו חוש-הומור אישי

בהחלט, דבר העומד בניגוד גמור לכל שאר סיפורי הקובץ, הנוטפים קדרות ובכיינות נצה. בסיפור "נשק בכפר" יש אף מסממני של עולם מודרני, כשהאבסורד משתז בתוך חיי הכפר באורח-פלא! סיפור אחר של כנ" פאני, "ארץ התפוזים העצבים", הפותח את האנתולוגיה, מצליח להעלות את רגעי הזווה והאבדון בכלים אמנותיים ובנימה לירית; ואילו סיפורו "מעבר לגבול" מרתק הן ב" בשלותו הצורנית והן בהעזה שבתכנון. זהו סיפורו של פליט, המטיח דברים-כדרבנות נגד המימסד השליט בארצות-ערב, ומאשימו, ללא כחל ושרק, בחלק נכבד מן התלאות שבאו על עמו.

מגמתו של בלס באתולוגיה זו היתה להגיש תמונה מיצגת של הסיפור הפלשטיני. "לא ביקשתי", אומר הוא בהקדמתו, "את הטוב שבמצוי בלבד, אלא גם את הטוב שבמיצג. משום כך לא ראיתי מנוס מלכלול סיפורים בעלי רמה בינונית, ואולי הרבה מתחת לה". נראה לנו שאפשר היה, במקרים מסוימים, למצוא סיפורים טובים יותר שאף היסוד ה" ייצוגי לא יחסר בהם. יש אף ספרים אחדים שלא יוצגו בקובץ על אף שרמתם, כמדומה, מעל לבינונית. הכוונה לסופרים כראשד אבר שאוויר (שאחד מסיפוריו הופיע ב"קשת" מז) וכג'ברא אבראמים ג'ברא, יושב העיר בג' דאד.

ש. ס.

הדימוקרטיה באמריקה

ספרו של אלקסיס דה-טוקוויל משמש מורה-דרך לדוגמה. כשם שאין טוב להבנת המהפכה הצרפתית מעיון ב"המשטר שהיה והמהפכה" תחילה, כך אין טוב להבנת טיבה של הדימוקרטיה האמריקאית מעיון בהיבטו הקלאסי השני, "הדימוקרטיה באמריקה". ולא רק ל" משטר האמריקאי משמש ספרו של טוקוויל

* אלקסיס דה-טוקוויל: הדימוקרטיה באמריקה; תרגום: יוחנן טברסקי וישראל מרגלית; הקדים מבוא: יהושע אריאלי; מוסד ביאליק, 1970; 307 עמ'.

אות-קרב ותהילה—הכל בכפיפה אחת. כפי המצוי בסיפוריהם של אל-אנשאצי, אל-א-עורי, פיאד ועוד.

הטכניקה הסיפורית אינה חכמנית, בדרך-כלל. פה-ושם ימצא הקורא סיפור או קטע שלמבט ראשון הם נראים מודרניים משהו; אולם למבט שני יתחזר כי לפניו ציפוי דק של "מודרנה" שלא יצלה לכסות ולו במעט את התכנים והגישות השחוקים. הנה דוגמה מסיפורו של עבד-אל-חמיד אל-אנשאצי, "הבריחה מטול-כרם", שנכתב לאחר מלחמת-עיראק.

יחיא כמעט ופרץ בועקת-שבר (קולות מ" בפנים: מדוע נחלנו תבוסה מבישה? בשחר האסלאם היו הערבים גוש נלהב, רבי-פעלים ועזינפש. הם יצאו מן הישימון וכבשו ארצות. למען האסלאם נפלו חללים רבים, ושיקשו להיכנס לגן-העדן ולזכות במאכלים משופחים ובנשים יפות! והנה אנו יצאנו מגן-העדן שלנו, גן-עדן שופע כל-טוב! עלינו להילחם בחירוף נפש למען גן-העדן האבוד שלנו! עלינו להיות בעלי אמונה. כל המשליך יהבו על האנשים הפשוטים יורד לרמת-מחשבתם. מן הדין להקדיש יותר תשומת-לב ויותר הערכה למשכילים וצדיקים, כי הם-הם החושפים את נגעי התבונה והמציעים את התרופה היעילה. אם לא תעודד החברה את המשכילים היוצרים, ובמיוחד את הגאונים שבהם, היא תישאר ישרויה בחולי ובבערות, במסכנות ובפיגור, ולא תוכה לעלות בסולם הפיתוח והקידמה!)

(ע' 67)

על רקע זה של היעדר כשרון-המספר ורדי-דתי-צורה ותוכן מוזקרים לעין כתופעה ירצאת-דופן סיפורי המצוינים של ע'סאן כנ" פאני, עתונאי וסופר צעיר היושב בלבנון. בקובץ מובאים שלושה מסיפוריו של כנפאני וכולם מפתיעים לטובה ברענות תכניתם וב" צורתם הלא-שגרתית. סיפוריו שופעים אמנם רוח מיליטאנטית אך רחוקים הם מהיות סייפורית-עמולה; וחשובה מזאת: אין הם שקן פים או תמימים מן הבחינה האמנותית. לפנינו סופר היודע מהי סיטואציה ומהו שימוש-לשון. תחושת המבנה אצל כנפאני מעולה, ומדייפם מבצבץ בסיפוריו חוש-הומור אישי

רוך ומוכן, בעל ממד הפרספקטיבה וממד הי עומק והיידע, מכוון את נסיעתו ואת קליטת הרשמים—חוט מחשבה המבחין כי החברה הי אנושית היא מערכת של ניגודים המתמזגים והנאבקים בינם לבין עצמם. המיתודה שלו, כותבת עדה צמח במבוא שהקדימה ל"המש" טר שהיה והמהפכה, משמעותה לימוד מאר רעות הזמן בהיקפם הטוטאלי ומתוך מיתודה היסטורית משווה, וזאת אגב חשיפת התהליך המרכזי והמכריע. ורבים הם שפסעו בעקבות טוקוויל.

טוקוויל רואה בדימוקרטיה תהליך הכרחי הי עובר על ההיסטוריה האנושית. אך הדימו קרטיה אינה מצטיירת כצורה אחת של מצי אות חברתית ופוליטית. כצורה שאפשר להע תיק את מוסדותיה לכל מקום ומקום. הוא מבחין היטב במיגוון הצורות שעשויה הדי מוקרטיה לבלוש, זאת עלפי דרך צומחתה מן התנאים המיוחדים של מקומה. ייחודה של הדימוקרטיה האמריקאית הוא בכך שהיא צמ חה כמעט מבראשית, בתוך חברה של מהגרים שהביאו עמם לחופי הארץ החדשה את שיאה של התרבות בתימייהם. הדימוקרטיה האמרי קאית צומחת מלמטה. היא אינה מבנה על מוסדר מלמטה אלא היא מבנה מרובד של מבנים דימוקרטיים, מן השלב הנמוך ביותר של החברה ועד שלבה העליון. רק במבנה מרובד כזה יכולים המוסדות הדימוקרטיים להתקיים, מן הסיבה הפשוטה שהם תואמים אותו, ממשיכים אותו ומשלימים אותו. בכך ההבדל הגדול בין הדימוקרטיה בצביונה הא מריקאי לבין הדימוקרטיה בצביונה הצרפתי, דימוקרטיה שנבראה מלמעלה והריכוזיות היא סימנה.

טוקוויל אינו מסתפק בחקירת המבנה של הי מוסדות הדימוקרטיים. הדימוקרטיה אינה רק צורת משטר מיוחדת-במינה, היא אף ציבילי ציה מיוחדת-במינה, בעלת תבנית היסטורית משלה. ארחות-חיים ודרכי חשיבה משלה. רחבות-היקף זו, המבקשת לתאר את השלם מתוך בחינתו מקרוב ומתוך בדיקת ההיסטוריה ית שלו ומכלול גילוייו, היא היא הדרך אותה מורה טוקוויל לחוקרים ההולכים בעקבותיו. יפה עשתה הוצאת "מוסד ביאליק" שהשלימה

מורה-דרך ומציב תמרוים להבנה ומחקר אלא אף למהותה של דימוקרטיה בכלל ול אותה תחום רחב, מטושטש-גבולות, של "תור רת המשטרים", "סוציולוגיה פוליטית" ו"תור רת-המדינה".

טוקוויל לא היה ראשון בדורו שעמד על כך שעתידה ארצות-הברית של אמריקה להיע שות כוח ראשון במעלה בעולם, יחד עם רו סיה. קדמו לו בכך אחרים. מהם השקיפו על סיכוי זה בחרדה לא מעט והתחלחלו למחש בה שעתידה אבוקת הציביליזציה המערבית לעבור לצד השני של האוקינוס האטלנטי. אחרים ראו בכך סיכוי מצוין לתרבות זו "להחליף סוסים", טוקוויל לא בא להוציא משפט ולפסוק דין. עלייתה של ארה"ב לדר גת מעצמה היא תהליך הכרחי וטבעי, שצריך להבין את תולדותיו ויש לנסות ולצפות את משמעויותיו. וזו תהליך הכרחי ממש כמו ש נצחונה של הדימוקרטיה הכרחי בכל ארץ וארץ של אירופה המערבית. המאורעות והמ אבקים ההיסטוריים באירופה זו מאז ימי הביניים הם כולם מילדיה של הדימוקרטיה ההמונית, זו שטוקוויל היה הראשון שהבחין הן באפשרויותיה הן בסכנותיה כשם שהבחין בהתנגשות העתידה להתגלע בין ה"שויון" וה"חירות" בדימוקרטיה כזאת.

ואכן, הדימוקרטיה באמריקה" הוא אוסף מ גוון של מימרות וקביעות היכולות לשמש מוטו למחקרים בנושאים הנזכרים. כל פרק הוא ציון-דרך המורה לחוקר לאיזה כיוון יפ נה. ולא זו בלבד. הספר גודש תחויות-לעלית המפתיעות לא אחת במידת האמת העמוקה והאקטואלית שלהן. לא אחת הופכת רשימה על טוקוויל לאוסף ציטטים מנושאים שונים. האקטואליות של הדברים מפתה לכך. למרות השינויים הרבים שעברו על העולם מאז כתב טוקוויל את ספרו, בארה"ב ובארצות אירו פה, בעיקר בעקבות ההמהפכה התעשייתית שלא ראה טוקוויל אלא את תחילתה, הנה שילודן מסקנותיו שרירותיות-קיימות עד היום הזה. אך טוקוויל הוא גם מורה-דרך למיתודה מחקרית מסודרת, אבייקטיבית ומעמיקה. הוא אינו עתונאי הנוסע לאסוף רשמים ולכתוב "סיפור-מסע" ציורי ושטחי. חוט מחשבה ע

לספרי-המלחמה ה"גדולים" או ה"קלאסיים", אולם שתי מעלותיה הן פרישת יריעה רחבה של מאורעות המלחמה וסגנונו הרהוט והמושך.

גישתו של יאנג היא גישה בריטית-צ'רצ'ילי-יאנית, והוא מסכים עם תפיסתו של התיס-טוריון הבריטי טרוור'רופר (וזאת בניגוד לתפיסתו של היסטוריון בריטי אחר, א. ג. פ. טיילור), המטילה את אשמת המלחמה ועיוותיה על היטלר המנהיג-המטורף בלבד. לכן "מן התבונה", הוא כותב, "להגות בנו" רלו של דור, אשר מתוך פלצות מזוועתיה של מלחמת-העולם הראשונה ביקש לפייס בני-בליעל, ולפיכך גקלע, בלא ששיער כן מראש, למאבק קטלני שבעתים".

יאנג מחלק את המלחמה לשתי מלחמות, שהתרחשו בשתי זירות שונות, בזמן אחד לערך—"המלחמה הגרמנית" ו"המלחמה היפאנית". הראשונה היתה המשך ישר של מלחמת-העולם הראשונה, שלבשה צביון מס' לצתי בגלל הכוחות החדשים והברוטאליים שמצאו באמצעותה פרץ, והשנייה, בחינת חי' דוש, כהמשך למלחמת יפאן-סין.

בניגוד למה שאירע לאחר המלחמה הראשו'נה, לא התעוררה לאחר השניה "שאלת הי' אשמה". לא רק משום שגרמניה ויפאן נחלו תבוסה ניצחת אלא אף משום שאשמה זו היתה נחרצת וללא-עירעור, וכן משום שבמה' לכה היתה למלחמה טוטאלית שלא היתה כדוגמתה: מלחמה שלא נוהלה על-מנת להשיג תנאים טובים יותר אלא התזירה את האנושות לשלבי הנחות ביותר, בשאפתה לכניעה ללא-תנאי-ובמקרים רבים לא הס' תפקה בכניעה אלא תבעה מוות בלבד.

למעשה, חיים אנו היום בעולם שהוא המשך ישר למהלך-עניינים זה. הרבה מן המלחמות שנוהלו בו לאחר המלחמה הגדולה קבעו להן מטרה דומה, ואילו השלום בו אנו חיים הוא שלום של "מלחמה קרה". החותרת אף היא לא לפשרה אלא להכנעת הצד השני באמצ' עים שאינם ניהול מערכות' קרב דרוקה. רק שויון-הכוחות וכלי-הנשק החדשים העפך אותה ל"מטריית-אימה". מלחמה ממין זה שמתאר יאנג אינה אפשרית עוד, סבורים

את מדף הספרים העברי בתרגום "הדימוקר" טיה באמריקה", עשרים שנה לאחר תרגום "המשטר שהיה". הקורא, שאינו הולך אל הספר כתלמיד המחויב לקראו, ימצא בו אף הבחנות קולעות ואקטואליות לטיבו של מא' בק'האיתנים בימינו, לטיבה של מדיניות-חוץ במשטר דימוקרטי והתיחסויות אחרות שתס' ייענה לו להיטיב הבין את המציאות ואת ס' כוייה. עם זאת, ראוי להעיר שהספר תורגם גם בשביל אלה שיזדקקו לו כחומר קריאה לצורך לימודים שיטתיים יותר, אלא שאם תורגם סוף-סוף יש להצטער על כי הושמטו ממנו כמה וכמה פרקים בלא שאף ירמזו על כך לקורא העברי בשום מקום. מן-הסתם מתוך הערכה מחניפה למדי לתפיסתו ולהש' כלתו הקודמת של קורא זה.

מלחמת-העולם

מלחמת-העולם השנייה, הנוראה בתולדות האנושות, הביאה אחריה את הכמות העצומה ביותר של ספרות לסוגיה, ובכללם בהיס' טוריה צבאית. עדיין מוסיפים ומופיעים ב' תכופות רבה ספרי-מחקר המתמקדים בתיאור פאנוראמי של מערכה אחת, ואפילו של יום אחד. ספרו של הבריגאדיר יאנג, מי שנמנה על מפקדי הלגיון הערבי ונעשה אחר כך ממעריכי צה'ל, הריהו מאותם ספרים המבק' שים לשמש מורי-דרך למלחמה כולה. היקפה של המלחמה ופרטיה העצומים-מספור הופ' כים ספר כזה בהכרח לקטירה קצרה וכרו' גולוגית. המחבר מצטט את דברי סאנטאיאנה, כי "השוכח את ההיסטוריה נגזר עליו לחיותה מחדש", כצידוק לדרך כתיבתו. זהו מוטו בלתי-מוצדק, לא רק משום שאין כל קשר בין ידיעת ההיסטוריה לבין השליטה בתה' ליכיה אלא בעיקר משום שספרו אינו שייך לזו שניתן לכנותה "ספרות הלקחים". יפה כותב ד"ר ואלך בהקדמתו שאין הספר שייך

* בריג, פ. יאנג : מלחמת-העולם 1939/1945 ; תרגום : אריה חשביה ; הוצאת "מערכות", 1969 ; 420 עמ'.

לספרי-המלחמה ה"גדולים" או ה"קלאסיים", אולם שתי מעלותיה הן פרישת יריעה רחבה של מאורעות המלחמה וסגנונו הרהוט והמושך.

גישתו של יאנג היא גישה בריטית-צ'רצ'ילי-יאנית, והוא מסכים עם תפיסתו של הויס-טוריון הבריטי טרוור-רופר (זאת בניגוד לתפיסתו של היסטוריון בריטי אחר, א. ג. פ. טיילור), המטילה את אשמת המלחמה ועיוותיה על היטלר המנהיג-המטורף בלבד. לכן "מן התבונה", הוא כותב, "להגות בנור" רלו של דור, אשר מתוך פלצות מזוועתיה של מלחמת-העולם הראשונה ביקש לפייס בני-בליעל, ולפיכך גקלע, בלא ששיער כן מראש, למאבק קטלני שבעתים".

יאנג מחלק את המלחמה לשתי מלחמות, שהתרחשו בשתי זירות שונות, בזמן אחד לערך—"המלחמה הגרמנית" ו"המלחמה היפאנית". הראשונה היתה המשך ישר של מלחמת-העולם הראשונה, שלבשה צביון מס' לצתי בגלל הכוחות החדשים והברוטאליים שמצאו באמצעותה פרץ, והשנייה, בחינת חי' דוש, כהמשך למלחמת יפאן-סין.

בניגוד למה שאירע לאחר המלחמה הראשו'נה, לא התעוררה לאחר השניה "שאלת הי' אשמה". לא רק משום שגרמניה ויפאן נחלו תבוסה ניצחת אלא אף משום שאשמה זו היתה נחרצת וללא-עירעור, וכן משום שבמה' לכה היתה למלחמה טוטאלית שלא היתה כדוגמתה; מלחמה שלא נוהלה על-מנת להשיג תנאים טובים יותר אלא התזירה את האנושות לשלבת הנחות ביותר, בשאפה לכניעה ללא-תנאי—ובמקרים רבים לא הס' תפקה בכניעה אלא תבעה מוות בלבד.

למעשה, חיים אנו היום בעולם שהוא המשך ישר למהלך-עניינים זה. הרבה מן המלחמות שנוהלו בו לאחר המלחמה הגדולה קבעו להן מטרה דומה, ואילו השלום בו אנו חיים הוא שלום של "מלחמה קרה". החותרת אף היא לא לפשרה אלא להכנעת הצד השני באמצ' עים שאינם ניהול מערכות' קרב דרוקה. רק שויון-הכוחות וכלי-הנשק החדשים הופך אותה ל"מטריית-אימה". מלחמה ממין זה שמתאר יאנג אינה אפשרית עוד, סבורים

את מדף הספרים העברי בתרגום "הדימוקר" טיה באמריקה, עשרים שנה לאחר תרגום "המשטר שהיה". הקורא, שאינו הולך אל הספר כתלמיד המחויב לקרא, ימצא בו אף הבחנות קולעות ואקטואליות לטיבו של מא' בק'ה-איננים בימינו, לטיבה של מדיניות-חוץ במשטר דימוקרטי והתייחסויות אחרות שתס' ייענה לו להיטיב הבין את המציאות ואת ס' כוייה. עם זאת, ראוי להעיר שהספר תורגם גם בשביל אלה שזודקקו לו כחומר קריאה לצורך לימודים שיטתיים יותר, אלא שאם תורגם טוף-סוף יש להצטער על כי הושמטו ממנו כמה וכמה פרקים בלא שאף ירמזו על כך לקורא העברי בשום מקום. מן-הסתם מתוך הערכה מחינפה למדי לתפיסתו ולהש' כלתו הקודמת של קורא זה.

מלחמת-העולם

מלחמת-העולם השנייה, הנוראה בתולדות האנושות, הביאה אחריה את הכמות העצומה ביותר של ספרות לסוגיה, ובכללם בהיס' טוריה צבאית. עדיין מוסיפים ומופיעים ב' תכופות רבה ספרי-מחקר המתמקדים בתיאור פאנוראמי של מערכה אחת, ואפילו של יום אחד. ספרו של הבריגאדיר יאנג, מי שנמנה על מפקדי הלגיון הערבי ונעשה אחר כך ממעריכי צה'ל, הריהו מאותם ספרים המבק' שים לשמש מורי-דרך למלחמה כולה. היקפה של המלחמה ופרטיה העצומים-מספור הופ' כים ספר כזה בהכרח לסקירה קצרה וכרו' גולגולית. המחבר מצטט את דברי סאנטאיאנה, כי "השוכח את ההיסטוריה נגוד עליו לחיותה מחדש", כצידוק לדרך כתיבתו. זהו מוטו בלתי-מוצדק, לא רק משום שאין כל קשר בין ידיעת ההיסטוריה לבין השליטה בתה' ליכיה אלא בעיקר משום שספרו אינו שייך לזו שניתן לכנותה "ספרות הלקחים". יפה כותב ד"ר ואלך בהקדמתו שאין הספר שייך

* בריג, פ. יאנג : מלחמת-העולם 1939/1945 ; תרגום : אריה חשביה ; הוצאת "מערכות", 1969 ; 420 עמ'.

תרבותי או פוליטי כלשהו. כך גם יצירה מ' עולה הנכתבת להגנת המשטר הסובייטי צריך שתזכה למידת ההערכה הראויה לה. "ריאלי-זם סוציאליסטי" יכול לשרת את המשטר אך גם לשמש כליהתקפה עליו. בולגאקוב וסול-ז'ניצין חוסכים מאתנו כל פיקסוק שמקורו בהיריחור שמא נתפרסמו קודם-כל משום המי-קום שהם ממלאים במאבק פוליטי. "השטן ממוסקבה" ו"במדור הראשון" נמנים בלי כל ספק עם מיטב הספרות הרוסית, וממילא מיי-טב הספרות העולמית. ואין צריך לומר שהם ממיטב הספרות של המאה הוואת.

"במדור הראשון" מוטייך לספרות בתי-הכלא ומחנות-העצורים. אלא שכן מתרחבת הירי-עה והחומות מקיפות את ארץ רוסיה רחבת-הידיים וכולאות כל אחד מאזרחיה. מן השפל שבהם ועד "שמש העמים". בבית-כלא ענק ומוחלט כזה הגיוני הוא הפאראדוקס שהיחי-דים הנהנים מחירות אינם אלה המתהלכים בחוץ אלא דווקא הכלואים במחנות-המעצר השונים. הם משחררים מן הפחד שמא תי-שלל מהם חירותם ברגע זה או אחר, במפי-תיע, ללא טעם מספיק. בחטף. האסיר בוכי-נין אומר למיניסטר אבאקומוב, שבא לפגוש אותו בכלא: "את חירותי גזלתם ממני לפני זמן רב, ולהשיבה לי אין כווחך. מפני שאתה עצמך אינך בן-חורין". ובמקום אחר אמר האסיר פריאנצ'קוב: "הרי לפחות בכלא צי-ריך האדם להיות חפשי ז' כיי-כן, הכלא אינו רק חומות גבוהות וסדריו שרירותי ונוק-שה, אלא מעלה מזה. הכלא הוא אף הפחד היומיומי, התהומי, בכל רגע ורגע של שעות היום. בכמה פרקים השזורים בספר כמין ריי-פורטאז'ה מתאר סולז'ניצין באירוניה חריפה וחדה-כתער את סטאלין, הכלוא בתוך חומות חדרו ובתוך זכרונו הדועך, תבנתו המתאפי-לת, בדידותו המשתקת, פחדיו וטירופו.

אולם בכך אין הפאראדוקס מתמצה. האסירים בכלא מאורינו הם "העילית" של האסירים, מומחים במקצועותיהם שהמשטר כלא אותם בתנאים נוחים כדי לנצל את כישוריהם. המי-הם כליה-הצידי של המשטר כנגד המהלכים חפשי, וההמצאה שפיתוחה מוטל עליהם מיו-עדת לאפשר את חשיפתם של "אויבי המש-

רבים למדי, אולם אחד הלקחים שעשוי קורא זהיר להפיק מתולדות המלחמות הוא שעלול זה להיות לקח מוטעה. "מלחמת-העולם" של יאנג הוא תרומה-בעתה של הוצאת "מערכית". חסרונו של ספר תמציתי, מקיף וטוב על קורות מלחמת-העולם השנייה, כהתמודדות בין צבאות, הור-גש על-ידי הקורא העברי, ויפה שעתה בא חסרון זה על תיקונו.

י. ש.

במדור הראשון

"ספרים אינם נשרפים לעולם", כתב מיכאיל בולגאקוב, סופר מופלא, ב"השטן במוסקבה" שלו, ואילו אלכסנדר סולז'ניצין כותב בספרו השני (שעתה-זה תורגם ללשונו בחיפזון ולא בהצלחה יתירה) כי "איראפטר לגבור על על-יונותם הרוחנית המוזרה של בני-אדם מסוי-מים". שני אלה-הספרים שאינם נשרפים ועליונותם הרוחנית של בני-אדם-הם כלי-הנשק במאבק נגד הטוטאליטריות הסוביי-טית.

לעתים קרובות נתפסים הקוראים במערב להפרוה בחשיבותם הפוליטית הממשית של הספרים המוחים נגד המשטר כיום. הם לכל היותר עדות חותכת לכך שעליונותם של בני-אדם מסוימים באה לידי ביטוי בספרים שאינם נשרפים לעולם. שני הסופרים האלה, השונים כל-כך במסיבות חייהם ובמהות יצירתם, בול-גאקוב וסולז'ניצין, שייכים בלי ספק לאותם "בני-אדם מסוימים".

אך לא רק בכך מתחיל ומסתיים הדמיון בי-ניהם. אותם קוראים במערב מבקשים מן ה-סופר הרוסי להיות גלאדיאטור עונופש הנא-בק נגד מפלצות השלטון ומגשים בכך, לכאור-רה, אחת ממטרותיה העיקריות של ספרות. ההגינות מחייבת אותנו לשפוט את טיבה של יצירה ספרותית על-פי טיבה האמנותי ולא על-פי המקום שהיא תופסת במסגרת מאבק

• אלכסנדר סולז'ניצין: במדור הראשון; תר-גום: ברוניסלבה ואברהם בן-יעקב; הוצאת שיקן, 1970; 569 עמ.

רבים למדי, אולם אחד הלקחים שעשוי קורא זהיר להפיק מתולדות המלחמות הוא שעלול זה להיות לקח מוטעה. "מלחמת העולם" של יאנג הוא תרומה בעתה של הוצאת "מערכית". חסרונו של ספר תמציתי, מקיף וטוב על קורות מלחמת העולם השנייה, כהתמודדות בין צבאות, הור"גש על ידי הקראת העברי, ויפה שעתה בא חסרון זה על תיקונו.

י. ש.

במדור הראשון

"ספרים אינם נשרפים לעולם", כתב מיכאיל בולגאקוב, סופר מופלא, ב"השטן במוסקבה" שלו, ואילו אלקסנדר סולז'ניצין כתב בספרו השני (שעתה זה תורגם ללשונונו בחיפזון ולא בהצלחה יתירה) כי "אִי־אפשר לגבור על על־יגונתם הרוחנית המוזרה של בני־אדם מסוי־מים". שני אלה—הספרים שאינם נשרפים ועליגונתם הרוחנית של בני־אדם—הם כלי־הנשק במאבק נגד הטוטאליטריות הסוביי־טית.

לעתים קרובות נתפסים הקוראים במערב להפריזה בחשיבותם הפוליטית הממשית של הספרים המוחים נגד המשטר כיום. הם לכל היותר עדות חותכת לכך שעליגונתם של בני־אדם מסוימים באה לידי ביטוי בספרים שאינם נשרפים לעולם. שני הספרים האלה, השונים כל־כך במסיבות חייהם ובמהות יצירתם, בול־גאקוב וסולז'ניצין, שייכים בלי ספק לאותם "בני־אדם מסוימים".

אך לא רק בכך מתחיל ומסתיים הדמיון בייניהם. אותם קוראים במערב מבקשים מן ה־סופר הרוסי להיות גלאדיאטור עזיגוש הנא־בק נגד מפלצות השלטון ומגשים בכך, לכאור־לה, אחת ממטרותיה העיקריות של ספרות. ההגיגות מחייבת אותנו לשפוט את טיבה של יצירה ספרותית על־פי טיבה האמנותי ולא על־פי המקום שהיא תופסת במסגרת מאבק

• אלכסנדר סולז'ניצין: במדור הראשון; תר־גום: ברזניסלבה ואברהם בן־יעקב; הוצאת שיקן, 1970; 569 עמ'.

תרבותי או פוליטי כלשהו. כך גם יצירה מ־עולה הנכתבת להגנת המשטר הסובייטי צריך שתזכה למידת ההערכה הראויה לה. "ריאלי־זם סוציאליסטי" יכול לשרת את המשטר אך גם לשמש כלי־התקפה עליו. בולגאקוב וסול־ז'ניצין חוסכים מאתנו כל פיקפוק שמקורו בהירהור שמא נתפרסמו קודם־כל משום המ־קום שהם ממלאים במאבק פוליטי. "השטן במוסקבה" ו"במדור הראשון" נמנים בלי כל ספק עם מיטב הספרות הרוסית, וממילא מ־טב הספרות העולמית, ואין צריך לומר שהם ממיטב הספרות של המאה הזאת.

"במדור הראשון" מוסיף לספרות בתי־הכלא ומחנות־העצורים, אלא שכאן מתרחבת היר־עה ורחומות מקיפות את ארץ רוסיה רחבת־הידיים וכולאות כל אחד מאזרחיה, מן השפל שבהם ועד "שמש העמים". בבית־כלא ענק ומוחלט כזה הגיוני הוא הפאראדוקס שהיחי־דים הגנבים מחירות אינם אלה המתהלכים בחוץ אלא דווקא הכלואים במחנות־המעצר השונים. הם משחררים מן הפחד שמא ת־שלל מהם חירותם ברגע זה או אחר, במפ־תיע, ללא טעם מספיק, בחטף. האסיר בובי־גין אומר למיניסטר אבאקומוב, שבא לפגוש אותו בכלא: "את חירותי גזלתם ממני לפני זמן רב, ולהשיבה לי אין בכווחך. מפני שאתה עצמך אינך בן־חורין". ובמקום אחר אומר "האסיר פריאנצ'יקוב: "הרי לפחות בכלא צ־ריך האדם להיות חפשי!" כיכן, הכלא אינו רק חומות גבוהות וסדר־ימים שרירותי ונוק־שה, או למעלה מזה, הכלא הוא אף הפחד היומיומי, התהומי, בכל רגע ורגע של שעות היום. בכמה פרקים השונים בספר כמין ריי פורטאז'ה מתאר סולז'ניצין באירוניה חריפה וחדה־כתער את סטאלין, הכלוא בתוך חומות חדרו ובתוך זכרונו הדועך, תבונתו המתאפ־רת, בדידותו המשתקת, פחדיו וטירופו.

אולם בכך אין הפאראדוקס מתמצה. האסירים בכלא מאורינו הם ה"עילית" של האסירים, מומחים במקצועותיהם שהמשטר כלא אותם בתנאים נוחים כדי לנצל את כישוריהם. הם כלי־הציוד של המשטר כנגד המהלכים חפשי, וההמצאה שפיתוחה מוטל עליהם מ־עדת לאפשר את חשיפתם של "איבי המש־

הוא מצליח לנוק את גיבוריו מסביבתם ולקבוע להם בסיסי־קיום משלהם. אשר רק נקודות מעטות וחלשות קושרות אותן עם האנשים האחרים. אחיזה חלשה זו במצי־אות היומיום די בה לתת לדמויותיו של יוסל בירשטיין מרחב־מחיה לחלומות והזיות. בר־שולי החברה הן חיות ומעבר לה, אך אין קיומן ערטילאי כל־עיקר. תודעתן־העצמית אינה מבוטלת, וכל אחת מהן יודעת במפ־רש מניין היא באה ולהיכן היא הולכת.

על גיבורו הראשי, רולידר, בסיפור "נסיעתו הראשונה של רולידר", יודעים אנו מעט מאד. הרי זה מין נע־ונד, הנתפס לאידיאות משר־נות וכמו מנסה להבקיע בראשו את הקיר; חבר־קיבוץ המשאיר את אשתו במשק ואילו הוא עצמו יושב לו באוסטרליה בזומתו, כדי לגייס יהודים ולא־יהודים שיבואו לארץ ולקיבוץ. אך אין פירושו של דבר שרולידר מתבטל, חלילה; אדרבה: הוא פעיל מאד, בריצנות ובכובד־ראש הוא מחפש "קרבנות" לשליחות שנטל על עצמו, והוא משעבד לרעיונו את כל חייו, יש בו הרבה מדמותו של "מנחם־מנדל", אלא שהלה עמד כביכול בשתי רגליו בעולם המסחר והעסקים ואילו "מנחם־מנדל" זה, שהוא ניץ ונכד להלו, מכתת רגליו באוסטרליה ומנסה לעשות נפשות ל"אידיאה־פיקס" שלו.

חייו האמיתיים של רולידר הם במרחבי ה־חלומות. פנישתו הראשונה והקובעת עם אחיו היא בבית־הקברות, בהלוויה של קופאי ותיק של הת־אטרון היהודי. כאן הוא פוגש את מ־ריו היהודים, שעזבו את ארץ־ישראל וימיהם מלאים געגועים עזים לארץ. ימיו של רולידר באוסטרליה חולפים בפגישות עם טיפוסים מזורים, ולאחר שובו לארץ הוא מביא עמו שני ארונות של זוג "יורדים" ואת נכדם המ־אומץ החי, בנוסף לשני "עולים" אחרים. ר־ל־ידר זה לא האריך ימים בקיבוץ. המלים הראשונות של הסיפור מגלות כבר את מותו: "כשחזר רולידר הבייתה לצמיתות, חלה, עלה על מיטתו, הסב את פניו לקיר, בכה קצת ומת".

כל זה ללמדך שחייו של רולידר היו במקום גלותו, באוסטרליה. בארץ לא נגורו לו

טר". אנושיותם של האסירים מתגלה במאמר ציהם להשהות את פיתוח המכשיר ולהציל את הכלואים בבית־הסוהר מן האימה של מחנה־העבודה.

יש להבין כי סול־ניצין כתב את הספר הענק הזה בחיפזון ומתוך בולמוס. חיפזון, כדי ש־יספיק לכתוב את כל אשר ביקש לכתוב לפני שימנעו ממנו את הכתיבה. ובולמוס, כדי ל־הספיק ולהכיל בספר זה הכל־מכל־כל. אפשר שאילו שקד על הספר שנים רבות דוגמת בולגאקוב היה מצמצם את היריעה ומרכז אור־תה. הגודש מקהה לא אחת את הרושם שבו־קש ליצור. אולם בהר־בשה יצרו החיפזון וה־בולמוס יצירת־מופת, שהיא פאנורמה רחבה ומעמיקה הכוללת פרקי הגות, פרקי סאטירה, פרקי ליריקה ועוד, והמעלה, פרק אחר פ־ק, כמסע מודרך אל ראשו של קרחון־הגיהנום הסובייטי, מיגזון רב של דמויות שונות באפ־י ובמוצא חברתי. במקרה של "במדור הראשון" השתלבו הילת הגבורה האופפת את המחבר ימאבקו האישי עם רמתו האמנותית הגבוהה של הספר וכך זיהה כל־כולו ליצרת־מופת ספ־רותית החורגת גם הרבה מן התחום הספרותי הצר. הרי זה ספר על עליונתם הרוחנית של מספר בני־אדם ועל מאבקו של האדם נגד חומות ובורות־כלא המצויים סביבו ובתוכו.

ג. ל.

יוסל בירשטיין

יוסל בירשטיין קנה לו את מקומו בספרות אידיש בסיפורי־המעשיות שלו. ייחודו כמ־ספר בא לו מדרך הסיפור האפיינית לו, הממזגת ישן וחדש. מן המעשיות הישנות נטל את "מוסר־ההשכל" ואת ה"ז'אנר" ה־מיוחד של עיצוב מציאות נפרדת ועצמאית בתוך המציאות הכללית, הממשית. בדרך זו

• יוסל בירשטיין: נסיעתו הראשונה של ר־ל־ידר ועוד שני סיפורים; תרגום: נסים אלוני וי. בירשטיין (עם שמונה רישומים מאת יוסל ברגנר); ספרית פועלים, 1970; 138 עמ'.

הוא מצליח לנוק את גיבוריו מסביבתם ולקבוע להם בסיסיקיום משלהם, אשר רק נקודות מעטות וחלשות קושרות אותן עם האנשים האחרים. אחיזה חלשה זו במציאות היומיום די בה לתת לדמויותיו של יוסל בירשטיין מרחב-מחיה לחלומות והזיות. ברשולי החברה הזו חיות ומעבר לה, אך אין קיומן ערטילאי כל-עיקר. תודעתן העצמית אינה מבוטלת, וכל אחת מהן יודעת במפורש מניין היא באה ולהיכן היא הולכת.

על גיבורו הראשי, רולידר, בסיפור "נסיעתו הראשונה של רולידר", יודעים אנו מעט מאד. הרי זה מין נעונו, הנתפס לאידיאות משרות וזכויות ומנסה להבקיע בראשו את הקיר; חבר-קבוצה המשאיר את אשתו במשק ואילו הוא עצמו יושב לו באוסטרליה בזמנו, כדי לגייס יהודים ולא-יהודים שיבואו לארץ ולקבוצה. אך אין פירושו של דבר שרולידר מתבטל, חלילה; אדרבה: הוא פעיל מאד, בריצנות ובכובד-ראש הוא מחפש "קרבנות" לשליחות שנטל על עצמו, והוא משעבד לרעיונו את כל חייו. יש בו הרבה מדמותו של "מנחם-מנדל", אלא שהלה עמד כביכול בשתי רגליו בעולם המסחר והעסקים ואילו "מנחם-מנדל" זה, שהוא נין ונכד להלו, מכתת רגליו באוסטרליה ומנסה לעשות נפשות ל"אידיאה-פיקס" שלו.

חייו האמיתיים של רולידר הם במרחבי החלומות. פגישתו הראשונה והקובעת עם אחיו היא בבית-הקברות, בהלוויה של קופאי ותיק של התיאטרון היהודי. כאן הוא פוגש את מלחם ריו היהודים, שעזבו את ארץ-ישראל וימיהם מלאים געגועים עזים לארץ. ימיו של רולידר באוסטרליה חולפים בפגישות עם סיפוסים מזורים, ולאחר שובו לארץ הוא מביא עמו שני ארזות של זוג "יורדים" ואת נכדם המאומץ החי, בנוסף לשני "עולים" אחרים. רולידר זה לא האריך ימים בקיבוץ. המלים הראשונות של הסיפור מגלות כבר את מותו: "כשחזר רולידר הבייתה לצמיתות, חלה, עלה על מיטתו, הסב את פניו לקיר, בכה קצת ומת".

כל זה ללמדך שחייו של רולידר היו במקום גלות, באוסטרליה. בארץ לא נגזרו לו

טר. אנושיותם של האסירים מתגלה במאמץ ציחם להשהות את פיתוח המכשיר ולהציל את הכלואים בבית-הסוהר מן האימה של מחנה-העבודה.

יש להבין כי סולונוביץין כתב את הספר הענק הזה בחיפזון ומתוך בולמוס. חיפזון, כדי ש' יספיק לכתוב את כל אשר ביקש לכתוב לפני שימנעו ממנו את הכתיבה. ובולמוס, כדי להספיק ולהכיל בספר זה הכל-מכל-כל. אפשר שאילו שקד על הספר שנים רבות דוגמת בולגאקוב היה מצמצם את היריעה ומרכז אותה. הגודש מקהה לא אחת את הרושם שב-קשה ליצור. אולם בהיבט-יצור החיפזון וה' בולמוס יצירת-מופת. שהיא פאנורמה רחבה ומעמיקה הכוללת פרקי הגות, פרקי סאטירה, פרקי ליריקה ועוד, והמעלה, פרק אחר פ-ק, כמסע מודרך אל ראשו של קרחון-הגיהנום הסובייטי, מיגוון רב של דמויות שונות באפ' ובמוצא חברתי. במקרה של "במדור הראשון" השתלבו הילת הגבורה האופפת את המחבר שמאבקו האישי עם רמתו האמנותית הגבוהה של הספר וכך היה כל-כולו ליצירת-מופת ספרותית החורגת גם הרבה מן התחום הספרותי הצר. הרי זה ספר על עליונתם הרוחנית של מספר בני-אדם ועל מאבקו של האדם נגד חומות ובררות-כלא המצויים סביבו ובתוכו.

3. ל

יוסל בירשטיין

יוסל בירשטיין קנה לו את מקומו בספרות אידש בסיפורי-המעשיות שלו. ייחודו כמספר בא לו מדרך הסיפור האפיינית לו, הממוגת ישן וחדש. מן המעשיות הישנות נטל את "מוסר-ההשכל" ואת "הז'אנר" ה' מיוחד של עיצוב מציאות נפרדת ועצמאית בתוך המציאות הכללית. הממשית. בדרך זו

• יוסל בירשטיין: נסיעתו הראשונה של רולידר ועוד שני סיפורים; תרגום: נסים אלוני וי. בירשטיין (עם שמונה רישומים מאת יוסל בירגנר); ספרית פועלים, 1970; עמ' 138.

מיקסם—ותכופות אף מיקסם־שוא. זהו ה־נסיון להתרר אל ההתחלה, אל מקורות הספרי־גה והצמיחה של האישיות, זו ההולכת בתלם והמסתמלת דור, או זו המורדת במה שמסתמלת הדור. ילדות בארץ־ישראל אינה רק ילדות הפרט המספר אלא משולבת בילדות וצמיחה של ארץ וחברה. לא יפלא אפוא כי הרבה מטובי הסיפורים שכתבו מספרים עבריים סובבים סביב ימי־הילדות. הטרוניה כי זכ־רונות מימי התורכים, המנדט, ראשית המדינה שבה וכי הם חומר נדוש ומשומש אינה תופסת כאן. תורכים, אנגלים, ערבים וכיוצא באלה הם רכיבי ההיסטוריה של הארץ הזאת, ומי שכותב ספרים שרקעם הווי הארץ אינו יכול להתכחש להם. בסופו של חשבון לא חמרה־הגלם הספרותי קובע אלא השימוש בו וטיב ניצולו, ולמותר הוא להיתלות כאן בשורה ארוכה ומפוארת של מספרים שהפכו את עיירתם למיקרו־קוסמוס אנושי.

שורות אלו באו אך להדגיש כי העובדה שחונך ברטוב כתב—שוב—על ילדות ב־מושבה אינה צריכה להיוקף לחובתו; מעניין כי דיוקה פתח־תקרה זכתה לתיאורים ספרותיים רבים כלי־כך—וכמה פנים לה! די להשוות את תיאורו של ברטוב לזה של י. קנו ב"אחרי החגים" שלו כדי לעמוד על כך שהמושבה הארצישראלית—זו הקטנה, הקתנית, על בעיותיה הידועות והנדושות—עשויה להיות מיקרו־קוסמוס ספרותי מגוון. אם כך, לא חמרה־הגלם ראוי להערכה ובקורת אלא הדרך בה נעשה ספרות.

אכן, ברטוב נכשל כשלון מכובד. "של מי אתה ילד" הוא קיטלוג של זכרונות ילד מתבגר עד שנתו השלש־עשרה. התימה הז' שגרתית אינה מקבלת כאן כל ביטוי חדש.

אולי המיוחד בספרו של ברטוב לעומת ספרי פורי־מושבה אחרים הוא דמיונו הרב לסיפורי־ילדות בקיבוצי־יהודים במזרח־אירופה. גם כאן העיקר טרדית הפרנסה, מעבר הילד מאורח־חיים דתי לחילוני ומאבקו להסתגלות בסביבתו, סביבה בה צמח אמנם אך בכל־זאת הוא חש כלפיה זרות, מורשת הוריו.

המספר נעזר בזכרונו ובזכרון ה"קולקטיבי" של משפחתו. הרבה דברים קולט נחמן, ה'

חיים כלל. "מנחם־מנדל" של בירשטיין מת־קיים בזכות "עסקי־האוויר" שלו. תמו העסק־קים וה"ביזנס" (אצל רולידר: הרעיון והש־ליחות)—תמו החיים. המחבר הולך אחורנית ומתאר את החיים באוסטרליה ובקיבוץ. כש־הם שלוגים זה בזה ומצטלבים זה בזה. מבי־הינה זו מצליח בירשטיין להגיע לידי אחי־זות סיפורית, הקולטת כבדרך־הטבע את הגיבורים של הקיבוץ ואת הדמויות המשונות של אוסטרליה.

העיקר בסיפוריו של בירשטיין אינו ה"מה" אלא ה"איך"—איך הוא מספר ואיך הוא יוצר את האווירה המיוחדת שלו, שבה כל גיבוריו מתהלכים וכושלים, שבע יפלו וקמו... המחבר מתעלם מדעת מראיית המציאות ומן המיגבלות שהיא מטילה על כל בשר־ודם. אצלו מאבקי אדם עם עצמו הם עיקר, ואילו מקומו או אימקומו בתחומי החברה אינם מעניינו. כדאי לו ליוסל בירשטיין לנקוט גישה חד־צדדית זו, הואיל ועל־פי דרכו הוא מצליח לתאר את הפרט באספקלריה של חייו הפנימיים בלבד. אף־על־פי־כן ראייתו ברוכה הומור ולעג, השתתפות־בצער ורח־מים, תוס־לב וערמומיות. מכל הסממנים האלה רוקח בירשטיין את מרקחתו בהצלחה רבה. האירוניה שלו לגבי גיבוריו מזכירה לפעמים את טובי המספרים באידיש, ומנדלי מוכר־ספרים בראשם; יודע הוא להיות אכזר אליהם ולהציגם ככלי מלא בושה וכלימה. בתוך כך, ומיד לפני כן או לאחר־מכן, הוא מרעיף עליהם הרבה רחמים וטוב־לב, ומיד משתנה יחסו של הקורא אל הטיפוסים המוז־רים ויוצאי־הדופן שמעלה בירשטיין לפנייהם בלהטירו.

י. פ.

של מי אתה ילד?

החזרה אל מחוזות־הילדות היא תמיד חזרה נכספת, חומר־גלם לזכרונות ולספרות. ש־מקורה בערגה אל הראשית, שהיא מעין

* חנוך ברטוב: של מי אתה ילד; עם עובד / ספריה לעם, 1970; 261 עמ'.

מיקסם—ותכופות אף מיקסם־שווא. זהו ה־סיון לחתור אל ההתחלה, אל מקורות הספירה והצמיחה של האישיות, זו ההולכת בתלם והמסמלת דור, או זו המורדת במה שמסמלת הדור. ילדות בארץ־ישראל אינה רק ילדות הפרט המספר אלא משולבת בילדות וצמיחה של ארץ וחרבה. לא ייפלא אפוא כי הרבה מטובי הסיפורים שכתבו מספרים עבריים סובבים סביב ימי־הילדות. הטרוניה כי זכר־ונות וכימי התורכים, המנדט, ראשית המדינה וכו' הם חומר נדוש ומשומש אינה תופסת כאן. תורכים, אנגלים, ערבים וכיוצא באלה הם רכיבי ההיסטוריה של הארץ הזאת, ומי שכותב ספרים שרקעם דרוי הארץ אינו יכול להתכחש להם. בסופו של חשבון לא חמרה־הגלם הספרותי קובע אלא השימוש בו וטיב ניצולו, ולמותר הוא להיתלות כאן בשורה ארוכה ומפוארת של מספרים שהפכו את עיירתם למיקרו־קוסמוס אנושי.

שורות אלו באו אך להדגיש כי העובדה שחנך ברטוב כותב—שוב—על ילדות ב־מושבה אינה צריכה להיזקק לחובות; מעניין כי דווקא פתח־תקרה וכתה לתיאורים ספרותיים רבים כל־כך—וכמה פנים לה! די להשוות את תיאורו של ברטוב לזה של י. קנו ב"אחרי החגים" שלו כדי לעמוד על כך שהמושבה הארצישראלית—זו הקטנה, הקרתנית, על בעיותיה הידועות והנדשות—עשויה להיות מיקרו־קוסמוס ספרותי מגוון. אם כך, לא חמרה־גלם ראוי להערכה ובקורת אלא הדרך בה נעשה ספרות.

אכן, ברטוב נאשם כשלון מכובד. "של מי אתה ילד" הוא קיטלוג של זכרונות ילד מתבגר עד שנתו השלש־עשרה. התימה ה־שיגרתית אינה מקבלת כאן כל ביטוי חדש.

אולי המיוחד בספרו של ברטוב לעומת ספרי־מושבה אחרים הוא דמיונו הרב לסיפורי־ילדות בקיצוני־הודים במרחב־אירופה. גם כאן העיקר טרדית הפרנסה, מעבר הילד מאורח־חיים דתי לחילוני ומאבקו להסתגלות בסביבתו, סביבה בה צמח אמנם אך בכל־זאת הוא חש כלפיה זרות, מורשת הוריו.

המספר נעזר בזכרונות ובזכרון ה"קולקטיבי" של משפחתו. הרבה דברים קילט נחמן, ה־

חיים כלל. "מנחם־מנדל" של בירשטיין מתקיים בזכות "עסקי־האוויר" שלו. תמו העסקים וה"ביונס" (אצל רולידר: הרעיון והשליחות)—תמו החיים. המחבר הולך אחורנית ומתאר את החיים באוסטרליה ובקיבוץ, כשהם שלובים זה בזה ומצטלבים זה בזה. מבינה זו מצליח בירשטיין להגיע לידי אחיזת דות סיפורית, הקולטת כבדרך־הטבע את הגיבורים של הקיבוץ ואת הדמויות המשונות של אוסטרליה.

העיקר בסיפוריו של בירשטיין אינו ה"מה" אלא ה"איך"—איך הוא מספר ואיך הוא יוצר את האווירה המיוחדת שלו, שבה כל גיבוריו מתהלכים וכושלים, שבע יפלו וקמו... המחבר מתעלם מדעת מראיית המציאות זמן המיגבלות שהיא מטילה על כל בשר־דם. אצלו מאבקי אדם עם עצמו הם עיקר, ואילו מקומו או אימקומו בתחומי החברה אינם מענייניו. כדאי לו ליוסל בירשטיין לנקוט גישה חד־צדדית זו, הואיל ועל־פי דרכו הוא מצליח לתאר את הפרט באספקלריה של חייו הפנימיים בלבד. אף־על־פי־כן ראייתו ברוכה הומור ולעג, השתתפות־בצער ורחמי־מים, תוס־לב וערמומיות. מכל הסממנים האלה רוקח בירשטיין את מרקחתו בהצלחה רבה. האירוניה שלו לגבי גיבוריו מזכירה לפעמים את טובי המספרים באידיש, ומגדלי מוכר־ספרים בראשם; יודע הוא להיות אכזר אליהם ולהציגם ככלי מלא בושה וכלימה. בתוך כך, ומיד לפני כן או לאחר־מכן, הוא מרעיף עליהם הרבה רחמים וטוב־לב, ומיד משתנה יחסו של הקורא אל הטיפוסים המוזרים ויוצאי־הדופן שמעלה בירשטיין לפנייהם בלהטיה.

י. פ.

של מי אתה ילד?

החזרה אל מחוות־הילדות היא תמיד חזרה נכספת, חומר־גלם לזכרונות ולספרות, ש־מקורה בערגה אל הראשית, שהיא מעין

* חנוך ברטוב: של מי אתה ילד; עם עובד / ספריה לעם, 1970; 261 עמ'.

זמן הים וזמן היבשה

"מי שגפניו שורות בכרמי הר / לא יבוא בכרם ים אגדי", כותב מרדכי גלדמן בספת השיר הראשון בקובץ. שיריו כולם הם ים אגדי, סוריאליסטי, חגיגה מתחת לפני המים, מקושטת הוד ויופי. התמונות הריאליסטיות באות רק להדגיש את הפער שבין הציור הפנטסטי ואפרוריות הריאליה. ליעקב הייד היושב בגן העירוני חסר "הכוח המדמה", שהיה כנראה פעם נחלת יעקב־ג'קל. המשוך רר הוא גם מיסטר ג'קל וגם מר הייד ויודע לתאר "כי אחרי הגן יש גן מלא בטווסים / גם ילדות מרעה סוסים צחורים" (ע' 36). "זמן היבשה", זה שהייד חי בו, מוצב כניגוד ל"זמן הים", שהוא זמן קסום וחלומי, זמנו של הדמיון החגיגי.

אם נחזור שוב לגירסתו המשושפת של הר־ראצינס, כי השירה מתחלקת לשירה "מהנה" ולשירה המביאה "תועלת", הנה שירתו של גלדמן משתייכת למין הראשון. היא נמלטת אל הים, אל התענוג והפנינוק, לתוך "חגיגות מתמשכות" ב"חלל הים". לא לחינם בחר ברישים של פטריק קלי לעטר את שער ספרו; הוא מבטא במפורש את עולמו השירי של גלדמן. עולם זה כל־כולו הרצון להסתלק מ"ארץ חררה מובסת לשמשה" (ע' 8) ב"מסע חגיגי ומופלא לתהום הפצו" (ע' 9). החגיגה הלשונית, המתקשטת ומתבסמת ב־פירכוסים לשון, המזכירים לא פעם מוזיאון להפצים עתיקים, הופכת את הקריאה בשירי גלדמן למסע קסום באמת.

גלדמן עולה בכשרונו על רבים מן המשור־רים האחרים המתפרקים ביפייפות השיר ומלותיו ("מצייר פניו נוגים במסגרות מגר לפות / ועניינו אסתטיקה בלבד"). תוך הס־מנת מרור מוזיף. לנוחות המבקרים. מחיר זות שיריו הם גן בוטני מלא־וגדוש צמחים נדירים, מעוררי־התפעלות—ארץ של דמויות הגיוניות בלבוש של מסיכות־סירוף גוסס "ארץ־הפלאות", ושעשועים מוזרים. בזכותן

מספר, באמצעות "מה שמקריין זכרונם של אבא ואמא, מה שזוכר כל אחד מהם לחוד ו...מה שהוא זכרון המשפחה. חושיו של נחמן מחודדים, ערים תמיד, קולטים, סופ־גים, מחברים, מצרפים, מוזינים את זכרונו שלו. לימים מדמה הוא שהפל, משעת לידתו ואפילו קודם לאותה שעה, הכל הוא זכרונו שלו, הכל הוא התנסות שלו"—עד לאותו רגע בו נפרד הזכרון הפרטי מן הקולקטיבי ושוב אינו נזקק לזה האחרון. כאמור, הופך זכרונו של המספר נחמן קטלוג של מאורעות, חפ־צים, נוף, ועוד. הדברים מסורים כשהם מפורשים, לעתים קודם מסיחתם. כך, לא אחת, מסכם המספר—או מקדים להגדרת מצ־בו. "סודות גבהו בין נחמן לבין אבא... נחמן למד להתמקד סידות עם עצמו, להסתתר מאחריהם, לשמוע את פעימתם העמומה של פצעים דלוקים".

עירובב־התחומים בין המספר־המבוגר לבין עיני הילד נראה מלאכותי ומכביד. מכביד עוד יותר הוא סגנונו של ברטוב, שבחר משום־מה לספר את המעשה בלשון־הווה ולתבלו בנוסף של מליצה ודרמטיות הפוג־מים בחזיונות הסיפור. אפשר חסרה בספר עלילה שתשמש ציר לזכרונות. אמנם אין זה ספר לילדים, שהעלילה בו הכרח חיוני, אך בהיעדרה הופך הספר פירוט גדוש, שיגרותי, לירי לפרקים ויבש לפרקים, שייחודו אינו רב. מכל־מקום, ודאי אינו יכול לשמש "ביו־גרפיה אישית של דור שלם". כדברי השער האחורי, ולא רק משום שגיל שלש־עשרה אינו אלא תחילתה של ביוגרפיה. חרף כל זאת, אם עשויה ספרות להיות "שירות לאומי", הנה כזה הוא ספרו של ברטוב, המוסר בדקדקות ופירוט ראויים־להערכה, לדורות הבאים, תיאורה של תרבות ארצישר־אלית מסוף שנות ה־20 ותחילת ה־30. וכשאנו אומרים "תרבות" כוונתנו כאן לכל אותם נכס־רוח־חומר, קטנים כגדולים, המעמידים סביבה קרובה ורחוקה יותר: הרחוב, הספ־ריה, המטבח, בית־הספר; או, בלשונו של ברטוב עצמו, איתו "שוק קטן" שהוא מעט המחזיק את המרובה.

* מרדכי גלדמן: זמן הים וזמן היבשה; הר־צאת שיקן, 1970; עמ' 53.

זמן הים וזמן היבשה

"מי שגפני שורות בכרמי הר / לא יבוא בכרם ים אגדי", כותב מרדכי גלדמן בפתח השיר הראשון בקובץ. שיריו כולם הם ים אגדי, סוריאליסטי, חגיגה מתחת לפני המים, מקושטת הוד ויופי. התמונות הריאליסטיות באות רק להדגיש את הפער שבין הצייר הפנטסטי ואפורוריות הריאליה. ליעקב הייד היושב בגן העירוני חסר "הכוח המדמה", שהיה כנראה פעם נחלת יעקב ג'קל. המשוך רר הוא גם מיסטר ג'קל וגם מר הייד ויודע לתאר "כי אחרי הגן יש גן מלא בטווסים / גם ילדות מרעה סוסים צהורים" (ע' 36). "זמן היבשה", זה שהייד חי בו, מוצב כניגוד ל"זמן הים", שהוא זמן קסום וחלומי, זמנו של הדמיון החגיגי.

אם נחזור שוב לגירסתו המשופשפת של הו"ר ראצינס, כי השירה מתחלקת לשירה "מהנה" ושירה המביאה "תועלת", הנה שירתו של גלדמן משתייכת למין הראשון. היא נמלסת אל הים, אל התענוג והפינוק, לתוך "חגיגות מתמשכות" ב"חלל הים". לא לחינם בחר ברישום של פטריק קלי לעטר את שער ספרו, הוא מבטא במפורש את עולמו השירי של גלדמן. עולם זה כליכולו הרצון להסתלק מ"ארץ חררה מובסת לשמשה" (ע' 8) ב"מסע חגיגי ומופלא לתהום הפצו" (ע' 9). החגיגה הלשונית, המתקשטת ומתבססת ב"פירפוסים לשון, המזכירים לא פעם מוזיאון לחפצים עתיקים. הופכת את הקריאה בשירי גלדמן למסע קסום באמת.

גלדמן עולה בכשרונו על רבים מן המשוררים האחרים המתפרקים ביפייפות השיר ומלותיו ("מצייר פניו נוגים במסגרות מגר לפות / ועניינו אסתטיקה בלבד"). תוך הסתגנות מרור מוזיף, לנוחות המבקרים. מחוץ זות שיריו הם גן בוטני מלא-אגודוש צמתים נדירים, מעוררי-התפעלות—ארץ של דמויות הגיוניות בלבוש של מסיכות-סירוף נוסח "ארץ הפלאות", ושעשועים מזורים. בזכותן

מספר, באמצעות "מה שמקדין זכרונם של אבא ואמא, מה שזוכר כל אחד מהם לחוד ו...מה שהוא זכרון המשפחה. חושיו של נחמן מחודדים, ערים תמיד, קולטים, סופר גים, מחבררים, מצרפים, מזינים את זכרונו שלו. לימים מדמה הוא שהכל, משעת לידתו ואפילו קודם לאותה שעה, הכל הוא זכרונו שלו, הכל הוא התנסות שלו—"עד לאותו רגע בו נפרד הזכרון הפרטי מן הקולקטיבי ושוב אינו נזקק לזה האחרון. כאמור, הופך זכרונו של המספר נחמן קטלוג של מאורעות, חפצים, נוף, ועוד. הדברים נמסרים כשהם מפורשים, לעתים קודם מסירתם. כך, לא אחת, מסכם המספר—או מקדים להגדרת מצב בו. "סודות גבהו בין נחמן לבין אבא... נחמן למד להמתיק סודות עם עצמו, להסתתר מאחריהם, לשמוע את פעמתם העמומה של פצעים דלקיים".

עירובי-התחומים בין המספר-המבוגר לבין עיני הילד נראה מלאכותי ומכביד. מכביד עוד יותר הוא סגנונו של ברטוב, שבחר משום-מה לספר את המעשה בלשון-הווה ולתבלו בנוסף של מליצה ודרמאטיות הפוגים מים בחיוניות הסיפור. אפשר חסרה בספר עלילה שתשמש ציר לזכרונות. אמנם אין זה ספר לילדים, שהעלילה בו הכרח חיוני, אך בהיעדרה הופך הספר פירוט גודש, שיגרת, לירי הפרקים ויבש הפרקים, שייחודו אינו רב. מכל-מקום, ודאי אינו יכול לשמש "ביוגרפיה אישית של דור שלם", כדברי השער האחורי, ולא רק משום שגיל שלש-עשרה אינו אלא תחילתה של ביוגרפיה. חרף כל זאת, אם עשויה ספרות להיות "שירות לאומי", הנה כזה הוא ספרו של ברטוב, המוסר בדקדקנות ופירוט ראויים-להערכה, לדורות הבאים, תיאורה של תרבות ארצישראליית מסוף שנות ה-20 ותחילת ה-30. וכשאנו אומרים "תרבות" כוונתנו כאן לכל אותם נכסיה-רוחניים, קטנים כגדולים, המעמידים סביבה קרובה ורחוקה יותר: הרחוב, הספר, ריה, המטבח, בית-הספר, או, בלשונו של ברטוב עצמו, אותו "שוק קסן" שהוא מעט המחזיק את המרובה.

* מרדכי גלדמן: זמן הים וזמן היבשה; הו"ר צאת שוקן, 1970, עמ' 53.

שם ישבנו

סיפוריו של חיים תורן מעלים אנשים ואירועים מעיירת מולדתו שבביסרביה, יהודי ה"מקום", "פשוטי" עם ושתקנים, ישרי לב וחסוני גו", התפרנסו מן החקלאות והמשיכו בדפוסי החיים של דורות קודמים. עשרם הגדול היה בחחום המידות ובדרך ארץ. הם קיימו את המצוות שבין אדם למקום ובין אדם וחברו, איחדה את כולם תחושה של גורל משותף, שהיתה עמיקה יותר אצל תלמידי חכמים שבהם.

הם היו קרובים לטבע, וקירבה זו הפיגה לא מעט ממירותם של חיי מיעוט נכרי. אפילו תפילתם של המתפללים, העוברים לפני התיבה, היתה "ספוגה קסמי הערבה ומרחביה, ריח הקמה וירק האפרים, מלמול פלגים ושיח היער". בתוך כך היה, למשל, דיג זקן ועני חולם על העלאה חפה בארץ הקודש: "מה, למשל, היה איכפת לו, לריבוננו של עולם, אילו היתה יושב כך ומחכה בימה של סכרי יה", הוא נאנת, "ועלמה מדבריו נעימה של עגמת נפש, געגועים כמוסים וכמיהה שאין לה סוף לעולם רחוק ומופלא, שהיה גנוז במעמקי לבו ושלא העז להעלותו על דל שפתיו..."

כמה דמויות מופלאות של גשים מעלה חיים תורן בסיפורו על נופי ילדותו. הן היו מקבילות עליונות את גורלן ונושאות אותי שנים רבות. אך בהגיע שעת מבחן ידעו לעמוד בה. האחת מאבדת עצמה לדעת בימים שקדמו להשואה, כאשר שם בה ראש הכספר את עינו; והשניה, בת רב, שנישאה ללא יהודי ויכולה היתה להציל את נפשה בימי השואה, מתלווה לאחיה שגלו לטרנסניסטריה והיא פועלת שם כאם טובה וכאחות רחמניה למען הצלת נפשות רבות מקרב אחיה.

הדמויות המופלאות ביותר הן אלו של המחבר ואביו, שעליהם נשען הבית. תורן מעיד על עצמו שאינו מצליח למצות עד"תום את זיו פניה, עושר נפשה, הן דיבורה ותפארת

של תמונות ושוויות יפות, שאפשר למצוא או תן לרוב בשריו ("ריח דק שהביא ידד / מצייר לנו את מסעותיו המלאים / תנועה ענוגה של געגועים, / ישעה שחרקים גדלים וסכנונים / נכנסים מבעד לחלון ומחווים לנו קידה" [ע' 40]). זהו ספר מפתיע ומשמח.

עולם בווער, הללויה!

אפשר, אמנם, שהעולם בווער, אך אין זה ברור כל-עיקר מה "בער לו" לעודד פיינגרש, שהיה מוכר עד כאן כצייר, ללכת אל הוצאת "עקד" ילת מחילו כדי להוציא לאור את אסופת השירים הזאת. האם כדי לצקת שמן על המדורה, או אולי כדי לזעוק חמס נגד הנגים מן האש? מתקבל על הדעת יותר שביקש לנצל את השריפה כדי להתחמם מעט לאורה, כדרך הרבה כותבי "שירה", המבחינים בחוש ריח מיוחד כי יש נושאים אשר עצם הכתיבה עליהם מגינה על הכותב מפני הבקורת. הרי אינך יכול לומר על כותב שיריים שהוא מגבב דברים סתם כשהוא כותב על מעשי גבורה או מתפלל לשלום. כנפיים רחבות פרושות עליו אז, והמבקר נותר שדוד מכלי נשק.

כי מה הם "השירים" הללו, המלאים רישי מים שאת טיבם לא לנו לפרוט, אם לא ציירי רופי משפטים חסרי משמעות? "מבריק כמו/ כוכב של אלומיניום מזויף", הוא כותב בשיר "לילה טוב מאד", מבריק—לא כל-כך. מזון יף—בוודאי. אפשר, כמובן, להתמרמר על כתיבת "שירה" כזאת, אבל מה הטעם. תימימים תמימים—צועקת יעדת שופטים/ מטעם אלוהים ושלטונות—/ אין לשנות! ("עיר ת עשיתית"). אם אי אפשר לשנות את העיר ה תעשייתית קל-יחומר שאי אפשר לשנות את תעשיית השירה.

ש. ז.

* חיים תורן: שם ישבנו (פרקי ציור והווי), הוצאת "בגנה", 1970; 157 עמ'.

* עודד פיינגרש: עולם בווער, הללויה! (שיריים); הוצאת "עקד", 1970; 47 עמ'.

שם ישבנו

סיפוריו של חיים תורן מעלים אנשים ואירועים מעיירת-מולדתו שבביסרביה. יהודי היה מקום, "פשוטי"עם ושחקנים, ישריילב וחסוני-גו", התפרנסו מן החקלאות והמשיכו בדפוסיה החיים של דורות קודמים. עשרם הגדול היה בתחום המידות ובדרך-ארץ. הם קיימו את המצוות שבין אדם למקום ובין אדם וחברו. איחדה את כולם תחושה של גורל משותף, שהיתה עמוקה יותר אצל תלמידי-חכמים שבהם.

הם היו קרובים לטבע, וקירבה זו הפיגה לא מעט ממירותם של חיי מיעוט נכרי. אפילו תפילתם של המתפללים, העוברים לפני התיבה, היתה "ספוגה קסמי הערבה ומרחביה, ריח הקמה וירק האפרים, מלמול פלגים ושיח היער". בתוך כך היה, למשל, דיג זקן ועני חולם על העלאת חכה בארץ-הקודש: "מה, למשל, היה איכפת לו, לריבונו של עולם, אילו הייתי יושב כך ומחכה בימה של טבריה", הוא נאנה. "ועלתה ממדבריו נעימה של עגמת-נפש, געגועים כמסים וכמיהה שאין לה סוף לעולם רחוק ומפלא. שהיה גנוז במעמקי לבו ושלא העז להעליתו על דל שפתיו..."

כמה דמויות מופלאות של גשים מעלה חיים תורן בסיפורו על נופי-לדתו. הן היו מקבלי לות עליהן את גורלן ונושאות אותי שנים רבות. אך בהגיע שעת-מבחן ידעו לעמוד בה. האחת מאבדת עצמה לדעת בימים ש"קדמו לשואה, כאשר שם בה ראש-הכפר את עינו; והשניה, בת רב, שנישאה ללא-יהודי ויכולה היתה להציל את נפשה בימי השואה, מתלווה לאחיה שגלו לטרנסדניסטריה והיא פועלת שם כאם טובה וכאחות החמניה למען הצלת נפשות רבות מקרב אחיה.

הדמויות המופלאות ביותר הן אלו של המחבר ואביו, שעליהם נשען הבית. תורן מעיד על עצמו שאינו מצליח למצות עד-תום את זיו פניה, עושר נפשה, חן דיבורה ותפארת

של תמונות ושוורת יפות, שאפשר למצוא אור-תן לרוב בשריו ("ריח דק שהביא ידיד / מצייר לנו את מסעותיו המלאים / תנועה ענוגה של געגועים, / ישעה שחרקים גדלים וסגנונים / גכנסים מבעד לחלון ומחווים לנו קידה" [ע' 40]). זהו ספר מסתייע ומשמח.

עולם בווער, הללויה!

אפשר, אמנם, שהעולם בווער, אך אין זה ברור כל-עיקר מה "בער לו" לעודד פיינגרש, שהיה מוכר עד כאן כצייר, ללכת אל הוצאת "עקד" ילתת מחילו כדי להוציא לאור את אסופת השירים הזאת. האם כדי לצקת שמן על המדורה, או אולי כדי לזעוק חמס נגד הנגנים מן האש? מתקבל על הדעת יותר שביקש לנצל את השריפה כדי להתחמם מעט לאורה, כדרך הרבה כותבי "שירה", המבחינים בחוש-ריח מיוחד כי יש נושאים אשר עצם הכתיבה עליהם מגיבה על הכותב מפני הבקורת. הרי אינך יכול לומר על כותב שיריים שהוא מגבב דברים סתם כשהוא כותב על מעשי-גבורה או מתפלל לשלום. כנפיים רחבות פרושות עליו אז, והמבקר נותר שדוד מכלי-נשקו.

כי מה הם "השירים" הללו, המלאים רישור-מים שאת טיבם לא לנו לשפוט, אם לא צירופי-משפטים חסרי-משמעות? "מבריק כמו/ כוכב של אלומיניום מזויף", הוא כותב בשיר "לילה טוב מאד". מבריק—לא כל-כך. מזור-יף—בוודאי. אפשר, כמוכן, להתמרמר על כתיבת "שירה" כזאת, אבל מה הטעם. "ת"מימים תמימים—צועקת ועדת שופטים/ מטעם אלוהים ושלטונות—/ אין לשנות!" ("עיר ת"עשייתית"). אם אי-אפשר לשנות את העיר ה"תעשייתית קל-יחומר שאי-אפשר לשנות את תעשיית השירה.

ש. ז.

* חיים תורן: שם ישבנו (פרקי ציור והווי); הוצאת "יבנה", 1970; 157 עמ'.

* עודד פיינגרש: עולם בווער, הללויה! (שיריים); הוצאת "עקד", 1970; 47 עמ'.

שם ישבנו

סיפוריו של חיים תורן מעלים אנשים ואירי-עים מעיירת-המולדתו שבביסרביה. יהודי ה"מקום", "פשוטי"עם ושתקנים, ישרי-לב וחסוני-גוף, התפרנסו מן החקלאות והמשיכו בדפוסי-החיים של דורות קודמים. עשרם הגדול היה בתחום המידות ובדרך-ארץ. הם קיימו את המצוות שבין אדם למקום ובין אדם וחברו. איחדה את כולם תחושה של גורל משותף, שהיתה עמוקה יותר אצל תלמידי-חכמים ש"בהם.

הם היו קרובים לטבע, וקירבה זו הפיגה לא מעט ממירותם של חיי מיעוט נכרי. אפילו תפילתם של המתפללים, העוברים לפני התיבה, היתה "ספוגה קסמי הערבה ומרחביה, ריח הקמה וירק האפרים, מלמול פלגים ושיח היער". בתוך כך היה, למשל, דייג זקן ועני חולם על העלאת חכה בארץ-הקודש: "מה, למשל, היה איכפת לו, לריבונו של עולם, אילו הייתי יושב כך ומחכה בימה של סכר-יה", הוא נאחז, "ועלתה מדבריו נעימה של עגמת-נפש, געועים כמוסים וכמיהה שאין לה סוף לעולם רחוק ומפלא. שהיה גנוז במעמקי לבו ושלא העז להעלותו על דל שפתיו..."

כמה דמויות מופלאות של גשים מעלה חיים תורן בסיפורו על נופי-לדותו. הן היו מקבילות עליהן את גורלן ונושאות אותי שנים רבות. אך בהגיע שעת-מבחן ידעו לעמוד בה. האחת מאבדת עצמה לדעת בימים ש"קדמו לשואה, כאשר שם בה ראש-הכפר את עינו; והשניה, בת רב, שנישאה ללא-יהודי ויכולה היתה הציל את נפשה בימי השואה, מתלווה לאחיה שגלו לטרנסניסטריה והיא פועלת שם כאם טובה וכאחות רחמניה למען הצלת נפשות רבות מקרב אחיה.

הדמויות המופלאות ביותר הן אלו של המחבר ואביו, שעליהם נשען הבית. תורן מעיד על עצמו שאינו מצליח למצות עדי-תום את זיו פניה, עושר נפשה, חן דיבורה ותפארת

של תמונות ושוורת פות, שאפשר למצוא אור-תן לרוב בשריו ("ריח דק שהביא ידיד / מצויר לנו את מסעותיו המלאים / תנועה ענוגה של געועים, / ישעה שחוקים גדלים וסגנונים / נכנסים מבעד לחלון ימחווים לנו קידה" [ע' 40]). זהו ספר מפתיע ומשמח.

עולם בוער, הללויה!

אפשר, אמנם, שהעולם בוער, אך אין זה ברור כל-עיקר מה "בער לו" לעודד פיינגרש, שהיה מוכר עד כאן כצייר, ללכת אל הוצאת "עקד" ולתת מחילו כדי להוציא לאור את אסופת השירים הזאת. האם כדי לצקת שמן על המדורה, או אולי כדי לזעוק חסם נגד הג"הים מן האש? מתקבל על הדעת יותר שבי"קש לגצל את השריפה כדי להתחמם מעט לאורה, כדרך הרבה כותבי "שירה", המבחינים בחוש-ריח מיוחד כי יש נושאים אשר עצם הכתיבה עליהם מגיבה על הכותב מפני הבקורת. הרי אינך יכול לומר על כותב שיריים שהוא מגבב דברים סתם כשהוא כותב על מעשי-גבורה או מתפלל לשלום. כנפיים רחבות פרושות עליו אז, והמבקר נותר שדוד מכלי-נשקו.

כי מה הם "השירים" הללו, המלאים רישור מים שאת שיבם לא לנו לשפוט, אם לא צייר רופי-משפטים חסרי-משמעות? "מבריק כמו/ כוכב של אלומיניום מזויף", הוא כותב בשרי "לילה טוב מאד". מבריק—לא כל-כך. מזור-יף—בוודאי. אפשר, כמובן, להתמרמר על כתיבת "שירה" כזאת, אבל מה הטעם. "תמימים תמימים—צועקת ועדת שיפטים/ מטעם אלוהים ושלטונות—/ אין לשנות!" ("עיר ת"עשיתית"). אם אי-אפשר לשנות את העיר ה"תעשייתית קל-יחומר שאי-אפשר לשנות את תעשיית השירה.

ש. ז.

* חיים תורן: שם ישבנו (פרקי ציור והזוי); הוצאת "יבנה", 1970; עמ' 157.

* עודד פיינגרש: עולם בוער, הללויה! (שיריים); הוצאת "עקד", 1970; עמ' 47.

העצמי מתערער והיא נמלאת פחד ובהלה. היא "שכחה את דרכי הבית, שכחה את מקום התקעים ומתגי החשמל, וידה היתה מגששת לא אחת על פני קיר חלק; שכחה את כיווני התריס על ציירי, את כיוון פתיחת הדלת ואת אביורי המים החמים, עד שיומה געשה רצוף בה לות קטנות". כל הבהלות הקטנות מצטרפות לפחד גדול והפחד הגדול הופך, בדרך הניגוד והסובלימציה, הרגשה של מלכות. הרגשה זו מביאה לתגובה גופנית של שטרדם, המעורר חשש למחלת ליארי קמיה. בבית־החולים מתפתח רומן בין החולה לבין רופא צעיר, והאשה הצעירה רואה ב"חסיס האינטימיים שהתפתחו ביניהם כעין אקט מלכותי, המשתלב יפה בסדר־חייה בבית־החולים בו הכל משרתים אותה, דואגים לה ועושים את רצונה.

בדקות מרובה מתארת המחברת את מקומה וזמנה של "המלכות" בקירבת המוות, שהוא בן־בית בבית־החולים. "בית־החולים דמה לנן מסוהר של הויה קיצית, אביכה, שאנשים תרעים בו פה־ישם בבגדים לבנים מרחפים, ולא היה שביל ולא היתה פינה שבקירבתם לא נתענה מישהו עינויים קשים, ופה־ישם מת. מרגלית ידעה כבר מסיפוריו של דוקטור בר־חאם שבמות אדם רושמים בכרטיסו בלאטי־נית 'אכסיטוס', ונראה לה הדבר נאה, הולם כחיתם־שעווה חגיגי על גור־דין..."

כל הסיפור כתוב כביכול מקרוב ומרחוק. יש חש אתה בין השורות בנשימת־אפה של המחברת ובנוכחותה. "אבנר [בעלה של מר־גלית] חי כפנס של מכונית בחשכה, מאיר מעט־מעט קדימה, לא מאים אחורה, וזה הכל" — וכך רואה לפניו הקורא את המחברת המסתכלת לתוך פנסה של מכונית. אך גם כשהיא משקיפה על גיבורים מרחוק או ממסתרים אין היא מנתקת עצמה מהם ואינה מניחה להם להתיצב בכוחות עצמם אל מול גורלם. מתוך זיקה אינטימית זו לגיבוריה מעלה שולמית הראבן אנשים ועלילות, מצבי־נפש רגועים וממושכים, השתולים זה בזה ונפרדים־והול־כים זה מזה. חשיפת עולמה הפנימי של מר־גלית עור, בתוך מרחבי מלכותה, עשויה בכשרון רב ובהבחנה פסיכולוגית דקה.

שתיקתה של אמו. היא היתה רחמניה. בייש־נית וגומלת־חסדים ובמיוחד עסקה במתן־בסתר. למען פיקוח־נפש של יולדת ושל תר־נוקה לא היססה לחלל את קדושת השבת. אביו אף הוא עסק בגמילות־חסדים וכספי הלוואות שלא הוחזרו לו היה רושם כמופ־שים לצדקה.

כתיבתו של חיים תורן רוויה כאן נוסטלגיה ושקויה לבביות רבה. אותה המימות יהודית, המאפיינת את החיים שהוא מתאר, עולה לא במעט גם מתוך לשונו וסגנונו. האור הרב שהוא מעלה מבית־אביו־שחרב משוך על כל כיסריו ודמויותיו וקובע ייחוד מסוים לספרו בתוך ספרות הזכרונות הטובה, המתרפקת.

רשות נתונה

סיפוריה של שולמית הראבן מעלים תמיד את הבעיה של היחס שבין הסופר לגיבוריו. בתחום זה יש לסופרת דרך משלה; פעמים היא משקיפה על דמויותיה מרחוק ומניחתן לעשות כעולה על רוחן, ופעמים היא מתגנבת ביניהן ומשחקת בעצמה בתפקידים שהיא מטילה עליהן. לכאורה זו שיטה הסותרת את עצמה, אך אצל שולמית הראבן אין כל סתי־רה: הנוסח שלה משכיל להבליע את ההפכים ולהטביע בקורא את רושם כנותה של כל אחת מהן. בכל אחד מן הסיפורים שבספר אפשר לראות את משחקה של המחברת, ה־מוסיף להם גופך מיוחד של מקוריות.

הסיפור המרכזי ב"רשות נתונה" הוא "מל־כותה הקצרה של מרגלית עור", שעניינו צעירה תימניה שנישאה למדען יוצא־איטליה וחוזרת מפאריז לישראל לאחר שהסתבך בעלה עם נערה אחרת. עם שובה לארץ היא מאבדת גם את מקום־עבודתה. כל בטחונה־

• שולמית הראבן: רשות נתונה (סיפורים); ספרית מקור, הוצאת אגודת הסופרים העבריים בישראל ליד הוצאת מסדה, רמת־גן, 1970; 159 עמ'.

העצמי מתערער והיא נמלאת פחד ובהלה. היא "שכחה את דרכי הבית, שכחה את מקום התקעים ומתגי החשמל, וידה היתה מגשומת לא אחת על פני קיר חלק; שכחה את כיווני התריס על ציריו, את כיוון פתיחת הדלת ואת אבזרי המים החמים, עד שיומה נעשה רצוף בהלוות קטנות". כל הבהלות הקטנות מצטרפות לפחד גדול והפחד הגדול הפוך, בדרך הניגוד והסובלימציה, הרגשה של מלכות. הרגשה זו מביאה לתגובה גופנית של שטף־דם, המעורר חשש למחלת ליאור־קמיה. בבית־החולים מתפתח רומן בין החולה לבין רופא צעיר, והאשה הצעירה רואה ב־יחסים האינטימיים שהתפתחו ביניהם כעין אקט מלכותי, המשתלב יפה בסדר־חייה בבית־החולים בו הכל משרתים אותה, דואגים לה ועושים את רצונה.

בדקות מרובה מתארת המחברת את מקומה וחמנה של "המלכות" בקירבת המוות, שהוא בן־בית בבית־החולים. "בית־החולים דמה לנג' מסוהר של הויה קיצית, אביכה, שאנשים תורעים בו פה־ישם בבגדים לבנים מרחפים, ולא היה שבייל ולא היתה פינה שבקירבתם לא נתענה משהו עינויים קשים, ופה־ישם מת. מרגלית ידעה כבר מסיפוריו של דוקטור בר־חמא שבמות אדם רושמים בכרטיסו בלאטי־נית 'אכסיטוס', ונראה לה הדבר נאה, הולם כחיתם־שעווה חגיגי על גור־דין..."

כל הסיפור כתוב כביכול מקרוב ומרחוק, יש וחש אתה בין השורות בנשימת־אפה של המחברת ובנוכחותה. "אבנר [בעלה של מרגלית] חי כפנס של מכונית בחשכה, מאיר מעט־מעט קדימה, לא מאם אחורה, וזה הכל" — וכך רואה לפניו הקורא את המחברת המסתתרת לתוך פנסה של מכונית. אך גם כשהיא משקיפה על גיבורים מרחוק או ממסתרים אין היא מנתקת עצמה מהם ואינה מניחה להם להתיצב בכוחות עצמם אל מול גורלם. מתוך זיקה אינטימית זו לגיבוריה מעלה שולמית הראבן אנשים ועלילות, מצבי־נפש רגועים וממושכים, השתולים זה בזה ונפרדים־והול־כים זה מזה. חשיפת עולמה הפנימי של מרגלית עזר, בתוך מרחבי מלכותה, עשויה בכשרון רב ובהבחנה פסיכולוגית דקה.

שתיקתה של אמו. היא היתה רחמניה, בייש־נית וגומלת־חסדים ובמיוחד עסקה במתן־בסתה. למען פיקוח־נפש של יולדת ושל תינוקה לא היססה לחלל את קדושת השבת. אביו אף הוא עסק בגמילות־חסדים וכספי־הלוואות שלא הוחזרו לו היה רושם כמופ־רים לצדקה.

כתיבתו של חיים תורן רוויה כאן נוסטלגיה ושקויה לבביות רבה. אותה חמימות יהודית, המאפיינת את החיים שהוא מתאר, עולה לא במעט גם מתוך לשונו וסגנונו. האור הרב שהוא מעלה מבית־אביו־שחרב משוך על כל סיפוריו ודמויותיו וקובע ייחוד מסוים לספרו בתוך ספרות הזכרונות הטובה, המתרפקת.

רשות נתונה

סיפוריה של שולמית הראבן מעלים תמיד את הבעיה של היחס שבין הסופר לגיבוריו. בתחום זה יש לסופרת דרך משלה; פעמים היא משקיפה על דמויותיה מרחוק ומניחתן לעשות כעולה על רוחן, ופעמים היא מתגנבת ביניהן ומשחקת בעצמה בתפקידים שהיא מטילה עליהן. לכאורה זו שיטה הסותרת את עצמה, אך אצל שולמית הראבן אין כל סתירה: הנוסח שלה משכיל להבליע את ההפכים ולהטביע בקורא את רושם כנותה של כל אחת מהן. בכל אחד מן הסיפורים שבספר אפשר לראות את משחקה של המחברת, ה־מוסיף להם גופך מיוחד של מקוריות.

הסיפור המרכזי ב"רשות נתונה" הוא "מלכותה הקצרה של מרגלית עזר", שעניינו צעירה תימניה שנישאה למדען יוצא־איטליה וחוזרת מפאריז לישראל לאחר שהסתבך בעלה עם נערה אחרת. עם שובה לארץ היא מאבדת גם את מקום־עבודתה. כל בטחונה־

• שולמית הראבן: רשות נתונה (סיפורים); ספרית מקור, הוצאת אגודת הסופרים העבריים בישראל ליד הוצאת מסדה, רמת־גן, 1970; עמ' 159.

יצא ענין הספר מן הכוח אל הפועל. אך בתמורה על מעשה היצירה מסתבך המחבר עם הממונים עליו ועם "לוח-הזמנים" שקבעו לו. הם תופסים אותו בקלקלתו, שלא קיים את ההוראות ולא שמר על הזמנים הקבועים, ולא עוד אלא שבזמן המיועד למלאכתו עסק בעניינים אחרים. הם מפטרים אותו, והוא מאושר. את ספרו הוא מסיים בשירי מזמור לעצמו: "כל הדרכים פתוחות לפני, וכל רכושי בתרמילי, וכל עולמי בקרבי. שוב לא יטוני דמויות מדרכי. בתוכי אני נושאן, ואין להן עוד קיום אלא מכוח קיומי..."

"הסוף הטוב" אינו קפקאי כלל, אך גם הסיפור כולו חסר את הסממנים המבוקשים בשרי כמותו. גם כדי לחקות את קפקא יש צורך, כנראה, בתכונות שאינן מאפיינות את כתיבתו של נפתלי גאמן. המלאכותיות בולטת בכל שורה של הסיפור, העשוי ב"חוטטים לבנים" גסים.

לשבהו של המחבר ייאמר שתיאוריו הריאליסטיים, שכביכול הם חלקו הטפל של סיפורו, עולים יפה. ההווי החברתי בעיירת העולים "מצולם" במידה רבה של כנות, והדמויות הקיצוניות של קצב-גברתו ושל פקידת קליטה הססן מיצגות חתכים סוציאליים מובנים. גם הפרשה הרומנטית, שהסופר עצמו מסובך בה, ניתנת כולה על רקעה החברתי המיוחד.

לשוננו של המחבר וסגנונו טבעיים בחומתה של שפת העתון. משפטים פגומים פזורים למכביר. אמנם אנשים במצבנו אינם זקוקים עוד לגינוני חיזור, אבל מוטב, בכל זאת, להסתיר מפניה את דחקת רוחי לבוא אליה. [אל אשתו], רק דרך מקרה עליתי. ידידים לרוב יש לי כידוע בשיכונים העממיים, ובין ביקור לביקור ניגשתי גם אליה. או: "הכי" תי שיגיע לענין הבחירות. אך נראה שהוא ראה בעניי, בהיותי כטובע בערימת הכרטיסים שנערמה על שולחני כתל חורבות, וליפיכך החליט לדחות את השמור לו עבורי לשעה כשרה יותר. אילו היה מישוה מטפל כאן בסגנון היו נמנעות תקלות-לשון רבות מדי ולפעמים גם קשות מדי.

יש להתפלא על נפתלי גאמן—שלפי המפורט

שליטתה בנושאים שלה מאפשרת לשולמית הראבן לבחור צורה הולמת לכל סיפור, ועלידי כך מגיעה היא להרמוניה ולאחידות שבין התוך ובין הבר. על מותה של אשה, אם לילדות קטנות, היא מספרת בכמה שורות: "הרופא התירן רושם 'אכטיטוס' ביד כבדה, והאחות בוכה בלי להתאפק, כי מצאה על שולחנה מכתב מהילדה הגדולה השואלת את אמא, אם מותר לה לקנות לקטנה עפרון בעשרה גרוש, כי איבדה את הישן..." על מרגלית עזר היא כותבת: "בזכות מלכותה הברורה, גזולת היתה אחד-מששים של חיות מכל הנמצא לידה, ולא מרוע אלא בתמימות של ריכוז-שיא, של מאבק על חיים".

גם בסיפוריה האחרונים, הקצרים יותר, בונה שולמית הראבן את העלילות מתוך שילובם האורגני של רגעי מיתח ומפנים של משבר בתוך רקמת האירועים. המשברים משמשים כעין נקודות-אור, המאירות בבת-אחת וללא הכנה מראש את מערכות החוויות הפנימיות, ולא עוד אלא מאותו שלב הם נראים כבר חלקים אורגניים ביותר של העלילה כולה.

גם בדיאלוגים, בטכניקה הסיפורית, באחריות לנפשות הפועלות ובכובד הראש של הסגנון ניפרת תרבות-ההבעה של שולמית הראבן. קריאה ראשונה בספרה מהנה ואילו קריאה שניה מרחיבה את הדעת.

לוח זמנים

ביקש המחבר לכתוב ספר קפקאי מובהק, לתאר אדם שעלמו נטרף עליו בין גלגלי הבירוקרטיה. ה"אני" המספר הוא סופר העמל על ספרו ואינו מצליח להוציאו מתחת עטו, והנה נודמנה לו פרנסה בעיירת-עולים. תפקידו לאסוף נתונים על דרכי ההיגוי של הלשון העברית בפי תושבי המקום. הישיבה בעיירה, קליטתו במקום והשתתפותו בענייני התושבים משמשות לו נושא חי לספרו. כך

* נפתלי גאמן; לוח זמנים; הוצאת מסדה, 1970; 163 עמ'.

יצא ענין הספר מן הכוח אל הפועל. אך בתמורה על מעשה היצירה מסתבך המחבר עם הממונים עליו ועם "לוח-הזמנים" שקבעו לו. הם תופסים אותו בקלקלתו. שלא קיים את ההוראות ולא שמר על הזמנים הקבועים, ולא עוד אלא שבזמן המיועד למלאכתו עסק בעניינים אחרים. הם מפטרים אותו, והוא מאושר. את ספרו הוא מסיים בשיר* מזמור לעצמו: "כל הרכים פתוחות לפני, וכל רכושי בתרמילי, וכל עולמי בקרבי. שוב לא יטוני דמויות מדרכי. בתוכי אני נושאן, ואין להן עוד קיום אלא מכוח קיומי..."

"הסוף הטוב" אינו פקפאי כלל, אך גם הסייף פור כולו חסר את הסממנים המבוקשים בש"כמותו. גם כדי לחקות את פקפאי יש צורך, כנראה, בתכונות שאינן מאפיינות את כתיבתו של נפתלי נאמן. המלאכותיות בולטת בכל שורה של הסיפור, העשוי ב"חוסים לבנים" גסים.

לשבוהו של המחבר ייאמר שתיאוריו הריאליסטיים, שכביכול הם חלקו הטפל של סיפורו, עולים יפה. ההווי החברתי בעיירת העולים "מצולם" במידה רבה של כנות, וה"דמויות הקיצוניות של קצב-גברתן ושל פקיד-קליטה הססן מיצגות חתכים סוציאליים מובנים. גם הפרשה הרומנטית, שהסופר עצמו מסובך בה, ניתנת כולה על רקעה החברתי המיוחד.

לשוננו של המחבר וסגנונו טבועים בחיתמה של שפת העתון, משפטים פגומים פזורים למכביר. "אמנם אנשים במצבנו אינם זקוקים עוד לגינוני חיזור, אבל מוטב, בכל זאת, להסתיר מפניה את דחקת רוחי לבוא אליה. [אל אשתו], רק דרך מקרה עליתי. ידידים רוב יש לי כידוע בשיכונים העממיים, ובין ביקור לביקור ניגשתי גם אליה, או: "חכי" תי שיגיע לעניין הבחירות. אך נראה שהוא ראה בעניי, בהיותי כטובע בערימת הכרטיסים שנערמה על שולחני כהל חורבות, ולפיכך החליט לדחות את השמור לו עבורי לשעה כשרה יותר". אילו היה מישוהו מטפל כאן בסגנון היו נמנעות תקלות-לשון רבות מדי ולפעמים גם קשות מדי.

יש להתפלא על נפתלי נאמן—שלפי המפורט

שליטתה בנושאים שלה מאפשרת לשולמית הראבן לבחור צורה הולמת לכל סיפור, ועל-ידי כך מגיעה היא להרמוניה ולאחידות שבין התוך ובין הבר. על מותה של אשה, אם לילדות קטנות, היא מספרת בכמה שורות: "הרופא התירן רושם 'אכטיסוס' ביד כבדה, והאחות בוכה בלי להתאפק, כי מצאה על שולחנה מכתב מהילדה הגדולה השואלת את אמא, אם מותר לה לקנות לקטנה עפרון בעשרה גרוש, כי איבדה את הישן..." על מרגלית עזר היא כותבת: "בזכות מלכותה הברורה, גזולת היתה אחד-מששים של חיות מכל הנמצא לידה, ולא מרוע אלא בתמימות של ריכוז-שיא. של מאבק על חיים".

גם בסיפוריה האחרונים, הקצרים יותר, בונה שולמית הראבן את העלילות מתוך שילובם האורגני של רגעי מיתח ומפנים של משבר בתוך רקמת האירועים. המשברים משמשים כעין נקודות-אור, המאירות בבת-אחת וולא הכנה-מראש את מערכות החוויות הפנימיות, ולא עוד אלא מאותו שלב הם נראים כבר חלקים אורגאניים ביותר של העלילה כולה. גם בדיאלוגים, בטכניקה הסיפורית, באחריות לגפשות הפועלות ובכובד הראש של הסגנון ניפרת תרבות-ההבעה של שולמית הראבן. קריאה ראשונה בספרה מהנה ואילו קריאה שניה מרחיבה את הדעת.

לוח זמנים

ביקש המחבר לכתוב ספר פקפאי מובהק, לת"א אר אדם שעולמו נטרף עליו בין גלגלי הבריר רוקרטיה. ה"אני" המספר הוא סופר העמל על ספרו ואינו מצליח להוציא מתחת עטו, והנה נודמנה לו פרנסה בעיירת-עולים. תפ"קידו לאוסף נתונים על דרכי ההיגוי של הלשון העברית בפי תושבי המקום. הישיבה בעיירה, קליטתו במקום והשתתפותו בענייני התושבים משמשות לו נושא חי לספרו. כך

* נפתלי נאמן : לוח זמנים ; הוצאת מסדה, 1970 ; 163 עמ'.

רת הסטואה בתרבות של ימינו. כמו בתרבות ההיליניסטית כך גם בזמננו משתררת הרגשה שהאנושות נתונה בידי כוח גורלי שאין לנו שליטה עליו. כבימים ההם כן גם עתה אין הפרט מבין את הנעשה סביבו והוא מבקש את שיחרורו הפנימי בדרך של התעמקות בחוקיות של הקוסמוס או בדרך ההפנמה. התורה של יחסי הגומליים (אקולוגיה) היא כעין המשכה של תורה הסטואה. והיא עוסקת בספירת החיים של הצמחים. בעלי החיים וביניהם האדם. התיכנון הפיזי, הכלכלי והחברתי של הסביבה האנושית מבוסס על נתונים אקולוגיים. הבעיה העיקרית היא ליצור שיווי משקל בין ההישגים הטכנולוגיים לבין הטבע לטובת האדם והסביבה הטבעית. בתפיסה זו רואה המחבר מעין הכנה למיתוס. שפירושו הקניית משמעות ומטרה לחיי האדם (תורה שתקיף בעתיד את המדע ואת הערכים, את המודע ואת הבלתי מודע ואת העל-מודע).

במאמרים מיוחדים עוסק ד"ר שכטר בתורתם של הוגי דעות: "על תצפיותיו של קונראד לורנץ", "ערכי יסוד של המורח הרחוק" ו"פרקים בהגותו של ארנסט פורמן". במאמרים אחרים בוחן המחבר את משמעותם של ערי כי היהדות מתוך כוונה "ליצור מצב המאפשר אפשר אמונה והשראה והיכול גם לסלק מכשולים מדרך האמונה וההשראה". בתוך השאר הוא תומך יתדותיו בחסידות ושואב הרבה מדרכו של רבי נחמן מברצלוב ומתפיי לותיו. מתוך הספר "ליקוטי תפילות", שנת-חבר לפי רצונו של רבי נחמן, מביא ד"ר שכטר קטעים מסוימים המדברים, לדעתו, אל בן זמננו.

את נקודת המוצא ללימודי היהדות בזמן הזה רואה ד"ר שכטר, לפי תורת רבנו פרוש מוריץ שליך, ברגעים ובשעות של השראה והתהדשות בחיי האדם. "יש רגעים בחיים שבהם כאילו מחיצה נופלת ואנו מרגישים עצמנו קרובים ללב העולם": פתאום באה תחושה של דלתות הנפתחות לאין סוף, אך תחושה זו עוברת מהר ולאחריה באה חוסר תחושה וסוגר את הכל כאילו לא היתה חוויה של השראה בכלל. נקודת מוצא זו, והכרת "מותר האדם" ולימודן של דרכי תיקון, משמ-

על העטיפה כבר פירסם רומן היסטורי מחיי יוסף בן מתתיהו, רומן שרקעו מלחמת-סיני, ומחזה שעלילתו בעיירת-עולים וכבר הוצג בתיאטרון "זווית"—שלא דאג להוצאת ספר מתוקן מתחת ידו. מהרגם שלפי הכתוב, נמצא בדפוס ספר חדש מפרי עטו, "צעפי של אמנים". נותר לנו רק לקוות שספרו הבא יעלה בידו יותר.

לנבוכי זמננו

רוב המאמרים הכלולים בקובץ פורסמו בש"עתי בידי המחבר. בכינוסם התכוון ד"ר שכטר לתת חומר מחשבה ל"נבוכים" הרבים שבידורנו. בדברי ההקדמה הוא מסביר כי המשימה הרוחנית המוטלת על הדור היא "הכוננת המחשבה להתחדשות העיונית, אנושית ויהודית כאחת", מסוג ההתחדשות שנוצרה על ידי "מורה נבוכים" של הרמב"ם או על ידי ספר-הוזהר. התחדשות זו צריכה ליצור גשרים בין הנתונים שבתב"ד ושבתלמוד לבין התודעה המודרנית" בדרך של בדיקת המהות הרעיונית והאמציניולית של ערכי היהדות בשביל האדם של זמננו.

לשם כך—טוען המחבר—עלינו להיעזר בא"קולוגיה, בחקר ההתנהגות של בעלי החיים בביוולוגיה, ולתת את הדעת למוטיבים של התנ"ך. החשבת יותר של המונותאיזם מנעה את הראייה הנכונה של "המפעל העדתי של משה. והביסס הרעיוני הכרחי לקיומנו הרוחני". ד"ר שכטר חוזר ומדגיש, כי "גם המדרש חשוב ולא רק המעשה, אלא שהמדרש צריך להיות מחייה ולא רק מלמד". מתוך גישה זו הוא מנסה כוחו בעימות עם התפתחות הזמן האחרון בתחומי מדע שונים כדי להגיע מתוך כך לאינטגרציה בתחומי הדעה.

במאמר הראשון, "שיחה על סטואה, אקולוגיה ותיכנון איוריי", מוצא המחבר סימוכים לתו-

• יוסף שכטר: פרקי עיון לנבוכי זמננו; דביר, 1970; 182 עמ'.

רת הסטואה בחרבות של ימינו. כמו בחרבות ההלניסטית כך גם בזמננו משתררת הרגשה שהאנושות נתונה בידי כוח גורלי שאין לנו שליטה עליו. כבימים ההם כן גם עתה אין הפרט מבין את הנעשה סביבו והוא מבקש את שיחוררו הפנימי בדרך של התעמקות בחוקיות של הקוסמוס או בדרך ההפנמה. התורה על יחס־הגומלים (אקולוגיה) היא כעין המשכה של תורה הסטואה. והיא עוסקת בספירת־החיים של הצמחים. בעלי־החיים ו־בני־האדם. התיכנון הפיזי, הכלכלי והחברתי של הסביבה האנושית מבוסס על נתונים אקולוגיים. הבעיה העיקרית היא ליצור שיווי־משקל בין ההישגים הטכנולוגיים לבין הטבע לטובת האדם והסביבה הטבעית. בתפיסה זו רואה המחבר מעין הכנה למיתוס. שִׁירוֹשׁ הקניית משמעות ומטרה לחיי האדם (תורה שתקיף בעתיד את המדע ואת הערכים, את המודע ואת הבלתי־מודע ואת העל־מודע).

במאמרים מיוחדים עוסק ד"ר שכטר בתורתם של הוגי־דעות: "על תצפיותיו של קונראד לורנץ", "ערכי־יסוד של המורח הרחוק" ו־"פרקים בהגותו של ארנסט פורמן". במאמרים אחרים בוחן המחבר את משמעותם של ערי כִּי־היהדות מתוך כוונה "ליצור מצב המ־אפשר אמונה והשראה זהיכול גם לסלק מכשולים מדרך האמונה וההשראה". בתוך השאר הוא תומך יתדותיו בחסידות ושואב הרבה מדרכו של רבי נחמן מברצלב ומתפיי־לותיו. מתוך הספר "ליקוטי־תפילות", שנת־חבר לפי רצונו של רבי נחמן, מביא ד"ר שכטר קטעים מסוימים המדברים, לדעתו, אל כִּי־זמננו.

את נקודת־המוצא ללימודי היהדות בזמן הזה רואה ד"ר שכטר, לפי תורת רבי פרום־מוריץ שליך, ברגעים ובשעות של השראה והתחדשות בחיי האדם. "יש רגעים בחיים שבהם כאילו מחיצה נופלת ואנו מרגישים עצמנו קרובים ללב נעלים": פתאום באה תחושה של דלתות הנפתחות לאין סוף, אך תחושה זו עוברת מהר ולאחריה בא ה־סתום וסוגר את הכל כאילו לא היתה חווייה של השראה בכלל. נקודת־המוצא זו, והכרת "מותר האדם" ולימודן של דרכי תיקון, משמ־

על העטיפה כבר פירסם רומן היסטורי מחיי יוסף בן מתתיהו, רומן שרקעו מלחמת־סיני, ומחזה שעלילתו בעיירת־עולים וכבר הוצג בתיאטרון "זווית"—שלא דאג להוצאת ספר מתוקן מתחת ידו. מה־גם שלפי הכתוב, נמ־צא בדפוס ספר חדש מפרי־עטו, "צעיר של אמנים". נותר לנו רק לקוות שספרו הבא יעלה בידו יותר.

לנבוכי זמננו

רוב המאמרים הכלולים בקובץ פורסמו בש־עתו בידי המחבר. בכינוסם התכוון ד"ר שכטר לתת חומר מחשבה ל־"נבוכים" הרבים שב־זרנו. בדברי ההקדמה הוא מסביר כי המשי־מה הרוחנית המוטלת על הדור היא "הכוונת המחשבה להתחדשות העיונית, אנושית ויהו־דית כאחת", מסוג ההתחדשות שנוצרה על־ידי "מורה נבוכים" של הרמב"ם או על־ידי ספר־הוזהר. התחדשות זו צריכה ליצור גש־רים "בין הנתונים שבתנ"ך ושבתלמוד לבין התודעה המודרנית" בדרך של בדיקת המהות הרעיונית והאמצינולית של ערכי היהדות בשביל האדם של זמננו.

לשם כך—טוען המחבר—עלינו להיעזר בא־קולוגיה, בחקר ההתנהגות של בעלי־החיים בביו־לוגיה, ולתת את הדעת למוטיבים של התנ"ך. החשבת־יתר של המונותאיזם מנעה את הראייה הנכונה של "המפעל העדתי של משה. והביסס הרעיוני הכרחי לקיומנו הרו־חני". ד"ר שכטר חוזר ומדגיש, כי "גם המדרש חשוב ולא רק המעשה, אלא שהמדרש צריך להיות מח־ייה ולא רק מלמד". מתוך גישה זו הוא מנסה כוחו בעימות עם התפתחות הזמן האחרון בתחומי מדע שונים כדי להגיע מתוך כך לאינטגרציה בתחומי הדעת.

במאמר הראשון, "שיחה על סטואה, אקולוגיה ותיכנון איוריי", מוצא המחבר סימוכים לתו־

• יוסף שכטר: פרקי עיון לנבוכי זמננו; דביר, 1970, 182 עמ'.

טוריה הכרחיות אמנם לקיום העם היהודי אך "אינן מספיקות לזהותו". מוסיף ד"ר שכטר שאין לשכוח שרוב היהודים הם בפזר רחוקים תלוי בתורתם. במאמר אחר על היהדות ועל הנצרות טוען המחבר כי היהדות מבוססת על יציאת מצרים ועל מעמד הר סיני ואילו הנצרות (של פאולוס) — על שעת הצליבה. דמותו של ישוע קרובה יותר לאדם בעתות משבר, אך "אם תבוא התעלות חיובית באנושות יש יסוד לקוות שאיש־העתיד ישוב למשה".

י. פ.

שים פתיחה ללימוד של תרבות האדם. "מותר האדם" כולל את "ההתאמה הנעלמת הקיימת בין ההווייה האנושית ובין כל חי, ומצד שני הוא מבליט את העצמות של החווייה האנושית", ולמעשה הוא צלם־אלוהים שב־נשמת האדם. ב"דרכי התיקון" מתכוון המחבר לשיחרור הגוף והנפש מהרגלים שדבקו בהם. היהדות היא הפרופורציה שבין היסודות המוסרי והמיתי, הפולחני והחוקתי הקיימים בתוכה, "ואין אומתנו אומה אלא בתור רתה", לפי הגדרתו הידועה של רבי סעדיה גאון. ההפרדה בין המדינה לדת אינה תופסת ביהדות, שכן הטריטוריה והלשון וההיסט

המשתתפים בחוברת

פרופ' מרדכי אליאב הוא יוצא גרמניה (בארץ—מ־1934), הוכתר בתואר דוקטור באוניברסיטה העברית ב־1958, ומשמש כיום פרופיסור־חבר באוניברסיטת בר־אילן. בימים אלה מופיע ספרו "אהבת ציון ואנשי ה'ד'" (יהודי גרמניה ויישוב ארץ־ישראל במאה ה־19). מספריו הקודמים: "החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה"; "אני מאמין"; "אוצרות רבי עזריאל הילדסהיימר". ד"ר יהושע בן־אריה, יליד 1928, הוא מרצה בכיר באוניברסיטה העברית בירושלים, מרכז החוג לגיאוגרפיה במכון האוניברסיטאי בחיפה וחבר־מחקר לגיאוגרפיה ב"יוניברסיטי־קולג" בלונדון. באחרונה הופיע בהוצאת "כרטא" חיבורו האלבומי "ארץ־ישראל במאה ה־19/ט'גילוייה מחדש", שהוא בבחינת ספר־יסוד במחקר הגיאוגרפי־ההיסטורי של הארץ בעת החדשה. מאמרו של הסופר והמבקר אהוד בן־עזר בחרת זו לקוח מתוך מסה רחבה יותר על יחסו של י. ת. ברנר לערבים והיא גופה תיכלל בצורך מסות לאותו מחבר, "צל הפרדסים והר־הגעש", שעניינו גילגוליהם של דמות הערבי והיחס לערבים בספרות העברית החדשה. צרור התעודות שמביא כאן אברהם ברטורא, "בתי־מחסה והכנסת־אורחים", הוא לקט מתוך ספר שהוציא בימים אלה, במלאות 100 שנה לבניית "בתי־המחסה" על הר־ציון. המחבר עצמו, המוכר היטב לקוראי "קשת", הוא עצמו יליד "בתי־מחסה" הללו, בן למשפחה ששמה קשור קשר הדוק בהקמתו של אותו מפעל כמחצית השניה של המאה שעברה. ד"ר דן גלעד, בן כפר־סבא, הקשור בעבודת המחלקה לתולדות ארץ־ישראל ובמכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל־אביב, שוקד עתה על כינוס עדויות ותעודות לתולדות המושבות הוותיקות. יעקב יהושע, דור שלישי בירושלים ויליד שנת 1905, משמש כיום מנהל המחלקה המוסלמית במשרד־הדתות ועורך הדיעיונים המוסלמי והדרוזי של משרדו. הוא מזרחן שקיבל סמיכותו מן האוניברסיטה העברית ב־1936, ומחבר הספר "ילדות בירושלים הישנה" (3 כרכים, הוצ' ראובן 68). הפרקים המובאים בחוברת זו יוכללו בספרו, "שכונות בירושלים הישנה", שיופיע בחדשים הקרובים. שולמית לסקוב עובדת עתה על ביוגרפיה מקיפה של יוסף טרמפלדור. סיפור ראשון פרי עטה הופיע ב"קשת" יז (1962), ומאז פירסמה גם סיפורים וגם בקרות ספרותיות בכתבי־עת ובימונים שונים. ד"ר משה מעוז, בן 35, יליד תל־אביב ותושב ירושלים, הוא מוסמך המכון־למדעי־המזרח של האוניברסיטה העברית ובעל תואר־דוקטור ממכללת אוקספורד ומשמש מרצה בכיר בתולדות המזרח התיכון באוניברסיטה בירושלים. ספרו, "הריפורמה העותומאנית בסוריה ובארץ־ישראל 1861—1840" הופיע בהוצאת־אוניברסיטת־אוקספורד ב־1968. באחרונה אירגן, יחד עם פרופ' ג. בר, את הסמינר הבינלאומי על תולדות ארץ־ישראל בתקופה העותומאנית, ושניהם יחד יערכו את קובץ הרצאותיו ודיוניו של הסמינר הנ"ל. אברהם סוכובולסקי הוא עורך־דין תל־אביבי בן 39, מוסמך מן המחזור הראשון של ביה"ס למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא מרצה באוניברסיטת תל־אביב בסמינריונים לדיני־מקרקעים ובאוניברסיטת ירושלים בדיני שכירות של מקרקעים. הבישוף שאה עג'מיאן מן הפטריארכיה הארמנית בירושלים נולד ב־1929 בעיר חלב (אום־צובא) שבסוריה, וב־1947 הצטרף

לאחות הגזירים הארמנים של קיליקיה, בלבנון. למד פילוסופיה וספרות באוניברסיטת בריסל וסיים לימודיו שם ב־1960, הצטרף לאחות־יעקב־הקדוש, היא אחות הגזירים הארמנים של הפטריארכיה הארמנית בירושלים, וב־1966 נתמנה בישוף באחיה הנ"ל. מאז הוא משמש "צ'נסלור" של הפטריארכיה ומנהל יחסי־החץ שלה. באחרונה נתלווה אל הפטריארך הארמני דרדריאן בראיון אצל האפיפיור פאולוס ה־6 בוותיקן. צ'בי א. פומרוק, עורך־דין תל־אביבי בן 39, הוא ניגו של אותו אהרן שלוש שעליו הוא מספר במאמרו בחוברת זו. לצורך חיבורו זה הסתייע במסמכי המשפחה שבאוסף שלו ובדיעות אישיות מפי זקני המשפחה הענפה. ד"ר ישראל קולת הוא מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים וחבר המכון ליהדות ומגנו. מנחם קפליוק, לשעבר כתב לעניינים ערביים ב"דבר" משך שנים רבות, הוא מוותיקי העתונאים והמזרחנים העבריים אף הירבה לתרגם מן הספרות הערבית. בהוצאת ספריית־פועלים קרוב להופיע בתרגומו רומן של המספר המצרי הנודע נגיב מחפוז. גם סיפורים וציורי־הווי מפרי־עטו פירסם בבמות שונות (ר' גם "קשת" לח). ד"ר יהודה קרמון, המשמש פרופיסור במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, בה החל להורות ב־1950 לאחר שסיים חוק־לימודיו בה. עיקר עיסוקו בגיאוגרפיה אזורית של המזרח התיכון כמו גם של אפריקה המערבית, בה עשה הרבה מחקרים בקשר לתכניות־מים של חברות "תה"ל" ו"ורד". מפריסומו: "עמק החולה" (1955), "גיאוגרפיה אזורית של מזרח ניגריה" (1966), "קווי הפסקת־האש של ישראל" (1967), "אטלס המזרח התיכון" (עם ד"ר משה בראוור), "לקסיקון גיאוגרפי חדש". בימים אלה עומד להופיע באנגליה ספרו "גיאור־גרפיה של ישראל", ובמקביל לכך, בתל־אביב (הוצ' ב. צ'ריקובר), גם הספר בו משולב החיבור המובא בחוברתנו זו, שאותו כתב בשיתוף עם הגיאוגרף הצעיר אבשלום שמואלי, "חברון—דמותה של עיר הררית בגבול מדבר". גבריאל שפר שקד עתה באוקספורד על עבודת־דוקטור בתחום מדעי־המדינה שעניינה בדפוסי הפעולה של השלטון המנדטורי הבריטי טי בארץ־ישראל בעבר. עיצוב המדיניות הבריטית בארץ־ישראל בשנות ה־30 וכן מחקר בכעיות המדיניות הקיסרית הבריטית באותה תקופה.

"קשת" מחזיק טובה למכון ללימודי־אסיה־ואפריקה באוניברסיטה העברית בירושלים וליד יצחק בן־צבי, שבחסותם התקיים בירושלים בקיץ ש.ז. הסמינר הבינלאומי לתולדות ארץ־ישראל בתקופה העות'מאנית, ואשר ברשותם האדיבה הבאנו כאן, בשינוי־גירסה, ובשיתוף־פעולה מצד המחברים, עבודות שהוגשו שם על־ידי פרופ' מרדכי אליאב, ד"ר דן גלעדי, ד"ר משה מעוז, הבישוף שאהה עג'מיאן ופרופ' יהודה קרמון.

העיסורים המובאים בגוף החוברת הם התרשמויות של נוסעים־צייירים אנגליים ששוטטו בארצנו בשנות ה־70 וה־80 למאה שעברה. התחריטים שעל שני צדי העטיפה (שער יפו ומצודת־דוד באמצע המאה שעברה), מעשה האמן האנגלי פ'ן, לקוחים מן הספר המהולל של הקולונל סיר צ'ארלס וילסון, Picturesque Palestine. עיצוב העטיפה: גד אולמן.

מפתח העניינים ל"קשת" כרך יב

ברוך, הרמן : בלדה על הסרורית, מו, 14
 ברטרא, אברהם : בתי-מחסה והכנסת-אור-
 חים על הר-ציון (צרוור תעודות), מח, 38
 ברנהארד, תומאס : האיטלקי, מו, 80
 ביאתי, עבד אל-והאב אל, השיבה מפבל
 (שיר), מו, 137

ג'טרסלו, אלברט ה. : גיבור זמנו, מו, 28
 גלעדי, דן : עיונים בהתפתחותן החקלאית של
 שלש מושבות, מח, 110
 גמזו, יוסי : אבל לא משקרים ב-5 לפנות
 בוקר, מה, 95

ד'ידסון, דני : אפולו מה, 56
 דור, מילו : דרכים, מה, 138

האבק, פריץ : פברואר 1934, מו, 50
 האוהופר, מרלן : דיוקן מר של איש זקן,
 מו, 152
 האנדקה, פטר : השטפון, מו, 131
 הלוי, בנימין : שני שירים, מה, 37
 הלל, ע. : קיץ, היום (שיר), מה, 27
 הר אבן, שולמית : שאלה של זהות, מה, 5

היגל, הנס : בראשית היתה אילזה אייכנגר,
 מו, 89
 היילר, גרשון : ויטגנשטיין—ההגיון שבפס"י
 מיות, מה, 131

חאג', אונסי אל- : איפה היית אדוני במל-
 חמה ? (דו-שיח שירי, עם אבו-שקרא.
 שיוקי), מו, 90 : אתה הוא זה או הסיפור
 (שירים), מו, 108
 ח'אל, יוסף אל- : אותות העתים (שיר בפרו-
 זה), מו, 62
 ח'ודייר, מוחמד : הנרנדה, מו, 101

אבו-שאזור, רשאד : זכרונות יוני, מו, 94
 אבו-שקרא, שוקי : ר' חאג', אונסי אל-
 אבנר, ג'יני : החוטים, מו, 148
 אגר, ברטראנד אלפרד : מות הקאנצלר, מו,
 54
 אדוניס : קינה על הימים האלה (שיר בפרוזה),
 מו, 12

אדריס, יוסף : הריפובליקה מאת פ'רחאת,
 מו, 124
 אורבך, ארנון : יש ויקום מלך (שירים), מה,
 79
 אוקופנקו, אנדריאס : מותו של בן-גיל (שיר),
 מו, 27

אייזנרייך, הרברט : ממקומו במשרדו, מו, 119
 איינזשטדט, ש. ג. : הירחורים בסוציולוגיה
 מדינית ובנסיון של חברות במודרניזציה,
 מה, 142

אייכנגר, אילזה : סיפור-ראי, מו, 92
 אליאב, מרדכי : האינטרסים הגרמניים וה-
 יישוב היהודי במאה ה"ט, מח, 99
 אמאנסהאזור, גרהארד : מחלל-המצבות (שיר),
 מו, 41 ; הערות לספרות, מו, 162
 ארטמן, הנס קרל : מתוך ספר-החלומות, מו,
 134

באואר, ולפגאנג : השער והמוות, מו, 111
 באייר, קינראד : ניצני פשיעה, מו, 106
 בוסטה, כריסטינה : ארבעה שירים, מו, 49
 בכמן, אינגבורג : אחרי המבול הזה (שירים),
 מו, 71 ; ילדות בעיר אוסטרית, מו, 98
 בלס, שמעון : הספרות הערבית אחרי יוני
 1967, מו, 63

בן-אריה, יהושע : התפתחותה של ירושלים,
 מח, 29
 בן-עזר, אהוד : י. ח. ברנר בין עליבות לצב-
 איות, מח, 139
 בכיסוף, מועין : השיר והפגיון (שיר), מו, 6 ;
 תמרור (שירים), מו, 99

סאיִקו, גיאורג: ההסתערות, מו, 64
סוכובולסקי, אברהם: חוק־הקרקעות העות־
מאני, מח, 72
סומך, ששון: לב אשה מן המזרח (עיון
בשירתה של פדווא טוקאן), מו, 112
עג'מיאן, הבישוף שאהה: השולטן עבד אל־
חמיד והפטריארכיה הארמנית של ירו־
שלים, מח, 64
עוז, עמוס: עד מוות, מו, 5

פומרוק, צבי א.: אהרן שלוש מוכר מגרש,
מח, 118
פריאד, סילימאן: תוגות יוני, מו, 47
פן, אתיאל: אינדיאנים בחוד הדרומי של
דרום־אמריקה, מה, 160
פריד, אריך: הדרך לאידיליה (שירים), מו,
61; החיפור, מו, 74
פריטש, גרהארד: ידעתי (שירים), מו, 104

צ'וקור, פראנץ ת.: מתוך "3 בנובמבר 1918",
מו, 42; הקריאה למתיאוס (שיר), מו, 57
צלמן, פאול: מכתב ישעון (שירים), מו, 86

קבאני, ניזאר: לחם חשיש וירח (שירים),
מז, 44

קוזניצ'וב, אנאטולי: הניצב, מה, 38
קולת, ישראל: התארגנות היישוב וגיבוש
תודעתו המדינית עד למלחמת־העולם הרא־
שונה, מח, 17

קפליוק, מנחם: גריונים, מח, 150
קרמון, יהודה: תמורות בניאוגרפיה העירונית
של חברון במאה הי"ט, מח, 91
רג'ואן, נסים: הזעם—ומעבר לו, מו, 16
רוט, יוסף: עורך־הלילה, מו, 24
רפקה, פ'ואד: צוואה (שירים), מו, 111

שלמון, יוסף: שדפון בטרם־יעת, מה, 73
שפיל, הילדה: המתבחדדים בחברותה, מו, 142
שפר, גבריאל: מעצבי המדיניות המנדטורית,
מח, 167

תאמר, זכריה: הזקנים, מו, 138

לזמן, ואלטר: בית משותף, מו, 145
טורברג, פרידריך: החווה עם השטן, מו, 58
טראמין, פטר סוף: הכלבים, מו, 128

יהושע, יעקב: מאבן־ישראל עד מחנה־
יהודה (ילדות בירושלים העותומאנית),
מח, 54
יונקא, ג. פ.: הערה למצב הכללי מס. אחד:
הכפר, מו, 156

כהן־שלגיא, דניאל: פגישות עם הזמן, מה,
76

לאוואנט, כריסטינה: שני שירים, מו, 12
לב־טוב, מיכאל: סימני־דרך, מה, 28
לינד, יעקב: גילוי הגרמנים, מו, 126
לסקוב, שולמית: יוסף טרומפלדור בארץ־
ישראל, מח, 124
לטיה, שולמית: משוגע איש־הרוח, מה, 80

לזאגוט, מוחמד אל־: ארון־המתים שמכסהו
רחוק (שיר), מו, 43
מאירק, פרידריקה: שיר מוות ואהבה, מו,
23

מדיני, יעל: שיעור פרטי, מה, 105
מוזיל, רוברט: אדם בלא אופי, מו, 7
מורה, שמואל: הפרווה כמימצע לתפיסה
חדשה של השירה הערבית החדשה, מו,
151

מחסון, נגיב: תחת הסככה, מו, 7
מילסון, מנחם: בחינות אחדות ברומן המצרי
המודרני, מו, 161
מעון, משה: שינויים במצב היישוב היהודי
בארץ־ישראל באמצע המאה הי"ט, מח, 5

מבו, רעיה: שיבה (שירים), מה, 55
נוימרקט, פאול: האדם המודרני מחפש את
האני (עיון אנאליטי באישיות ובטכניקה
של הגרי מילר), מה, 116
ניץ, עומר אל־: המבול (מחזה במערכה אחת),
מו, 140

ספרים שנסקרו ב"קשת" כרך יב

- אבן-זהב, ארי: ירושלים של מטה (טרילור גינה), מה, 200
- אילן, עמיצור: בתים מתרוקנים (שלושה מחזות), מז, 189
- אנדרדיץ, איוו: סיפורים נבחרים, מה, 192
- אסיה: צרור שירים (רוסית/עברית), מז, 194
- אפלטון: כל כתבי (ארבעה כרכים), מה, 196
- אריאלי, יהושע (עורך): המחשבה המדינית בארצות-הברית (מקורות ותעודות), מז, 183
- ארליך, הרצל: תצפית אל מעבר לרחוב (סיפורים), מז, 176
- בארי, אליעזר: הקצונה הערבית בפוליטיקה ובחברה הערבית (אנגלית), מז, 176
- בולגאקוב, מיכאיל: השטן במוסקבה, מז, 169
- בירשטיין, יוסל: נסיעתו הראשונה של דוד לידר ועוד שני סיפורים, מז, 189
- בלס, שמעון: מול החומה (סיפורים), מה, 187;
- (עורך): סיפורים פלשתיניים, מז, 184
- בן-יוסף (הגר), משה: העיירה, מז, 182
- בן-עזר, אהוד: אנשי סדום, מה, 195
- ברטוב, חנוך: של מי אתה ילד, מז, 190
- ג'ופסון, מאתיו: הבארונים השודדים, מז, 182
- גורן, אשר: משירת ערב (תרגומים ורשימות), מז, 183
- גורני, יוסף (עורך): הציונות א, מז, 179
- גושן-גוטשטיין, משה: מבוא למילונאות, מה, 179
- גלאי, בנימין: סמט צפונה (שירים), מה, 190
- גלדמן, מרדכי: זמן הים וזמן היבשה (שירים), מז, 191
- גרוסמן, לאדיסלאב: חנות ברחוב הראשי ועוד סיפורים, מז, 175
- גרנות, יהושע: פרגוד הבדולה, מה, 185
- דורמן, מנחם (עורך): זכרון לגליה ירדני-אגמון, משלה ועליה, מז, 180
- דן, אוריאל: עיראק תחת קאסם (אנגלית), מז, 179
- הורביץ, יאיר: עונת המכשפה (שירים), מז, 193
- הירושלמי, לוי-יצחק: לפתחו של בור (סיפורי ירושלים), מז, 178
- הראבן, שולמית: רשות נתונה (סיפורים), מז, 193
- הרלב, איתן: חשופים למוות, מה, 199
- הרצל, תיאודור: אלטניילנד (ערבית), מז, 181
- זרטל, אדם: טבלת הישימון, מה, 186
- זומסקי, דב: בעת ובעונה (שירים), מה, 191
- טבת, שבתאי: קללת הברכה, מה, 180
- טוקוויל, אלכסיס דה: הדימוקרטיה באמריקה, מז, 185
- יאנג, בריג. פיטר: מלחמת העולם, מה, 187
- יורם, אהוד: נמל עתיק (סיפורים), מה, 196
- יערי, יהודה: סיפורים (ארבעה כרכים), מז, 179
- כהן, אהרן (עורך): שכנינו הערבים (מקראה לבתי-ספר), מז, 181
- כהן, יוסף: פרה הדאבה (רומן), מז, 190
- לוי, צבי: עונות, מז, 194
- ליבנה, אליעזר: אהרן אהרנסון, מז, 165
- לפיד, שולמית: מזל דגים, מה, 198
- מלכיאל, שושנה: יומנה של אסירה, מה, 200
- מנצור, יעקב: עיונים בלשונו של ש"י עגנון, מז, 181
- מק'קוביל, מורין—ר' סיל, פטריק
- נאמן, נפתלי: לוח זמנים, מז, 194
- נסייה, מרדכי: ישראל כאתגר / מ'20 למדינה לשנת 2000, מה, 184
- פלד'ניצין, אלכסנדר: במדור הראשון, מז, 188
- סטנדאל, אם המנור, מז, 187
- סיל, פטריק: סוריה—מאבק על הצמרת, מז, 180; (עם מק'קוביל, מורין): המהפכה הצרפתית 1968, מז, 185

- ספרן, נדב: העימות הערב־הישראלית 1948—
1967, מז, 196
- עלי, א.: הר יתמונות (שירים), מה, 187
עמיחי, יהודה: עכשיו ברעש (שירים), מה, 188
- בורת, אמציה: אגדת הבקעה וההר ועוד
סיפורים, מז, 188
- פינגרש, עודד: עולם בווער, הללויה! (שיר)
רים, מח, 192
- פרס, שמעון: קלע דוד, מח, 182
- צור, ראובן וקשתי, יצחק (עורכים): דרכים
לעיון ברומן, מז, 173
- קארפי, דניאל (עורך): הציונות (מאסף),
מח, 179
- קוסטריגה, נינה: יומנה של, מז, 186
- קופלנד, מיילס: משחק האומות, מז, 175
- קליוצ'בסקי, ו. א.: היסטוריה של רוסיה, מז, 171
- קרמיקל, יואל: עיצוב הערבים (אנגלית),
מז, 173
- קשתי, יצחק—ר' צור, ראובן
- רביקוביץ, דליה: הספר השלישי, מז, 174
- רובינשטיין, אמנון: כאן, עתה, מז, 184
- רות, פיליפ: מה מעיק על פורטנוי, מז, 172;
היה שלום קולומבוס, מז, 195
- שדה, פנחס: מות אבימלך, מז, 169
- שחר, דוד: היכל הכלים השבורים, מה, 192
- שכטר, יוסף: פרקי עיון לבוכי זמנו, מח,
195
- שמיר, משה: חיי עם ישמעאל, מה, 182
- שרפשטיין, בן־עמי: האמן בתרבויות העולם,
מז, 192
- תורן, חיים: שם ישבנו (פרקי ציור והוויה),
מח, 192
- תלפז, גדעון: מסעי איש החושש (סיפורים),
מז, 177
- תמוז, בנימין: אליקום/ספר ההזיות, מז, 171